

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КАЛІНІЧЕНКО ВІТАЛІЙ АНДРІЙОВИЧ

УДК [94(497.2):35] «08/09»

ДИСЕРТАЦІЯ

**ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ
ПЕРШОЇ БОЛГАРСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У IX – ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ X ст.**

Спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

В.А. Калініченко

Науковий керівник (консультант): Чучко Михайло Костянтинович
доктор історичних наук, професор

Чернівці – 2017

Калініченко В.А. Військово-політичні аспекти розвитку Першої Болгарської держави в IX – першій чверті X ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – Всесвітня історія. – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці, 2017.

Дослідження військово-політичної історії населення Центрально-Східної та Південно-Східної Європи в добу Раннього Середньовіччя є одним із важливих завдань історичної науки. Ключовим для сучасної історіографії залишається вивчення проблем, пов'язаних з політичною історією держав, які в період Середніх віків мали розвинуту військову організацію та суттєво вплинули на мілітарну культуру сусідніх народів. В IX – першій третині X ст. однією з найбільш потужних країн у військовому плані була Перша Болгарська держава, організація війська якої справила значний вплив на розвиток політичних та соціальних процесів як у середині самої країни, так і на формування військової культури різних державних утворень впродовж IX-XI ст.

Дослідження питань болгаристики як галузі славістики від початку свого становлення в кінці XVIII – середині XIX ст. містили низку аспектів дискусійного характеру, які й на початок XXI ст. вимагають подальшої дослідницької уваги вчених. В першу чергу це стосується визначення кордонів Болгарської держави, ареалу поширення її військової культури, а також взаємовпливів болгар у військовому аспекті з іншими народами. В окресленому дискурсі об'єктивно актуалізуються питання, пов'язані з військово-адміністративною політикою Першої Болгарської держави в досліджуваному регіоні. Широкомасштабна експансія дунайських болгар призвела до масової воєнізації місцевих слов'ян, внаслідок чого вони були втягнуті у різні воєнно-політичні конфлікти того часу. Вивчення військової історії Дунайської Болгарії у 800-927 рр. дає змогу дослідити еволюцію її військової справи, що сприяє глибокому осмисленню геополітичної стратегії

держави болгар, розумінню суспільно-політичних процесів на сусідніх територіях, а також визначенню характеру взаємин межуючих державних утворень на основі порівняння тогочасної військової культури.

У розділі 1 «Історіографія, джерельна база і теоретико-методологічні засади дослідження» з'ясовано ступінь наукової розробки проблеми у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників, окреслено теоретико-методологічні засади роботи. Відповідно до проблемно-хронологічного принципу, запропоновано аналіз зарубіжних та вітчизняних історичних праць, пов'язаних з проблемами воєнно-політичної історії Першої Болгарської держави в IX – першій третині X ст. Історіографію проблеми поділено на 3 групи: узагальнюючі праці з військово-політичної історії Болгарської держави; роботи, пов'язані з принципами внутрішньої організації болгарського війська та праці, які стосуються озброєння війська дунайських болгар, їхньої тактики і стратегії.

У розділі 2 «Роль політичного чинника у формуванні збройних сил Дунайської Болгарії» міститься виклад подій, які стосуються військово-політичної історії та формування військової організації Першої Болгарської держави в досліджувану епоху. Розглянуто геополітичні зміни в Карпато-Балканському регіоні, які були пов'язані з воєнною експансією дунайських болгар на північні, західні та південні території на північ від р. Дунай, в Середнє Подунав'я, Причорномор'я та Подніпров'я в першій половині IX ст., а також з воєнною політикою Франкської імперії проти Аварського каганату, яка полягала у завоюванні останнього та просуванні франків у Потисся. Окрім того, автор розглядає релігійний чинник, який з 50-60-х рр. IX ст. справив суттєвий вплив на геополітичну ситуацію в Карпато-Балканському регіоні в цілому. Також увага приділена взаємовідносинам з Великою Моравією й Східно-Франкським королівством в 60-70-х рр. IX ст., а також походу 883 р. болгарських військ до Потисся. Дисертант також проаналізував військово-політичну діяльність царя Симеона I, за правління якого Дунайська

Болгарія значно розширила свої кордони на півдні, південному заході та заході Балканського півострову.

У розділі 3 «Структурно-організаційні засади болгарського війська й принципи його функціонування» проаналізовано формування військово-адміністративної системи Болгарської держави, принципи комплектування, чисельності та етносоціального складу болгарського війська і структури керівництвом збройних підрозділів. Встановлено, що військова дисциплінованість в комплектуванні війська стала результатом створення різноетнічної, багаточисельної, добре озброєної, спорядженої та вмотивованої армії. Впродовж IX – першої третини X ст. по мірі завоювання різних держав та народів, болгари залучали їх до свого війська та поширювали на завойованих землях власну військову культуру. Доведено, що в IX ст. Болгарія являла собою монархію зі структурованим централізованим управлінським апаратом на чолі з ханом, який мав необмежену владу і виконував адміністративні та військові функції.

У розділі 4 проаналізовано формування комплексу зброї у війську дунайських болгар, їхню тактику й стратегію. Дисертантом доведено, що формування комплексу озброєння дунайських болгар відбувалося по мірі завоювання різних держав, запозиченні різних типів зброї та мілітаризації населення. Також увага звертається на характеристики вогнеметальної зброї та машин для облог укріплень. Концепції військової стратегії військ болгарських правителів чітко простежуються у військових діях з Візантійською імперією. Економічні ресурси, політичні й територіальні поступки з боку Візантії були основними стратегічними пріоритетами правителів болгар. Встановлено, що тактика війська дунайських болгар була аналогічною тактичним прийомам інших номадів: авар, хазар, угрів та печенігів. Основними тактичними прийомами у болгар в ході воєнних протистоянь було оточення противника, організація засідок і маневрування, оскільки головною ударною силою дунайських болгар була кіннота.

У висновках дисертації узагальнені основні положення та результати дослідження. Встановлено, що період 800-927 рр. у військово-політичній історії Першої Болгарської держави відзначився важливими еволюційними змінами. Впродовж означеного часу болгарські правителі суттєво розширили кордони своєї держави. У першій половині IX ст. відбулися значні зміни у військовій культурі місцевого населення Карпатського регіону, які були пов'язані з широкомасштабною воєнною експансією Болгарської держави на північні, західні та південні землі по р. Дунай до верхів'їв рр. Дністер, Прут і Тиса. Наслідком цих походів стало завоювання великих за площею територій, на яких проживало слов'янське населення. Саме ці походи мали ключове значення та стали каталізатором у формуванні військової організації болгарського війська, яке базувалося на протоболгарському та слов'янському компонентах.

Аргументовано доведено, що чітка адміністративна система Болгарської держави, створена ще в епоху хана Крума, визначила основні принципи військової організації болгар. На початку IX ст. комплектування військових формувань проводилося лише з конкретною метою. Ядро болгарського війська складали протоболгари, яким, за потреби, надавалися в якості допомоги слов'янські військові контингенти, котрі мали власну племінну організацію. Включення у військову систему слов'янського населення, яке проживало у межіріччі рр. Тиса і Дністер, суттєво вплинуло на мілітаризацію населення в усьому Карпато-Балканському регіоні. Військова дисциплінованість у процесі комплектації війська Болгарської держави стала результатом створення багаточисельної, різноетнічної та добре озброєної армії, яка постійно перебувала в різних частинах країни і виявляла готовність в короткі терміни вирушити в похід, на війну чи охороняти державні кордони. Дисертантом встановлено, що збільшення володінь Болгарської держави за рахунок завойованих земель в Карпато-Балканському регіоні зумовило створення чіткої, регламентованої системи управління в різних частинах країни. Більшість посад в ієрархічній структурі

Дунайської Болгарії передбачали поєднання та виконання двох функцій: адміністративної та військової. Їхнє органічне поєднання дозволило болгарським правителям створити розгалужену, дисципліновану ієрархічну структуру для керівництва збройними підрозділами та окремими теренами Болгарського царства.

З'ясовано, що розміщення та утвердження болгарських військових контингентів на завойованих обширах призвело до створення централізованої системи постачання та забезпечення предметів озброєння в окремі регіони. Наявні археологічні матеріали дозволяють стверджувати, що з початку IX ст. слов'янське населення, Тисько-Дністровського межиріччя масово воєнізувалося внаслідок поширення серед слов'ян болгарської військової культури. Ці взаємовпливи простежувалися з 20-х рр. IX ст. й до кінця 30-х рр. X ст., – коли в Карпато-Балканському регіоні тривали перманентні воєнні дії, до яких залучалося місцеве населення. Автором доведено, що широкомасштабна експансія болгарських правителів у першій половині IX ст. на різні терени Дунайсько-Дністровського межиріччя ознаменувала собою зміни в поширенні різних типів зброї серед місцевих слов'ян. Формування комплексу озброєння війська дунайських болгар відбувалося по мірі завоювання сусідніх держав, запозиченні предметів озброєння та мілітаризації місцевого населення, зокрема слов'ян, яке брало активну участь у тогочасних війнах Болгарської держави та поступово ознайомлювалося з новими типами предметів озброєння.

Встановлено, що болгарська мілітарна стратегія залежала від воєнного досвіду, який набувало військо у війнах із суміжними державами та народами. Характерні риси військової стратегії правителів дунайських болгар простежуються у військових діях з Візантійською імперією протягом IX-X ст. Економічні ресурси, політичні й територіальні поступки з боку Візантії були основною стратегічною метою болгарських правителів. Вони намагалися також завоювати значні території в Карпато-Балканському регіоні та воєнізувати місцеве населення, передусім слов'янське. Це давало

болгарам змогу воювати з іншими державними утвореннями та племінними об'єднаннями в Тисько-Дністровському межиріччі. Стратегічно важливим залишалось питання політичної консолідації болгар з іншими слов'янськими союзами, котре вирішилося шляхом проведення адміністративно-територіальних реформ болгарськими ханами Крумом й Омуртагом та завдяки масовому залученню слов'ян до болгарської військово-адміністративної системи. Крім того, аргументовано доведено, що військова політика, що реалізовувалася правителями Дунайської Болгарії, а також військовий досвід, набутий болгарами у війнах VII-VIII ст. в Подніпров'ї, Причорномор'ї та Приазов'ї, залучення багаточисельного слов'янського етнічного компоненту до власної зовнішньої політики, контакти з військовою культурою народів, які проживали в Тисько-Дніпровському межиріччі та ознайомлення з новими типами озброєння визначили подальші тактичні прийоми ведення бойових дій болгарського війська. Постійні війни, які вела держава болгар з аварами, хазарами, Візантією, Сербією, Хорватією, Великою Моравією, імперією франків, уграми та печенігами, враховуючи регіональну геополітичну специфіку, безперечно впливали на набуття ними військового досвіду та вдосконалення тактики у веденні війн і завоюванні європейських територій. Базовими тактичними прийомами війська дунайських болгар в ході воєнних протистоянь було оточення противника, організація засідок і маневрування, оскільки їхньою основною ударною силою залишалась кіннота.

У результаті розгляду проблематики, яка стосується військово-політичної історії Першої Болгарської держави у 800-927 рр., з'ясовано, що таке дослідження здійснене вперше. Практичне значення роботи полягає в тому, що зібраний та систематизований фактичний матеріал може бути залучений для написання наукових праць з всесвітньої історії, при укладанні тематичних навчальних і навчально-методичних посібників, підготовці спеціальних курсів з військової історії та історичного минулого слов'янських народів епохи Середньовіччя. Результати дослідження можуть

використовуватися для проведення лекційних та практичних занять у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації, в шкільних курсах історії, краєзнавчій роботі.

Ключові слова: Перша Болгарська держава, Карпато-Балканський регіон, Аварський каганат, слов'яни, протоболгари, військова справа, озброєння, тактика, стратегія.

Kalinichenko V.A. Military-political aspects of the development of the First Bulgarian Empire in IX – the first quarter of the Xth century. – Manuscript. Thesis to gain a candidate degree in historical science of specialty 07.00.02 – World History – Yuriy Fedkovych National University of Chernivtsi, Chernivtsi, 2017.

Dissertation for the degree of a candidate of historical science of specialty 07.00.02 – World History – Yuriy Fedkovych National University of Chernivtsi, Chernivtsi, 2017.

The study of military-political history of the population of Central-Eastern and Southeastern Europe in the early Middle Ages is one of the important tasks of historical science. The key to contemporary historiography remains the study of problems associated with the political history of states, which in the Middle Ages had a developed military organization and significantly influenced the militant culture of neighboring nations. In IXth – the first third of the Xth century one of the most powerful countries in the military plan was the First Bulgarian Empire, its organization of troops which had a significant influence on the development of political and social processes both within the country itself and the formation of military culture of various state formations during the IXth-Xth centuries.

The investigation of issues of Bulgarian studies as a branch of Slavic studies from the very beginning of its formation in the late XVIIIth – the middle of the XIXth century contained a number of aspects of a controversial nature, which at the beginning of the XXIth century require further research attention of scientists. First of all, it concerns the definition of the borders of the Bulgarian Empire, the range of its military culture, as well as the mutual influence of the Bulgarians in the

military aspect with other peoples. In the above-mentioned discourse, issues related to the military-administrative policy of the First Bulgarian Empire in the region under study are objectively updated. The large-scale expansion of the Danube Bulgarians led to the massive militarization of local Slavs, as a result of which they were drawn into various military-political conflicts of that time. The study of the military history of the Danube Bulgaria in 800-927 years makes it possible to investigate the evolution of its military affairs, which contributes to a deep understanding of the geopolitical strategy of the state of the Bulgarians, the understanding of sociopolitical processes in the neighboring territories, as well as the definition of the nature of relations between border state entities on the basis of comparison of that time military culture.

In chapter 1 «Historiography, source base and theoretical and methodological principles of the study» the degree of scientific development of the problem in the works of domestic and foreign researchers has been clarified, the theoretical and methodological principles of work have been outlined. In accordance with the problem-chronological principle, the analysis of foreign and domestic historical works related to the problems of the military-political history of the First Bulgarian Empire in IXth – the first third of the Xth century has been proposed. The historiography of the problem is divided into 3 groups: generalizing works on the military-political history of the Bulgarian state; works related to the principles of internal organization of the Bulgarian army and labor related to the armament of the Danube Bulgarian troops, their tactics and strategies. Chapter 2 «The role of a political factor in the formation of the armed forces of the Danube Bulgaria», contains a presentation of events relating to military-political history and the formation of the military organization of the First Bulgarian Empire in the under study period. The geopolitical changes in the Carpatho-Balkan region which were related to the military expansion of the Danube Bulgarians to the northern, western and southern territories north of the Danube River, to the Middle Danube, the Black Sea and the Dniipro in the first half of the IXth century, as well as with the war policy of the Frankish Empire against the Avar Kaganate, which conquer the

latter and promote the Franks in Tysa. In addition, the author considers the religious factor, which since the 50's and 60's of the IXth century made a significant impact on the geopolitical situation in the Carpatho-Balkan region as a whole. Also, attention was paid to the relationship with Great Moravia and the East-Frankish kingdom in the 60s and 70s of the IXth century, as well as the campaign in 883 Bulgarian troops to Tysa. The dyssertant also analyzed the military-political activities of King Simeon I, whose rule was that Danube Bulgaria significantly expanded its borders to the south, south-west and west of the Balkan Peninsula. In chapter 3 «Structural-organizational principles of the Bulgarian army and principles of its functioning», the formation of the military-administrative system of the Bulgarian state, the principles of manning, the number and ethnic composition of the Bulgarian army and the structures of the leadership of the armed forces have been analyzed. It was established that the military discipline in the army's configuration was the result of the creation of a multi-ethnic, numerous, well-armed, equipped and motivated army. During IXth – the first third of the Xth century by the conquest of various states and peoples, the bulgarians attracted them to their troops and spread their own military culture on the conquered lands. It is proved that in the IXth century Bulgaria was a monarchy with a structured, centralized management apparatus headed by a khan, who had unlimited power and served administrative and military functions. Chapter 4 «Arms and military art of the First Bulgarian Empire» analyzed the formation of a complex of weapons in the Danube Bulgarian army, their tactics and strategy. The dyssertant proved, that the formation of the complex of armaments of the Danube Bulgarians took place by the conquest of various states, by the borrowing of various types of weapons and the militarization of the population. Also attention is paid to the characteristics of fire-metal weapons and machines for the siege of fortifications. Concepts of the military strategy of the troops of the Bulgarian rulers are clearly traceable in hostilities with the Byzantine Empire. The economic resources, political and territorial actions of Byzantium were the main strategic priorities of the Bulgarian rulers. It was established that the tactics of the troops of the Danube Bulgarians

was similar to tactical receptions of other nomads: Avars, Khazars, Ugrics and Pechenegs. The main tactical techniques of the Bulgarians in the course of military confrontation was the enemy's environment, the organization of ambushes and maneuvering, since the main impetus of the Danube Bulgarians was a cavalry.

The conclusions of the of the dissertation summarize the main provisions and results of the research. It was established that the period of 800-927 years in the military-political history of the First Bulgarian Empire was marked by important evolutionary changes. During this time the Bulgarian rulers substantially expanded the borders of their state. In the first half of the nineteenth century there have been significant changes in the military culture of the local population of the Carpathian region, which were associated with the large-scale military expansion of the Bulgarian state to the northern, western and southern lands along the Danube River to the upper reaches of the Dniester, Prut and Tysa rivers. The consequence of these campaigns was the conquest of large areas of the territory in which the Slavic population lived. These hikes played a key role and became a catalyst for the formation of a military organization of the Bulgarian army, which was based on the proto-Bulgarian and Slavic components. It has been substantiated that a clear administrative system of the Bulgarian state, created in the era of Khan Krum, has defined the basic principles of the military organization of the Bulgarians. At the beginning of the nineteenth century the acquisition of military formations was carried out only for a specific purpose. The core of the Bulgarian army consisted of proto-Bulgarians, who, if necessary, were provided with assistance by Slavic military contingents, who had their own tribal organization. The inclusion in the military system of the Slavic population, which lived in the Tysa and Dniester interfluvies, significantly influenced the militarization of the population throughout the Carpatho-Balkan region. Military discipline in the process of completing the troops of the Bulgarian state was the result of the creation of a large, heterogeneous and well-armed army, which was constantly in different parts of the country and showed readiness to go on a trip, to fight for war or to protect state borders in a short time. The dissertation found that the increase of the holdings of the Bulgarian state at the expense of the conquered lands in the Carpatho-Balkan region led to

the creation of a clear, regulated management system in different parts of the country. Most of the posts in the hierarchical structure of the Danube Bulgaria provided the combination and execution of two functions: administrative and military. Their organic combination allowed the Bulgarian rulers to create a branched, disciplined hierarchical structure for the management of armed units and separate territories of the Bulgarian Empire. It was found that the placement and establishment of Bulgarian military contingents on conquered lands led to the creation of a centralized supply and supply system for weapons in certain regions. Available archaeological materials suggest that since the beginning of the nineteenth century the Slavic population, the Tysa-Dnister interflaves massively militarized as a result of the spread of Bulgarian military culture among the Slavs. These interactions were traced back to the 20's of the IXth century and by the end of the 30's of the Xth century – when in the Carpatho-Balkan region continued constant military operations, which involved local people. The author proved that the large-scale expansion of the Bulgarian rulers in the first half of the IXth century on different territories of the Danube-Dnister interflaves marked changes in the distribution of various types of weapons among local Slavs. Formation of the armed forces of the Danube Bulgarians took place by the conquest of neighboring states, by the borrowing of arms and militarization of local population, in particular the Slavs, which actively participated in the Bulgarian state's wars and gradually became acquainted with new types of arms. It was established that the Bulgarian militarist strategy depended on the military experience that the army gained in wars with neighboring states and peoples. Characteristic features of the military strategy of the rulers of the Danube Bulgarians are traced in military operations with the Byzantine Empire during the IXth-Xth centuries. The economic resources, political and territorial actions of Byzantium were the main strategic goal of the Bulgarian rulers. They also tried to conquer large territories in the Carpatho-Balkan region and to militarize the local population, primarily Slavic. This gave the Bulgarians the opportunity to fight with other state formations and tribal associations in the Tysa-Dnister interflaves. Strategically important was the issue of political consolidation of the Bulgarians with other Slavic unions, which was

solved through the implementation of administrative-territorial reforms by the Bulgarian khans Krum and Omurtag and due to the massive involvement of the Slavs in the Bulgarian military-administrative system. In addition, it was arguably proved that the military policy implemented by the rulers of the Danube Bulgaria, as well as the military experience acquired by the Bulgarians in the wars of the VIIth-VIIIth centuries near the Dnipro, the Black Sea and the Azov Sea, the involvement of the numerous Slavic ethnic component in its own foreign policy, contacts with the military culture of the people who lived in the Tysa-Dnipro interfluves, and familiarization with new types of weapons identified further tactical methods of combat the actions of the Bulgarian troops. Constant wars by the Bulgarian state with Avars, Khazars, Byzantium, Serbia, Croatia, Great Moravia, Frankish Empire, Ugrics and Pechenigs, taking into account regional geopolitical specifics, undeniably influenced on the acquisition of military experience and the improvement of tactics in the conduct of wars and the conquest of European territories. The basic tactical techniques of the troops of the Danube Bulgarians in the course of the military confrontation were the enemy's environment, the organization of ambushes and maneuvering, since their main shock was the cavalry.

As a result of the consideration of the issues, related to the military-political history of the First Bulgarian State in the years 800-927, it was found that this research was carried out for the first time. The practical value of the work lies in the fact that the collected and systematized factual material can be involved in the writing of scientific papers on world history, in the compilation of thematic training and teaching aids, the preparation of special courses on military history and the historical past of the Slavic peoples of the Middle Ages. The results of the study can be used for lectures and practical classes in higher education institutions of the III^d-IVth levels of accreditation, in school courses of history, ethnographic work.

Key words: First Bulgarian Empire, Carpatho-Balkan region, Avar kaganate, Slavs, proto-Bulgarians, military affairs, armament, tactics, strategy.

Список публікацій аспіранта Калініченка В.А.

I. Статті у фахових виданнях

1. Калініченко В. Військові кампанії хана Омуртага у 814-831 рр.: до постановки проблеми / В. Калініченко // Карпатика. – Ужгород: Ужгородський національний університет, 2014. – Вип. 43. – С. 174-192.
2. Калініченко В. Візантійсько-болгарська війна кінця IX ст.: структурний аналіз / В. Калініченко // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць. – Вижниця: Черемош, 2015. – Т. 1(39). – С. 130-144.
3. Калініченко В. Βουλγαρίασ-Σερβίασ πολέμου: воєнна експансія дунайських болгар на терени Західних Балкан у 836-889 рр. / В. Калініченко // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць. – Чернівці: Букрек, 2015. – Т. 2(40). – С. 141-174.
4. Калініченко В. Σπαθίον, μάχατρα, παραμήριον: до проблеми болгарського озброєння в період повстання Фоми Слов'янина у Візантії / В. Калініченко // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2016. – Вип. 1 (34). – С. 68-74.
5. Калініченко В. Комплекс озброєння дунайських болгар першої половини IX ст.: хазарський слід / В. Калініченко // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць. – Вижниця: Черемош, 2016. – Т. 1(41). – С. 69-92.
6. Калініченко В. Клинова зброя з Середнього Подністров'я і військова справа Болгарської держави в IX – першій половині X ст. / В. Калініченко // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія. – Чернівці: Чернівецький університет, 2017. – № 1. – С. 68-75.

II. Матеріали наукових конференцій

7. Калініченко В. «Аварське питання» у військовій політиці болгарського хана Крума (800-814 рр.): до постановки проблеми / В. Калініченко // 68

- міжнародна наукова конференція «Каразінські читання: історичні науки». – Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2015. – С. 60-61.
8. Калініченко В. «Σχλαβηνίας» на службі болгарського хана Крума під час війни з Візантією (809-814 pp.) / В. Калініченко // Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку». – Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2015. – С. 31-34.
  9. Калініченко В. Болгарське військо у битві при Булгарофігоні 896 р.: структурний аналіз / В. Калініченко // Laurea I. Античний мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. – Харьков: ООО «НТМТ», 2015. – С. 118-121.
  10. Калініченко В.А. Шаблі VIII-IX ст. з прямим клинком з Північно-Західного Передкавказзя та Карпато-Дунайського регіону: аспекти взаємовпливів / С. Пивоваров, В. Калініченко // VI Міжнародна науково-практична конференція «Археологія & Фортифікація України». – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2016. – С. 101-105 (у співавт. з С.В. Пивоваровим, особистий внесок автора 50 %).

III. Інші публікації

11. Калиниченко В. «Σχλαβηνίας» и военная политика Болгарского государства в первой половине IX века / В. Калиниченко // Studia Humanitatis. – 2017. – № 1. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://st-hum.ru/content/kalinichenko-va-shlaviniyas-i-voennaya-politika-bolgarskogo-gosudarstva-v-pervoy-pолоvine-ix> (ERIH PLUS, Index Copernicus International, Ulrich's Periodicals Directory – 2308-8079)
12. Калиниченко В. Предметы средневекового вооружения из Рухотинского городища (уроч. Корнешты) и военное дело Болгарского государства в IX в. / В. Калиниченко // Эпохи. – Велико Тырново: Великотърновски университет «Св. Кирил и Методий», 2017. – Т. 25 (Брой 1). – С. 78-91.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	17
ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерельна база і теоретико-методологічні засади дослідження.....	25
1.1. Історіографічний огляд проблеми дослідження	25
1.2. Характеристика джерел.....	40
1.3. Теоретико-методологічні засади	52
РОЗДІЛ 2. Роль політичного чинника у формуванні збройних сил Дунайської Болгарії.....	62
2.1. Політичне підґрунтя процесу становлення болгарського війська за врядування Крума (800/803-814 рр.) й Омуртага (814-831 рр.)	62
2.2. Мілітарна складова Дунайської Болгарії у вимірі внутрішніх та зовнішніх політичних реалій 832-892 рр	76
2.3. Зростання політичного значення і тенденції розвитку болгарського війська в період правління Симеона I Великого (893-927 рр.)	84
РОЗДІЛ 3. Структурно-організаційні засади болгарського війська й принципи його функціонування	97
3.1. Комплектування, чисельність та етносоціальний склад.....	97
3.2. Структура і командний склад військових підрозділів	115
3.3. Постачання й забезпечення боєздатності війська	130
РОЗДІЛ 4. Озброєння та військове мистецтво війська Першої Болгарської держави	139
4.1. Озброєння, облогова техніка та спорядження	139
4.2. Мистецтво стратегії правителів дунайських болгар	172
4.3. Тактика і тактичні прийоми ведення війни.....	181
ВИСНОВКИ	191
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	199
ДОДАТКИ.....	283

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВДИ – Вестник древней истории

ГИБИ – Гръцки извори за българската история

КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР

ЛИБИ – Латински извори за българската история

МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині

ПССІАЕ – Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології

СА – Советская археология

САИ – Свод археологических источников

ВСТУП

Актуальність теми. Дослідження військово-політичної історії населення Центрально-Східної та Південно-Східної Європи в добу Раннього Середньовіччя є одним із важливих завдань історичної науки. Ключовим для сучасної історіографії залишається вивчення проблем, пов'язаних з політичною історією держав, які в період Середніх віків мали розвинуту військову організацію та суттєво вплинули на мілітарну культуру сусідніх народів.

В IX – першій третині X ст. однією з найбільш потужних країн у військовому плані була Перша Болгарська держава, організація війська якої справила значний вплив на розвиток політичних та соціальних процесів як у середині самої країни, так і на формування військової культури різних державних утворень впродовж IX-XI ст.

Військова діяльність та воєнні кампанії, здійснені болгарськими правителями, залишили помітний слід в минулому різних регіонів. Разом з тим, військова політика болгарських керманичів була пов'язана з початком кардинальних змін та широкомасштабною мілітаризацією слов'янського населення в Карпато-Балканському регіоні, яка полягала в їхньому ознайомленні з різними типами предметів озброєння, а також тактикою і стратегією.

Дослідження питань болгаристики як галузі славістики від початку свого становлення в кінці XVIII – середині XIX ст. містили низку аспектів дискусійного характеру, які й на початок XXI ст. вимагають подальшої дослідницької уваги вчених. В першу чергу це стосується визначення кордонів Болгарської держави, ареалу поширення її військової культури, а також взаємовпливів болгар у військовому аспекті з іншими народами. В окресленому дискурсі об'єктивно актуалізуються питання, пов'язані з військово-адміністративною політикою Першої Болгарської держави в досліджуваному регіоні. Широкомасштабна експансія дунайських болгар призвела до масової воєнізації місцевих слов'ян, внаслідок чого вони були

втягнуті у різні воєнно-політичні конфлікти того часу. Вивчення військової історії Дунайської Болгарії у 800-927 рр. дає змогу дослідити еволюцію її військової справи, що сприяє глибокому осмисленню геополітичної стратегії держави болгар, розумінню суспільно-політичних процесів на сусідніх територіях, а також визначенню характеру взаємин межуючих державних утворень на основі порівняння тогочасної військової культури.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконана на кафедрі історії стародавнього світу, середніх віків та музеєзнавства Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича і є складовою частиною кафедральної теми «Проблеми слов'янської археології та соціально-політичної історії Європи в період давнини й Середньовіччя» (номер державної реєстрації 0116U004761).

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі комплексного вивчення писемних, епіграфічних, іконографічних джерел та археологічного матеріалу проаналізувати й охарактеризувати військово-політичну історію Першої Болгарської держави.

Реалізація мети передбачає вирішення наступних **завдань**:

- висвітлити основні тенденції розвитку військової організації Першої Болгарської держави крізь призму політичних подій в Карпато-Балканському регіоні;
- проаналізувати етносоціальний склад, визначити чисельність та принципи комплектування війська дунайських болгар;
- з'ясувати особливості структури та командного складу військових підрозділів болгарського війська;
- простежити особливості постачання та забезпечення болгарських військових формувань;
- охарактеризувати предмети озброєння й військове спорядження військ дунайських болгар та виявити їхні регіональні особливості;
- розкрити зміст стратегії болгарських правителів у контексті військово-політичної історії Карпато-Балканського регіону;

– охарактеризувати особливості розвитку загальної тактики і методів збройної боротьби війська дунайських болгар на прикладі тогочасних воєнних кампаній.

Об’єктом дослідження виступає Перша Болгарська держава доби Раннього Середньовіччя.

Предметом дослідження є військово-політичні аспекти розвитку Дунайської Болгарії у IX – першій чверті X ст.

Хронологічні рамки обумовлені тематичною спрямованістю дослідження й охоплюють період з 800 по 927 рр. Нижня межа (початок IX ст.) визначена початком широкомасштабної воєнної експансії болгарських військ на терени Центрально- і Південно-Східної Європи в період врядування хана Крума. Верхня межа обумовлена періодом правління болгарського царя Симеона I Великого, що збігається з поразкою болгарських військ у війні з Хорватським королівством на теренах Західних Балкан, розмежуванням сфер впливу з Візантійською імперією та цілковитим зниженням військової активності Першого Болгарського царства в Карпато-Балканському регіоні.

Географічні межі роботи в широкому розумінні охоплюють регіон Південно-Східної та Центрально-Східної Європи, – тобто території на які поширювався вплив військової культури Першої Болгарської держави та суміжні землі, на які здійснювали експансію болгарські правителі. Означений терен має дискусійний характер з точки зору чіткого визначення кордонів Першої Болгарської держави у 800-927 рр., в межах яких відбувалися зв’язки та взаємовпливи як осілого слов’янського населення, так і державних утворень кочових племен, що значною мірою відбилося на військовій справі Дунайської Болгарії в подальшому.

Наукова новизна одержаних результатів визначається постановкою проблеми, яка до цього часу не була предметом спеціальних студій. Дисертація є першою в історичній науці працею, яка присвячена комплексному та системному дослідженню військово-політичної історії Першої Болгарської держави у 800-927 рр., що виконана із залученням

широкого кола писемних, археологічних, епіграфічних, іконографічних, сфрагістичних, нумізматичних джерел і використанням даних історичної географії та зброєзнавства.

Наукова новизна роботи визначається також тим, що:

вперше:

- з’ясовано геополітичні реалії, які призвели до поширення болгарської військової культури в Центральній та Південно-Східній Європі;
- здійснено комплексну характеристику принципів внутрішньої організації болгарського війська;
- аргументовано доведено, що впродовж IX – першої третини X ст. слов’янське населення масово мілітаризувалося внаслідок військової політики болгарських правителів;
- здійснено вибірку предметів озброєння з археологічних пам’яток VIII-X ст. в Карпато-Балканському регіоні;
- ідентифіковано предмети болгарського озброєння в Середньому Подністрів’ї та обґрунтовано впливи болгарської військової культури в означеному регіоні в IX ст.;

уточнено:

- особливості впливу переселення угрів в кінці IX – на початку X ст. у Карпато-Балканський регіон та їхні взаємозв’язки з болгарами та слов’янами;
- інформацію щодо ареалу і масштабів експансії болгарських керманичів;
- дані стосовно участі слов’янського населення у воєнних кампаніях болгарських правителів протягом IX-X ст. на основі писемних та археологічних джерел;
- відомості про стратегічні цілі болгарського царя Симеона I у військовій політиці на теренах Західних Балкан в 20-х рр. X ст.
- інформацію про етнічний склад, чисельність та принципи комплектування болгарського війська;

набуло подальшого розвитку:

- положення про активну державотворчу діяльність болгарських ханів Крума та Омуртага в першій половині IX ст.;
- судження щодо запозичення болгарськими правителями візантійської військово-адміністративної організації;
- твердження про участь аварських військових контингентів у війнах хана Крума з Візантійською імперією на початку IX ст.

Методи дослідження. Вивчення середньовічної мілітарної історії ґрунтується на застосуванні низки відповідних принципів, методологічних засад та методичних прийомів. Ключовими в роботі стали принципи історизму, системності й наукової об'єктивності. Теоретико-методологічний інструментарій складають загальнонаукові (реконструкція, синтез, класифікація, логічний), конкретно-історичні (структурний аналіз, проблемно-хронологічний, порівняльний, синхронний, критичний), типологічний, ретроспективний та кількісні методи пізнання (статистичний метод і квантитативний підхід).

Методи типологізації та реконструкції сприяли відтворенню історичних подій, пов'язаних з військовою політикою Першої Болгарської держави в Карпато-Балканському регіоні, визначенням причинно-наслідкових зв'язків, котрі стосуються геополітичної стратегії болгарських правителів, а також послуговували для вивчення археологічного матеріалу з виділеного регіону. Структурний аналіз як метод дозволив охарактеризувати воєнно-політичні особливості формування внутрішньої організації та військового мистецтва армії Першої Болгарської держави й стосунків болгарських правителів з іншими країнами у різні історичні періоди. Проблемно-хронологічний метод дозволив висвітлити події, котрі стосуються змін у військовій культурі (озброєння, тактика, стратегія) дунайських болгар в IX – першій третині X ст. внаслідок контактів з кочівниками – аварами, хазарами, уграми та печенігами.

Порівняльний метод у поєднанні з класифікаційним дав можливість прослідкувати еволюцію та виявити ключові характерні риси озброєння

болгар, відмінні від візантійського, франкського, сербського, хорватського, великоморавського, хазарського, угорського та печенізького протягом IX – першої чверті X ст. Застосування ретроспективного й синхронного методів зробило можливим дослідити специфіку тактичних пріоритетів та стратегічних орієнтирів, реалізованих болгарськими правителями в контексті тогочасних міжнародних відносин, виділити основні етапи їхньої воєнно-політичної діяльності й дипломатії. Критичний та синтезний методи лягли в основу комплексного аналізу писемних джерел, а статистичний метод, разом з квантитативним, застосовано при встановленні чисельності й етнічного складу болгарських військових формувань у збройних конфліктах згадуваної доби. Методом картографування визначено специфіку ареалу поширення мілітарної культури дунайських болгар, передусім – предметів озброєння в Карпато-Балканському регіоні.

Практичне значення одержаних результатів зумовлено їхнім новаторським характером і можливістю використання в науковій та освітній сферах. Зібраний та систематизований фактичний матеріал може бути залучений для написання наукових праць з всесвітньої історії, при укладанні тематичних навчальних і навчально-методичних посібників, підготовці спеціальних курсів з військової історії та історичного минулого слов'янських народів епохи Середньовіччя. Результати дослідження можуть використовуватися для проведення лекційних та практичних занять у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації, в шкільних курсах історії, краєзнавчій роботі.

Особистий внесок дисертанта. Основні наукові положення та висновки дисертації, зокрема ті, що характеризують наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, отримані автором самостійно.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційної роботи обговорювалися на засіданні кафедри історії стародавнього світу, середніх віків та музеєзнавства Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, а також відображені у доповідях на конференціях та наукових семінарах: семінарі з історії Криму «Політичні союзи Війська Запорозького та Кримського ханства: витоки, реалізація, наслідки»

(м. Кам'янець-Подільський, 22 травня 2015 р.); Х Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції (м. Чернівці, 23-24 жовтня 2015 р.); Могилянських читаннях (м. Київ, грудень 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку» (м. Одеса, 23-24 січня 2015 р.); 68 міжнародній науковій конференції «Каразінські читання» (м. Харків, 24 квітня 2015 р.); I Читаннях на пошану В.І. Кадєєва (м. Харків, 26 червня 2015 р.); XV Міжнародній науковій археологічній конференції «Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи» (м. Чернігів, 22-24 квітня 2016 р.); V Всеукраїнській науково-практичній конференції «Археологія & Фортифікація України» (м. Кам'янець-Подільський, 7 жовтня 2015 р.); II Міжнародній зброєзнавчій конференції (м. Київ, 16-18 травня 2016 р.); III Міжнародній науковій конференції «Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі: проблеми їх збереження та використання» (м. Львів, 7-8 квітня 2016 р.); Науковій конференції «Ювелірне мистецтво-погляд крізь віки» (м. Київ, 10-12 листопада 2014 р.); VI Міжнародній науково-практичній конференції «Археологія & Фортифікація України» (м. Кам'янець-Подільський, 5 жовтня 2016 р.); XVI Міжнародній науковій археологічній конференції «Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи» (м. Чернігів, 7-9 квітня 2016 р.); Міждисциплінарній конференції «Буковинознавство у мільтидисциплінарному вимірі», присвяченій 60-річчю від дня народження професора Олександра Огуя (м. Чернівці, 4-5 травня 2017 р.).

Публікації. Основний зміст та результати дисертації викладено автором у 12-ти публікаціях, з них 6 – у наукових фахових збірниках, 2 – в іноземних виданнях.

Структура дисертації зумовлена змістом проблеми, метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на 12 підрозділів та висновків (198 с.), списку використаних джерел та літератури (835 позицій на 84 с.) та 22 додатків на 100 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 382 с.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний огляд проблеми

В історичній науці проблемам середньовічної військово-політичної історії завжди приділялася велика увага. Не є винятком й дана тематика, до якої нерідко зверталися історики, археологи, лінгвісти, джерелознавці (текстологи), воєнні історики тощо. На сьогодні історіографія згаданої проблематики є достатньо обширною та різноплановою [321, с. 34-44]. Зважаючи на те, що узагальнюючі роботи, які б охоплювали одразу більшу частку аспектів військово-політичної історії дунайських болгар відсутні, то на цей час при характеристиці історіографії доцільно притримуватися проблемно-хронологічного принципу викладу. Виходячи з цього, праці з досліджуваної проблематики було поділено на три тематичні групи. До першої групи належать узагальнюючі дослідження з військово-політичної історії Болгарської держави IX-X ст. та роботи, в яких болгарська військова історія згадується в загальних рисах. До інших двох груп включено праці, які стосуються військової справи дунайських болгар в досліджуваний період, а саме, до другої групи належать дослідження, пов'язані з принципами внутрішньої організації болгарського війська в IX-X ст., а до третьої групи – праці, які стосуються озброєння війська дунайських болгар, їхньої тактики і стратегії.

До першої групи, насамперед, слід віднести праці болгарських і російських дослідників, які стояли біля витоків дослідження військово-політичної історії дунайських болгар в IX-X ст. Інтерес до середньовічної болгарської військово-політичної тематики почав формуватися в кінці XVIII ст. у зв'язку з болгарським національним відродженням. Першою працею, в якій досить поверхнево було описано військово-політичну історію Болгарської держави в добу середньовіччя була «Історія слов'яно-болгарська», написана в 1762 р. монахом Хілендарського та Зографського Афонського монастирів Паїсієм Хілендарським за матеріалами книгозбірень

Святої Гори [321, с. 34-44]. Наприкінці 1820-х років у зв'язку з актуалізацією т.зв. Східного питання та завершенням російсько-турецької війни 1828-1829 р. увага до середньовічної болгарської історії в Російській імперії посилилася. У 1829 р. вийшла праця відомого російського і болгарського історика-славіста Ю.І. Венеліна, яка стала першим спеціальним дослідженням, присвяченим історії болгар не лише в період XV-XIX ст., але й історії Першої Болгарської держави з часів її створення [171]. Однак, ця праця була позбавлена проблемності та науковості. Написана вона у наративному ключі з елементами історичного романтизму, а тому її важко віднести до справжнього наукового монографічного дослідження. Показово, що наступні роботи згаданого дослідника «Влахо-болгарські грамоти» (1840) і «Критичні дослідження про історію болгар: від приходу болгар на Фракійський півострів до 968 р.» (1849) стосувалися вже виключно військово-політичної історії Першої Болгарської держави. Період розквіту військової справи Болгарського царства та відносини з Візантійською імперією за часів правління царя Симеона I Великого (893-927) знайшли також відображення в праці російського дослідника С.Н. Палаузова, який першим застосував словосполучення «Золотий вік» стосовно періоду правління одного з найбільш могутніх правителів Першої Болгарської держави [381]. В контексті вивчення церковного питання, розглядали військово-політичну історію Першої Болгарської держави в IX-X ст. російські історики М.С. Дринов [225] та А.Ф. Гільфердінг [191].

У 1876 р. в м. Прага вийшла праця відомого чеського історика К. Іречека «Історія болгар», яка демонструвала перший систематичний виклад історії Болгарії з найдавніших часів до 1875 р. [244]. Окремий розділ праці присвячений розгляду військово-політичної історії Першої Болгарської держави. В кінці XIX ст. ця праця викликала хвилю критики, передусім збоку російських вчених. Загалом, К. Іречек розглядає історію Першої Болгарської держави як складову загальноєвропейського минулого, коли в Болгарії

розвивалися феодальні відносини та складалися передумови для створення незалежної держави.

Нова хвиля зацікавленості російських вчених до вивчення історії Першої Болгарської держави припала період кінця 90-х рр. XIX – перші десятиліття XX ст., – час нормалізації відносин між Болгарією та Російською імперією. Зокрема, після відкриття у 1895 р. за ініціативою Ф. Успенського в м. Константинополі Російського археологічного інституту, цією установою восени 1899 р. були проведені перші археологічні дослідження столиці Першої Болгарської держави – Пліски, результати яких згодом опублікували. Військо-політична історія Першої Болгарської держави IX-X ст. стисло відображена в «Історії Візантійської імперії» відомого візантиніста Ф. Успенського [168; 505]. В цей період військово-політична історія Першої Болгарської держави розглядалася в контексті загальної історії південних слов'ян. В означеному напрямку працювали російські науковці П. Лавров, М. Соколов [470], Д. Цухлева [528], Г. Занетова [234] та ін.

В 1910 р. вийшла друком праця професора Варшавського і Харківського університетів О. Погодіна «Історія Болгарії». Вона носила компілятивний і науково-публіцистичний характер. Основне своє завдання її автор вбачав у систематизації та узагальненні знань стосовно історії болгарської державності, при цьому окрему увагу О. Погодін приділив висвітленню політичної історії Першої Болгарської держави IX-X ст. [409].

В кінці XIX – 30-х рр. XX ст. дослідженням військово-політичної історії Першої Болгарської держави активно займалися науковці і в самій Болгарії. Найбільш відомими дослідниками історії болгар були В. Златарський [236; 237; 238; 239], П. Мутафчієв [356; 357], Г. Баласчев [139], С. Бобчев, І. Дуйчев [227; 228], С. Рансіман, К. Грот [203], Ю. Трифонов [499], які в своїх працях притримувалися теорії приналежності болгарського народу до слов'ян, і, таким чином, висвітлювали історію Першої Болгарської держави крізь призму його взаємозв'язків із

слов'янським населенням, яке проживало в Карпато-Балканському регіоні в IX-X ст. та говорили про існування слов'яно-болгарської держави.

Особливо цінною для досліджуваної проблематики виступає праця відомого болгарського історика В. Златарського, який на основі писемних та епіграфічних джерел написав 3-томну історію Першого та Другого Болгарського царств [236; 237; 238; 239]. В першому та другому томах цієї праці В. Златарський детально описав військово-політичну історію Першої Болгарської держави, аналізуючи війни, битви та стратегію болгарських військ в IX – першій третині X ст. Дослідник вважав, що основним завданням зовнішньої політики болгарських правителів в той час було об'єднання слов'янських племен, які проживали в Карпато-Балканському регіоні в єдину болгарсько-слов'янську державу. Досягнення цієї мети болгарськими правителями було можливим шляхом завоювання територій, які знаходилися на північ від р. Дунай, де проживала значна кількість слов'янського населення. У 1931 р. в збірнику статей «Болгарська історична бібліотека» вийшло дослідження болгарського вченого П. Нікова [364, с. 1-55], яке присвячене військово-політичній діяльності хана Омуртага і кавхана Ісбула в першій третині IX ст. Варто відзначити, що в «Болгарській історичній бібліотеці» в 20-х – 30-х рр. XX ст. були також опубліковані статті, які стосувалися військової історії Першої Болгарської держави. Серед них варто згадати розвідки В. Златарського [240, с. 1-33], В. Бешевлієва [150, с. 21-25; 151], І. Велкова [465], Т. Герасимова [464], І. Дуйчева [227; 228], К. Міятева [350, с. 34-51], К. Шкорпіла тощо.

Першим узагальненим дослідженням, яке стосувалося військової справи дунайських болгар стала праця угорського археолога Г. Фехер, яка була надрукована в 1938 р. [508]. Проаналізувавши наявні джерела, дослідник поділив роботу на 4 тематичні розділи, в яких детально розглянув озброєння, тактику, стратегію та фортифікацію дунайських болгар. Попри детальний аналіз та характеристику писемних джерел, дослідник мало звертає увагу на інший джерельний матеріал, зокрема на археологічні та

епіграфічні дані, що не дозволило йому в повній мірі розкрити військово-політичну історію Болгарської держави в IX-X ст. Незважаючи на сказане, згадана праця не втратила своєї актуальності дотепер, оскільки в ній містяться важливі дані стосовно археологічних досліджень в Плісці, у яких автор брав безпосередню участь.

Наступний етап досліджень болгарської військово-політичної історії IX-X ст. охоплює історіографію періоду 40-х – 80-х рр. XX ст. Зміни в концепції болгарської історії були пов'язані зі становленням марксистської ідеології історичній науці. Загальноприйнятою причиною генези військово-політичних успіхів болгар в IX-X ст. в той період було прийнято вважати економічний розвиток та єдність слов'ян, тому увага стала приділятися вивченню саме соціально-політичної складової життя болгар. В узагальнених працях М. Андрєєва [129; 130] та болгарського візантиніста Д. Ангелова [125, с. 49-58; 126], які стосуються історії Першої Болгарської держави та болгарсько-візантійських відносин, містяться згадки і про військову політику болгарських правителів починаючи від хана Крума і завершуючи царем Симеоном (IX – перша третина X ст.).

В кінці 40-х – на початку 50-х рр. XX ст. в СРСР спостерігався активний розвиток болгаристики в контексті славістичних досліджень. Одним з найбільш відомих славістів того часу був М.С. Державін [321, с. 34-44], під редакцією якого з 1945 по 1948 рр. вийшла 4-томна «Історія Болгарії». Один з томів цієї праці був присвячений історії Першого та Другого Болгарських царств. У 1954 р. побачила світ 2-томна «Історія Болгарії», в якій так само в загальних рисах описано військово-політичну історію Першої Болгарської держави в IX-X ст. У 1947 р. в Болгарії вийшла ще одна узагальнююча праця з болгарської історії, один з розділів якої був присвячений Першому Болгарському царству. Її автором був відомий болгарський історик Х. Гандев. Концептуально важливою працею, у якій згадано військово-політичну історію болгар IX-X ст. стала робота Й. Мітева «Коротка історія болгарського народу», видана в 1951 р. Іншою спеціальною

працею, один з розділів якої стосувався військово-політичної історії Першої Болгарської держави IX-X ст. було дослідження, яке вийшло в 1958 р. під назвою «Болгарське воєнне мистецтво доби феодалізму» [163]. Необхідно відзначити також праці тогочасних болгарських істориків Д. Ангелова [125, с. 49-58; 126], С. Кашева і Б. Чолпанова [163]. Їхні праці стосуються військової історії Болгарської держави епохи середньовіччя. Крім того, С. Недев [361, с. 142-154] опублікував узагальнюючу статтю, присвячену битві при Ахелой 20 серпня 917 р.

В 60-х – 80-х рр. XX ст. у зв'язку зі святкуванням 1300-річчя заснування Болгарської держави, інтерес до її військово-політичної історії епохи середньовіччя посилювався. Актуальними також стали питання, пов'язані з культурно-політичними взаємозв'язками болгар та слов'ян в IX-X ст. Ці питання знайшли відображення в працях болгарських дослідників В. Гюзелева [157; 158, с. 20-33], Д. Ангелова [125, с. 49-58; 126], Б. Прімова, В. Типкова-Заїмової [502, с. 47-56; 503; 504, с. 21-29], Г. Цанкова-Петкової [526, с. 167-180; 527, с. 124-143], П. Петрова, К. Куєва, І. Божилова [156; 157; 158, с. 20-33], С. Ваклінова [164; 165], Р. Рашева [443; 444, с. 99-103; 445, с. 52-60; 446; 447, с. 89-96; 448, с. 158-171; 449; 450, с. 380-389; 451; 452, с. 80-92], А. Каждана [257], А. Мохова [354] тощо. Значну увагу вивченню військово-політичної історії Першої Болгарської держави у IX-X ст. приділив відомий радянський історик Г.Г. Литаврін, який в 1987 р. опублікував «Коротку історію Болгарії» [257; 304]. Окремі розділи роботи були присвячені поверхневому висвітленню військово-політичної історії Болгарської держави від початку правління хана Крума до кінця правління царя Симеона I.

Наступний етап досліджень історії болгар включає в себе праці науковців, написані в 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст. На основі нових археологічних, етнографічних, антропологічних, лінгвістичних, писемних, епіграфічних, іконографічних, сфрагістичних та нумізматичних матеріалів вчені переглянули та доповнили історичні знання стосовно військово-

політичної історії Болгарської держави в IX-X ст. [457; 442; 531; 533; 534]. Зокрема, в 1999 р. вийшла узагальнююча праця «Історія середньовічної Болгарії», під редакцією І. Божилова та В. Гюзелева [157]. Перший том роботи присвячений аналізу подій IX-X ст. в Карпато-Балканському регіоні, де ключове місце відведено військовій політиці болгарських правителів. В 2008 р. під редакцією відомого болгарського історика та археолога Р. Рашева побачила світ узагальнююча праця, яка стосувалася болгарської соціально-політичної історії VII-IX ст. [443]. Болгарсько-візантійським відносинам в епоху ханів Крума та Омуртага (800-831 pp.) присвячені роботи відомого англійського візантиніста П. Софоліса, яка вийшла в 2012 р. [777; 778, s. 119-138; 779, s. 377-384] та візантиніста Г. Острогорського [378]. Концептуально важливою є праця болгарського історика К. Петкова, яка присвячена аналізу та характеристиці джерел з історії Болгарії VII-XV ст. і побачила світ у 2008 р. [750].

Таким чином, аналіз першої групи праць з історії болгар дозволяє стверджувати, що в узагальнюючих роботах військова історія Першої Болгарської держави IX-X ст. подана лише в контексті опису політичних подій того часу з поверхневим аналізом конкретних особливостей організації болгарської армії та їхнього військового мистецтва в IX-X ст.

Другу групу праць, складають дослідження, пов'язані з висвітленням принципів внутрішньої організації болгарського війська в IX-X ст. Сюди належать невелика кількість праць, в яких коротко аналізується комплектування, чисельність, етносоціальний склад війська дунайських болгар IX-X ст., військове керівництво, організаційна структура, а також постачання та забезпечення військ. Однією з найбільш важливих праць, де містяться означені вище аспекти в історико-географічному контексті є дослідження болгарського вченого П. Коледарова, яка вийшла в 1979 р. [294]. В першому томі праці висвітлюється військова організація військ дунайських болгар в IX-X ст. В контексті вивчення військового керівництва у дунайських болгар періоду IX-X ст. варто згадати змістовні роботи болгарських

науковців Ж. Войнікова [177; 178], Т. Славової [467, с. 115-133] та І. Добрева [218; 219]. Перший з дослідників свою статтю присвятив характеристиці та аналізу походження болгарських титулів і посад. Робота Т. Славової – філологічного характеру та є важливою при дослідженні генези різних посад в болгарській військово-адміністративній системі IX-X ст. Болгарський дослідник І. Добрев обґрунтував іранську теорію походження таких посад в Болгарській державі як кавхан, багаін, багатур тощо. Частково номенклатура і генеза болгарських військово-адміністративних посад IX-X ст. знайшли своє відображення в роботах відомих істориків Р. Рашева, І. Йорданова та С. Ваклінова [164; 165]. Зокрема, Р. Рашев присвятив один з підрозділів монографії соціальній організації болгарського суспільства IX-X ст., де проаналізував кілька посад і титулів в болгарському війську. Візантиніст І. Йорданов проаналізувавши сфрагістичні джерела, в яких фігурує напис «*βουλάρων*», тобто «болгарський», виділив кілька посад (багатур-басилевс, магістр, великий куратор, архонт, протоспатарій, комеркіарій та хартуларій болгарів (Болгарії), які, очевидно, були запозичені з Візантії і співіснували безпосередньо з болгарськими та слов'янськими посадами в IX – першій третині X ст. [178; 247, с. 167-178; 248, с. 30-51] С. Ваклінов, використовуючи археологічні джерела, детально розглянувши посаду меченосця, вказував, що вона є слов'янською аналогією візантійської посади вищого воєначальника – спатарія («*σπαθάριος*»), яка набула свого поширення в Болгарському царстві в період правління царя Симеона I [164].

Важливим є дослідження болгарського історика І. Венедікова, присвячене характеристиці військово-адміністративної системи Болгарської держави в IX-X ст. [294]. Проаналізувавши епіграфічні написи першої половини IX ст., дослідник стверджував, що в написах болгарських ханів того часу, зокрема Сюлейманкійському написі епохи хана Омуртага, зустрічалися лише протоболгарські титули. Етносоціальний склад болгарського війська IX-X ст. розглядав в своїх дослідженнях також болгарський історик Г. Атанасов [133, с. 92-113; 134, с. 61-73; 135; 136; 137,

с. 15-34]. Вивченню історії слов'янського населення, яке проживало в Карпато-Балканському регіоні в IX-X ст., також присвятили свої дослідження вітчизняні та зарубіжні науковці Б. Тимошук [345; 488; 489], М. Тельнов [435, с. 194-207; 460, с. 285-300; 485, с. 142-263; 486, с. 41-48; 537], Ц. Степанов [480, с. 193-212; 481; 482; 483, с. 219-232; 484, с. 87-96], М. Русев [137, с. 15-34; 454, с. 103-112; 455, с. 159-168; 456, с. 278-295], Д. Алімов [119, с. 14-55; 120, с. 84-95; 121, с. 135-160; 122], В. Седов [463] та ін. Окремі аспекти, що стосуються постачання та забезпечення болгарського війська, знайшли своє відображення в працях болгарських вчених В. Гюзелева [157; 162; 204; 205] та Р. Панової [383, с. 197-203]. У праці першого історика, яке стосується аналізу двох болгарських вищих посад – кавханів та ічіргу (ічрігу)-боілів, здійснено аналіз воєнних інвентарних написів IX ст., які свідчать про постачання до найбільших укріплених фортець в Болгарському ханстві предметів захисного та наступального озброєння. Праця болгарської дослідниці Р. Панової присвячена питанням постачання до середньовічних болгарських фортець та укріплень водних ресурсів [383, с. 197-203].

Третя група праць представлена дослідженнями, які стосуються озброєння, тактики та стратегії війська дунайських болгар IX-X ст. і є найбільш багаточисловою. Це пояснюється наявністю значної кількості археологічних знахідок, зокрема предметів озброєння IX-XI ст. в Карпато-Балканському регіоні. Означений аспект знайшов своє відображення в роботах істориків, археологів та зброєзнавців країн Центрально- та Південно-Східної Європи. У даному контексті необхідно відзначити праці європейських істориків І. Дуйчева [227; 228], С. Вітлянова [131, с. 44-78; 174], В. Йотова [249, с. 91-103; 250; 251, с. 97-102; 252, с. 173-182; 253, с. 233-240; 254, с. 217-225; 255, с. 125-134; 256; 660, р. 327-338; 826, р. 113-124; 827, р. 323-331; 828, р. 35-45; 829, р. 323-329; 830, р. 113-119; 831, р. 219-226], Д. Рабовянова [436; 437, с. 150-159; 438, с. 99-114; 759, р. 73-86], Н. Хрісімова [385, с. 337-358; 386, с. 355-370; 521, с. 426-435; 522, с. 149-172;

523, с. 111-143], Л. Дончевої-Петкової [128, с. 30-39; 222], В. Парушева [222], Ж. Віжарової [182], А. Брун-Хофмеєр [564, р. 1-194], В. Наследникової [360], в яких подається детальний аналіз зброї дальнього, ближнього бою, спорядження вершника та коня, а також вогнеметальної зброї. Схвальної оцінки заслуговує те, що в їхніх роботах проаналізовано значну кількість предметів озброєння з археологічних пам'яток IX-XI ст. на території Болгарії. Незважаючи на це, на сьогодні відсутнє комплексне дослідження, яке б узагальнило наявний археологічний матеріал, зокрема предмети озброєння IX-X ст. з території Карпато-Балканського регіону та виділило безпосередньо болгарські характерні особливості в традиції виготовлення та використання зброї. Предмети озброєння IX-X ст. виявлені в Карпато-Балканському регіоні пов'язуються дослідниками з військовими впливами Першої Болгарської держави, Франкської імперії, Великої Моравії, авар, хазарів, угрів та печенігів. Зокрема, зброя VIII-X ст., яка була знайдена на території Румунії досліджувалася в роботах К. Пінтера [570; 615, р. 65-77; 745; 746; 764], К. Косми [577, р. 315-337; 578, р. 83-110; 579, р. 359-390; 580, р. 227-253; 581, р. 79-102; 582, р. 137-158; 583, р. 453-498; 584; 585, с. 563-575; 586, с. 499-565; 587, р. 165-269; 588], Б. Чуперки [571, р. 271-288; 572, р. 223-231; 573, с. 275-289; 574, р. 115-162; 575, р. 167-178], Е. Галла [185, с. 223-242; 628, р. 355-406; 629; 630, с. 395-474; 631, р. 271-314; 632, р. 313-332; 633, р. 197-202; 634, р. 133-153; 642; 643, с. 217-258; 723, с. 99-112], А. Драготи [611; 612, р. 331-341; 613; 614; 615, р. 65-77; 746; 814], Г. Рустою [570; 589; 614; 615; 814], С. Оци [614; 733, р. 279-312; 734, р. 433-458; 735; 736, р. 315-339; 737, р. 36-43], Д. Бакует-Крішан [549, р. 279-299; 550, р. 307-322; 551, р. 105-135; 552, р. 173-182], І. Станчу [578], Д. Теодора [799], В. Спінея [780], М. Комші [590; 591, р. 469-473; 592, р. 11-40; 792], П. Дьякону [605; 606] тощо. Їм також належать статті, в яких проаналізовано предмети озброєння, переважно кочівницького (IX-XI ст.) з Трансільванії, Марамуреша, Банату, Крішани, Мунтенії, Олтенії [570; 576].

Предмети озброєння, які виявлені на території Молдови і відносяться до комплексу озброєння дунайських болгар досліджено у працях російського зброєзнавця О. Медведєва [333, с. 121-191; 334], а також відомих археологів Г. Федорова-Давидова, Г. Чеботаренко [529], І. Рафаловича, В. Козлова [291, с. 109-126; 292; 688, р. 463-480], С. Рябцевої [435, с. 194-207; 458, с. 171-183; 459, с. 143-168; 460, с. 285-300; 461, с. 195-230; 462, с. 263-279; 767, р. 170-177, 490-531] тощо. Значну кількість зброї дальнього бою з городищ Єсимауци та Алчедар (Молдова) проаналізував та описав молдовський дослідник С. Чера, виділивши в комплексі озброєння згаданих городищ 31 % наконечників стріл, які належать до військової культури Дунайської Болгарії IX-X ст. та 43 % наконечників стріл, які відносяться до угорської [530, с. 197-202]. Окреме дослідження щодо угорських впливів у військовій культурі населення території Молдови IX-X ст. здійснив відомий дослідник Р. Рабинович [434, с. 26-36; 435, с. 194-207; 461, с. 195-230; 462, с. 263-279]. Румунський вчений Е. Галл опрацював та проаналізував сокири IX-XI ст., які були знайдені в Молдови [632, р. 313-332]. Болгарські, франкські, моравські, угорські та аварські взаємовпливи IX-X ст. в предметах озброєння, що походять з території Карпато-Балканського регіону знайшли проаналізовано в працях Й. Хампеля [640], А. Руткаї [744; 768, s. 105-121; 769, р. 179-188; 770, s. 119-216; 771, s. 245-395], П. Коуржила [686, s. 113-135; 687, s. 110-146], М. Лутовського [702; 703], М. Гусара [655, р. 7-26; 656, s. 47-78; 657, s. 1-40; 658], Л. Ковача, М. Рейхольцовой [763], Д. Бялекової [555, s. 11-18], Н. Профантової [756, s. 149-168; 757, р. 281-297], Л. Галушки [635; 636], С. Жилінської [595; 596; 597], П. Хоца, А. Кісса [677, о. 37-56; 678; о. 199-218; 682, о. 99-126], Л. Петера [560, о. 245-268; 691, о. 257-285; 692, р. 157-164; 693, о. 237-280; 694, о. 343-366; 695, р. 49-66], П. Медеші [722, о. 487-511] тощо.

Предмети озброєння IX-X ст. та болгарські ювелірні вироби, виявлені на археологічних пам'ятках західних Балкан того часу, надають допоміжну інформацію для вивчення болгарсько-сербських та болгарсько-хорватських

конфліктів в означений період. Серед найбільш важливих робіт варто згадати праці Х. Грачаніна щодо болгарсько-франкських взаємовідносин у південній Паннонії [638, s. 3-22], сербського зброєзнавця М. Алексіча який дослідив предмети озброєння IX-X ст. з Белградського музею в Сербії [118, с. 195-216; 544, р. 121-138], македонського історика І. Микулчика про середньовічну фортифікацію та матеріальну культуру середньовічної Македонії [336]. Велике значення для вивчення поширення болгарської матеріальної культури IX-X ст. в регіоні Західних Балкан мають студії сербської дослідниці В. Бікіч, які стосуються візантійських ювелірних виробів з Сербії та середньовічної кераміки з Белграда [554], М. Петрінец стосовно середньовічного мистецтва, ювелірних виробів, поясних гарнітур та предметів озброєння з території Сербії та Хорватії [740; 741, s. 71-129], сербського історика М. Анчіч щодо середньовічної історії північно-західної Сербії та відносин місцевого населення з франками [545, р. 15-24], болгарських істориків Й. Валерієва та Й. Йотова по вивченні середньовічних амулетів з Болгарії, аналогії яким знайдені в області Бранічево [166, с. 435-440; 797, s. 363-390]; румунського історика А. Маджару щодо політичної історії та міжнародних відносин Болгарської, Сербської держав, Візантії та інших державних утворень у IX-X ст. [710; 711, р. 125-133; 712; 713, р. 191-207; 714, р. 193-208]. Окремо необхідно згадати праці сербських археологів М. Мілінковіча, Д. Буліча, які стосуються археологічних досліджень середньовічної Градіни, дослідниці Д. Павловіч щодо археології середньовічної Словенії, сербських істориків В. Срноглавас, С. Мітіч, які стосуються середньовічної історії та озброєння, яке походить з м. Ніш у Сербії [339, с. 47-72; 340, с. 20-34], В. Петровіча по історії слов'ян у Сербії, а також відомих істориків Ж. Демо [602; 603, с. 61-84; 604, s. 77-89], Г. Шкриваніча [535], З. Вінського, [822, s. 143-208; 823, s. 9-54; 824, s. 183-210], Д. Радічевіча [439, с. 197-212], Х. Янковіча [667, с. 313-334; 668; 669], які стосуються археологічних старожитностей IX-XI ст. з сербського Помор'я та Подунав'я. Важливими для розуміння відносин болгар з сербами у IX-X ст. на основі археологічних даних є праці відомих

європейських дослідників В. Іванішевіча [663, s. 97-104], І. Бугарського [567, р. 129-146], А. Ніколова [365, с. 261-269; 366; 367, с. 107-116; 368, с. 30-40; 369, с. 109-122; 370, с. 326-332; 730, р. 39-47; 731, р. 101-108; 732, s. 449-455], П. Шпехар, які стосуються слов'янської археології та розкопок області Бранічево [797, s. 363-390], Градіни [796], Белграда [536], відомого боснійського зброєзнавця М. Шияріча, стосовно характеристики та аналізу середньовічного озброєння з території Боснії [776], хорватського історика Г. Білогривіча щодо аналізу предметів озброєння франків та хорватів [558, р. 125-182], роботи хорватських дослідників Д. Єловіни [670], Я. Белошевіча щодо характеристики матеріальної культури хорватів VII-IX ст., зокрема предметів озброєння [553] тощо. Археологічні матеріали періоду середньовіччя з Воєводіни розглянуті у працях історика Н. Станоевіча [781, s. 119-146], а предмети озброєння з Великого Градця проаналізовані у відомого дослідника М. Янковіча [668]. Предмети озброєння IX-X ст., характерні для комплексу озброєння дунайських болгар та угрів, що походять з території західної та південно-західної України, зокрема з Чернівецької, Львівської, Хмельницької та, ймовірно із Закарпатської областей досліджувалися в працях українських науковців Б. Тимощука [345; 488; 489], С. Пивоварова [283, с. 100-103; 284, с. 23-42; 285, с. 7-11; 286, с. 254-277; 287, с. 101-105; 338, с. 45-50; 358, с. 309-316; 388, с. 48-55; 389, с. 22-38; 390, с. 41-55; 391; 392, с. 384-390; 393, с. 345-356; 394, с. 109-117; 395, с. 23-42; 396, с. 34-36; 397, с. 66-72; 401, с. 62-63; 402, с. 20-25; 403, с. 169-180], І. Возного [175; 176, с. 42-44; 344, с. 24-44; 507, с. 30-39], С. Терського [487, с. 64-70], А. Панікарського [382, с. 148-158], І. Прохненка [417, с. 372-387; 418, с. 4-24; 419, с. 30-43; 420, с. 291-299; 421, с. 410-420; 422, с. 25-40; 423, с. 155-187; 424, с. 70-71; 425, с. 30-44; 426, с. 166-176; 427, с. 273-293; 428, с. 174-185; 429, с. 7-23; 430, с. 3-35; 431, с. 8-13; 432, с. 23-45], В. Калініченка [263, с. 60-61; 264, с. 118-121; 265, с. 130-144; 266, с. 174-192; 267, с. 44-49; 268, с. 67-70; 269, с. 68-75; 270, с. 69-92; 271, с. 62-66; 272, с. 66-

72; 273, с. 187-198; 274, с. 60-64; 275, с. 78-91; 276, с. 57-66; 277, с. 13-15; 278, с. 68; 279, с. 141-174; 280; 281, с. 31-34; 282, с. 68-74].

Польська історіографія досліджуваної проблеми представлена працями відомого зброєзнавця П. Котовича, який в одній зі своїх праць розглянув елементи «подунайської» («південної») військової культури IX-X ст. в комплексі озброєння археологічних пам'яток на території Польщі. З-поміж праць, в яких проаналізовано взаємозв'язки та взаємовпливи з комплексом озброєння Хазарського каганату та дано характеристику протоболгарських типів зброї, які стали основними при формуванні комплексу озброєння дунайських болгар в IX-X ст. необхідно згадати роботи істориків та археологів А. Криганова, В. Аксьонова [109, с. 116-117; 110, с. 31-37; 111, с. 39-51; 112, с. 34-40; 113, с. 23-37; 114; 115, с. 191-218; 305, с. 52-62; 309, с. 99-106; 310, с. 98-114; 317, с. 95-109], О. Приходнюка [414, с. 240-252; 415; 416], С. Плетньової [173; 405, с. 75-77; 406; 407; 408], С. Міхеєва [114; 348; 349, с. 158-173], Ю. Кухаренка [312, с. 33-50], В. Белорибкіна [147], В. Колоди [296, с. 30-36], А. Дмитрієва [217, с. 52-57], О. Комара [297, с. 21-78; 298, с. 212-231], О. Сухобокова [298, с. 212-231], Ю. Воронова [179], Н. Шенкао [180, с. 121-164], М. Артамонова [132] тощо. Російська історіографія представлена дослідженнями, які стосуються кочівницької клинкової зброї IX-X ст. Це праці Г. Баранова [142, с. 84-92; 143, с. 76-92; 144, с. 71-88] та У. Кочкарова [302]. Грецька історіографія проблеми представлена дослідженнями відомого візантиніста Т. Коліаса, який на основі писемних та іконографічних джерел, проаналізував зброю Візантійської імперії [295].

Значно менше в історіографії представлені дослідження, котрі стосуються тактики та стратегії війська дунайських болгар в IX-X ст. Ключовими щодо цього питання є праці угорського археолога Г. Фехер [508], а також сучасного болгарського історика Ж. Жекова [230; 231, с. 3-7; 232, с. 14-17; 233, с. 26-29]. Останній, на основі писемних та епіграфічних джерел, детально проаналізував тактичні прийоми, індивідуальні способи ведення

бою військом дунайських болгар, а також стратегію Болгарської держави у війнах з Візантійською імперією в період VII-IX ст. Крім того, дослідженням тактики та стратегії болгарського війська в кінці IX –першій третині X ст. (в період правління царя Симеона I) займалися польські дослідники К. Марінов [716, р. 157-190; 717, р. 9-18], М. Лешка [320, с. 417-422; 697, s. 409-414; 698; 699, s. 417-427], болгарські історики І. Божилов [156; 157; 158, с. 20-33], Х. Дімітров [215], Д. Дімітров [213], П. Дімітров [214, с. 79-82], П. Павлов [129; 379, с. 114-141; 380; 504, с. 21-29] та британський візантиніст Дж. Шепард [533]. Угорську й печенізьку військові інвазії IX-X ст. у контексті міжнародної політики у Карпато-Балканському регіоні розглянули російський вчений М. Юрасов [538, с. 21-31; 539, с. 20-25; 540, с. 3-16] та американський історик Ф. Курта [568, р. 179-221]. Радянський дослідник Е. Ерделі проаналізував військово-політичну історію каварів та їх переселення в Подунав'я в IX ст. Зовнішньополітичні відносини болгар в період правління хана Омуртага стали предметом вивчення болгарського археолога Н. Овчарова [375] й Д. Овчарова [372]. Військово-політичну історію Болгарської держави в період правління князя Бориса I розглянув В. Гюзелев [204].

Важливими щодо досліджуваної проблематики є праці українських вчених О. Головка та І. Прохненка. Зокрема, О. Головка у низці публікацій всебічно, на основі різних типів джерел, розглянув військово-політичну історію Галичини та Волині, починаючи з IX ст., що, без сумніву, є важливим для вивчення Карпато-Балканського регіону в означений період [192, с. 7-33; 193, с. 56-72; 194, с. 179-189; 195, с. 46-49; 196, с. 46-62; 197, с. 103-115]. І. Прохненко розглянув особливості військово-політичного становища на території Закарпаття в IX-XI ст. [427, с. 273-293; 428, с. 174-185; 429, с. 7-23; 430, с. 3-35; 431, с. 8-13; 432, с. 23-45]. Залучаючи писемні й археологічні джерела, вчений присвятив значну кількість концептуально важливих публікацій аналізу матеріальної культури та військової історії кочівників – угрів і печенігів в IX-X ст.

Таким чином, вже з другої половини XVIII ст. в працях дослідників, які займалися вивченням історії болгар окреслювався один з найбільш важливих та визначальних періодів болгарської військово-політичної історії, а саме IX – перша третина X ст. Поступово, в результаті археологічних досліджень, кількість джерел зростала і, відповідно, збільшувалася історіографічна база. Почали залучатися писемні, епіграфічні та іконографічні джерела. Попри значні здобутки та перспективи подальших досліджень у даному напрямі історіографічний огляд засвідчує також численні проблематичні прогалини у вивченні археологічних старожитностей IX-X ст. в Карпато-Балканському регіоні, дискусійність низки положень та нерівномірність комплексних міждисциплінарних досліджень на пам'ятках IX-X ст. в Центральній та Південно-Східній Європі. Разом з тим, протягом XX ст., а особливо, починаючи з 2000-х рр. історіографія, пов'язана з вивченням військово-політичної історії Першої Болгарської держави в період IX – першої половини X ст. поповнилась концептуальними здобутками, передусім за рахунок постійного накопичення та інтерпретації археологічних джерел і склала вагомий внесок у галузі світової славістики.

1.2. Характеристика джерел

Військово-політична історія Першої Болгарської держави в IX – першій третині X ст. має широку джерельну базу, яка поділяється на писемні, археологічні, епіграфічні, іконографічні, сфрагістичні та нумізматичні матеріали.

Комплексний аналіз існуючого корпусу писемних джерел з досліджуваної проблеми вимагає, перш за все, здійснення їхньої відповідної типологізації за сутнісно-жанровими ознаками та класифікації за принципом змістового навантаження. Коло писемних джерел, у яких містяться свідчення про військово-політичну історію Болгарської держави в IX-X ст., з точки зору класифікаційної градації представлене такими формами, як: 1) географічні описи, авторизовані всесвітні історії, життєписи, хроніки, хронографії, аннали та літописи; 2) Життя християнських святих і

великомучеників; 3) листи західних та східних Отців Церкви, різних церковних ієрархів та державних діячів; 4) військові трактати. За своїм походженням ці типи джерел, що стосуються військово-політичної історії Болгарської держави IX-X ст., поділяються на візантійські, латинські, давньоруські та арабські.

Найбільш цінними, насиченими та концептуально важливими опусами (за відсутності безпосередньо болгарських писемних джерел [205; 223, с. 47-57; 224, с. 156-167; 261; 288; 500, с. 36-37]), які становлять першу групу джерел та висвітлюють військово-політичну історію Першої Болгарської держави виступають візантійські джерела, які датуються часовим проміжком від IX до XIII ст. Одним з найбільш ранніх джерел, у якому висвітлюється історія Болгарського ханства в епоху правління хана Крума є «Хронографія», написана візантійським богословом Феофаном Сповідником [86, с. 226-289]. Праця охоплює період з 284 по 813 рр. У творі містяться цінні відомості щодо слов'янських, аварських племен та їхніх взаємовідносин з Болгарською державою на початку IX ст. Особливо важливим є опис війн хана Крума з Візантією, а також ходу битв з арміями ромеїв при Вирбіському проході та при Версінікії. Інформативними є нотатки щодо опису військово-політичних подій в Болгарському ханстві в кінці VIII – на початку IX ст., зроблені на основі власних спостережень. Відзначимо, що військові перемоги хана Крума над візантійським військом на початку IX ст. набули в Центральній та Південно-Східній Європі значного розголосу, що безперечно, відобразилося і в писемній традиції того часу. Загибель візантійського імператора Никифора I у війні з болгарами відображено також в «Хронології» (IX ст.) Константинопольського патріарха Никифора [64, с. 306].

Військові успіхи Болгарської держави в першій половині IX ст. у війнах з Візантійською імперією, військова організація, склад війська та короткі згадки щодо предметів озброєння дунайських болгар в той час знайшли детальне відображення в «Анонімній ватиканській розповіді» [7, с. 10-15], «Розповіді про Лева, сина Фоки» («Scriptoris Incerti») [59, с. 16-24]

та в «Малому катехізисі» візантійського монаха Теодора Студита [84, с. 28-31]. Ці джерела збереглися в списках XI-XII ст.

Важливі дані стосовно перебігу подій першої чверті IX ст., військових походів хана Крума на Візантію, повстання візантійського полководця Фоми Слов'янина та участі у ньому болгарських військ містяться в 4 книзі «Хроніки» візантійського літописця Георгія Амартола [19, с. 42-57]. Значну цінність становлять згадки цим автором болгарських військових посад першої половини IX ст. «Хроніка» Георгія Амартола є також одним із найбільш ранніх джерел, у якому подано детальний опис та приблизну чисельність військ армії Фоми Слов'янина у подіях 821-825 рр. Про загибель імператора Никифора I в поході на болгар йдеться також в «Короткій анонімній хроніці», яка датується IX ст. [49, с. 120].

Події, пов'язані з останніми роками правління хана Крума та першими роками керівництва державою болгар ханом Омуртагом в першій третині IX ст. детально описані в праці візантійського історика X ст. Йосифа Генезія «Про правління імператорів», яка згадується також під назвою «Царі» [43, с. 320-335]. Йосиф Генезій одним з перших оповідає про укладення між Болгарською державою та Візантією 30-річного мирного договору у 815 р. Цінним є опис автором подій, які стосуються повстання під проводом Фоми Слов'янина (821-825 рр.) та детального опису чисельності, етносоціального складу війська та предметів озброєння. Генезій також згадує і про християнізацію болгар в другій половині IX ст. Важливим джерелом, яке свідчить про причини болгарсько-візантійського конфлікту в кінці IX ст. є «Книга Епарха» – збірник постанов X ст., що стосується ремісничо-торгових корпорацій м. Константинополя [16; 44, с. 9-11].

Важливим джерелом X ст., написаним в часи правління візантійського імператора Константина VII Багрянородного, в якому висвітлено військово-політичну історію Болгарії в IX-X ст. є «Хронографія» Продовжувача Феофана, що складається з 6 книг [71; 73, с. 107-139]. Вона фактично виступає доповненням до «Хронографії» Феофана Сповідника, яка

закінчилася описом подій 813 р. Перші 4 книги охоплюють період з 813 по 867 рр. П'ята книга розповідає про події 867-886 рр., а шоста охоплює період з 886 по 969 рр. Загалом, згадана праця відрізняється тенденційністю та певною заангажованістю, а деякі події, які в ній описані, викликають серед славістів та візантиністів наукові дискусії.

Цінними для вивчення візантійсько-болгарських відносин в другій половині IX – на початку X ст. є праці візантійських хроністів початку XI ст. Лева Граматика та Псевдо-Симеона. Перший з них, як вважають, був автором «Хронографії», яку довів до 948 р. [55, с. 140-168]. А компілятивна праця Псевдо-Симеона «Хронографія» розповідає про війни Болгарської держави з Візантійською імперією в IX-X ст. [74, с. 169-182]. Зокрема, тут подано детальний опис битви при Ахелой 20 серпня 917 р. Події в праці Псевдо-Симеона доведені до 963 р.

Одними з найважливіших джерел, що стосуються проблеми дослідження, є праці візантійського імператора Константина VII Багрянородного «Про феми» [45, с. 182-198], «Про управління імперією» [46, с. 198-220; 48] та «Про церемонії візантійського двору» [47, с. 220-229], написані в X ст. У праці «Про управління імперією» подаються важливі історичні дані стосовно військово-політичних подій в Центральній та Південно-Східній Європі. Значна увагу в роботі приділена аналізу взаємозв'язків Дунайської Болгарії, Великої Моравії, угрів, печенігів, хазар та слов'янських племен в Карпато-Балканському регіоні. В праці «Про церемонії візантійського двору» згадується військово-адміністративна структура Болгарської держави IX ст., де вказується, що в болгар існувала рада з 6 головних боїлів. Крім того в джерелі зазначаються й інші внутрішньодержавні болгарські посади.

Завоювання ханом Крумом східних територій Аварського каганату на початку IX ст. знайшло своє відображення у візантійському енциклопедичному словнику Суда, який датується X ст. [78, с. 308-310]. Надзвичайно цінними джерелами, які детально оповідають про військово-

політичні події в Болгарській державі в IX-X ст. є «Брюсельська хроніка» [12, с. 73-76], створення якої датується початком XI ст., «Хроніка» Продовжувача Георгія Амартола [72, с. 133-158], а також праця Симеона Магістра (X ст.) [74, с. 169-182]. В першому з джерел коротко описується повстання Фоми Слов'янина та участь у ньому болгар, а в «Хроніці» Продовжувача Георгія Амартола відображено опис подій IX – кінця X ст.

Цінним джерелом є праця візантійського хроніста Іоанна Скілиці «Огляд історії», написана в XII ст. Вона висвітлює події з 811 і до 1057 р. Цінним в праці залишається опис військово-політичної діяльності болгарського царя Симеона [102]. Крім того Іоанн Скілица подає розширений опис битви при Булгарофігоні між візантійськими військами та болгарами, а також хід повстання під проводом Фоми Слов'янина 821-825 р. Працю Іоанна Скілиці використав інший візантійський хроніст Георгій Кедрін [18, с. 198-340]. Візантійсько-болгарські військово-політичні відносини в IX-X ст. знайшли своє відображення в праці візантійського історика XII ст. Іоанна Зонари «Історія», в якій автор не лише детально описав політичні взаємовідносини Візантії та Болгарії, а й подав розгорнуту характеристику та аналіз повстання Фоми Слов'янина, візантійсько-болгарського конфлікту кінця IX ст. [42, с. 149-208] та битви при Ахелої. Коротко згадував про війну візантійського імператора Никифора I з болгарським ханом Крумом на початку IX ст. візантійський історик XIII ст. Феодор Скутаріот в своїй «Хроніці» [87, с. 28-31].

Латинські джерела, які репрезентують перший блок джерел, несуть концептуально важливу інформацію, яка стосується західних та південно-західних територій Болгарської держави та військово-політичної історії Карпато-Балканського регіону в IX-X ст. Відзначимо, що поразка візантійських імператорів у війнах з болгарами на початку IX ст. набула значного розголосу і в Центральній Європі, що відобразилося в писемній рецепції середньовічних авторів. Найбільш ранніми з них є «Короткі Лаурісенські літописи» початку IX ст. [50, с. 23]. У джерелі вміщена

інформація стосовно дипломатичної політики Візантійської імперії, яка вела переговори з Франкською імперією про спільні бойові дії проти Болгарського ханства у 814 р. В Сітійських літописах, які також датуються IX ст., згадується поразка візантійського імператора Никифора I у війні з болгарами [81, с. 28].

Серед найбільш цінних джерел, які стосуються військових дій між Болгарським ханством та слов'янським населенням Подунав'я та Поморав'я в 20-х рр. IX ст. є праці відомого франкського літописця, сподвижника імператора Карла Великого Ейнгарда (770-840). В своїх роботах «Життєпис Карла Великого» [3, с. 29-32; 98] та «Літопис» [4, с. 32-39], автор детально описує походи болгарського хана Омуртага в Середнє Подунав'я та зміну військово-адміністративної системи в регіоні. Військово-політичні події, яке мали місце на протязі IX ст. в Карпато-Балканському регіоні, а також взаємовідносини Болгарської держави, Великої Моравії, Східно-Франкського королівства, слов'ян, угрів та печенігів, знайшли своє відображення у Фульдських анналах, висвітлюють історію Франкської імперії з 680 по 901 р. [89, с. 41-43; 90, с. 43-44; 91, с. 44-45; 92, с. 45-48]. Цінним джерелом, яке описує війни хана Омуртага в Подунав'ї в 20-х рр. IX ст. та військову політику імператора Східно-Франкського королівства Людовіка I Благочестивого є «Життєпис імператора Людовіка», який належить франкському історику першої половини IX ст. Тегану [83, с. 49]. Візантійсько-болгарські війни початку IX ст., а також взаємовідносини франків, слов'ян, Великоморавської держави та Болгарського ханства знайшли своє відображення в таких латинських джерелах як: «Життєпис імператора Людовіка» (IX ст.) [23, с. 50-52], «Ведастинська хроніка» (XII ст.) [14, с. 53-55], «Поема» Валафріда Страбона (IX ст.) [13, с. 58-59], «Chronoographia tripartita» (IX ст.) [5, с. 222-277] та «Хронологія св. Никифора» [6, с. 277] бібліотекаря Римської Церкви IX ст. Анастасія Бібліотекаря. Військово-політичні взаємини Болгарської держави з Великою Моравією в епоху князя Бориса I та внутрішня політика болгарського царя

Симеона I відображені в «Бертинських анналах» (IX ст.) [11, с. 286-288], а також в роботах італійського історика X ст. Ліутпранда Кремонського [54, с. 318-324]. Важливими стосовно військово-політичної діяльності угрів у середині IX ст. в Карпатській улоговині та взаємовідносини болгар з франками і мораванами в 50-70-х рр. IX ст. виступають свідчення ігумена Прюмського монастиря Регінона, який написав працю «Хроніка» (X ст.) [76, с. 305-308; 522, с. 149-172].

Військово-політична історія Болгарської держави в середині-кінці IX ст. знайшла своє відображення в низці таких писемних джерел, як: «Лобійські літописи» (X ст.) [53, с. 330], «Венеціанська» («Алтинська») хроніка (X ст.) [15, с. 344], «Айнзідленські літописи» (X-XI ст.), «Венеціанська хроніка» Іоанна Диякона (XI ст.) [41, с. 346-350], «Хільдесхаймські аннали» (XI ст.), «Хроніка» Германа Аугійського (XI ст.) [93, с. 363-365], «Хроніка» Маріана Шотландця (XI ст.) [58, с. 374], «Хроніка архієпископів Гамбурзької церкви» північнонімецького хроніста Адама Бременського (XI ст.) [1, с. 376-377; 2], «Коротка історія франків» Петра Бібліотекаря (XI ст.) [66, с. 384], «Світова історія» Екехарда (XII ст.) [22, с. 32-39], «Хроніка» монаха Зігеберта (XII ст.) [35, с. 40-49], «Церковна історія» Хуго Флоріакського (XII ст.) [96, с. 50], «Пархійські літописи» (XII ст.) [63, с. 117], Саксонський анналіст, анонімний автор компілятивної хроніки XII ст. [77, с. 140-144], «Хроніка» Отто Фрайзінгського (XII ст.) [61, с. 166-169], свідчення придворного священника імператора Фрідріха I Барбаросси Готфріда Вітербського (XII ст.) [38, с. 197-199], а також літопис попа Дуклянина, в якому характеризується військова організація Болгарської держави, війни князя Бориса з середньовічними Сербською та Хорватською державами у 850-860-х рр. [21, с. 170-179; 52]

Велику роль для вивчення військово-політичних відносин Болгарської держави з уграми та Великоморавською державою в IX – першій половині X ст. відіграють такі праці, як: «Історія угорців» Сімона де Кези (XIII ст.) [37, с. 271-272; 79, с. 69-73], «Діяння угорців» Анонімного автора (XIII ст.) [8,

с. 13-62], «Угорська ілюстрована хроніка» (XIV ст.) [88, с. 74-81], «Хроніка Буди» (XIV ст.) [95, с. 82-88], «Угорська хроніка» Іоанна де Туроца (XIV ст.) [40, с. 101-120], а також «Історія угорців» Антоніо де Бонфіні (XIV ст.) [9, с. 121-169]. Попри значну інформативність перелічених вище угорських джерел [555, с. 11-18], відзначимо їхню компілятивність, а також високий рівень міфологізації описуваних подій.

Одним з найбільш важливих джерел, яке стосується Карпато-Балканського регіону в IX-X ст. та Болгарської держави зокрема є «Повість минулих літ» (XII ст.) [68; 365, с. 261-269], в якій містяться свідчення стосовно заселення Карпато-Балканського регіону слов'янами та болгарами, подій болгарсько-візантійської війни 894-896 рр., а також основних напрямків зовнішньої політики Болгарської держави за правління царя Симеона I. Арабські джерела, які стосуються військово-політичної історії дунайських болгар IX-X ст., представлені свідченнями історика аль-Масуді (X ст.), який значну увагу в своїй праці приділив аналізу організації болгарського війська, а також надзвичайно детально описав битву при Ахелой 20 серпня 917 р. [17, с. 117-176; 36; 306, с. 43-55].

До другої групи відносяться свідчення про військово-політичну історію Болгарської держави в IX-X ст., які вміщені в Житіях християнських святих і великомучеників. Фактично в усіх Житіях згадана перемога болгарських військ хана Крума над візантійським імператором Никифором на початку IX ст. Події, пов'язані з військовою політикою болгарських правителів в Карпато-Балканському регіоні в IX-X ст., знайшли своє відображення в наступних джерелах: Житіє Миколая Студита (IX ст.) [32, с. 25-27], Житіє Никифора (IX ст.) [31, с. 35-37], в якому детально описується битва при Версінікії 813 р., Житіє Григорія Декаполіта (IX ст.) [24, с. 38-39], «Послання патріарха Христофора» (IX ст.) [69, с. 40-41], де згадуються предмети озброєння ближнього бою в контексті війни візантійського імператора Лева V Вірменина з болгарами на початку IX ст., Житіє Петра Патриція (IX ст.) [33, с. 119], який сам брав участь в поході візантійського імператора

Никифора I на Болгарську державу, Житіє Ігнатія (IX ст.) [26, с. 130-131], в якому також надзвичайно детально описується перемога болгарських військ при Версінікії 813 р. над армією ромеїв, Житіє Іоаникія (IX ст.) [27, с. 132-140], Житіє Феодора Студита (IX ст.) [34, с. 141-145], Житіє Евтимія (X ст.) [25, с. 317-319], свідчення Арети Кесарійського (IX-X ст.) [10, с. 69-74] стосовно болгарсько-візантійських торгових відносин, Житіє Марії Нової (X ст.) [29, с. 75-81], Чудеса Св. Симеона (X ст.) [39, с. 355-356], «Слово за мир з болгарами» (X ст.) [82, с. 82-101], Житіє Лука Столпника (X ст.) [28, с. 235], Житіє Махайла Малєїна (XIII ст.) [30, с. 312-313]. Одним з найбільш цінних в контексті вивчення військових дій між Болгарським царством та Візантійською імперією в першій чверті X ст. є «Чудо Святого Георгія» (X ст.) [97, с. 60-67], де подається детальний опис битви при Ахелой 20 серпня 917 р. Важливо, що на стороні війська дунайських болгар в переліку народів згадуються угри («*Οὐγγρων*») і турки («*Τούρκων*») (*печеніги – В.К.*).

Важливе значення для вивчення військово-політичної історії Першої Болгарської держави в IX – першій третині X ст. відіграє третя група писемних джерел, до якої належить епістолярна спадщина. Так, листи західних та східних Отців Церкви, церковних ієрархів і державних діячів дають змогу простежити тенденції зміни зовнішньої та внутрішньої політики різних державних правителів в той час, проаналізувати організацію, комплектацію та військове мистецтво військ, а також збагнути стратегію правителів сусідніх країн щодо власної держави. Епістолярна спадщина з окресленої тематики досить чисельна. До неї відносяться листи патріарха Миколая Містика до царя Симеона (X ст.) [65, с. 185-297], листи візантійського імператора Романа Лакапіна до царя Симеона (X ст.) [67, с. 298-314], «Послання» візантійського імператора Михайла II імператору Людовику I Благочестивому стосовно повстання Фоми Слов'янина (821-825) [70, с. 25-27]. Цікавим і важливим є те, що при характеристиці ворожого війська, Михайло II називає території, звідки Фома набирал армію. Візантійський імператор називає Фракію, Македонію і що важливо,

«окольных Славиний» (*«et circumiacentibus Sklaviniis»*). Крім того, важливою виступає переписка болгарського царя Симеона з Левом Хіросфактом (кінець IX – початок X ст.) [56, с. 175-184], а також листи Майнцького архієпископа Рабана Мавира [75, с. 56], в яких описуються військові дії Східно-Франкського королівства проти Болгарської держави у 20-х рр. IX ст. Військова організація, комплектування та стратегічне значення болгарської кінноти у війнах IX ст. в Карпато-Балканському регіоні детально описуються у «Відповідях папи Миколая I болгарам» [62, с. 17-19; 522, с. 149-172], які були записані вищезгаданим хроністом Анастасієм Бібліотекарем в IX ст.

Остання група писемних джерел представлена візантійськими воєнними трактатами, в яких відображена військова організація та мистецтво війська дунайських болгар IX-X ст. у порівнянні з іншими кочівниками [313, с. 49-75]. Особливо цінні трактати, які відносяться до епохи правління візантійського імператора Лева VI Мудрого (886-912) [57, с. 166-174]. Поява в Карпато-Балканському регіоні кочівників угрів та печенігів в другій половині IX ст. стала однією з причин створення таких праць. В епоху правління Лева VI було видано 3 військові трактати. Найбільшої уваги з них заслуговує «Тактика» (X ст.) [51; 57, с. 166-174], в якій описується внутрішня організація, комплектування військ, різні типи кочівницького озброєння, значна увага приділена військовому мистецтву ромейської армії, а також угрів, болгар та печенігів. Болгарський мілітарний компонент фігурує також в «Невиданій тактиці Лева» (*«Sylloge Tacticorum»*) (X ст.). В дослідженні військово-політичної історії Болгарської держави IX-X ст. важливе значення відіграють воєнні трактати Константина VII Багрянородного, які входять до його праці «Про церемонії візантійського двору» (X ст.). В контексті дослідження озброєння дунайських болгар IX-X ст. важливе значення має «Стратегіка» (X ст.) [60] візантійського імператора та полководця Никифора II Фоки (963-969). Особливо необхідно відзначити в його праці надзвичайно чіткий та детальний поділ значної кількості предметів озброєння ближнього бою в комплексі озброєння ромейської армії, аналогії

якій відомі у військовій культурі болгар IX-X ст. Для більш глибокого розуміння досліджуваної проблеми, важливу роль відіграють збірники документів з історії Великої Моравії, Сербії, Хорватії [99; 100-101; 103-108].

Археологічні матеріали складають наступний блок джерел. Оскільки досліджувана тема стосується військово-політичної історії Першої Болгарської держави IX-X ст., то основну роль для реконструкції подій того часу відіграють предмети озброєння дальнього, ближнього бою та військового спорядження, виявлені на пам'ятках VIII-X ст. в Карпато-Балканському регіоні. Допоміжне значення відіграють інші категорії археологічних пам'яток, серед яких керамічний матеріал [584], предмети побуту та знаряддя праці [585], ювелірні вироби, культові речі тощо. Археологічні джерела дозволяють стверджувати, що впливи болгарської військової культури в IX-X ст. поширювалися на великі за площею території в Тисько-Дніпровському межиріччі де переважало слов'янське населення. Предмети озброєння, характерні для дунайських болгар, відомі з середньовічних пам'яток Болгарії, Греції, Хорватії, Сербії, Угорщини, Словаччини, України, Румунії (Добруджі, Мунтенії, Олтенії, Трансільванії [570], Банату, Крішани, Марамуреша), Молдови, тобто Потисся, Подністров'я, Попруття, Подунав'я та Поморав'я.

Наступний блок джерел складають епіграфічні матеріали. Так, до нашого часу дійшли написи IX ст., які дозволяють проаналізувати окремі аспекти військово-політичної історії Болгарської держави в IX ст. [374, с. 92-98; 650, р. 433-441]. Серед них Мадарський (VIII-IX ст.), Сюлейманкійський, Хамбарлійський, Чаталарський [150, с. 21-25], Сілістренський, Філіпійський, Маламіровий написи, які датуються першою третьою IX ст. (Додаток Д 1, II) В них коротко описуються політичні події та військові успіхи болгарських ханів у військових діях. Крім того, ці джерела містять важливі дані стосовно військово-адміністративної системи Болгарської держави в той час, а також внутрішньої військової організації та різних регіонів ведення бойових дій. Свідчення стосовно постачання та забезпечення військ дунайських болгар в

IX ст. озброєнням походять з епіграфічних воєнних інвентарних написів з Пліски [347, с. 79-90], Великого Преслава, Мадари, м. Цар Крум, Шумена і м. Шабла (Болгарія). Основне значення при реконструкції озброєння військ дунайських болгар IX-X ст. відіграють рисунки-графіті, які збереглися на стінах палацових комплексів в Плісці та Великому Преславі, на Маяцькому городищі, а також на пам'ятках великоморавського часу (IX-X ст.) в Подунав'ї. Зображені там, різні типи зброї, як ближнього, так і дальнього бою, дозволяють простежити їхнє використання в болгарському війську, а також виокремити тактичні прийоми та індивідуальні способи ведення бою середньовічним військом дунайських болгар [151] (Додаток М 10-М 12).

Іконографічні джерела відносяться до четвертого блоку. Основними є мініатюри середньовічних манускриптів та хронік, а також зображення на предметах художньої культури та ювелірних виробів військових сцен, які передають моменти військово-політичної історії Першої Болгарської держави в IX-X ст. [619, р. 157-171]. Основним джерелом в значеному контексті виступають мініатюри з праці Іоанна Скіліци «Огляд історії» (XII ст.) [102; 804]. Крім того, мініатюри, де відображена військово-політична історія IX-X ст. болгар вміщено в «Хроніці» візантійського хроніста Константина Манассії (XII ст.) [715], мініатюрах Радзивілівського літопису (XIII ст.) [760], Лицевого літописного зводу (XVI ст.). Предмети озброєння IX-X ст. зображено також на мініатюрах Хлудовського, Штутгартського псалтирів (IX ст.), а також з «Золотого псалтиря з Санкт-Галлена» (IX – початок X ст.). Крім того, відзначимо, що предмети озброєння IX-X ст. та військові сцени зображені на предметах художньої культури та ювелірних виробів з Угорщини, Чехії, Словаччини, Болгарії [218; 219; 325; 331; 640] (Додаток М 9; Я, І) тощо.

Наступний блок складають сфрагістичні та нумізматичні джерела, які є допоміжними у висвітленні досліджуваної проблематики. Сфрагістичні матеріали, знайдені на території Болгарії, відносяться переважно до епохи правління царя Симеона (кінець IX – перша третина X ст.) [138; 214, с. 79-82;

495, с. 218-222]. Вони відображають військово-адміністративне керівництво, яке існувало в Болгарській державі. На печатках, яких фігурує напис «*Βουλγάρων*», тобто «болгарський» виділяються кілька різних посад (багатур-басилевс, магістр, великий куратор, архонт, протоспатарій, комеркіарій і хартуларій болгарів (Болгарії), які, очевидно, були запозичені з Візантії і співіснували безпосередньо з болгарськими та слов'янськими посадами в IX – першій третині X ст. Окрім того, сфрагістичні джерела дозволяють охарактеризувати управлінські інсигнії, які були характерні для найвищих посад в Болгарській державі в той час [387].

Нумізматичні джерела періоду IX-X ст. дозволяють простежити тенденції поширення візантійських монет в Карпато-Балканському регіоні [441; 695, р. 49-66]. Аналіз археологічних джерел дозволяє говорити, що більшість візантійських монет в окресленому регіоні з'явилися в кінці IX ст. і пов'язані з першопочатковим залученням кочівників-угрів та печенігів у військову культуру дунайських болгар, а згодом переселенням угрів в Карпатську улоговину та їхніми війнами в Центрально- та Південно-Східній Європі.

Підсумовуючи огляд та характеристики джерел, можемо відзначити їх різноманітність та достатність матеріалу для реалізації поставлених мети і завдань дослідження. Комплексний аналіз та взаємкореляція джерельної бази дозволяють здійснити аналіз та реконструювати військово-політичну історію Першої Болгарської держави в IX – першій третині X ст.

1.3. Теоретико-методологічні засади

Розгляд питань, які стосуються військово-політичної історії населення Центрально- та Південно-Східної Європи в IX – першій третині X ст., об'єктивно зумовлює їхнє дослідницьке сприйняття і наукове трактування. Поетапне формування мілітарної культури та соціально-політичних структур у Дунайській Болгарії було пов'язане з формуванням державності, політичними подіями й геополітичною стратегією болгарських правителів, яка зводилася до завоювання багаточисельного слов'янського населення в

Карпато-Балканському регіоні, війн з Візантійською імперією та широкомасштабним використанням ресурсів на завойованих територіях.

Феномен взаємодії та мілітарних контактів болгар зі слов'янським населенням, яке проживало в Дунайсько-Дністровському межиріччі стало підґрунтям методологічної основи в дисертаційній роботі. Модернізація Дунайської Болгарії, як «варварської» держави степового типу з візантійськими й слов'янськими елементами в політичній, соціальній та військовій організації розпочалася в період правління ханів Крума та Омуртага в першій половині IX ст. [169, с. 3-16; 330, с. 27-44]. Досить вдалу спробу загального методологічного обґрунтування означених процесів здійснив болгарський історик Ц. Степанов, котрий обґрунтував феномен поєднання кочівницьких (тюркських, іранських), візантійських та осілих (слов'янських) елементів у військово-політичній історії держави болгар в досліджуваний період [480, с. 193-212; 481; 482; 483, с. 219-232; 484, с. 87-96; 556; 785, р. 363-378; 786, р. 1-28].

Аналіз джерел дозволяє стверджувати, що соціально-політична організація Дунайської Болгарії сформувалася завдяки поєднанню та взаємодоповненню землеробської економіки слов'ян, кочової воєнізованої племінної структури болгар, а також через запозичення візантійської політичної системи, що відобразилося у військовій справі та визначило геополітичну стратегію болгарських правителів [195, с. 46-49; 196, с. 46-62]. Контроль за слов'янським населенням вимагав від болгар створення провінційної адміністрації й розширення військово-політичних функцій місцевих управителів, що, в свою чергу, впливало на еволюцію військової справи в різних регіонах держави [181; 192, с. 7-33; 193, с. 56-72]. Широкомасштабна взаємодія болгар зі слов'янами у військовому аспекті розпочалася у першій половині IX ст. [301; 813, р. 339-362]. Останні стали відігравати ключову роль у військовій політиці болгарських правителів, підтвердженням чого була присутність при ханському дворі слов'янських племінних вождів. Прийняття християнства в Болгарській державі в другій

половині IX ст. остаточно призвело до поступової асиміляції болгар зі слов'янами й до культурного синтезу з візантійською соціокультурною традицією. Наслідком цього синтезу була ідея царя Симеона I Великого щодо створення «імперії болгар і греків», тобто спроба Дунайської Болгарії як напівпериферії зайняти місце візантійської цивілізації [384, с. 161-168; 509; 519; 520]. Поява в кінці IX – першій чверті X ст. в Карпато-Балканському регіоні угрів та печенігів і війни з Візантійською імперією та державними утвореннями на теренах Західних Балкан призвела до поступового зниження військової могутності Болгарської держави. Вищезначені аспекти суттєво впливали на формування військової культури Дунайської Болгарії на території Дунайсько-Дніпровського межиріччя.

Формування військової культури Першої Болгарської держави впродовж IX – першої чверті X ст. проходило крізь призму запозичення військово-адміністративної структури сусідніх державних утворень, підтвердженням чого була наявність в ієрархічній структурі Дунайської Болгарії візантійських титулів, зокрема «стратега», «кандидата» та ін., а також адміністративного поділу держави, при якому використовувалися спочатку термін «саракт», а згодом – «комітат». Аналіз джерел дозволяє стверджувати, що починаючи з епохи правління хана Омуртага розпочалося запозичення вищих керівних посад в ієрархічній структурі болгарського суспільства. На особистих медальйонах Омуртаг іменує себе як «ромейський василевс» (Додаток Д 1). Даний аспект є підтвердженням існування у ранніх «варварських» держав так званого «*imitatio imperii*». Методологічно важливо, що чітке визначення кордонів та їхнє підтвердження в мирних договорах із сусідніми державами в IX – першій третині X ст. стало одним з основних аспектів у формуванні військово-адміністративної системи Дунайської Болгарії.

Важливе значення для методологічного розуміння розвитку військової справи Болгарської держави в досліджуваній період відіграє скрупульозний аналіз чіткого, структурованого, ієрархічного поділу суспільства,

бюрократичного апарату, поділу аристократії на дві частини та широкомасштабного будівництва укріплень в різних територіях держави, особливо в прикордонних. Наявність багатьох титулів та посад, а також меритократії – залучення до вищих державних посад людей, які відзначилися у військових діях, були наближеними до правителя й призначалися безпосередньо самим керманичем, виконували різні функції, безумовно, свідчить про формування державності в Дунайській Болгарії з початку IX ст. Їхніми основними завданнями були збирання податків, управління укріпленими пунктами й охорона прикордонних територій. Означені вище аспекти суттєво вплинули на формування військової культури держави болгар як в IX, так і в першій чверті X ст. в Карпато-Балканському регіоні.

Розуміння мілітарної культури Дунайської Болгарії, як контактної зони, крізь призму методології полягає в детальному аналізі економіки новоствореної держави, яка була змішаною через взаємодію осілого слов'янського населення і кочівників болгар [248, с. 30-51], різних модернізаційних процесів, централізації й сакралізації влади й наявності законодавства [262]. Саме ці аспекти стали ключовими у формуванні Болгарської держави, як «седентарної» і вплинули на її військову політику в IX – першій чверті X ст.

Означені вище підходи досить вдало моделюють природу взаємодії осілого та кочового населення й одночасно формують логіку вибору методології дослідження. Вивчення військово-політичної історії Першої Болгарської держави в IX – першій чверті X ст. через висвітлення перебігу основних політичних подій, їхніх причинно-наслідкових зв'язків для Центрально- та Південно-Східної Європи, аналізу матеріальної культури та соціальних аспектів, безумовно, передбачає скрупульозний аналіз різних типів джерел. Це в свою чергу зумовлює залучення та використання конкретизованого методологічного інструментарію. Крім основного діалектичного підходу, в роботі знайшов відображення системний підхід, який передбачає пізнання окремих історичних феноменів у контексті

геополітичної ситуації епохи, що розглядається в роботі. Означений дослідницький ракурс зумовлює реконструкцію соціальних структур, мілітарних практик та стратегій, світоглядних образів і політичних реалій. У зверненні до текстів писемних джерел автор притримується принципів історичного аналізу й філологічної критики, які ґрунтуються на довірі до ранньосередньовічної традиції історіописання, а також намаганні нівелювати різноаспектні протиріччя не шляхом відкидання будь якої частини даної традиції як недостовірної, а шляхом пошуку взаємного погодження протирічних свідчень. Разом з цим осмислення історичного наративу відбувається на двох рівнях – емпіричному й теоретичному. Емпіричний передбачає використання таких ключових методів як загальний, конструктивний, експлікативний; теоретичний рівень орієнтований на аналітичний та синтезний методи, мета яких – одержувати результати чи нові концепції. Означені рівні дають змогу моделювати соціальну реальність минулого й інтерпретувати її згідно змістовим параметрам. Історичний простір зі свого боку передбачає врахування уявлень, орієнтирів колективної пам'яті, об'єктивних процесів, системних змін і трансформацій тощо.

В руслі вищезначених теоретичних констатацій для написання роботи автор використав як загальнонаукові, так і спеціально-історичні та міждисциплінарні методи й принципи, серед яких принцип історизму, системності і наукової об'єктивності, які допомогли сформувати і відтворити цілісну картину подій, які пов'язані зі становленням військово-політичної організації Дунайської Болгарії в IX – першій чверті X ст. З точки зору опрацювання різних типів джерел, серед загальнонаукових методів, що були задіяні, необхідно виділити наступні.

Основну роль відіграли методи аналізу й синтезу. Їхнє залучення дозволило проаналізувати політичні події досліджуваного періоду, охарактеризувати воєнні кампанії болгарських правителів у 800-927 рр., висвітлити тогочасні ключові політичні й дипломатичні події, розглянути їх у комплексі як цілісний процес, який впливав на формування військової

культури Дунайської Болгарії. Методи індукції та дедукції дозволили на підставі аналізу фактології дійти узагальнюючих висновків, які лягли в основу дисертаційного дослідження. Метод порівняння є одним з найбільш головних загальнонаукових методів, що використовувались при написанні роботи. У поєднанні з класифікаційним він дав можливість прослідкувати еволюцію та виявити ключові характерні риси озброєння болгар, відмінні від візантійського, франкського, сербського, хорватського, великоморавського, хазарського, угорського та печенізького протягом IX – першої чверті X ст. Даний метод сприяв аналізу причинно-наслідкових зв'язків мілітарних конфронтацій, що розгорнулися в Карпато-Балканському регіоні в досліджуваний період. Як окрему складову методу порівняння необхідно назвати порівняльно-історичний метод, який дав можливість встановити спільні та відмінні риси в явищах реалізації владної домінанти, притаманної болгарам, аварам, слов'янам, ромеям, франкам сербам та хорватам.

Методи типологізації та реконструкції сприяли відтворенню історичних подій, пов'язаних з військовою політикою Першої Болгарської держави в Карпато-Балканському регіоні, визначенню причинно-наслідкових зв'язків, котрі стосуються геополітичної стратегії болгарських правителів, а також послугували для вивчення археологічного матеріалу з досліджуваного регіону. Структурний аналіз як метод дозволив охарактеризувати воєнно-політичні особливості формування внутрішньої організації та військового мистецтва армії Першої Болгарської держави й стосунків болгарських правителів з іншими країнами у досліджуваний період. Проблемно-хронологічний метод дозволив висвітлити події, котрі стосуються змін у військовій культурі (озброєння, тактика, стратегія) дунайських болгар в IX – першій третині X ст. внаслідок контактів з іншими кочівниками – аварами, хазарами, уграми та печенігами.

Застосування ретроспективного й синхронного методів зробило можливим дослідити специфіку тактичних пріоритетів та стратегічних орієнтирів, реалізованих болгарськими правителями в контексті тогочасних

міжнародних відносин, виділити основні етапи їхньої воєнно-політичної діяльності й дипломатії. Критичний та синтезний методи лягли в основу комплексного аналізу писемних джерел, а статистичний метод, разом з квантитативним, застосовано при встановленні чисельності й етнічного складу болгарських військових формувань у збройних конфліктах згадуваної доби. Методом картографування визначено специфіку ареалу поширення мілітарної культури дунайських болгар, передусім – предметів озброєння в Карпато-Балканському регіоні.

При написанні роботи також було використано метод психоаналізу, який дозволив трактувати поведінку і вчинки тих чи інших персоналій в контексті досліджуваної історичної епохи. Цей метод виявився надзвичайно результативним при реконструкції психологічних портретів ключових історичних осіб епохи. В руслі вищезначеного, метод психоаналізу допоміг зрозуміти стратегічні цілі болгарських правителів у відносинах з іншими державними утвореннями того часу та прослідкувати еволюцію архетипних образів становлення болгарських керманичів та їхніх відносин з іншими народами.

Поряд із загальнонауковими методами в роботі знайшла відображення низка соціально-історичних методів. Сюди увійшов комплекс профільних методичних прийомів. Першим є безпосередньо історичний метод. Він дозволив розглянути досліджувану проблему з урахуванням специфіки часових, географічних, цивілізаційних, міжнародних та воєнно-політичних умов, в яких перебувала Дунайська Болгарія у 800-927 рр. Необхідно сказати, що кожна проблема в роботі, яка аналізувалась в рамках окресленого періоду, досліджувалась у хронологічній послідовності: від передумов до формування й появи самої проблеми та її розв'язання. Історико-генетичний метод дозволив виявлені процеси й тенденції вивчити послідовно. Це допомогло показати наявність причинно-наслідкових зв'язків та різних форм взаємодії і протистоянь Дунайської Болгарії з іншими державними утвореннями в Карпато-Балканському регіоні в IX – першій чверті X ст.

Історико-системний метод, в основу якого покладено єдність одиничного і загального у процесі суспільно-історичного розвитку, зумовив розгляд широкого спектру взаємин кочівників з осілим слов'янським населенням та ромеями в аспектах освіченості у політичній, мілітарній, дипломатичній, економічній сферах. Даний метод також сприяв осмисленню цілісної картини історичних подій та явищ як єдиної, органічно взаємопов'язаної системи з її цивілізаційними універсаліями і структурними компонентами. Такий підхід, у свою чергу, надає можливості глибше зрозуміти суть визначеної проблематики й дати обґрунтовану відповідь на всі завдання, що були поставлені в роботі.

Важливим виявився використаний у дослідженні біографічний метод. Завдяки його дослідницьким можливостям під час опрацювання джерельного матеріалу, автору вдалося простежити життєвий шлях головних історичних осіб, від діяльності яких залежало формування військової культури Дунайської Болгарії у 800-927 рр., визначити їхню роль та місце на тлі глобальних трансформацій, пов'язаних з широкомасштабною експансією болгарських правителів в Карпато-Балканський регіон в досліджувану епоху, охарактеризувати вплив, який вони відіграли для зміни геополітичної ситуації у Центрально- та Південно-Східній Європі в IX – першій чверті X ст. Використання біографічного методу передбачало також залучення пласту специфічних джерел, передусім таких як, агіографічна література, епістолярна спадщина. Це дозволило всебічно вивчити неоднозначні наміри та вчинки в біографіях визначних діячів Першої Болгарської держави у 800-927 рр.

Крім використання загальнонаукових та спеціально-історичних методів дослідження, робота ґрунтується ще на ряді важливих підходів й принципів. Основоположним є принцип історизму. Він логічно пов'язаний з усіма вищезазначеними методами дослідження і ґрунтується на нерозривній єдності предмета дослідження з історичною епохою, воєнно-політичним та економічним середовищем, у якому він перебуває. Саме тому, спираючись на

принцип історизму в ході написання роботи, автор, в руслі досліджуваного дискурсу, розглядає як нерозривну сталість (у часі та просторі) й цивілізаційну очікуваність ланцюг подій, що склали дифузійну та екструзійну основу взаємодії кочового (болгарського, угорського, печенізького) й осілого (слов'янського) населення. Діапазон піднятих питань дозволяє сконцентрувати увагу на геополітичних реаліях і детально проаналізувати військово-політичну організацію Дунайської Болгарії в IX – першій чверті X ст., висвітлення якої крізь призму історизму породжує цілісність й органічність сприйняття епохи зіткнення різних військових культур в Карпато-Балканському регіоні. Важливу роль у даному випадку має синтезна оцінка різних фактів, процесів, подій, явищ, тенденцій. З метою дотримання принципу історизму та посилення наукової аргументації й доказової бази, автор також залучив необхідну історичну термінологію, оціночні критерії, відповідний категоріальний апарат, дані археології, історичної географії, зброєзнавства, ономастики і топонімії, врахував загальні світоглядні орієнтири і ціннісні пріоритети соціумів в досліджувану епоху.

Спираючись на принцип об'єктивності при оцінці історичних явищ і тенденцій, автор проаналізував різні чинники, що різним чином впливали на них. Такий підхід дозволив уникнути тверджень, суджень та висновків, які логічно не витікають з наведених в роботі фактів, а отже – несуть загрозу упередженого ставлення до будь якої згадуваної події у військово-політичній історії Дунайської Болгарії в досліджувану епоху та контактів з іншими народами того часу. У даному випадку ключовим при аналізі існуючих фактів залишається врахування різного комплексу витоків, причин та передумов з одного боку, впливу, наслідків і значення – з іншого. Це зумовлено принципом всебічності. При його застосуванні автор на основі різних типів джерел розглянув взаємовпливи різних військових культур (болгарської, франкської, сербської, хорватської, великоморавської, угорської, печенізької, візантійської, хазарської, слов'янської) з різних позицій, на рівні окремих

функціональних проявів, охоплюючи всі найважливіші сфери життєдіяльності в Першій Болгарській державі в IX – першій чверті X ст.

Поряд із зазначеними вище принципами при роботі з різними типами джерел був використаний індивідуально-орієнтований підхід, який дозволяє дослідити джерело, зв'язок його з описаним історичним періодом в ретроспективі. Даний методологічний підхід корисний і результативний при розгорнутому аналізі історичного контексту писемних джерел, зокрема Хронік, Анналів, Житій, воєнних трактатів. Разом з тим, реалізація можливостей індивідуально-орієнтованого підходу сприяє здійсненню критичного аналізу джерел й виокремлення підтверджених фактів від соціально упередженої чи політично заангажованої оцінки чи суб'єктивної позиції самого автора праці.

Для повного досягнення мети і розв'язання завдань, в роботі, як допоміжні, використовувалися: просопографічний метод, завдяки якому досліджено етнічний склад, структуру та організацію війська дунайських болгар; дискрептивний метод, який допоміг у виявленні характерних рис війська дунайських болгар та його впливу на інші мілітарні культури різних державних утворень досліджуваного періоду; історичної реконструкції, що сприяє (за допомогою існуючих зображень, описів, військових трактатів, археологічних матеріалів) відтворенню різних видів озброєння, спорядження, обладунків і тактики бою відповідних родів військ Дунайської Болгарії; синхроністичний метод, який передбачає порівняння подій та фактів в одному часовому проміжку в різних регіонах. Робота автора з різнотиповими джерелами зумовила також залучення основних джерелознавчих методів – евристичного, герменевтичного й критичного.

РОЗДІЛ 2. РОЛЬ ПОЛІТИЧНОГО ЧИННИКА У ФОРМУВАННІ ЗБРОЙНИХ СИЛ ДУНАЙСЬКОЇ БОЛГАРІЇ

2.1. Політичне підґрунтя процесу становлення болгарського війська за врядування Крума (800/803-814 рр.) й Омуртага (814-831 рр.)

Важливим і визначальним періодом становлення військової організації Дунайської Болгарії був рубіж VIII – початку IX ст. Ця епоха відзначалась значними геополітичними змінами, які призводили до постійних контактів, часто військових конфліктів, між різними державними утвореннями того часу. Починаючи з середини VIII ст. болгари вели запеклі війни з Візантійською імперією. Однією з ключових та стратегічно важливих причин цих воєн в той час була боротьба за слов'янське населення («*Σχλαβηνίας*»), яке в Балкано-Дунайському регіоні було найбільш чисельним і постійно відігравало ключову роль у військовій політиці болгарських правителів [281, с. 31-34; 290, с. 32-49] (Додаток А 1). За правління хана Кардама (777-800/803) боротьба з Візантією велася за північне узбережжя Егейського моря, а також за стратегічно важливий район долини р. Струма [187, с. 4-15; 212, с. 94-102]. У 792 р. у битві при Маркелі Кардам переміг візантійську імператорську армію та утвердився на теренах Південних Балкан. Після смерті правителя болгарським ханом став Крум (800/803-814), за правління якого відбулися значні зміни у геополітичному становищі Болгарської держави [146, р. 67-77; 240, с. 1-33; 730, р. 39-47]. Очевидно, в той час вирішувалося питання консолідації слов'ян і болгар, а також формування нового адміністративно-територіального устрою. Відзначимо, що географічний аспект у формуванні військової організації дунайських болгар на початку IX ст. був ключовим і відігравав фундаментальну роль у поширенні власної мілітарної культури на сусідні терени Балкано-Дунайського регіону.

Воєнна експансія дунайських болгар у першому десятилітті IX ст. була спричинена, передусім, воєнною політикою Франкської імперії проти Аварського каганату, яка полягала у завоюванні останнього та просуванні франків далі на схід Карпато-Балканського регіону [263, с. 60-61] (Додаток Б). Наступною причиною воєнних походів болгар на землі Аварського каганату було створення могутньої поліетнічної Болгарської держави на противагу Візантії. Крім того, відзначимо, що на початку IX ст. Аварський каганат сильно ослаб, внаслідок війн з франками 791-

803 рр. Більша частина аварських військових контингентів знаходилася на західних рубежах своєї держави, що також зумовило безпроблемний характер військових дій хана Крума на території Карпатської улоговини (Додаток Б 1). В словнику Суда (X ст.) повідомляється, що болгари знищили аварів, і значна частина з них була взята в полон [78, с. 308-310; 359, с. 167-180; 548; 589]. Це єдине писемне джерело, яке згадує про завоювання болгарами Аварського каганату на початку IX ст. (Додаток Б 2).

Археологічні джерела дозволяють простежити кілька напрямів болгарської експансії на землі Карпато-Балканського регіону північніше р. Дунай у 800/803-805/807 рр. [624, о. 113-186; 625, о. 121-137; 626; 642; 643, с. 217-258; 752; 817, с. 264-265; 833]. Усі вони відбувалися вздовж долин великих річок, що дозволяло болгарам в подальшому контролювати землі між ними. Кожен з цих напрямів у географічному аспекті відрізнявся своїми особливостями, географічними умовами, розташуванням. Ці особливості в подальшому зумовили формування мілітарної культури на тій чи іншій території. До цих напрямів відносяться Дунайсько-Тисько-Мароський, Олтянський, Серетський, Прутський і Дністровський. Новоприєднані землі, які в результаті військової експансії початку IX ст. були завойовані ханом Крумом, у візантійських джерелах отримали назву «Землі на північ від Дунаю» («*Βουλγαρία ἐκείθεν τοῦ Δαυοβίου*») [137, с. 15-34]. Дослідники відносять сюди території Румунії, частину Угорщини, Словаччини, Молдови, Сербії [209] та України (частина Закарпатської, Івано-Франківської [510, с. 36-37; 511; 512, с. 219-233], Чернівецької [345, с. 205-219; 507, с. 30-39], південно-західна частина Вінницької та західна частина Одеської областей). Крім того необхідно відзначити південний вектор воєнної експансії болгарських військ долиною р. Струма та війни з Візантією у Фракії. Мирний договір хана Крума з Франкською імперією визначав формування територіальної воєнної організації держави болгар. Західний кордон між ними проходив по р. Тиса та, очевидно, доходив до верхів'їв р. Прут та р. Дністер на сході (Додаток Б 3).

Внаслідок походів і територіального розширення ханом Крумом в Болгарській державі була проведена адміністративно-територіальна реформа, яка відіграла в подальшому ключове значення у її військовій організації [527, с. 124-143]. Вся держава була поділена на саракти, де ханом Крумом було виділено окремо «Внутрішню» і «Зовнішню» області (Додаток Б 4). «Внутрішня» область –

території центральної частини держави, «Зовнішня» область – навколишні землі, які входили до складу держави хана. У Хамбарлійському написі першого десятиліття IX ст., який вказує на військові перемоги хана Крума у війнах з Візантією, згадуються саракти («*Σαρακτοι*») або пограничні області. Вся територія Болгарського ханства була поділена на 3 саракти. На сьогодні між дослідниками точаться дискусії стосовно адміністративного статусу сарактів, згаданих вище, а також щодо їх розташування. На нашу думку, враховуючи писемні та археологічні джерела, 2 саракти знаходилися на завойованих ханом Крумом територіях на північ від Дунаю («*Βουλγαρία ἐκείθεν τοῦ Δανοβίου*») – відповідно правий та лівий, які розділяли Карпати, третій – центральний саракт – центральна область зі столицею у м. Пліска [240, с. 1-33].

Окремо необхідно відзначити слов'янське населення, яке складало значну частину населення держави. Проживали вони масово не лише на територіях на північ від р. Дунай, а й на північному узбережжі Егейського моря, в Македонії [202; 241; 685, р. 55-82] тощо. У цьому контексті окремої уваги заслуговують не чисельні, але досить важливі згадки у візантійських джерелах про «*Σχλαβηνίας*» – слов'янське населення, яке брало участь у військових кампаніях хана Крума. Дослідники вважають, що етнонім «*Σχλαβηνίας*» позначав окремі території, на яких проживали слов'янські племена і управлялися племінним вождем [355, с. 73-93] (Додаток Б 5). П. Коледаров, посилаючись на візантійські джерела, вважає, що територіями, на яких проживали «*Σχλαβηνίας*», управляли архонти, а самі території називалися архонтіями. Після включення «*Σχλαβηνίας*» до складу Першої Болгарської держави, на них покладалися різні військові функції (Додаток Б 6). На випадок війни вони як союзники викликалися ханом у якості найманців, а коли не велися бойові дії, вони повинні були нести військову службу на своїх територіях по охороні кордонів держави. Внаслідок завоювання обширних територій, де проживало слов'янське населення, болгари швидко асимілювалися, сприймаючи устрій та культуру слов'ян, в яких на той час вже відбулося майнове розшарування. Після об'єднання зі слов'янськими племенами, виникло міцне політичне утворення, в якому болгарська кочова орда за деякий час розчинилася у великій масі осілого слов'янського населення [125, с. 49-58; 506, с. 11-105].

У 807 р. розпочалася війна між Болгарським ханством і Візантією [367, с. 107-116; 672]. Бойові дії охопили Фракію, фактично до долини р. Струма,

р. Хеброс на заході й до Константинополя на сході [526, с. 167-180] (Додаток В). У ході цих воєн вирішувалося питання гегемонії на Балканському півострові та виходу до Егейського моря. Порушивши мирний договір з Крумом, візантійський імператор Никифор I (802-811) розпочав війну з болгарами, дійшовши до м. Адріанополь. Після того, як імператор дізнався, що проти нього готують змову, він змушений був повернутися до Константинополя. В свою чергу, хан Крум в цей час завоював землі на захід від р. Хеброс та захопив одну з найбільш стратегічно важливих фортець – Сердіку (сучасне м. Софія). Це давало можливість для подальшого завоювання Македонії та Сербії. Таким чином, перший етап війни був успішний для болгарського війська.

Розцінюючи дії хана Крума як загрозові для Візантійської імперії, Никифор I у травні 811 р. зібрав 60-70-тисячну армію біля фортеці Маркелі і рушив до Фракії [473, с. 431-450; 477, с. 33-48]. Дізнавшись про це, хан Крум, який перебував у поході, запросив миру в імператора, але останній відкинув пропозицію і, пройшовши Стару Планіну, військо Никифора I рушило до столиці болгарського ханства – Пліски [717, с. 9-18; 778, р. 119-138; 779, р. 377-384] (Додаток В 1). «Анонімна ватиканська розповідь» (XII ст.), а також «Житіє Миколая Студита» (XI ст.) повідомляє, що військо візантійського імператора без ніяких перешкод дісталось Пліски і, знищивши дві болгарські армії чисельністю 12 000 і 50 000, зайняло столицю держави болгарського хана і знищило її [32; с. 55-57]. Феофан Сповідник у своїй «Хронографії» (IX ст.) писав, що хан Крум, перебуваючи ще в поході просив миру у Никифора I, але той відмовив йому [473, с. 431-450]. Після цього хан Крум визначив подальшу політику своїх дій. Він зайняв вичікувальну позицію для зміцнення свого війська і поступово просувався до Пліски, займаючи при цьому стратегічно важливі фортеці на шляху та, що головне, взяв під контроль перевали через Стару Планіну, щоб убезпечити себе від раптових нападів візантійських військ. 24-25 липня 811 р. військо болгарського хана зайняло зручне місце між 3 проходами через Стару Планіну: Котленським, Вирбіським і Риським, і в ніч на 26 липня 811 р. раптовим ударом у Вирбіському проході фактично повністю знищило візантійську армію, яка відступала з Пліски і зупинилася на ночівлю. Вбитий був і візантійський імператор Никифор I. Ставракію, сину імператора, незважаючи на важке поранення, вдалося врятуватися [351, с. 142-151].

В «Анонімній ватиканській розповіді» [7, с. 10-15], «Житті Феодора Студита» [34, с. 141-145] та низці інших джерел передано інформацію про нищівну поразку візантійської армії. Частина військ втопилася, частина була взята в полон [478, с. 25-33]. Феофан Сповідник у «Хронографії» писав, що хан Крум наказав відрубати голову Никифору I та насадити на кіл. Після цього череп імператора був прикрашений сріблом і використовувався ханом як чаша. Джерела повідомляють, що Крум святкував перемогу над Візантією зі своїми слов'янськими воєначальниками і важливим є той факт, що Феофан Сповідник окремо їх виділяє, як таких, що відіграли основне значення у перемозі Крума над Никифором (Додаток В 2). Поразка імператора у війні з болгарами мала велике значення передусім у геополітичному становищі Візантії. Остання втрачала території до верхньої течії р. Струма та середньої течії р. Хеброс. Стратегічно важлива фортеця Сердіка була тепер повністю під контролем болгар, що відкривало їм шлях до збройних кампаній на Сербію та Македонію [474, с. 33-52].

У 812 р. військо дунайських болгар розпочало воєнну експансію до Фракії (Додаток В 3). Спочатку вони захопили важливу фортецю Дебелт, а згодом були завойовані фортеці Анхіало, Стара Загора, Філіппополь, Мала Нікея, Проват, Філіпи тощо. Незважаючи на успіхи у війнах з Візантією, болгарське військо після тріумфу над Никифором I було неукомплектованим та виснаженим. Необхідний був перепочинок. В цих умовах хан Крум відправив до нового візантійського імператора Михайла I Рангаве (811-813) посла Драгомира (Даргамера?) з пропозицією укласти мир. Візантійський імператор відмовився. В результаті хан Крум, використовуючи металеві машини та арабський досвід поліоркетики [437, с. 150-159], взяв в облогу фортецю Несебир, де захопив 36 мідних сифонів для метання грецького вогню [140; 141; 732, с. 449-455]. Важливі дані подає також Хамбарлійський напис, в якому згадуються походи Крума та завоювання фортець Констанція, Версінікія, Адріанополь, а також походи на Фракію. Візантійська армія, в свою чергу, не хотіла миритися з подібним становищем і вирішила дати остаточну відсіч сильному боєздатному болгарському війську (Додаток В 4).

До кінця червня військо хана Крума взяло під свій контроль фортецю Версінікія, яка була останнім форпостом на підступах до Константинополя. Візантійська армія підійшла до Адріанополя. 22 червня 813 р., як повідомляють «Хронографія» Феофана і «Анонімна візантійська хроніка», відбулася битва, в

якій армія хана Крума завдяки вмілому маневруванню військ та зручному розташуванню завдала поразки візантійській армії, яка була повністю розгромлена (Додаток В 5). Маючи потужне боєздатне військо, металеві машини і грецький вогонь, хан Крум міг без перешкод завоювати Константинополь, де імператором в цей час став Лев V Вірменин (813-820). Стратегічно важливим форпостом у Фракії була фортеця Адріанополь, яку у 813 р. захопив брат хана Крума. Згодом була завойована фактично і вся Східна Фракія з найбільш важливими фортецями Теодоруполь, Гаріала, Студіон, Дідімотіхон, Аркадіополь, Бурдідзо, Скутаріон, Вукелон, Віза, Созополь [183] тощо. Показовим є той факт, що близько 40 000 осіб зі Східної Фракії були переселені Крумом на землі північніше р. Дунай, тобто в «*Βουλγαρία ἐκείθεν τοῦ Δανοβίου*». Серед них був і майбутній візантійський імператор Василій I Македонянин (867-886). В цей період військо хана Крума було на піку своєї могутності і готове було захопити Константинополь. Велика 50-тисячна озброєна армія з металевими машинами підійшла до стін міста, але раптова смерть хана у квітні 814 р. призупинила облогу.

Смерть хана Крума дещо знизила активну воєнну політику болгарських військ. Починаючи з 814 р., з періоду, коли між Першою Болгарською державою та Візантійською імперією спостерігалися ще досить напружені відносини, в державі болгар розпочався досить складний політичний період – період нестабільності. Думки істориків розходяться стосовно того питання, якою ж була подальша внутрішня та зовнішня політика Першої Болгарської держави [266, с. 174-192]. Після раптової смерті хана Крума залишилася величезна армія та значна кількість облогових машин, які були вже готові до штурму Константинополя. З джерел відомо, що керувати країною стали троє найближчих соратників чи воєначальників хана – Дукум, Діценг і Цог. Невідомо, як відбувався процес політичного керівництва країною. Одні дослідники схилиються до думки, що кожен з цих воєначальників, регентів молодого хана Омуртага, на короткий час ставав ханом. Інші вважають, що вони троє водночас правили Болгарською державою, керуючи кожен своїм сарактом. На сьогодні найбільш поширеною є точка зору В. Гюзелева, який стверджує, що управління державою після короткого періоду нестабільності та дестабілізації прийняв хан Омуртаг (Ομορτάγ, Μορτάγων) (814-831) (Додаток Д).

Після смерті хана Крума у Болгарському ханстві, на східних його територіях залишилося значне зосередження військ, зокрема у Фракії, які захищали важливі стратегічні позиції у можливих військових зіткненнях з Візантійською імперією. У 814-815 рр. болгари продовжували воювати з Візантією та відхилили пропозицію мирних переговорів від імператора Лева V Вірменина. У відповідь на це імператор організував похід та захопив місто Несебир, таким чином зміцнивши свої позиції для подальших нападів на болгар. Після цього візантійці успішно здійснили кілька важливих військових кампаній проти болгар та захопили важливі фортеці у Східній Фракії. Саме в цей час, у 814-815 рр. в країні спостерігалася криза та нестабільність, що призвела до внутрішньодержавних розголосів та вплинула на військово-політичне становище Першої Болгарської держави у другому десятилітті IX ст. В період правління хана Омуртага Перша Болгарська держава вступила у відносини з багатьма державними утвореннями та різними етнічними спільнотами того часу. Саме цей аспект був ключовим у формуванні мілітарної культури болгар першої половини IX ст. Завдяки контактам з Франкською імперією, Хазарським каганатом, «*σχλαβηνίας*», які проживали на різних територіях, Перша Болгарська держава познайомилася з мілітарною культурою Франкської держави, кочових народів та населення прилеглих територій, що, безсумнівно, відобразилося на її військовій культурі. В цей час болгарами були запозичені різні прийоми, способи та засоби ведення бою, що мало прогресивне значення та авторитет серед тогочасних держав середньовічної Європи.

У перші роки правління Омуртага для того, щоб дестабілізувати ситуацію в Болгарській державі Візантія вдалася до різних шляхів впливу на болгар [266, с. 174-192]. На початку 814 р. вони відправили посольство до франкського короля Людовіка Благочестивого. Аналіз Коротких Лаурісенських літописів дозволяє стверджувати, що союз між ними був спрямований проти Першої Болгарської держави [50, с. 23]. Розпочався важливий та визначальний період для західних територій Болгарського ханства, зокрема для Середнього Подунав'я, яке було прикордонною територією з Франкською імперією. Новина про укладення мирного договору Візантії та Франкської імперії змусила болгар рішуче діяти. У 815 р. вони уклали з Візантійською імперією мирний договір. Найбільш ймовірно, що в цей час хан Омуртаг почав правити як повноцінний правитель та розпочав політику щодо подолання нестабільності в країні, яка панувала у перші 2-3 роки

після смерті Крума [266, с. 174-192]. Мирний договір був укладений на подальші 30 років і складався з 11 пунктів. Згодом він був продовжений за правління візантійського імператора Михаїла II (820-829), що було пов'язано з тим, що Омуртаг з повагою відносився до християнської релігії, а Лев V до язичницької. На сьогодні збереглися 4 пункти. Вони дійшли в Сюлейманкійському епіграфічному написі. У контексті військової справи першої половини IX ст. укладення даного договору було стратегічно важливим для болгар, оскільки Омуртагу необхідний був час для того, щоб реформувати величезне військо, для повноцінного протистояння Візантії та сусіднім державам [787, р. 1-19].

Пункти договору Болгарії з Візантією є важливими не лише в геополітичному контексті, а й у військово-стратегічному. Перший пункт договору стосувався розмежування кордонів у Фракії. У військовому контексті, очевидно, частина болгарських військ була зосереджена на східних кордонах держави і була направлена проти Візантії. Відзначимо, що Омуртагу необхідно було утримувати значну кількість військ на сході Болгарської держави, оскільки на її північно-східних кордонах окрім Візантії знаходилося могутнє державне утворення – Хазарський каганат [371], який переважно здійснював напади на північно-східні території держави болгар [379, с. 114-141]. Другий і третій пункти договору між Візантією та Болгарською державою стосувалися слов'янського населення, яке проживало на території Візантії та в прибережній зоні біля Егейського моря. Необхідно відзначити, що слов'янському населенню, яке складало в державі Омуртага, як і в ханстві Крума, більшу частину всього населення держави, відводилася велика і ключова роль. Так як слов'яни проживали переважно на прикордонних територіях Болгарської держави, їм надавалася окрема роль та функції щодо охорони кордонів держави. Відповідно, вони повинні були володіти достатньо потужним та боєздатним озброєнням і утримувати й охороняти збудовані укріплення на прикордонних територіях. Четвертий пункт договору стосувався обміну полоненими, які були взяті в полон у період війн з Візантією у першому десятиріччі IX ст.

Загалом, мирний договір був дуже вигідний для Болгарського ханства та був укладений у дуже важкий для країни період. Багаточисельні болгарські війська після смерті хана Крума були у досить розгубленому становищі, що вело до анархії всередині держави. Столиця ханства була знищена і необхідний був час

для того, щоб повернути країну до колишньої воєнно-політичної могутності та домінуванню у регіоні, як це було за хана Крума на початку IX ст.

На початку 20-х рр. IX ст. у Візантійській імперії спалахнуло повстання візантійського полководця Фоми Слов'янина (Θωμάς ο Σλάβος) (760-823), який зібрав багаточисельну армію та взяв в облогу Константинополь [696, р. 255-297] (Додаток Д 2). Його метою було завоювання візантійського престолу. Армія Візантійської імперії в цей час була надто ослаблена війнами з Болгарією та арабами. Ключове та основне значення відіграла позиція хана Омуртага, який для придушення повстання надав військову допомогу візантійському імператору Михайлові II. Георгій Амартол повідомляв, що візантійський імператор особисто звернувся за допомогою до болгарського хана Омуртага, який в цей час, очевидно, був в поході на північно-східних і східних рубежах своєї держави [72, с. 133-158]. Останній зі значними військовими контингентами спустився з гір Хемуса й пройшов на міста Адріанополь і Аркадіополь. Коли звістка про наближення болгарських військ дійшла до повстанців, Фома вирішив припинити облогу, яка тривала цілий рік і зустріти ворога на полі битви (Додаток Д 3). Уся сухопутна армія ватажка повстанців рушила з-під стін Константинополя назустріч війську Омуртага. Лише незначна кількість кораблів, які стояли біля Золотого Рогу в Константинополі була залишена [322, с. 352-365] (Додаток Д 4).

Болгарська армія, пройшовши через Аркадіополь до берегів Пропонтиди, зупинилася в районі між м. Гераклеєю і м. Сіліврі, в місцевості, яка називалася Кідуктос («*κατά τὸν Κηδούκτου χάρον*»). У кровопролитній битві болгарських військ з армією Фоми, яка відбулася, ймовірно, у березні чи квітні 823 р., болгари понесли втрати [664, р. 25-59]. За словами Георгія Амартола, багато з болгар були вбиті Фомою та його прихильниками. Однак Генезій та Продовжувач Феофана повідомляли, що Фома в битві потерпів поразку. У всякому випадку, безсумнівно, Фома був змушений в результаті битви відступити. Болгари ж, за свідченням джерел, з величезною здобиччю повернулися до себе. На сьогодні серед дослідників побутують різні думки стосовно того, чому та на якій основі болгарський хан допоміг візантійському імператору. Одні дослідники вважають, що аспект військової допомоги був одним із пунктів візантійсько-болгарської мирної угоди, інші вказують на міжособистісні конфлікти між Фомою Слов'янином та Омуртагом [322, с. 352-365; 696, р. 255-297] (Додаток Д 5).

У 818 р., за свідченнями життєписів Карла Великого та імператора Людовіка, із невідомих причин одне зі слов'янських племен – тимочани, вислали посольство до франкського імператора Людовіка Благочестивого з метою увійти до складу його держави на правах федератів. До них приєдналися також ободрити, частина яких проживала на лівому березі р. Дунай, в басейні р. Тиса і р. Сава, а інша частина, які іменуються у джерелах як «*преденеценти*» чи «*бранічевці*» – проживали в басейні р. Млава. Важко сказати, якими були причини вищезначених подій та чому саме це плем'я так званих «*σκληρηνίας*» повстало проти болгарського хана. Тимочани входили до одного з багатьох слов'янських народів, які охороняли прикордонні території Першої Болгарської держави. Вони проживали в Середньому Подунав'ї, ймовірно, на колишніх територіях Аварського каганату. Показово, що в наступному, 819 р. тимочани увійшли до складу Хорватського князівства, що викликало в імператора франків Людовіка обурення [673]. Останній, таким чином, змушений був вести бойові дії проти тимочан. Наслідком цього стало їх завоювання.

Впродовж 824-826 рр. хан Омуртаг старався вирішити конфлікт мирними методами, відсилаючи до Людовіка послів. Західноєвропейські джерела вказують, що болгарський хан відправляв кілька разів своїх послів до Людовіка, але все було марно. Мирними методами конфлікт на західних кордонах Болгарської держави вирішити не вдалося, тому Омуртаг, зібрав величезне військо, не лише зі східних провінцій, а й з того слов'янського населення, яке проживало на інших територіях на північ від Дунаю («*Βουλγαρία ἐκείθεν τοῦ Δαυοβίου*») та, як вказують джерела, у 827-829 рр. здійснив похід вздовж басейну р. Драва та завоював племена, які проживали там. Окрім того, він підкорив собі місцевих слов'ян, які проживали в Нижній Паннонії [89, с. 41-43; 90, с. 43-44; 91, с. 44-45; 92, с. 45-48; 98].

Франкське військо під командуванням Людовіка Благочестивого не могло нічого протиставити сильному, досвідченому у багаточисельних військових кампаніях болгарському війську Омуртага. Після військових дій у Середньому Подунав'ї у кінці 20-х рр. IX ст. Омуртаг остаточно підкорив місцевих слов'ян. Отримавши над ними перемогу, він посадив своїх наближених осіб на панування цими територіями замість колишніх місцевих слов'янських князів. Означені події детально описані у франкського хроніста Ейнгарда, Життєписі імператора

Людовіка та у Фульдських анналах [3, с. 29-32; 4, с. 32-39; 23, с. 50-52; 89, с. 41-43; 90, с. 43-44; 91, с. 44-45; 92, с. 45-48; 98].

У князівстві Савія (Паннонська Хорватія) правителем було посаджено Ратимира. Крім того ханом було засновано на болгарсько-франкському кордоні 5 військово-адміністративних областей – «*civitates*». Остаточні відносини між болгарами та франками були налагоджені після підписання мирного договору у 830 р. З джерел відомо, що у 832 р. болгари везли дари франкському імператору. Окрім того область Срем та басейн р. Сави залишився під владою болгарського хана. Мирний договір Омуртага з франкським імператором визначав західні та південно-західні кордони Першої Болгарської держави. У мирному договорі вказувалося, що фортеця Сінгідунум (Белград) відходила до болгар і була західним важливим військовим укріпленням на північному заході країни. Кордони Першої Болгарської держави на заході в цей час, очевидно, проходили наступним чином: від нижньої течії р. Тиса, далі відвойована область Срем, продовжувалися по середній течії р. Сава до її верхів'їв, до витоків р. Колубара, далі по східних притоках на південний схід до середньої течії р. Морава, і закінчувалися північними горами Струмської області [90, с. 43-44; 91, с. 44-45; 92, с. 45-48; 98].

Після повстання подунайських слов'ян хан Омуртаг знищив автономію слов'янського населення в усій державі та провів адміністративно-територіальну реформу. Вся країна була поділена на комітати, на чолі яких стояли коміти. Крім того, болгарським ханом була проведена військова реформа. Усе військо було поділене на постійну дружину та ополчення, яке призивалося у випадку війни. В контексті військового походу у Середнє Подунав'я важливими виступають епіграфічні матеріали. Переконливим доказом того, що в Середньому Подунав'ї та у Середньому Потиссі у 20-х рр. IX ст. відбувалися військові дії свідчить напис, в якому згадується зера-таркан Негавон або Онегавон [266, с. 174-192]. Останній походив з роду Кубіар. Як повідомляє напис, Негавон був найбільш наближеною особою до хана. У джерелі вказується, що останній втопився у р. Тиса під час військового походу в Паннонію, очевидно у 827-829 рр. Важливим наслідком цієї кампанії було те, що слов'яни, які входили до складу Першої Болгарської держави на різних правах стали вимагати більшої автономії, що, безсумнівно, дуже заважало загальнодержавній політиці централізації та інтеграції слов'ян на усіх територіях держави хана Омуртага. Важливою у вищезгаданому написі є згадка

ще одного воєначальника у війську хана Омуртага – Охсуна, Хсуна чи Шуна. Останній носив титул жупан-таркана і походив з роду Кюрігір (Kiriğir). В написі вказується, що Шун загинув у битві, очевидно під час походу у Середнє Подунав'я та Потисся.

У військовій політиці хана Омуртага стратегічно важливим був північно-східний та східний напрямки зовнішньої політики. Археологічні джерела вказують на те, що ще з початку IX ст. болгари почали досить активно освоювати регіон як Нижнього, так і Середнього Подністров'я. Підтвердженням цього є значна кількість поселень балкано-дунайської культури по обох берегах р. Дністер [291, с. 109-126; 292]. Болгарські хани володіли досить значними територіями на північному сході та сході своєї країни. Крім того, вони надавали великого значення та уваги для освоєння й колонізації даних земель, проводячи при цьому активну політику переселення. У 818-824 рр. хан Омуртаг здійснив похід на північний схід, в межиріччя між р. Дністер і р. Дніпро. Встановлено, що це було вторгнення до західних володінь Хазарського каганату, який на початку IX ст. ослаб внаслідок громадянської війни [132]. Очевидно, метою вторгнення військ Омуртага до цих земель був захист «каварів» («кабарів») або «чорних болгар» – нащадків болгарського населення, яке проживало в Придніпров'ї та Причорномор'ї [145, с. 83-100] і виступали проти навернення хазар та болгар в іудаїзм. С. Плетньова з ними пов'язувала проникнення в Подунав'я й Подністров'я тюркомовних болгар, які перманентно переселялися в Причорноморсько-Подунавський район і далі до X ст. [405, с. 75-77].

У контексті північно-східної кампанії війн Омуртага важливим є напис, в якому згадується копан Корсис (Окорис, Окорсис), який втопився у р. Дніпро під час військового походу. Даний напис свідчить про те, що території Північного Причорномор'я входили в сферу впливу болгарських ханів, яким були важливі ці землі. Напис датується близько 824 р. В цьому контексті відзначимо, що вищезгаданий напис є єдиним джерелом, який повідомляє про військові дії в районі р. Дніпро [266, с. 174-192].

На сьогодні серед дослідників побутують різні думки щодо того, з ким воював копан Корсис у Північному Причорномор'ї та Подніпров'ї. Болгарський історик В. Златарський вказував, що болгари могли воювати з мадярами. Окрім того, важливими є свідчення візантійського імператора Лева VI Мудрого, котрі

стосуються військової справи мадяр у цей період [57, с. 166-174]. Вчений Г. Баласчев вважав, що похід болгарів був направлений проти слов'янського населення. Дослідники К. Іречек і І. Божилов вважали, що похід болгарського хана Омуртага був здійснений проти Хазарського каганату [133, с. , с. 92-113; 134, с. 61-73]. Болгарський історик Г. Атанасов вказував, що по нижній течії р. Дністер кордон Болгарської держави був надійно захищений, а між р. Дніпро та р. Дністер, тобто між Болгарією та Хазарським каганатом встановлювалася «демілітаризована зона», «*ничия*» земля, де проживало водночас і болгарське, і хазарське, і давньоруське населення [133, с. , с. 92-113; 134, с. 61-73; 144, с. 71-88; 346; 434, с. 26-36]. В будь-якому випадку, на сьогодні вважається, що похід хана Омуртага на північний схід закінчився перемогою, причиною якої вважають своєчасну реакцію на події, які мали місце в Хазарському каганаті, та оперативність у діях й організації війська для походу у середині 20-х рр. IX ст. [447, с. 89-96] (Додаток Д 6).

Загалом хан Омуртаг, на відміну від Крума, проводив політику, спрямовану на примирення з Візантійською імперією. Він розумів, що після смерті батька, його країна переживала значний спад і їй необхідний був час для відновлення колишньої могутності, зокрема у військовому аспекті. Для цього він уклав з Візантією мирний договір. Важливим є той аспект, що слов'янське населення, яке проживало на територіях на північ від р. Дунай також розуміло, що після смерті хана Крума в країні настигла криза, що понесла за собою втрату контактів між окремими територіями та сарактами. Омуртагу необхідно було стабілізувати внутрішньополітичне становище в країні, тому він свій основний військовий потенціал та експансію зосередив на північних, західних, та східних кордонах своєї держави, підсумком чого стало проведення військово-адміністративної реформи, яка полягала у поділі держави на 10 частин і створенні 9 комітатів на чолі з комітатами, які призначалися зі столиці ханства [266, с. 174-192]. В контексті військової політики ханів Крума і Омуртага у першій половині IX ст. необхідно звернути увагу на організацію болгарського війська у цей період. Джерела дозволяють стверджувати, що основною військовою силою у цей час у болгар була кіннота, як легко, так і важкоозброєна. Відзначимо, що подібна військова організація також була характерна і для війська Візантійської імперії. Дослідники військової історії болгар епохи середньовіччя вважають, що піхота відігравала

другорядне значення. Важливим аспектом у цьому відношенні є те, що на початку IX ст. важливе значення у війську болгар почали відігравати слов'яни з різних територій Карпато-Балканського регіону, які складали переважно піхоту.

Писемні та археологічні джерела дозволяють стверджувати, що поєднання болгарсько-слов'янських впливів у військовій справі Дунайської Болгарії першої половини IX ст. відіграло ключове значення у перемогах над Візантією, Франкською імперією, Хазарським каганатом тощо [3, с. 29-32; 4, с. 32-39; 23, с. 50-52; 89, с. 41-43; 90, с. 43-44; 91, с. 44-45; 92, с. 45-48; 98]. Ж. Жеков вважає, що бойовий стрій болгарського війська напередодні битв розташовувався наступним чином. По флангах строю розташовувалася кіннота, а в центрі – піхота, з відповідними комбінуваннями та маневруванням на полі битви. Важко сказати, якою саме тактикою та стратегією користувалися болгары та слов'яни на західних та східних кордонах своєї держави під час війн першої половини IX ст., але можна стверджувати, що успішність бойових дій у війнах 20-х рр. IX ст. була свідченням досвіду у військових конфліктах подібного типу та у знанні військової справи окремих слов'янських племен на різних територіях їх проживання.

Підсумовуючи вищесказане відзначимо, що у першій половині IX ст. в Карпато-Дунайському регіоні відбулися значні геополітичні зміни, які були пов'язані з воєнною експансією Болгарської держави на північні, західні та південні території на північ від р. Дунай, внаслідок чого були завойовані обширні землі, на яких проживало місцеве слов'янське населення. Саме ці походи відіграли основне значення у формуванні військової організації болгарського війська у першій половині IX ст., яке базувалося на протоболгарському та слов'янському компонентах. Важливе місце у формуванні мілітарної організації болгар відіграли війни з Візантійською імперією, які дозволили болгарському війську ознайомитися з передовим на той час озброєнням, облоговою технікою та металевими машинами. Пізніше Болгарське ханство, внаслідок вдалої, чіткої та поступової політики хана Омуртага здійснило вагомий крок у розбудові та вдосконаленні військової справи болгарського війська. Ці еволюційні зміни проявилися внаслідок широкомасштабної територіальної експансії болгарської армії в Середнє Подунав'я, Причорномор'я, Подніпров'я, що, безумовно, відобразилося на військовій культурі Першої Болгарської держави в першій половині IX ст.

2.2. Мілітарна складова Дунайської Болгарії у вимірі внутрішніх та зовнішніх політичних реалій 832-892 рр.

На початку 30-х рр. IX ст. Болгарська держава займала значні території в Карпато-Дунайському регіоні, що обумовило майбутні вектори її зовнішньої політики. Створене болгарськими ханами Крумом та Омуртагом могутнє боєздатне військо було одним з найсильніших на той час у середньовічній Європі. Даний факт був зумовлений зручним географічним положенням країни та зручними плацдармами для завоювання інших територій середньовічних держав. Після смерті хана Омуртага у 831 р. країною правив кавхан Ісбул – відомий воєначальник часів хана Омуртага, а згодом ханом став син Омуртага – Маламір (831-836) [364, с. 1-55] (Додаток Е). В період його правління Візантійська імперія порушила мирний договір, укладений за Омуртага. Внаслідок болгарсько-візантійських воєн Перша Болгарська держава приєднала частину Західної Фракії, Македонії та Родопську область. У цьому контексті важливим є Маламіровий напис, який датується 836 р. і подає важливу інформацію стосовно військових дій болгарських військ під керівництвом кавхана Ісбула і хана Маламіра з Візантією. В ньому описується завоювання важливих фортець того часу, зокрема Філіпополя, Провата, Вереї, Бурдідзо і Фракії загалом.

Завоювавши у першій чверті IX ст. Середнє Подунав'я, Південну Паннонію та Македонію, Болгарська держава створила собі зручний плацдарм для наступу на західні та південно-західні Балкани, де знаходилася могутня в той час Сербська держава [561; 598; 599; 818, s. 385-419]. Остання в першій половині IX ст. охоплювала величезні території та мала досить зручне географічне розташування. Початок воєнного походу болгар проти сербів припав на період правління князя (архонта) Властимира (830-851), який опирався, головним чином, на внутрішню армію, будучи до війни з болгарами ні від кого незалежним [299, с. 31-42]. Відзначимо, що в контексті болгарсько-сербських воєн важливу роль відіграли мілітарні впливи хорватів, які перебували під значним впливом Східно-Франкського королівства. Окрім того хорватський князь Трпимір (845-864) був незадоволений успішними війнами болгар у Сербії та боявся нападу на свої землі [673]. Таким чином, на середину IX ст. на теренах Західних Балкан склалася достатньо складна зовнішньополітична ситуація. Сербська держава була затиснута з усіх боків, і змушена була вести війни з могутньою в той час Першою

Болгарською державою на сході, південному сході, півночі та з хорватами, що наступали з заходу та північного заходу.

У 836 р. до влади в Болгарській державі прийшов хан Пресіан (Персіан) (836-852). На початку свого правління він вів активні бойові дії на південних територіях Болгарії проти Візантії. В результаті війни 837-842 рр. до держави дунайських болгар були остаточно приєднані Родопська область, а також Македонія [184, с. 41-55; 210]. Важливим в цьому контексті виступає Філіпійський напис, котрий датується 836-842 рр. В ньому описується похід кавхана Ісбула та хана Пресіана на племена смолян на східні рубежі Родопської області. Відзначимо, що приєднання Македонії до Болгарського ханства мало велике значення, оскільки Візантійська імперія повністю втрачала суходільний зв'язок на Балканському півострові. Болгарська держава створила, таким чином, плацдарм для наступу на Кутмічевіцу та Поморську Сербію. Підтверджують походи болгарських військ на територію Македонії знахідки болгарських прикрас-амулетів з головами вершників з Чемрена та Прілепа [166, с. 435-440; 479, с. 29-40], які датуються IX-XI ст., поясні накладки з Арангела, амулет-печатка з Девола, печатка з Егуновців, поясна пряжка з левом-грифоном з Девола тощо. Таким чином, болгарські війська остаточно підійшли до кордонів середньовічної Сербської держави.

Причини воєнної експансії дунайських болгар на Сербію на сьогодні залишаються дискусійними. Так, С. Станоевіч вважає, що у середині IX ст. Сербська держава переживала значний розквіт і мала чи не найсильнішу на Балканському півострові армію [299, с. 31-42]. Візантійська імперія, яка в цей час воювала з болгарами, втратила сухопутний зв'язок з сербами, тому не могла їх підтримати. Причину військового конфлікту дослідник вбачає у тому, що болгари почали наступ на сербів, бо бачили з їх боку спробу завоювання значної частини територій на схід від сербського Помор'я, на яких проживало місцеве слов'янське населення. Інший дослідник Т. Живковіч вважає, що основною причиною воєнної експансії дунайських болгар на сербів був союз останніх з Візантією. Саме цей аспект був недовподоби хану Пресіану, тому він змушений був атакувати спочатку Македонію, а згодом і Сербію [279, с. 141-174]. Важливим є той факт, що Перша Болгарська держава могла бути атакована з двох сторін і, відповідно, існувала загроза втрати виходу одразу аж до двох морів, а отже, стають

зрозумілими дії хана Пресіана. Відзначимо той факт, що Пресіану не становило ніяких труднощів завоювання цих територій, оскільки основне візантійське військо в цей час воювало в Малій Азії з арабами. Важливими в цьому плані є повідомлення Константина Багрянородного, який у своїй праці «Про управління імперією» вказував, що в роки правління Властіміра, болгарський правитель Пресіан пішов війною на сербів, бажаючи завоювати їх, але після війни, яка тривала три роки, Пресіан не зміг завоювати державу сербів і втратив значну кількість свого війська. На сьогодні вважається, що болгарсько-сербська війна тривала три роки – з 839 по 842 рр. та закінчилася поразкою болгар.

Інший конфлікт між болгарами та сербами стався між 854 та 860 рр. під час правління болгарського правителя Бориса I (852-889) [204] (Додаток Ж; Ж 1). У Сербії в той час владу поділили між собою три брати Мутімір, Строїмір і Гойнік. Бажаючи помститися за свого батька, Борис розпочав війну проти сербів, але, як повідомляє Константин Багрянородний, останні знову виявилися сильнішими. Вони взяли в полон сина хана Бориса – Володимира та 12 великих боїлів. Після цього Борис змушений був укласти мир з сербами та, як вказує Константин Багрянородний, останній повернувся до міста Рас (Раш), яке було кордоном між болгарською та сербською державами. Зі слів Константина Багрянородного виділяються два важливі аспекти. По-перше, можна впевнено говорити, що сербське військо у IX ст. було достатньо потужним для того, щоб давати відсіч також сильній на той час болгарській армії. По-друге, можна припустити, що бойові дії між сербами та болгарами велися далеко на захід від міста Рас, можливо навіть і у сербському Помор'ї, підтвердженням чого є археологічні знахідки на тих територіях [411, с. 147-159; 412; 413, с. 37-39; 753; 754; 755, s. 125-179].

Через недостатню інформативність писемних джерел військову історію дунайських болгар в період їх експансії на Західні Балкани вивчати складно. Важливими в цьому аспекті виступають археологічні джерела. Загалом в болгарсько-сербських війнах середини IX ст. як за правління Пресіана, так і за правління Бориса можна виділити 3 напрями експансії болгарських військ. Кожен з цих напрямів супроводжувався набуттям нового військового досвіду, нових типів зброї та нової стратегії і тактики ведення бою. Окрім того відзначимо постійні взаємозапозичення між різноетнічними військовими контингентами, які відіграли важливе значення для військової організації дунайських болгар. Перший

напрямок – сербське Помор'я, території, які примикають безпосередньо до Адріатичного моря [545, с. 15-24]. Незважаючи на те, що болгарсько-сербських війн було дві, археологічні старожитності на території Сербії, зокрема найбільш важливої Поморської Сербії, відносяться до одного археологічного горизонту – від початку IX ст. і до нападу арабів 866 р. Дискусійним залишається питання щодо злагодженості військових дій болгар та арабів у ході завоювання Сербії. Можна припустити, що араби та болгари діяли спільно. Підтвердженням цього є сухопутне освоєння та масова експансія болгарських військ на сербські території з півночі і до Адріатичного моря [545, с. 15-24]. Ця тактика була основною у війнах з Сербією (Додаток Ж 2).

До найбільш важливих археологічних пам'яток сербського Помор'я, де виявлені старожитності болгар, відносяться могильники Свач, Будва, Іловіца, Росе, Котор, Майсан, Стон, Міслам, міста Леш, Сард та ін. [439, с. 197-212]. Крім того, завоювання Сербії болгарами простежується появою у сербському Помор'ї нових типів скроневих кілець та інших ювелірних прикрас [523, с. 111-143]. Так, напівкруглі підвіски, деталі поясних гарнітур, виявлені на вищезазначених пам'ятках, відрізняють болгарський етнічний елемент від сербського, візантійського, франкського та моравського [440, с. 21-34; 662; 819; 820, с. 91-109] (Додаток Ц). Вони свідчать про розвиток перш за все кінного війська. Археологічні знахідки IX ст. засвідчують присутність болгар і в адміністративних центрах на території Сербії, зокрема у фортецях Скадар, Свач, Владімір, Улцінь, Старі Бар, Будва, Росе, Цавтат, Дубровнік, Стон, Дукля, Градіна у Мантінічіма тощо. Таким чином, сербське Помор'я у IX ст. було зоною масових контактів сербів з болгарами, що відобразилося в матеріальній культурі місцевого населення. Наступ болгар на сербське Помор'я, очевидно, відбувався двома шляхами: з півночі, з території областей Раш, Бранічево та від міст Ніш, Белград та ін., а також з південного заходу з території Македонії. Підтвердженням цього є поява болгарських старожитностей у другій половині IX ст. на території Кутмічевіци, Албанії, Косова [666, с. 17-66], Боснії [189, с. 89-100] тощо.

Наступний напрям військової експансії дунайських болгар на сербів у IX ст. стосувався Середнього Поморав'я [267, с. 44-49; 440, с. 21-34]. Найбільш стратегічно важливими укріпленими фортецями у цьому регіоні були фортеці Ніш та Рас (Раш) [667, р. 313-334]. Третій напрям болгарської експансії стосувався

територій Сербського Подунав'я, тобто тих земель, які безпосередньо примикають до р. Дунай [668; 669; 670]. Території Сербського Подунав'я стратегічно були дуже важливими, оскільки існував прямий вихід до річки, що дозволяв контролювати морські порти на північний захід від Сербської держави. Окрім того Сербія отримувала безпосередні зв'язки зі Східно-Франкським королівством. Важливе значення для висвітлення військової історії цього регіону у IX ст. мають археологічні матеріали. Так, найважливішими укріпленнями цього періоду у Сербському Подунав'ї були фортеці та поселення у Бранічеві, Белграді, Сремі [155, с. 69-77], Батайніці, Вінчі, Вршаці, Гамзіграді, Земун Польї, Михайловаці, Раковці, Рітішевому, Великому Градці, Чезаві, Корбовому, Грабовіці, Праховому [671, s. 111-147] тощо.

Таким чином, в першій половині-середині IX ст. сформувалися три напрямки воєнної експансії військ Дунайської Болгарії на територію середньовічної Сербської держави: Сербське Помор'я, сербське Поморав'я та Подунав'я [216]. Військові походи болгарських військ на ці землі характеризувалися поступовістю, злагодженістю. Як свідчать археологічні джерела, як болгари, так і серби володіли достатньо потужним на той час озброєнням. Важко сказати, наскільки просунулися всередину Сербської держави болгарські війська, але можна стверджувати, що до початку правління болгарського царя Симеона (893-927) болгари найбільш ймовірно контролювали повністю лише Сербське Подунав'я, частину Поморав'я і південно-східну частину сербського Помор'я. Відзначимо, що південно-західний вектор військової політики Першої Болгарської держави полягав в якнайдалшому просуванні на захід. Так, саме на територіях Сербії, Боснії зіштовхнулися у другій половині IX-X ст. три потужні держави з професійною для свого часу армією: Сербія, Хорватія та Болгарія.

У середині IX ст. держава дунайських болгар домінувала у центральних, східних та північних частинах Балканського півострова. У 854 р. хан Борис об'єднався з великоморавським князем Ростиславом (846-870) проти Східно-Франкського короля Людовіка II Німецького (843-876). Хорватський князь Трпимір I (845-864 рр.), який на той час вже став васалом франків, був невдоволений загарбницькою політикою болгар та розширенням їх кордонів та сфери впливу на захід [783, s. 39-51; 784]. Після війни з Сербською державою,

болгари підійшли до кордонів з хорватами. Вважається, що Болгарія напала на Хорватію у 854 р. (855 р. ?). Найбільш ймовірно, що болгари напали не лише на території Приморської Хорватії, на області Далмація і Лібурнія, а й на північні її території, між рр. Дунай, Сава і Драва – Славонію і Баранью [279, с. 141-174].

Дослідники вказують на те, що Людовік II Німецький підтримував хорватів і припускають, що правитель навмисно закликав їх розпочати війну проти болгар, щоб не дати хану Борису укласти мирний договір з Великою Моравією проти Східно-франкського королівства. Можна припустити, що зі свого боку Людовік II також надавав війська, а також озброєння хорватам для боротьби з болгарами. Найбільш ймовірно, що в середині IX ст. відбувався обмін військовими культурами, наслідком чого стало ознайомлення болгар з озброєнням та військовою культурою сербів і хорватів. З впевненістю можна говорити про значний вплив франкської військової культури, зокрема в озброєнні хорватів. Останнє пояснюється географічним розташуванням Хорватії та держави франків у IX ст.

За період болгарсько-хорватської війни 50-х рр. IX ст. відома лише одна битва, яка, найбільш ймовірно, відбулася на території Боснії. Ніхто зі сторін не зміг у ній перемогти. Після цього, Борис та Трпімір уклали мирний договір, згідно з яким кордон між Хорватією та Болгарією проходив по р. Дріна. Отже, в IX ст. спостерігається масова воєнна експансія Першої Болгарської держави на терени Західних Балкан. Найбільш важливе місце посідали сербські кампанії болгарських правителів. Підтвердженням військових походів дунайських болгар на землі сербів та освоєння ними означених територій виступають знахідки предметів матеріальної культури болгар. Важливими з-поміж них є предмети озброєння, які свідчать про достатньо потужну військову організацію Першої Болгарської держави у IX ст. [300, с. 293-298]. Зважаючи на те, що під час кампаній 836-889 рр. болгарські війська зазнавали поразок, можна припустити, що сербське військо у IX ст. нічим не поступалося болгарському та, можливо, було більш передовим та модернізованішим на той час [279, с. 141-174]. Постійні контакти з Візантією, франками, хорватами, арабами справили вплив на формування сербської військової культури. Важливе місце відіграв болгарсько-хорватський воєнний конфлікт. Найбільш ймовірно, що внаслідок сербських та хорватських кампаній, болгари ознайомилися з новими типами озброєння. Внаслідок військових

кампаній 836-889 рр. Перша Болгарська держава значно розширила свої кордони на захід та, що найбільш важливо, познайомилася з військовою культурою сербів, хорватів та франків, що відобразилося в подальших воєнних кампаніях болгарських військ та їх озброєнні [279, с. 141-174].

Важливе значення у середині IX ст. відіграла церковна і, як наслідок, воєнно-політична експансія Східно-франкського королівства на слов'янське населення, яке проживало в Середньому Подунав'ї. Ця експансія викликала значне занепокоєння в болгар і визначила основні напрямки їхніх завоювань в той час. З кінця 50-х рр. IX ст. в Центральній та Південно-Східній Європі почали формуватися коаліції державних утворень, в сферу інтересів яких входило завоювання окремих територій Карпато-Балканського регіону. За повідомленням Бертинських анналів, у 853 р. (854 рр. ?) великоморавський князь Ростислав (846-870) уклав з болгарами союз, який передбачав надання військової допомоги Ростиславу з боку Бориса для боротьби з Людовіком II. У вищезазначеному джерелі вказується, що болгари здійснили похід проти Східно-франкського правителя, але зазнали поразки [11, с. 286-288]. Відзначимо, що воюючи в той час з Сербською та Хорватською державами ханом Борисом були зосереджені значні контингенти військ на західних і південно-західних кордонах своєї держави. На нашу думку, перший похід Бориса проти Східно-франкського королівства проходив долинами рр. Грон, Дунай і Тиса, тобто охоплював усе Середнє Подунав'я і унеможлиблював просування хорватських військ з півночі й півдня на схід. Важливе значення у військовій справі цього періоду відіграло близьке розташування державних утворень, що впливало на постійні контакти та обміни у військовій культурі. У 855 р. після болгарсько-хорватської війни та походу на Східно-франкське королівство, між Людовіком II і Борисом був відновлений мирний договір. Відповідно в цей час сформувалися 2 коаліції держав з власними геополітичними інтересами. До першої коаліції входили Візантійська імперія [172], Сербська, Хорватська держави [637], а також могутня на той час Велика Моравія [170], яка межувала з Болгарією. До другої коаліції входили Перша Болгарська держава, а також Східно-франкське королівство. У цьому контексті важливими виступають свідчення Фульдських анналів. Так, у 864 р. Борис у союзі з Людовіком Німецьким здійснили успішний похід на Моравію. Ймовірно, що

важливою стратегічною метою болгар в цій війні було завоювання південних та південно-східних територій тогочасної Великоморавської держави.

У перші роки правління Бориса достатньо напруженими були відносини з Візантійською імперією. У 855-856 рр. внаслідок бойових дій Болгарія втратила області Загора і Філіппополь. Пізніше, на початку вересня 863 р., Візантія, після перемоги над арабами завоювала фортецю Несебир, чорноморське узбережжя, а також значні території на півдні Болгарської держави [279, с. 141-174]. Відзначимо, що з початку правління хана Бориса болгарські війська зосереджувалися на західних і південно-західних кордонах держави. Саме цим і скористалася Візантія, розпочавши війну на південно-західних територіях держави болгар. Вищезазначені аспекти призвели того, що Болгарія була змушена укласти на початку 864 р. мирний договір з Візантією на подальші 30 років Основними його умовами було розірвання союзу між Борисом та Людовіком II, прийняття християнства Борисом за візантійським обрядом [167, с. 54-67], а також перехід області Загора і фортець Несебир, Анхіало й Дебелт під контроль Візантії. Загалом період 850-860-х рр. у військовій політиці Болгарської держави був одним з ключових та вирішальних. Різні напрями військової експансії, які в основному відбувалися в західному і південно-західному напрямках визначили і формування нової військової культури болгарського війська. Значну роль у цьому відіграло також суперництво Римської та Константинопольської Церкви, що відобразилося, відповідно, і на геополітичній ситуації в Карпато-Балканському регіоні в той час.

В кінці 60-70-х рр. IX ст. у військовій політиці Болгарської держави важливе місце посідали взаємовідносини з Великою Моравією, а також зі Східно-франкським королівством. У 876 р. в Подунав'ї та в Паннонії після смерті князя Коцела (833-876) та завоюванням означених територій Східно-франкським королівством правителем став Арнульф Карінтійський (850-899) [638, s. 3-22]. З 882 р. між ним та великоморавським князем Святоплуком (870-894) спостерігалися досить напружені відносини [646]. З метою черговий раз нанести поразку Великій Моравії Арнульф, як повідомляють Фульдські аннали, звернувся до болгар. У 883 р. болгарські війська здійснили похід на прикордонну великоморавську Потиську область, яку війська Святоплука відбили [647]. Після цього у 885 р. між князем Святоплуком і королем Арнульфом був укладений мирний договір.

Таким чином, період 830-880-х рр. IX ст. позначився важливими змінами у військовій політиці держави болгар. Ключове місце у формуванні їхньої військової культури в той час відіграла експансія в Середнє Подунав'я, Паннонію й Потисся, а також ознайомлення з військовою справою сербів, хорватів, франків, паннонських слов'ян, а також Великої Моравії. Окрім того, важливу роль у військовій політиці болгар відігравало релігійне питання, яке з 50-60-х рр. IX ст. впливало на геополітичну ситуацію в Карпато-Балканському регіоні в цілому.

2.3. Зростання політичного значення і тенденції розвитку болгарського війська в період правління Симеона I Великого (893-927 рр.)

В кінці 880-х – на початку 890-х рр. у Карпато-Дунайському регіоні відбулися значні зміни у геополітичному, і, як наслідок, військовому аспектах. Вони були пов'язані з появою в означеному регіоні кочових племен – угрів (hungari), які кардинально змінили всю військову культуру тогочасного населення Центральної та Південно-Східної Європи [429, с. 7-23; 430, с. 3-35; 431, с. 8-13; 432, с. 23-45]. Важливе значення у болгарській військовій політиці початку 890-х рр. відіграв конфлікт між Східно-Франкським королівством і Великою Моравією. Як повідомляють Фульдські аннали, він мав місце у 892 р. Зібравши військо, яке складалося з франків, баварців, алеманців та угрів король Арнульф здійснив похід у Моравію. Для остаточного знищення останньої король відправив до болгарського князя Володимира послів для укладення миру. Важливою умовою було те, що король Арнульф вимагав від Володимира припинити поставки солі з болгарських земель в Моравію. Даний факт є важливим у контексті поширення болгарської культури на землях на північ від р. Дунай в кінці IX ст. На думку В. Йотова, соляні джерела, про які згадується вище, знаходилися в долинах сучасних рр. Сомеш, Муреш і Олт в Румунії. Не виключено, що соляні джерела могли знаходитися і далі, зокрема в Потиссі і в Попрутті [827, р. 323-331].

Ключові зміни у військовій політиці та військовій справі Болгарської держави відбулися в роки правління царя Симеона I Великого (Συμεών Α' ο Μέγας) (888/893-927 рр.) [127, с. 33-57; 156; 162; 353, с. 86-92; 368, с. 30-40]. В кінці IX ст. держава болгар являла собою досить потужне державне об'єднання, яке в Південно-Східній Європі охоплювало значні території Карпато-Балканського регіону та мало вихід до трьох морів: Егейського, Адріатичного та Чорного (Додаток Ж 3; Ж 4). Цей аспект був досить важливим, оскільки в той час

міжнародна ситуація в Європі була досить напруженою, а одним із основних питань зовнішньої політики окремих держав, зокрема Візантійської імперії, Великої Моравії, була торгівля, пошук ринків збуту та розвиток міжкультурних взаємовідносин [369, с. 109-122; 471, с. 240-255]. Перше Болгарське царство, яке межувало з цими державами, постійно контактувало з ними. Зважаючи на цю обставину, Візантія вважала, що цар Симеон I, посівши престол, займе активну провізантійську політику [450, с. 380-389; 451; 731, р. 101-108]. Але останній вирішив ще більше посилити могутність своєї країни та відстояти її незалежність. Саме тому на ґрунті суперечностей у політиці, як зовнішній так і внутрішній, між Першою Болгарською державою та Візантійською імперією настав період війн за суміжні території та сфери впливу в тогочасній Центрально- та Південно-Східній Європі [497, с. 39-69].

В цьому контексті важливим є вивчення військової історії початкового етапу правління царя Симеона. Основною на цьому етапі була болгарсько-візантійська війна 894-896 рр. (Додаток Ж 7). В історіографії вона відома також як угро-болгарська, оскільки угри були домінуючим військовим контингентом на стороні візантійського імператора Лева VI (886-912 рр.) [158, с. 20-33; 215; 265, с. 130-144; 326]. У повідомленнях візантійських авторів існує кілька згадок стосовно візантійсько-болгарської війни кінця IX ст. Згадується вона в Лева Граматика, Продовжувача Феофана, Георгія Кедріна, Іоанна Зонари, Костянтина VII Багрянородного. Окрім того події цієї війни описані у Симеона Магістра та у «Тактиці» візантійського імператора Лева VI. Розповідають про неї також Фульдські, Хільдесхаймські (XI ст.) аннали, а також «Повість минулих літ» [365, с. 261-269] (Додаток Ж 8).

Відзначимо, що питання характеру політики царя Симеона I в перші роки свого правління щодо Візантії є дискусійними [716, р. 157-190]. Дослідники вказують різні дані стосовно початку правління царя Симеона. Цей критерій і став основним щодо дискусії про рік початку болгарсько-візантійської війни. Одні дослідники нижньою вказують дату 889 р., інші – 893/894 рр. Не виключено, що у цих роках окремо відбувалися військові дії між візантійцями та уграми, які, рятуючись від печенігів, осіли на півночі р. Дунай в місцевості, названій в джерелах Ателькузу (Etelköz) з одного боку, та болгарами й печенігами з іншого [297, с. 21-78; 423, с. 155-187; 424, с. 70-71; 537]. Окрім того, відзначимо активну

участь угорців у війні проти великоморавського князя Святоплука в Потиссі та їх військову експансію в Карпатську улоговину в кінці IX ст. [425, с. 30-44; 426, с. 166-176].

Війна царя Симеона I з Візантійською імперією, за свідченням анонімного Продовжувача «Хроніки Георгія Амартола», розпочалася через торгівельні справи, наслідки яких негативно відбилися на болгарській торгівлі [220, с. 158-168]. Два греки Ставракій і Козьма досягли того, що посередницьким пунктом візантійської торгівлі стало м. Салоніки, куди був перенесений торгівельний ринок з м. Константинополя, а торгівельний шлях через Болгарію по р. Дунай занепав. Ця зміна була дуже важливою та дуже суттєво вплинула на болгарських купців, яких обмежували підвищеними митними зборами. Даний аспект підтверджується археологічними даними. Так, на пам'ятках Центрально- та Південно-Східної Європи монет візантійського імператора Лева VI виявлено обмаль. Дискусійним є питання, яким чином ці монети потрапляли на вищезазначені терени: чи як торгівельний еквівалент, чи як плата візантійського імператора за військову службу? Варто враховувати також те, що мова йде про величезний географічний ареал торгівельних відносин, що мав загальноєвропейське значення [220, с. 158-168].

Внаслідок вищевказаних «торгівельних операцій» та непоступливістю візантійського імператора цар Симеон I зібрав військо та розпочав війну. Проти нього імператор Лев VI вислав магістра Крініта. Після відвоювання фортець у Фракії, втрачених ще князем Борисом, Симеон розпочав бойові дії в Македонії, де розбив візантійські війська, на боці яких брали участь хазари. Внаслідок цих подій розгніваний імператор відправив полководця Микиту Скліра на триремах до р. Дунай з метою надати уграм дари та налаштувати їх на війну проти болгарського царя Симеона. Микита, відправившись на переговори з вождями угрів Арпадом (850/855-907) та Курсаном (?-907) вмовив їх розпочати війну проти болгар. Відзначимо, що раніше угорські війська під проводом Курсана зайняли окремі території в Потиссі [417, с. 372-387; 418, с. 4-24] після війни з Великою Моравією, а також землі в Середньому Подунав'ї, які були надані угорцям королем Арнульфом Карінтійським. Даний аспект виступає одним з ключових, оскільки дозволяє стверджувати про знайомство болгар з військовою культурою угрів ще до їх масового переселення в Карпатську улоговину в кінці IX ст. [462,

с. 263-279]. Таким чином, візантійський імператор вирішив воювати з болгарами і на суші, і на морі, що було стратегічно важливо.

Бойові дії розпочалися тим, що імператор Лев VI відіслав морем з великим військом патриція та друнгарія флоту Євстафія, а іншого патриція та доместика Никифора Фоку – з військом сухоходом. Як вказує візантійський хроніст Феофан Сповідник, обидва воєначальники з військом дійшли до Болгарії, не вказуючи конкретно місця зупинки. Візантійський імператор, будучи невпевненим у своїх діях, та будучи схильний до миру, відіслав до царя Симеона свого квестора Константиніка для переговорів про мир. Симеон, дізнавшись про те, що проти нього направлене величезне військо як на суші, так і на морі, взяв в полон квестора та посадив його до в'язниці. В свою чергу угри, перейшовши р. Дунай, в той час як цар Симеон вів військові дії проти Никифора Фоки, спустошили усю Болгарію. Дізнавшись про це, Симеон розпочав широкомасштабні військові дії проти угрів, які рушили йому назустріч та вступили в бій. У цій битві болгарський цар зазнав поразки та змушений був втекти у найближче м. Дристр (Доростол, Сілістра).

Після цього болгарський цар Симеон через друнгарія Євстафія попросив мир у імператора і направив до нього хойросфакта Лева, який згодом був ув'язнений. Никифору з військом та друнгарію флоту Євстафію було наказано повернутися до Візантії. Симеон, в свою чергу, вирішив знищити візантійське військо та угрів окремо. Виступивши в похід проти угрів, коли останні не отримали допомоги від візантійського війська і були покинуті Левом, цар Симеон знищив їх та спустошив усю їхню землю. Найбільш ймовірно, що вищеописані події відбувалися у Верхній Фракії, а також регіоні Прутсько-Дністровського межиріччя і в Нижньому Подунав'ї. Повернувшись з цього походу, він знайшов Лева (хойросфакта) в м. Мудагра (Μουδάγρα) і повідомив, що не укладе миру, поки не отримає усіх полонених. Пізніше усі полонені були повернуті до Болгарії [265, с. 130-144].

Імператор Константин Багрянородний описує ті ж самі події в 40 розділі своєї праці «Про управління імперією» [46, с. 198-220]. Коротко розповівши про приєднання до угрів племен кабарів, або «чорних болгар», він повідомляє про те, що після того, як угри були взяті на службу візантійським імператором Левом, вони переправилися через р. Дунай і, почавши війну з царем Симеоном, розбили в битві його військо, дійшли до м. Преслав і переслідували його до м. Мундагра, в

якому цар Симеон і знайшов захист. Після цього угри повернулися на свої землі в Ателькузу. Їхнім вождем був Лунтин (Ліунтин), син Арпада. Потім відбувся один з ключових моментів першої болгарсько-візантійської війни. Після того, як болгарський цар Симеон знову уклав мир з візантійським імператором і відчув впевненість у своїй перемозі, він відіслав послів до печенігів та уклав з ними союз з метою розпочати війну з уграми та знищити їх остаточно [198]. Цей аспект є важливим, оскільки дозволяє говорити про поширення військової культури печенігів на землях Болгарської держави у кінці IX ст.

Археологічні матеріали дозволяють говорити про значну концентрацію старожитностей печенігів в Подунав'ї, а також в нижній частині Пруто-Дністровського межиріччя у вищезначений час. Константин Багрянородний зазначав, що коли угорські війська виступили в похід, то були одразу ж знищені в першому зіткненні. При цьому автор не описує деталі їх знищення та шляхи їхніх переселень на захід. Вказується лише те, що угри повернулися на батьківщину, в Ателькузу (Etelköz) [639]. Даний аспект викликає у дослідників сумніви, позаяк на сьогодні дискусійним є питання стосовно територій проживання угрів [160, с. 135-161]. У праці Константина Багрянородного повторюється вищезгадувана місцевість Ателькузу, яка раніше належала уграм, а пізніше вже належала печенігам. Ці землі ймовірно знаходилися на північно-східних і східних кордонах держави Симеона, тобто в Дністро-Дніпровському межиріччі [518, с. 72-81]. Не виключено, що вищезгадувані землі були надані печенігам як винагорода за перемогу над уграми та участю у війні з Візантією [293, с. 57-73]. Очевидно, печеніги контролювали ці території та залишалися союзниками болгарського царя Симеона I Великого до 927 р. [419, с. 30-43].

Короткі згадки про болгарсько-візантійсько війну містяться в Симеона Магістра, який також вказує на досить потужні та довготривалі військові дії. Він пише, що в третій рік царювання візантійського імператора Лева VI (889) на його державу був здійснений напад арабів. Також він вказує, що пізніше болгарський цар Симеон вторгнувся у володіння візантійців та був переможений уграми, які виступили проти нього, а усі полонені болгари були перекуплені імператором. Симеон Магістр пише, що болгарський цар Симеон I викупив полонених та підписав мирний договір з візантійським імператором. Важливі свідчення стосовно військової справи болгар та угрів подає візантійський імператор Лев VI.

Розповідаючи у своїй «Тактиці» про свій союз з уграми, він відзначає, що останні були послані йому Богом для спасіння імперії. Згодом він розповідає про три битви (*«τρίσι μάχαις κατά χράτος νενικήκotas»*), в яких цар Симеон I був розбитий уграми [265, с. 130-144].

Відзначимо, що у Продовжувача «Хроніки Георгія Амартола», свідчення про ці війни, ймовірно, запозичив і літописець Нестор. Під 6410 (902) pp. він зазначав, що угри полонили усю землю болгар [538, с. 21-31; 539, с. 20-25; 540, с. 3-16; 691, о. 257-285]. Після цього, болгарський цар Симеон розпочав проти угрів війну, і ті перемогли його. Після поразки він утік у м. Доростол. В цьому контексті відзначимо, що в історіографії не знайшла підтримки вказана ним дата згаданих подій, оскільки вона не збігається з іншими писемними свідченнями та археологічними матеріалами того часу.

Важливими у вивченні болгарсько-візантійської війни кінця IX ст. є свідчення Фульдських анналів [3, с. 29-32; 4, с. 32-39; 23, с. 50-52; 89, с. 41-43; 90, с. 43-44; 91, с. 44-45; 92, с. 45-48; 98]. Під 895 р. у них повідомляється, що угри, увійшовши на болгарські території, були знищені болгарським військом. Дослідники стверджують, що це був жест того, що болгарі вказали на свою силу та могутню військову організацію на той час у Європі. Далі, під 896 р. вказується, що візантійці уклали мир з уграми, який негативно сприйняли болгарі. Після цього останні розпочали війну проти Візантійської імперії та постійно знищували усе на їхній території до Константинополя. Як наслідок візантійцям нічого не залишалося, як відправляти кораблі до р. Дунай та переправляти угрів на територію болгар. Останні брали участь в походах та битвах, але в першій битві зазнали поразки. У другій битві перемогу також здобували угри. Після означених подій у Фульдських анналах вказується, що болгарі, як християни, зверталися до Бога, молячи його про перемогу. Внаслідок цього болгарі знову вступили в бій з уграми. Після кровопролитної битви перемога дісталася болгарам. Необхідно відзначити, що Фульдські аннали є єдиним джерелом, яке вказує (хоча, мабуть, і перебільшено) на кількість загиблих воїнів у болгарському війську – 20 000 вершників. Важливим є питання місця описаної битви. Болгарський історик В. Златарський вказував, що битва відбулася на Південному Бузі, на території сучасної України. На сьогодні її місце не ідентифіковано. Ключовим наслідком даної події стало остаточне переселення угрів в Карпатську улоговину, яке,

очевидно, відбувалося 2 шляхами: північним – через Карпати і Трансільванію [764; 765; 766, о. 141-159; 814], і південним – по р. Дунай [692, р. 157-164; о. 237-280; о. 343-366]. В свою чергу територію Дністро-Дніпровського межиріччя зайняли печеніги.

Свідчення Хільдесхаймських анналів стосовно означених подій стосуються суперечливих термінологічних аспектів. Дослідники дискутують стосовно вживання в означеному джерелі термінів «Bawarios-Bulgarios» під 893 р. і припускають, що в той час відбувалася війна між уграми, які були взяті на військову службу ще королем Арнульфом та військами баварців [3, с. 29-32; 4, с. 32-39; 23, с. 50-52]. Важливу роль в цій війні відіграв великоморавський князь Святоплук, котрий в той час також вів війну проти баварців. Дослідники вказують, що анналіст міг наплутати баварців та болгар. Не виключено, що угри могли виступати в якості союзників і у війську великоморавського князя Святоплука [185, с. 223-242]. Вищепроаналізовані свідчення писемних джерел є досить важливими, оскільки дозволяють простежити перший масштабний військовий конфлікт, який болгарські історики назвали «першою торгівельною війною в середньовічній Європі», в якій взяли участь кочові народи – угри, печеніги тощо. Угри, котрі були прикликані імператором Левом VI на службу, вторглися до Болгарії, спустошили її північно-східні території та в декілька окремих тактичних прийомів знищили військо царя Симеона. Пізніше Симеон, уклавши мир з печенігами, розбив угрів, спустошивши усі їхні землі [265, с. 130-144].

Щодо хронологічних меж описаної вище болгарсько-візантійської війни, то на сьогодні існує дискусія. Історики К. Ріттер, А. Пагі стверджували, що війна угрів з болгарами могла розпочатися не у 888 р., а у 893 р. [203]. Вони вказували, що у 893 р. угри здійснили похід на захід, прийшовши на допомогу імператору Арнульфу у 892 р. у його війні з великоморавським князем Святоплуком. Іншим аспектом дискусії є питання початку царювання Симеона. Під 892 р. Фульдські аннали повідомляють, що імператор Арнульф відновив Тульнський мирний договір з болгарським царем Володимиром, але про якусь певну військову конфронтацію між Великою Моравією, Першим Болгарським царством та Священною Римською імперією в писемних джерелах не йдеться [89, с. 41-43; 90, с. 43-44; 91, с. 44-45; 92, с. 45-48; 98].

Оцінюючи роль угрів у кінці IX ст., варто зазначити, що вони відігравали ключове значення в міжнародних відносинах цього періоду, і, відповідно, впливали на формування військової культури середньовічного населення в Карпато-Балканському регіоні. Очевидно, перебуваючи в Ателькузу, угри здійснювали напади на «землі на північ від Дунаю» (*«Βουλγαρία ἐκείθεν τοῦ Δαυοβίου»*), які перебували в складі Першого Болгарського царства та на суміжні території [265, с. 130-144].

Ключовим підтвердженням цього був заклик імператором Арнульфом військ угрів для війни з великоморавським князем Святоплуком і баварцями. У 890-х рр. IX ст. угри були достатньо відомими, оскільки брали участь у війнах в Потиссі ще в кінці 880-х рр. Згодом їх брали на службу в якості найманців та надавали їм платню або території для кочування. На нашу думку, ключовою в цей час виступила болгарсько-візантійська війна, яка дала поштовх до подальшого розселення угрів в Карпато-Балканському регіоні. Останні брали активну участь в боротьбі Великоморавської держави, Священної Римської імперії, Болгарської держави й Візантії за домінування в Центрально- та Південно-Східній Європі. Окрім того, правитель Священної Римської імперії Арнульф боявся того, що угри могли знищити його державу, якщо він не укладе з ними союз. Відзначимо, що під 894 р.

Фульдські аннали вказують, що угри здійснили похід на територію Великої Моравії та Паннонії. Окремі дослідники в цьому контексті сумніваються в тому, чи могла б розпочатися болгарсько-візантійська війна в цей час, якщо угри воювали ще на заході в Подунав'ї і в Потиссі та чи змогли б вони роз'єднати свої військові сили. Очевидно, у Візантії знали, що болгари встановили мирні зв'язки з Франкською державою. У 892 р. ці відносини відобразилися у мирному договорі проти Великої Моравії. В свою чергу, візантійський імператор Лев VI у 893 р. не міг озброїти угрів проти болгар, оскільки наражався на небезпеку налаштувати проти себе франків. Це було нехарактерним для візантійської політики [89, с. 41-43; 90, с. 43-44; 91, с. 44-45; 92, с. 45-48; 98].

У 895-896 рр. значні сили угорських військ, які вціліли внаслідок війни з царем Симеоном та печенігами з'єдналися з іншими угорськими контингентами, котрі йшли на допомогу імператору Арнульфу та оселилися на Середньодунайській рівнині в Карпатській улоговині. Деяка їх частина, як

вказують дослідники була відкинута болгарсько-печенізьким наступом на північ та осіла в Карпатах [186]. В будь-якому випадку необхідно стверджувати про те, що в кінці IX ст. військова культура угрів остаточно утвердилася в Карпатській улоговині. Відзначимо, що згадана вище болгарсько-візантійська війна кінця IX ст. відіграла величезне значення у зовнішній та внутрішній політиці цих держав й усього Карпато-Балканського регіону [265, с. 130-144]. Вона мала величезні геополітичні наслідки для тогочасної Європи, позаяк поклала початок масового переселення угрів і печенігів в Центральну й Південну Європу. Перше Болгарське царство, володіючи досить потужним військом та займаючи значні території, в кінці IX ст. знаходилося на вершині свого економічного, політичного та соціального розвитку. Візантійська імперія, в свою чергу, переживала кризу. Внаслідок вищепроаналізованої війни кінця IX ст. в Карпато-Балканському регіоні удосконалилися різні типи зброї. У зв'язку з цим змінилися також тактика та стратегія армій середньовічних держав в означеному регіоні. Після війни та розгрому угрів влітку 896 р. військо Симеона рушило на південь, де одержало перемогу у битві при Булгарофігоні над візантійською армією та взяло в облогу Константинополь [264, с. 118-121]. Впродовж 896-904 рр. воєнна експансія болгарських військ проходила в південному напрямку. Мирний договір з Візантією, підписаний 904 р., закріплював за державою болгар Північну Грецію, а також території на північний захід від р. Струма [320, с. 417-422].

Кінець IX – початок X ст. ознаменувався важливими змінами у військовому аспекті на землях, які знаходилися на північ від р. Дунай, тобто в «*Βουλγαρία ἐκείθεν τοῦ Δαναβίου*» і на той час перебували під владою болгар. Ключове значення в цьому аспекті відіграли угри, які оселилися у Верхньому, Середньому Потиссі, Паннонії, Подунав'ї та в завойованих ними ж в західних і південно-західних територіях Великої Моравії [816, s. 183-193]. У період з 901 по 907 рр. вони здійснювали напади на різні регіони Європи [501, с. 231-237]. Ці походи відіграли ключове значення у поширенні угорської військової культури на сусідні землі. Щодо цього помітно вирізняється Середнє та Верхнє Потисся [149, с. 39-48], де відбувалися досить тісні контакти племен угрів, франків, Болгарської держави й Великої Моравії, що призводило до взаємовпливів у військовому аспекті [541; 542; 806; 807-809]. Після битви при Братиславі 4 липня 907 р. угри остаточно завоювали Паннонію і Велику Моравію [718, s. 19-23; 747, s. 25-32; 748, о. 237-

280]. Ці території стали плацдармом для здійснення майбутньої їхньої експансії в сусідні регіони і продовжувалися до 955 р., коли у битві на р. Лех вони зазнали поразки і остаточно осіли в Карпатській улоговині [749; 788, о. 177-192; 789, о. 233-244; 790, s. 509-540; 791, о. 251-317].

Аналіз писемних та археологічних джерел дозволяє стверджувати, що на початку X ст., очевидно, після розгрому Великої Моравії угорцями в 906 р., значна кількість слов'янського населення переселилася з Великої Моравії й Нітранського князівства на східні землі, зокрема в Середнє і Верхнє Потисся [745; 746; 756, s. 149-168], Попруття, Подністров'я [194, с. 179-189; 338, с. 45-50; 342, с. 357-364; 258, с. 309-316; 389, с. 22-38; 485, с. 142-263; 562, р. 173-185; 812, s. 575-608] тощо. При цьому відзначимо, що великоморавська військова культура не зникла повністю, а продовжувала розвиватися до XI ст. перебуваючи в тісних контактах з болгарською та угорською [563; 565; 566, s. 277-388; 601; 620; 635; 636; 654; 675; 677, о. 37-56; 678, о. 199-218; 684; 767, р. 170-177, 490-531; 811, s. 133-151]. Константин Багрянородний в праці «Про управління імперією» зазначав, що після нападу угрів на Велику Моравію, населення останньої переселилося не лише на периферійні райони держави, а й на сусідні Болгарію, Хорватію [327; 602; 603, с. 61-84; 604, s. 77-89; 605; 608; 609, s. 361-408; 616; 761; 799; 815] тощо. Автор «Життя Наума» (X ст.), повідомляв, що угри, прийшовши в Моравію: *«...поплънише землю их и опустиише ю, их же бо не поплънише Оугри, то въ Блъгары бѣжааше, и оста земля их поуста Оугром въ власть...»*. Саме з початку X ст. в історії Карпато-Дунайського регіону розпочався період, який позначився складними геополітичними змінами та війнами між новоствореною державою Пржемысловичів, угорцями, Польщею, а також Київською Руссю. Втягнутими в них були також болгарські території, котрі знаходилися на північ від р. Дунай [617; 618; 709; 725, s. 79-112; 743, s. 9-49; 744; 769, s. 179-188; 793, s. 123-133; 798; 800, s. 177-241].

Після смерті візантійського імператора Лева VI та відмовою його брата Олександра (912-913) платити данину Болгарській державі, цар Симеон розпочав підготовку до походу на Візантію. Після смерті Олександра, регентська рада на чолі з Патріархом Константинопольським Миколаєм Містиком (852-925) старалася переконати болгарського царя не нападати на Візантію, але перемовини не увінчалися успіхом. У липні-серпні 913 р. болгарське військо взяло в облогу

Константинополь, наслідком чого стало укладення мирного договору та, що важливо, визнання Симеона царем й імператором болгар [373, с. 50-56]. В 914 р. мати Константина VII Зоя Карбонопсіна (914-919) відмовилася від визнання за Симеоном імператорського титулу. Внаслідок цього розпочалася війна між Болгарською державою та Візантією. Військо Симеона вторглося до Фракії, заволоділо Адріанополем (Додаток Ж 9). Для війни з Болгарією, Візантія вела успішні переговори з печенігами, уграми і сербами, що безпосередньо мало значний геополітичний вплив в різних регіонах навколо тогочасної Болгарської держави [801, р. 1-15; 802, s. 209-222; 803, р. 269-288]. Візантія сподівалася з різних сторін нанести декілька ударів по Болгарській державі, враховуючи й території, які знаходилися на північ від р. Дунай (Додаток Ж 10). Переломною подією стало 20 серпня 917 р., коли відбулася битва при Ахелої, в якій візантійська армія зазнала нищівної поразки [361, с. 142-154; 370, с. 326-332] (Додаток Ж 11). Пізніше, у битві при Катасірті 917 р. болгарське військо знову здобуло перемогу над візантійцями, а у 918 р. успішно здійснило похід в Грецію і захопило м. Фіви.

В 920-922 рр. болгарська армія здійснила два важливих походи. На сході, перейшовши протоку Дарданелли, болгари взяли в облогу стратегічно важливе м. Лампсак в Малій Азії, а на заході оволоділи всією територією впритул до Коринфського перешийка, забезпечивши собі таким чином стратегічно важливий плацдарм для наступу як на Візантію, так і на Сербію з півдня. Надзвичайно важливим був західний вектор політики царя Симеона, який стосувався Західних Балкан. У 917 р. візантійці, підкупивши сербського князя Петара Гойніковіча (892-917), змусили його розірвати укладений ще в кінці IX ст. союз з болгарським царем Симеоном. Восени 917 р. за наказом царя болгарські війська під командуванням кавханів Феодора Сігріци (?-924) і Мармаїса (?-924) вторглися в Сербію, захопили Петара Гойніковіча і відправили до в'язниці у Великий Преслав, де він і помер. Правителем країни був призначений князь Павле Брановіч (917-921) [267, с. 44-49].

У 921 р. болгарі захопили практично всі землі Балканського півострова, що належали Візантії, яка спробувала схилити Сербію на свій бік та розпочати війну проти болгар. Крім того, візантійський імператор Роман I Лакапін (920-944) відправив до Сербії армію під командуванням Захарія Первославлевіча, який зазнав поразки у війні з болгарами. Однак візантійці, підкупивши нового князя

сербів Павле, залучили його на свою сторону, і, коли болгари підступили до Адріанополя і взяли його в облогу, серби підняли антиболгарське повстання на чолі з сербським жупаном Захарієм. Підсумком цієї кампанії стала битва при Пігі, яка відбулася в березні 922 р. Симеон I повністю знищив військо візантійців [267, с. 49]. В 924 р. Сербія була повністю завойована, і приєднана до Болгарської держави. Таким чином, болгари підійшли до кордонів Хорватського королівства – союзника Візантії й Франкської держави. В 926 р. болгарське військо на чолі з «алогобогатуром» розпочало наступ на Хорватію, який виявився для болгар невдалим. 27 травня 927 р. в битві на Боснійських пагорбах хорватське військо на чолі з королем Томіславом (910-928) завдало болгарам нищівної поразки. Після смерті болгарського царя Симеона, в жовтні 927 р. між Болгарією і Візантією був укладений мирний договір, який закріплював за болгарами території, завойовані Симеоном [235, с. 11-18]. Загалом період кінця 20 – 30-х рр. X ст. позначився значними геополітичними змінами в Карпато-Балканському регіоні, що відобразилося у воєнній експансії Болгарської держави та в її зовнішній політиці. Ключову роль на землях північніше р. Дунай почали відігравати угри, які вже освоїли Карпатську улоговину та просувалися на південь та південний захід (Додаток Ж 12).

Таким чином, в епоху правління Симеона I Великого Болгарська держава значно розширила свої кордони на півдні, південному заході та на заході Балканського півострову. В період 890-х – 927 рр. військова справа всього Карпато-Балканського регіону постійно переживала зміни, що відобразилося на військовій культурі держави болгар. Це було пов'язано передусім з появою угрів в Дністро-Дніпровському межиріччі, переселенням їх в Карпатську улоговину, війнами з печенігами, Великою Моравією тощо. Не менш важливим був західний вектор зовнішньої політики Болгарії, який передбачав знищення Сербського та Хорватського королівств і вихід до кордонів Франкської держави. Саме поразка у війні з хорватами і стала переломним етапом у військовій гегемонії Болгарської держави в Балкано-Дунайському регіоні в кінці 20-х рр. X ст.

Загалом, період 800-927 рр. відзначився значними еволюційними змінами у військовій справі Болгарської держави, яка впродовж цього часу значно розширила свої кордони в Центральній та Південно-Східній Європі. В першій половині IX ст. відбулися колосальні зміни у військовій культурі

середньовічного населення Карпатського регіону, які були пов'язані з воєнною експансією Болгарської держави на північні, західні та південні території на північ від р. Дунай до верхів'їв рр. Дністер, Прут, Тиса тощо. Внаслідок цих походів були завойовані обширні землі, на яких проживало місцеве слов'янське населення. Саме ці походи відіграли основне значення у формуванні військової організації болгарського війська у першій половині IX ст., які базувалися на протоболгарському та слов'янському компонентах. Ключове місце у формуванні мілітарної організації болгар в IX ст. відіграли війни з Візантійською імперією, які дозволили болгарському війську ознайомитися з передовим на той час озброєнням, облоговою технікою та металевими машинами. В період правління хана Омуртага відбулася воєнна експансія болгарської армії в Середнє Подунав'я, Причорномор'я та Подніпров'я, що безпосередньо вплинуло на ознайомлення з військовою культурою в цих регіонах, накопиченням та передачею військового досвіду, обміном технічного оснащення тощо.

В період 830-880-х рр. у військовій політиці держави болгар ключове місце відіграла експансія в Середнє Подунав'я, Паннонію й Потисся, а також ознайомлення з військовою справою сербів, хорватів, франків, паннонських слов'ян і Великої Моравії. Окрім того, важливу роль у військовій політиці болгар відігравало релігійне питання, яке з 50-60-х рр. IX ст. впливало на геополітичну ситуацію в Карпато-Балканському регіоні в цілому. В епоху правління Симеона I Великого військова справа всього Карпато-Балканського регіону переживала кардинальні зміни, які були пов'язані передусім з появою угрів в Дністро-Дніпровському межиріччі та переселенням їх в Карпатську улоговину. Саме вони визначили подальший розвиток військової справи в Карпато-Балканському регіоні в X ст., постійно здійснюючи напади на болгарські території на північ від р. Дунай. В цих умовах Болгарська держава значно розширила свої кордони на півдні, південному заході та на заході Балканського півострова, завоювавши середньовічну Сербську державу. Переломним етапом у військовій гегемонії Першого Болгарського царства в Карпато-Дунайському регіоні в кінці 20-х рр. X ст. стала поразка у війні з Хорватським королівством, яка поклала початок занепаду політичного та військового домінування Болгарської держави регіоні у IX – першій третині X ст.

РОЗДІЛ 3. СТРУКТУРНО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ БОЛГАРСЬКОГО ВІЙСЬКА Й ПРИНЦИПИ ЙОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ

3.1. Комплектування, чисельність та етносоціальний склад

В період від початку IX до кінця першої третини X ст. внутрішня організація війська дунайських болгар пройшла кілька етапів свого розвитку, що було зумовлено значним розширенням кордонів держави, а також регіональною специфікою культури середньовічного населення окремих територій, котрі входили до складу Болгарського ханства, знанням військової справи, набуттям військового досвіду тощо.

Переломним етапом в становленні чіткої структури внутрішньої організації болгарського війська стала експансія болгар у 800-807 рр. на території, котрі знаходилися на північ від р. Дунай, і які у візантійських джерелах отримали назву *«Βουλγαρία ἐκείθεν τοῦ Δαυοβίου»*. Результатом цього розширення було включення величезної території, де проживала значна кількість слов'янських племен. Крім того, важливим у внутрішній організації болгарського війська на здобутих землях в той час було її освоєння та, що головне, проведення адміністративної реформи. Уся держава була поділена на саракти, де ханом Крумом було виділено окремо *«Внутрішню»* і *«Зовнішню»* області. *«Внутрішня»* область включала в себе території центральної частини держави зі столицею у м. Пліска, а *«Зовнішня»* область – навколишні землі, які входили до складу держави хана. Новоприєднані землі, які були завойовані болгарським правителем Крумом увійшли до складу *«Зовнішньої»* області Першої Болгарської держави, де формально встановлювалася верховна влада хана. На місцях, де проживало слов'янське населення влада продовжувала належати слов'янським племінним вождям. Це призвело до інтеграції багатьох слов'янських племен у політичну, а, відповідно, і у військову систему держави.

Враховуючи тогочасну міжнародну ситуацію в Карпато-Балканському регіоні на початку IX ст., очевидно, комплектування болгарського війська проводилося лише з конкретною метою: війною, важливим походом, експансією інших держав тощо. Ядро війська складали протоболгари, яким, за потреби,

надавалися на допомогу слов'янські військові контингенти, котрі мали свою чітку племінну організацію. Останні проживали, в основному, на прикордонних територіях і перебували на правах федератів в Болгарському ханстві [699, s. 417-427]. Крім того, їх основною функцією була охорона державних кордонів. Включення у військову систему слов'янського населення, яке проживало у межиріччі рр. Тиса і Дністер суттєво вплинуло на мілітаризацію середньовічного населення не лише в Подунав'ї, Потиссі, Попрутті, Подністров'ї, а у всьому Карпато-Балканському регіоні, наслідком чого стали взаємовпливи в озброєнні, фортифікації [229, с. 74-86; 444, с. 99-103; 448, с. 158-171], тактиці, стратегії тощо.

В 20-х рр. IX ст. після проведення адміністративної реформи ханом Омуртагом комплектування болгарського війська змінилося. Суть означеної реформи полягала в створенні 9 комітатів та центральної області на чолі з болгарськими управителями, які замінювали колишню місцеву слов'янську аристократію. Ці комітати охоплювали значні території в Карпато-Балканському регіоні. Крім того зберігалася ще стара система поділу держави на *«Внутрішню»* і *«Зовнішню»* області. До *«Внутрішньої»* області входила центральна частина Болгарського ханства зі столицею в м. Пліска. Це території Північно-Східної Болгарії та Фракії. До *«Зовнішньої»* області входили новостворені комітати в Північній Добруджі, Північній Сербії з центром м. Белград, Західній Болгарії, в долині р. Струма з центром в м. Сердіка, Македонії з центром в м. Девол чи м. Охрид, Південній Бессарабії. В болгарських землях, котрі знаходилися на північ від р. Дунай, очевидно, були створені ще 4 комітати: в Нижньодунайській долині і Трансільванії, в басейнах рр. Тиса, Марош, Олт, Серет, Прут і Дністер. Означені вище новостворені комітати відігравали роль не лише окремих адміністративних областей, а й прикордонних захисних рубежів, які першими приймали на себе удар зовнішніх ворогів. Тоді, коли вони не могли справитися з ними власними силами, залучалася військова допомога з *«Внутрішньої»* області Болгарського ханства.

Внаслідок створення чіткої адміністративної системи та владних структур на місцях, комплектування війська болгар також змінилося. Була створена постійна боєздатна армія, яка формувалася з населення усіх комітатів

«Внутрішньої» і «Зовнішньої» області ханства. Мобілізоване населення поділялося на 2 категорії. До першої відносилися воїни, які безпосередньо брали участь в бойових діях на різних територіях Центрально- та Південно-Східної Європи, а другу категорію становила окрема частина військ, котра підпорядковувалася безпосередньо ханові, і яка брала участь в обороні «Внутрішньої» області, в центральному комітаті, зі столицею в м. Пліска. Загалом у випадку війни болгарською владою проводилася чітка, продумана й добре організована мобілізація населення, котрому за військову службу надавалися земельні наділи [488; 489]. У воєнний час воїну необхідно було прибути до війська з власним конем та зброєю. Відзначимо, що подібна система комплектування військ існувала ще з VIII ст. у Візантійській імперії. Воїни-землероби, які набиралися з цивільного населення називалися стратіотами («στρατιώτες»). Вони були зобов'язані служити у війську окремих фем Візантійської імперії. Очевидно, такою ж була система комплектування болгарського війська в IX – на початку X ст. Важливим в цьому контексті виступала політика болгарської владної верхівки стосовно рівня озброєння населення в різних комітатах держави. Оснащення воїна-землероба, ймовірно, залежало від розміру ділянки, яка перебувала у його власності. На нашу думку, держава піклувалася і захищала інтереси середніх землевласників, які складали соціальну основу болгарського війська. Повсюдно був запроваджений державний контроль за постачанням, закупівлею та підтримкою озброєнням різних комітатів Болгарської держави у випадку майбутніх війн. Важливі дані стосовно вищеописаного подаються в 40 главі «Відповідей папи Миколая I болгарам» (IX ст.). В джерелі вказано, що у випадку битви чи війни болгарське військо було добре екіпроване, дисципліноване, уважне, з ретельною підготовкою і, що важливо, мало великий досвід [522, с. 149-172]. Важливою у цьому джерелі є згадка про те, що якщо воїн-землероб не мав змоги придбати зброю і спорядження, то держава його повністю забезпечувала. Високу боєздатність, а також дисципліновану організацію болгарського війська в IX ст. відзначали також арабські автори. Так, аль-Масуді (X ст.) відзначив кінноту у болгарському

війську, вказавши на її значну кількість та обширні пасовища на території держави болгар [17, р. 117-176].

Вищеозначена військова дисциплінованість в комплектуванні болгарського війська стала результатом створення добре екіпірованої, озброєної та вмотивованої армії, яка постійно перебувала в різних частинах держави і була готова в короткі терміни відправитися в похід, на війну чи охороняти кордони ханства. Відзначимо, що комплектування армії передбачало залучення до війська різноетнічне населення [644, s. 2-42; 645, s. 71-112;]. Впродовж IX-X ст. по мірі завоювання різних держав та різних народів, болгари залучали їх до своєї армії та поширювали на завойованих землях свою військову культуру, що призвело до важливих взаємовпливів у військовій справі в Карпато-Балканському регіоні в IX-X ст.

Створення постійного війська за хана Омуртага та поступова воєнізація населення Болгарської держави призвели до поширення болгарської військової культури на величезних просторах Південно- та Центрально-Східної Європи. Очевидно, комплектування військ, шляхом мобілізації населення з усіх територій держави проіснувало до кінця правління болгарського царя Симеона I – до 927 р. Переломним моментом в комплектуванні війська дунайських болгар стала поява в Причорномор'ї і в Карпато-Балканському регіоні угрів та печенігів в кінці IX ст. та їх участь у військових конфліктах між Болгарською державою, Візантією, Великою Моравією та франками [524, с. 82-91]. Очевидно, в стратегічних, геополітичних цілях, візантійський імператор Лев VI, знаючи про перебування угрів у Причорномор'ї найняв їх на службу для того, щоб розколоти державу болгар на кілька частин і в підсумку захопити північно-східні та східні кордони. Зважаючи на обставини, які склалися та активну військову політику угрів в Карпато-Балканському регіоні в кінці IX ст., організація комплектування болгарського війська дещо удосконалилася та зазнала деяких змін. На службу почали набиратися найманці. На противагу візантійсько-угорському союзу, болгарський цар Симеон I у 890-х рр. IX ст. найняв на службу печенігів, які повинні були знищити угрів в Причорномор'ї і на територіях на північному-сході Болгарського ханства. Константин Багрянородний у праці «Про управління

імперією» зазначав, що печеніги зайняли Ателькузу – колишні території проживання угрів [46, с. 198-220; 621, р. 151-236]. Останні в свою чергу переселилися далі на захід в Карпатську улоговину. Очевидно, як винагороду за службу та за війни з Візантією та уграми печеніги отримали для кочування терени Дністро-Дніпровському межиріччя, тобто території вищевказаної місцевості Ателькузу. Відзначимо, що для кочування печенігам надавалися території, які знаходилися на схід від р. Дністер. Ймовірно, печеніги контролювали ці території та залишалися союзниками болгарського царя Симеона I Великого до 927 р., а кордон між державою болгар та печенігами проходив по р. Дністер.

Геополітична ситуація, яка склалася в Карпато-Балканському регіоні в кінці IX – на початку X ст. сильно вплинула на внутрішню організацію та комплектування війська дунайських болгар. Болгарські території, які знаходилися на північ від р. Дунай в Потиссі потрапили під сфери впливу угрів та Великої Моравії [622; 623]. Для того, щоб завоювати іншу частину болгарських територій, які знаходилися в Карпатській улоговині і далі на захід, уграм необхідна була підтримка та могутній союзник на сході. Печеніги відмовили уграм і останні, таким чином, не зважилися розпочати війну проти могутнього болгарського війська, а здійснили низку походів на Західну і Центральну Європу.

Специфіка ведення бойових дій та освоєння уграми й печенігами різних територій Карпато-Балканського регіону визначили комплектування військ не лише Болгарського царства, а й інших держав того часу, де з початку X ст. вищезгадувані кочівники виступали як найманці та союзники. Стосовно війська дунайських болгар яскравим та показовим фактом є участь на стороні Симеона у битві при Ахелой 20 серпня 917 р. військових контингентів угрів та печенігів [361, с. 142-154; 370, с. 326-332]. Дані стосовно цього факту вміщено в джерелі «Чудо Святого Георгія» (X ст.) [97, с. 30-67]. Важливо, що в переліку народів, які були у складі болгарського війська, згадуються окремо угри («*Οὐγγρων*») і турки («*Τούρκων*»). Ці згадки дозволили історикам І. Божилову й Х. Дімітрову припустити, що в битві спільно брали участь як угри, так і печеніги [215]. Окрім того, останній з дослідників вважав, що після битви угри ще здійснили збройний напад на Константинополь. Таким чином, комплектування війська дунайських

болгар пройшло в своєму розвитку кілька етапів. Чітка організація адміністративної системи Болгарської держави відіграла ключову роль в поширенні їхньої військової культури в Карпато-Балканському регіоні.

Воєнна експансія дунайських болгар в першій половині IX ст. в Центральну та Південно-Східну Європу, проведення адміністративної реформи, уніфікації комплектування армії та залучення значної кількості слов'янського населення до складу Болгарського ханства відіграли ключове значення в збільшенні чисельності військ дунайських болгар в той час, у порівнянні з VIII ст. Епіграфічні джерела, зокрема інвентарні написи з болгарських міст Преслав, Мадара, Шабла дозволяють стверджувати, що чисельність невеликого підрозділу болгарського війська в різних фортецях коливалася від 10 до 60 воїнів. Болгарський дослідник І. Венедіков вважав, що підтвердженням цього є напис з м. Шабла, в якому на озброєнні контингенту означеної фортеці під керівництвом багатур-багаїна – болгарського вищого військового командира згадуються 53 захисних обладунки («різниці», «küpe») і 49 шоломів («k'tulshi») [817, с. 264-265]. Загальну чисельність болгарських військ в період військових походів чи війн в період IX – першої третини X ст. за браком джерел визначити важко. Візантійські писемні джерела подають, ймовірно, перебільшені дані стосовно чисельності військ як болгарської, так і візантійської армій у війнах першої половини IX ст. в Балкано-Дунайському регіоні. В «Анонімній ватиканській розповіді» розповідається, що візантійський імператор Никифор I, прийшовши у 811 р. на завойовані болгарами землі в Північно-Східній Фракії, знищив 12 000 відібраних, добре озброєних болгарських воїнів в районі столиці ханства, а згодом неподалік знищив ще 50 000 добре озброєних болгар [7, с. 10-15]. В інвентарному написі № 53, який походить з Преслава вказується, що на озброєнні контингентів означеної фортеці під командуванням ічіргу (ічіргу)-боїла («*ητζιργον βοιλας*») – командира гарнізону столиці – було 882 захисних обладунків і 1394 шоломи. Враховуючи те, що обоз становив близько 10 % від загальної кількості війська оборони столиці, можна припустити, що в Плісці зосереджувалося близько 1800-2000 добре озброєних воїнів. Крім того ічіргу-боїл володів 400 вершниками важкої кінноти. Р. Рашев вважав, що в період мобілізації загальна чисельність

болгарського війська досягала близько 20 000 осіб в той час, коли загальна чисельність населення Болгарської держави на початку IX ст. за підрахунками дослідників становила від 100 000 до 300 000 осіб. Аналіз джерел дозволяє говорити, що склад та чисельність війська дунайських болгар в першій половині – середині IX ст. формувався та комплектувався в залежності від конкретного стратегічного й тактичного завдання [443, с. 272-274].

Важливі дані стосовно чисельності болгарських військ в означений час дає характеристика битв. Так, 26 липня 811 р. у Вирбіському проході за даними візантійських авторів, раптовим ударом була знищена майже вся візантійська армія чисельністю 60 000-80 000 осіб, в той час, як армія болгарського хана Крума, яка налічувала 50 000-65 000 осіб зазнала невеликих втрат. Не вказується в джерелах також чисельність болгарських військ у битві при Версінікії 22 червня 813 р. В «Анонімній розповіді («*Scriptor incerti*»)» лише згадується, що візантійських воїнів було в 10 разів більше, аніж болгарських [7, с. 10-15]. В результаті битви, візантійська армія була повністю знищена, а в болгар, в свою чергу, втрати були незначними. Після перемоги хана Крума у битві при Версінікії та після завоювання ним Східної Фракії був знищений Адріанополь, в якому було взято в полон, як повідомляє згадувана «Анонімна розповідь» близько 10 000 осіб та переселено на землі, які знаходяться на північ від р. Дунай, тобто в «*Βουλγαρία ἐκείθεν τοῦ Δαυοβίου*» [7, с. 10-15]. В епоху ханів Омуртага, Маламіра, Пресіана, князів Бориса та Володимира, зважаючи на археологічні джерела, відбувалися походи на різні території Карпато-Балканського й Причорноморського регіонів. Зважаючи на чітку адміністративну структуру держави, створену ханом Омуртагом, очевидно, чисельність військ дунайських болгар збільшилася, що було обумовлено також взаємовпливами у військовій культурі та зовнішньою політикою тогочасних держав. Кардинально змінилася ситуація з приходом та освоєнням Карпато-Балканського регіону уграми та печенігами. Угорський племінний союз, воєначальником якого був Арпад (889-907) ще до переселення в Карпатську улоговину складався з 7 племен і 1 племені, яке приєдналося до них пізніше – кабарів. Вчені вважають, що ще до переселення в Паннонію і Потисся, угорські військові контингенти, перебуваючи в Причорномор'ї налічували від

200 000 до 500 000 осіб. Відзначимо, що після участі угрів на боці Візантії у війнах з болгарами, очевидно, їх кількість зменшилася. Можна припустити, що в період їх приходу в Карпатську улоговину, в кінці IX ст. їхня чисельність сягала близько 300 000 осіб [315, с. 79-85].

Писемні джерела подають важливі дані стосовно чисельності болгарського війська в період болгарсько-візантійської війни (894-896). В битві на Південному Бузі, яка відбулася в 896 р. між болгарами та уграми фігурує лише згадка про те, що болгар нараховувалася «велика армія», в той час, як чисельність угорських військ не подається взагалі. Стосовно загиблих, то джерела вказують на те, що втрати болгар становили 20 000 осіб. Кількість загиблих з угорського боку в цій битві в джерелах не подається. В битві при Булгарофігоні, яка відбулася влітку 896 р., не вказується кількість болгарських та візантійських військ [264, с. 118-121]. Є згадки про те, що була знищена майже вся візантійська армія. Арабський історик аль-Масуді, розповідаючи про одну з найбільш грандіозних битв середньовіччя – битву при Ахелой, яка відбулася 20 серпня 917 р., не називав чіткої кількості болгарського війська [361, с. 142-154; 370, с. 326-332]. В свою чергу, він вказував, що на стороні болгарського царя Симеона брало участь близько 60 000 осіб угорської кінноти – союзників Симеона. Військо Візантійської імперії налічувало близько 62 000 осіб, 12 000 з яких становила кіннота. Пізніше, в битві при Катасірті, яка відбулася в серпні 917 р. візантійська армія також була повністю розгромлена. Незначні дані вміщено також в «Огляді історії» Іоанна Скілиці [102]. В цьому творі описуються болгарсько-візантійські війни 20-х рр. X ст. і вказується, що в битві при Пігі, які відбулася неподалік Константинополя між 11 і 18 березня 922 р., болгарське військо було багаточисельним.

Відзначимо, що писемні джерела не подають даних стосовно чисельності болгарських військ у війнах з Сербською державою на початку X ст. Цінний матеріал, який стосується болгарсько-хорватської війни в кінці першої третини X ст., подає Константин Багрянородний у своїй праці «Про управління імперією». Розповідаючи про битву на Боснійських пагорбах, яка відбулася 27 травня 927 р., він вказував, що чисельність війська хорватського короля Томіслава загалом

становила 160 000 осіб, серед яких 60 000 кінноти і 100 000 піхоти. Армія болгар, ймовірно, за кількістю була меншою і складала, очевидно, 30 000-70 000 осіб на чолі з алобоготуром (*«ἀλοβογοτούρ»*) [46, с. 198-220].

Таким чином, чисельність війська дунайських болгар змінювалася завдяки завоюванням нових територій, на яких проживало населення з різним рівнем розвитку військової культури. Основним завданням болгарських владних структур як у *«Зовнішній»*, так і в *«Внутрішній»* частинах Болгарського ханства була масова мілітаризація та воєнізація населення, яке проживало не лише в Центральній частині Болгарської держави, а й на прикордонних територіях, залучення його до військової справи та ознайомлення з власною воєнною організацією загалом.

Рівень розвитку військової справи населення Болгарської держави в IX – першій третині X ст. визначався її географічним положенням і, як наслідок, різноетнічним складом населення [452, с. 80-92; 454, с. 103-112]. Якщо в VII – кінці VIII ст. основну роль у війську Болгарської держави відігравали безпосередньо протоболгари, то з початку IX ст. поряд з ними важливу роль почало відігравати слов'янське населення, яке було завойоване в результаті експансії в Карпато-Балканський регіон [454, с. 103-112]. Археологічні старожитності слов'янського населення означеного регіону представлені культурою типу Лука-Райковецька, яка в румунській історіографії відома також як культура Хлінча I [590; 591, s. 469-473; 592, s. 11-40]. Крім того, в Карпато-Дунайському регіоні дослідники виділяють балкано-дунайську археологічну культуру або культуру Першого Болгарського царства, яка включала в собі елементи матеріальної і духовної культур кочового болгарського і осілого слов'янського населення [452, с. 80-92; 648, р. 241-298; 701]. Відомий болгарський історик Р. Рашев стверджував, що після здійснення воєнної експансії в Тисько-Дністровське межиріччя, де проживало слов'янське населення та прилучення цих територій до складу Болгарської держави між болгарами і слов'янами встановилися союзницько-федеративні відносини [452, с. 80-92]. Археологічні джерела, зокрема поховання, дозволяють реконструювати етнічний склад війська Болгарської держави на початку IX ст. та здійснити кількісну кореляцію різних

типів поховань з територій на північ та на південь від р. Дунай в Карпато-Балканському регіоні [455, с. 159-168; 456, с. 278-295; 458, с. 171-183; 459, с. 143-168; 586, с. 499-565; 655, р. 7-26]. Болгарські дослідники поховання VIII-IX ст. з означених регіонів поділяють на 4 різновиди [182; 496, с. 58-77]. Перший з них представлений урновими трупоспаленнями типу Разделна, який характерний для слов'ян, другий представлений ямковими трупоспаленнями, які зустрічаються поряд з трупопокладеннями типу Нові-Пазар [207, с. 40-46]. Цей тип поховань характерний для протоболгар, а також для населення Пеньківської культури, і характерний, в основному, для земель на схід і північний схід від р. Дністер [207, с. 40-46]. Окремі дослідники розглядають в цьому типі поховань також впливи фінно-угорського населення. Третій тип поховань представлений трупопокладеннями, які зустрічаються з трупоспаленнями та орієнтацією «північ-схід». Даний тип поховань належить протоболгарам, які переселилися з Причорномор'я, залишивши поховання, які в історіографії відомі як поховання типу «Сивашівка». Очевидно, вони оселилися на східних і південних територіях Болгарської держави [207, с. 40-46]. Четвертий тип поховань також представлений трупопокладеннями, які зустрічаються разом з трупоспаленнями та орієнтацією «захід-північний захід» [207, с. 40]. Р. Рашев вважав, що подібного типу пам'ятки належали кочівникам – аварам, болгарам або переселенцям з Хазарського каганату. Очевидно, в даному типі простежуються християнські традиції, що свідчить про поширення християнства на територіях як на північ від р. Дунай, так і на південь [466, с. 9-59; 547, р. 59-80; 587, р. 165-269; 588; 615, р. 65-77; 641]. Таким чином, аналіз поховальних пам'яток VIII-IX ст. дозволяє виділити два типи поховального обряду на території Першої Болгарської держави: трупоспалення, яке характерне для слов'янського та, можливо, для фінно-угорського населення й трупопокладення, яке характерне для протоболгар, авар та населення Хазарського каганату. Статистичні дані дозволяють стверджувати, що найбільш поширеним обрядом поховання в Першій Болгарській державі було трупоспалення (близько 2377 поховань), аніж трупопокладення (близько 1006). Цей факт вказує на співвідношення слов'янського та протоболгарського населення не лише у «Внутрішній» частині

Болгарського ханства, а й у «Зовнішній». Починаючи з початку IX ст., слов'янське населення, яке проживало в Тисько-Дніпровському межиріччі, почало відігравати основну роль не лише у військовій справі держави болгар, а й у політичній [611]. Постійні контакти в Карпато-Балканському регіоні між протоболгарським та слов'янським населенням в означений час призвели також до запозичень у військовій культурі [810, р. 171-177].

При вивченні військової справи Болгарської держави в IX ст. особливої уваги заслуговують нечисленні, але важливі згадки у візантійських і західноєвропейських джерелах так званих «Σχλαβηνίας» або «Sklaviniis» – слов'янського населення, яке брало участь у військових кампаніях ханів Крума, Омуртага й ін. [280]. На сьогодні дослідники вважають, що етнонім «Σχλαβηνίας» позначав окремі території, на яких проживали слов'янські племена і які, як було зазначено вище, управлялися племінним вождем. П. Коледаров, посилаючись на візантійські джерела, вважав, що територіями, на яких проживали «Σχλαβηνίας», управляли архонти, а самі території називалися архонтіями. Після включення «Σχλαβηνίας» до складу Першої Болгарської держави на них покладалися різні військові функції. У разі війни вони складали одну з найбільш чисельних частин війська, а коли бойові дії не велися, «Σχλαβηνίας» повинні були нести військову службу на своїх територіях проживання і охороняти кордони держави [280].

У війнах 807-814 рр. з Візантією військо хана Крума складалося з різних етнічних елементів, серед яких основне місце за чисельністю і за соціальним статусом займали слов'яни («Σχλαβηνίας») [280; 281, с. 31-34]. В «Анонімній ватиканській розповіді» зазначається, що для війни з візантійським імператором Никифором I найняв на службу аварські військові контингенти та околичних слов'ян (склавіній) («μισθωσάμενοι Ἀβάρουσ καί τὰς πέσις Σχλαβηνίας») [7, с. 10-15]. При цьому наголошується, що він повністю надав їм озброєння. Важлива ідентифікація поняття «околичні Склавінії». П. Коледаров вважав, що у вищезазначеній війні Крум набрав до свого війська племена «Σχλαβηνίας», які безпосередньо входили в державну структуру держави хана і проживали на близькій відстані від столиці держави Пліски. Тут треба відзначити два важливих аспекти. По-перше, військові дії проходили безпосередньо біля столиці

Болгарської держави, на території Фракії, але не потрібно забувати про те, що боротьба велася за значну сферу впливу – Балканський півострів. Тому, можна припустити, що в армію хана Крума входили «*Σχλαβηνίας*» з різних, віддалених територій від «*Внутрішньої*» області Болгарської держави, а не тільки від близьких. По-друге, з початку походу імператора Никифора, у Крума було 15 днів, щоб реорганізувати захисний потенціал своєї держави. Варто відзначити, що вирішальна битва також сталася недалеко від Пліски – битва при Вирбіському проході, де «*Σχλαβηνίας*» зіграли вирішальне значення при перемозі над Никифором. Важливим і символічним було розміщення «*Σχλαβηνίας*» на полі бою, де за основу позицій військ болгарського хана було покладено поділ його держави на лівий і правий саракти. Підтвердженням ключової ролі слов'янських воєначальників в означеній битві є свідчення Феофана Сповідника, який у своїй «Хронографії» згадував, що після перемоги хан Крум наказав відрубати голову імператору Никифору і прикрасити череп сріблом [86, с. 226-289]. Перемогу над візантійською армією болгарський хан святкував в присутності слов'янських князів, які відзначилися в битвах проти візантійського імператора, були важливим суб'єктом в здійсненні його військової політики. П. Коледаров вважав, що слов'янське населення на війну з Візантією було взяте ханом Крумом з новоприєднаних північно-західних територій, які знаходилися на північ від р. Дунай, а також з територій, розташованих навколо «*Внутрішньої*» області, серед яких він виділяв тимочан і мораван. Дискусійним є питання стосовно участі слов'янського племені смолянів у війні з Візантією, яке проживало в Македонії. Очевидно частина цих земель була взята під контроль після взяття ханом Крумом Сердіки в 809 р. [294; 474, с. 33-52].

Наступне повідомлення стосовно «*Σχλαβηνίας*» міститься в «Анонімній розповіді («*Scriptor incertus*»))». У джерелі згадується про похід болгарського хана Крума на Константинополь, який, очевидно відбувся взимку 813-814 рр. [7, с. 10-15]. При характеристиці військ болгарського хана вказується, що до його армії входили авари й усі слов'яни («*καί τοὺς Ἀβάρεις καί πάσας τὰς Σχλαβηνίας*»). Етнонім «*усі слов'яни (Склавинії)*» є важливим, оскільки, позначає очевидно, населення не тільки найбільш близьких земель до столиці держави, а й віддалених

територій. П. Коледаров вважав, що означений етнонім включає в себе також слов'янське населення, яке проживало на території Македонії, а також племена тимочан, мораван, ободритів і бранічевців, які проживали на південно-західних та західних територіях Першої Болгарської держави [676, s. 55-113]. Болгарський вчений І. Дуйчев вважав, що до війська хана Крума входили «*Σχλαβηνίας*» з різних територій його держави, які підтримували дружні стосунки з ханом, а не тільки з найближчих земель його держави. Загалом П. Коледаров, на території завойованих ханом Крумом земель в Карпато-Балканському регіоні виділяв 8 слов'янських племен [227; 228].

Іншим документом, де згадуються «*Sklaviniis*» є «Послання» візантійського імператора Михайла II імператору Людовіку I Благочестивому [70, с. 25-27]. В джерелі міститься інформація стосовно повстання Фоми Слов'янина (821-825) [696, р. 255-297]. Цікавим і важливим є те, що при характеристиці війська Фоми, Михайло II називає території, звідки Фома набирив армію. Візантійський імператор називає Фракію, Македонію і, що важливо, «*околни́те Славини́и*» («*et circumiacentibus Sklaviniis*») [150 с. 21-25; 206, с. 11-21]. Не вдаючись до дискусійних питань участі Омуртага у повстанні, відзначимо, що писемні джерела фактично не повідомляють про військову справу болгар у битві з військами Фоми Слов'янина. Так, в праці Генезія «Про правління імператорів» зазначається, що військо Фоми було поліетнічним. У ньому брали участь агаряни, інді, єгиптяни, ассірійці, мідійці, абасійці, зіхі, івіри, кавіри, слов'яни, гуни, вандалі, гети, лази, алани, халдейці, вірмени та інші східні народи [305, с. 52-62; 469]. Ключовим є повідомлення Генезія щодо озброєння та самого війська, яким володів Фома Слов'янин перед самим походом та взяттям Константинополя [43, с. 320-335]. Генезій зазначав, що після захоплення армією Фоми Фракії, його військо мало достатньо потужню кінноту й були підсилені піхотою, а також облоговими машинами («*πετροβολισταῖς γε καὶ πελτασταῖς ἀμέτροις ἐπιρωμνόμενος, προσέτι μὴν καὶ πολιορκητικοῖς οὐκ ὕλίοις τεχνασμασι κρατυνόμενος*») [282, с. 68-74]. Зі свідчень Генезія чітко простежується той факт, що армія Фоми володіла досить потужним на той час озброєнням. Військо складалося як з піхоти, так і кінноти. Окрім того, армія Фоми була підсилена облоговими машинами та грецьким

вогнем. Чисельність його армії за різними джерелами перевищувала 80 000 осіб [43, с. 320-335].

Аналіз війн хана Крума з Візантією на початку IX ст. дозволяє стверджувати, що в означений час до Болгарської держави потрапляло населення з різних фем Візантійської імперії. Важливими серед них були візантійські воєначальники, а також політичні діячі, які активно брали участь у військових кампаніях болгарських військ. До них відносяться воєначальник Сердіки, візантійські стратеги Грігора, Іоанн, Леон, Вардан і Корділ, які перейшли на військову службу до болгарського війська в епоху хана Крума. Політичними емігрантами з візантійського війська були двоє конструкторів облогових машин. Анастасій Бібліотекар в своїй праці «*Chroriographia tripartita*» вказував, що один з них був спатарієм («*σπαθάριος*»), якого звали Евматій, а другий – невідомий конструктор [5, с. 222-277]. Обоє були арабського походження і перейшли на службу до хана Крума в період взяття останнім Сердіки у 809 р. [474, с. 33-52]. Важливим є той факт, що означені вище конструктори, очевидно, навчили болгар будувати облогові машини, а також мистецтву поліоркетики [437, с. 150-159]. Відзначимо, що пізніше, при підготовці війни проти Візантії, цар Симеон I в 922 р. відправив посольство до Фатімідського халіфа Абдулаха аль-Махді Білаха (873-934) з метою допомогти у війні з Візантією та застосувати проти неї флот. Халіф відправив кораблі, але останні були перехоплені візантійськими військами в Калабрії [307, с. 202-206; 513, с. 229-234]. Візантійський імператор Роман I запропонував фатімідському халіфу мир і надав йому щедрі подарунки. Таким чином, болгарі втратили підтримку на морі у кампанії 920-х рр. проти Візантії. Очевидно, болгарі встановили союзницькі відносини з арабами ще в середині IX ст., коли діяли спільно в завоюванні Поморської Сербії [307, с. 202-206].

Постійні контакти Болгарської держави з Візантійською імперією на початку IX ст. призвели до того, що на територію Болгарського ханства та до болгарського війська почали переходити вірменці [543, с. 195-206]. Так, у Хамбарлійському написі, який датується початком IX ст., описується важливий аспект стосовно військово-адміністративного поділу держави хана Крума на саракти [151]. В написі зазначалося, що «першим» в правому саракті його

держави був «внутрішній бояр» Тук, якому підкорялися стратиги Вардан та Іоанн. «Першим» в лівому саракті його держави був «бояр-кавхан» Іратаїс, якому підкорялися стратиги Корділ і Грігора. У написі також вказується, що на території Болгарського ханства був і третій саракт, котрим володів його брат, ім'я якого на написі не зазначається. Збереглося лише ім'я – Лев – стратег, котрий підкорявся йому. Зважаючи на імена, які згадуються в написі, можна стверджувати, що найвищі посади в державі займали безпосередньо болгари. Що ж стосується імен осіб, які їм безпосередньо підкорялися, а саме – Лев, Вардан, Іоанн, Корділ, та Грігора, то вони є візантійськими, так як і титул – «стратег».

Як зауважував болгарський дослідник І. Венедіков, в написах болгарських ханів першої половини IX ст. зустрічаються лише протоболгарські титули. У зв'язку з цим дослідник детально проаналізував Сюлейманкійський напис хана Омуртага. У ньому вказані візантійські полководці, які втекли до Болгарського ханства. Феофан Сповідник у «Хронографії» зазначав, що хан Крум, після того, як у 809 р. захопив м. Сердіку, знищив там 6000 візантійських воїнів [474, с. 33-52]. Далі Феофан вказував, що відмовивши в амністії тим візантійським полководцям, які врятувалися від смерті, імператор Никифор примусив їх шукати собі прихисту в хана [86, с. 226-289]. На основі цього І. Венедіков вважав, що Лев, Вардан, Іоанн, Корділ, та Грігора були перебіжчиками з візантійської армії імператора Никифора, які, в свою чергу, принесли візантійські традиції власної військової культури в болгарське військо в епоху правління Крума. Згідно з «Анонімною ватиканською розповіддю» [7, с. 10-15] та свідченнями Георгія Амартола, після походу хана Крума в Північну Фракію ним були посаджені там невеликі гарнізони воїнів, котрими командували вищезгадані стратиги [19, с. 42-57]. Відзначимо, що в Плісці був знайдений напис на саркофазі з вірменським іменем Турдаціс, який був візантійським стратегом, «вірною, довіреною особою» та одним із кавханів в державі хана Омуртага. Дослідники зазначають, що слово «Турда» має вірменське походження [573, с. 275-289; 600, р. 483-496]. Відзначимо, що на території сучасної Румунії збереглася значна кількість топонімів з подібною назвою, зокрема м. Турда на р. Ар'еш де збереглася фортеця і відомі археологічні матеріали VIII-X ст. Дослідники вважають, що фортеця в

м. Турда, знаходячись фактично в центральній частині Карпато-Балканського регіону на північ від р. Дунай, відігравала важливе значення у зовнішній політиці та економіці Першої Болгарської держави. Крім того неподалік міста знаходилися соляні джерела, за які постійно велася боротьба між Великою Моравією та Болгарським ханством [827, р. 323-331].

Згідно з писемними джерелами, на завойованих територіях Карпато-Балканського регіону, які знаходилися на північ від р. Дунай перебувала значна частина населення Аварського каганату, яка наймалася ханом на військову службу. В «Анонімній ватиканській розповіді» зазначається, що для війни з візантійським імператором Никифором I у 807 р. хан взяв найняв на службу аварські військові контингенти та околичних слов'ян (склавіній) [7, с. 10]. При цьому наголошується, що він повністю надав їм озброєння. Інше повідомлення стосовно участі аварських військових контингентів в болгарському війську міститься в «Анонімній розповіді (*«Scriptor incerti»*)» [7, с. 10-15] і відноситься до 814 р. У джерелі згадується про похід болгарського хана Крума на Константинополь у 813 р. При характеристиці війська хана вказується, що до його армії входили авари й усі слов'яни. Зв'язки Аварського каганату з Болгарською державою підтверджуються археологічними джерелами, зокрема предметами озброєння та прикрасами аварських типів [593, о. 71-97; 594, s. 371-393] (Додаток X). Важливим аспектом було те, що аварське населення масово проживало в Карпато-Балканському регіоні і було важливим в обороні західних рубежів держави на протипагу Франкській імперії на початку IX ст.

Тісними та важливими були контакти дунайських болгар з населенням Хазарського каганату в IX ст. В цьому контексті важливо відзначити, що болгарський історик Г. Атанасов вказував, що до початку IX ст. на правому березі нижньої течії р. Дністер виникла значна кількість поселень. Окрім того, дослідник не підтримує теорію болгарської колонізації правого берега нижньої течії р. Дністер на початку IX ст., вказуючи при цьому, що нова система поселень виникла внаслідок Громадянської війни в Хазарському каганаті. Посилаючись на археологічні джерела, дослідник вказував, що хазари знищили значну кількість болгарських поселень. Саме це призвело до міграції уцілілого населення у

напрямок відповідно Волжської та Дунайської Болгарії, а також до походу військ хана Омуртага в перші роки свого правління проти Хазарського каганату. Г. Атанасов припускав, що смерть вищезгаданого нами болгарського воєначальника копана Корсиса на р. Дніпро пов'язується саме з цими подіями. Хан Омуртаг міг перехопити хазар, які переслідували болгар саме на р. Дніпро. Дослідник висуває припущення, що саме ці болгари, які втекли з Хазарського каганату під час війни, зупинилися на правому березі нижньої течії р. Дністер і сформували структуру з майже 40 поселень та 1 укріпленого центру у Калфі (тепер с. Калфа, Республіка Молдова) [435, с. 194-207; 486, с. 41-48]. Таким чином, південно-східний кордон на р. Дністер був надійно захищений, а між Дніпром і Дністром встановлювалася «демілітаризована» зона між Болгарією і Хазарією, так звана «ничия» земля [453, с. 111-124]. Крім того, очевидно, вторгнення військ Омуртага до володінь ослабленого у першій половині IX ст. Хазарського каганату було спрямоване для захисту «чорних болгар» – нащадків болгар на чолі з Батбаяном, які перебували у складі Хазарського каганату й повстали проти насадження в державі іудаїзму. Пізніше, вже за часів правління Симеона I, населення Хазарського каганату, очевидно, з Причорномор'я, Криму та Кавказу [152, с. 34-45] виступали союзниками Візантії та були знищені армією царя Симеона I в Македонії в болгарсько-візантійській війні 894-896 рр. [502, с. 47-56; 503].

В середині IX – першій половині X ст. ключову роль у військовій політиці середньовічних держав та у військах зокрема почали відігравати кочівники – угри та печеніги, які фактично становили ядро та найбільш боєздатні частини армій у війнах Карпато-Балканському регіоні в означений період. Підтвердженням цього була їхня участь на боці військ Болгарської держави у війнах царя Симеона I з Візантією в кінці IX – першій половині X ст. В цьому контексті необхідно згадати тюркомовне хазарське плем'я каварів (кабарів, «*кабарои*»), які, за свідченнями Константина Багрянородного внаслідок Громадянської війни в Хазарському каганаті приєдналися до угорської конфедерації племен та складала у війську угрів найбоєздатнішу частину їхніх військ в другій половині IX ст. Важливу

інформацію подають «Зальцбурзькі аннали» (IX-X ст.), в яких зазначається, що в 881 р. кавари взяли в облогу м. Кульберг неподалік м. Відень [97, с. 60-67].

Загалом угри та печеніги в кінці IX – першій третині X ст. відіграли найбільш важливе значення у болгарському війську. Ці кочівники брали участь фактично в усіх битвах, де фігурували болгари. В битві при Ахелої, яка відбулася 20 серпня 917 р., окрім військових контингентів угрів («*Ούγγρων*») і турків («*Τούρκων*») (печенігів?), на боці болгарського царя Симеона I брали участь скіфи («*Σκυθών*») (слов'яни?) і мідійці («*Μήδων*») [361, с. 142-154; 697, s. 409-414]. Крім того Константин Багрянородний в праці «Про управління імперією» повідомляв, що військо печенігів є чисельнішим, більш маневреним та боєздатнішим, підтвердженням чого було здійснення нападів печенігів на болгарські території в першій половині X ст. [46, с. 198-220]. Таким чином, зважаючи на вищесказане, можна стверджувати, що болгари підтримували мирні відносини з печенігами в той час.

Утвердження угрів та печенігів в Середньому Подунав'ї, Паннонії та Потиссі на початку X ст. призвело до переселення значної кількості населення з Великої Моравії до Болгарської держави. Очевидно, вони оселилися на землях, які знаходилися на північ від р. Дунай. Константин Багрянородний в праці «Про управління імперією» зазначав, що після нападу угрів на Велику Моравію, населення останньої переселилося не лише на периферійні райони держави, а й на сусідні Болгарію, Хорватію тощо. Автор «Життя Наума» (X ст.), повідомляв, що угри, прийшовши в Моравію: «...ποπλῆνιше землю их и опустише ю, их же бо не поплῆνιше Ουγρι, το въ Блъгары бѣжаши, и оста земля их поуста Ουгром въ власть...» [31, с. 35-37\$ 32, с. 25-27]. На нашу думку, частина великоморавського населення також брала участь у війнах Першого Болгарського царства на боці Симеона I. Не виключено, що частина великоморавського населення брала участь в битві при Ахелої 917 р., підтвердженням чого є знахідки великоморавських прикрас в північно-східній Болгарії, Подунав'ї та Добруджі [460, с. 285-300; 461, с. 195-230; 627; 635; 697, s. 409-414]. Також можна припустити, що завойоване населення середньовічних Сербської та Хорватської держав у IX ст. також брало участь у війнах в Карпато-Балканському регіоні на

боці Болгарської держави. Отже, склад війська Болгарського ханства змінювався по мірі завоювання різноетнічних територій в Карпато-Балканському регіоні. Основну частину війська болгар складали безпосередньо кочівники-болгари, а також осіле слов'янське населення з територій між рр. Тиса, Дністер і Дунай.

Таким чином, чітка адміністративна система Болгарської держави, створена ще в епоху хана Крума на початку IX ст. визначила подальшу військову організацію болгарської армії. Військова дисциплінованість в комплектуванні війська держави болгар стала результатом створення багаточисельної, різноетнічної добре екіпірованої, озброєної та вмотивованої армії, яка постійно перебувала в різних частинах держави і була готова в короткі терміни відправитися в похід, на війну чи охороняти кордони ханства. Комплектування армії передбачало залучення до війська різноетнічне населення. Впродовж IX-X ст. по мірі завоювання різних держав та різних народів, болгари залучали їх до своєї армії та поширювали на завойованих землях свою військову культуру, що призвело до важливих взаємовпливів у військовій справі в Карпато-Балканському регіоні в IX-X ст.

3.2. Структура і командний склад військових підрозділів

Завойовницька політика болгарського хана Крума в першій половині IX ст. на різні території Карпато-Балканського регіону ознаменувала собою створення могутньої держави з чітко визначеними кордонами та адміністративним поділом. Кардинальне збільшення території Болгарської держави за рахунок завойованих земель, які знаходилися на північ від р. Дунай вимагало створення чіткої, регламентованої системи управління та ієрархічної структури в різних частинах Болгарського ханства.

З початку IX ст. Болгарська держава являла собою централізовану монархію з чітким управлінським апаратом, на чолі з ханом («*кан*»), який мав необмежену владу і виконував адміністративні та військові функції [443, с. 272-274]. Відзначимо, що в першій половині IX ст. більшість посад в ієрархічній структурі Болгарського ханства передбачали поєднання та виконання двох функцій: адміністративної, тобто керівництво окремими регіонами, та військової – охорона територій, участь у війнах в різних регіонах тощо. Візантійські автори

VIII – першої половини IX ст. у своїх працях болгарського правителя називали нижчими візантійськими титулами: «кіріос», «протос», «хегемон», «архегос» тощо. Найчастіше у писемних та епіграфічних джерелах, зокрема в Хамбарлійському написі зустрічається титул «архонт», ймовірно, військовий вождь, яким, очевидно, іменували себе самі болгарські хани [177]. Крім того, в епіграфічних джерелах епохи ханів Омуртага, Маламіра і Пресіана зустрічаються титули «*εκ θεο αρχον*», що в перекладі означає «архонт від Бога», кана-сюбігі («*κανα συμβηγη*») – «хан від Бога». Подібна титулатура вважалася візантійською традицією, а болгарські правителі таким чином підкреслювали свою рівність з візантійськими імператорами.

В ієрархічній структурі болгарського військово-адміністративного апарату в першій половині IX ст. нижче від хана були 6 великих боілів «*βουληα*», які згадуються в праці Константина Багрянородного «Про церемонії візантійського двору» і по рангу були прирівняні до візантійських магістрів, проконсулів та патрициїв [46, с. 198-220; 47, с. 220-229].

Першим серед 6 великих боілів ієрархічній структурі після хана був кавхан («*καυκάνος*», «*καπχάνης*», «*κοπχάνων*») [177; 178]. Він вважався одним з головнокомандуючих болгарського війська, першим радником хана. Хамбарлійський, Сюлейманкійський та Маламіровий написи початку IX ст. вказують на внутрішньо- та зовнішньополітичну діяльність кавханів Ісбула та Іратаіса. Болгарський дослідник Ж. Войніков зазначав, що аналогічний титул існував ще в Аварському каганаті [177; 178], під назвою «*sarcanus*», підтвердженням чого є згадки аналогічного титулу у праці франкського хроніста Ейнгарда. Кавхан командував лівим крилом болгарської армії. Під його керівництвом було 2 стратегів. Наступним серед 6 великих боілів був ічіргу (ічрегу)-боіл (зітко ічіргу буле) («*ητζιργον βονλας*»), який був управителем «Внутрішньої» центральної частини Болгарської держави, командиром гарнізону столиці ханства – Пліски, де особисто командував 400 воїнами і був 3 людиною в державі після хана і кавхана. За часів хана Крума, ічіргу-боіл Тук очолював праве крило болгарського війська. В епоху хана Пресіана, в ієрархічному контексті ічіргу-боіл підкорявся кавханові, а за часів князювання Бориса він виконував

дипломатичні функції. Болгарський історик В. Гюзелев вказував, що ічрігу-боїл був найголовнішим з усіх внутрішніх боїлів у *«Внутрішній»* центральній частині Болгарської держави [467, с. 115-133].

Нижче ічрігу-боїла стояв багатур боїла колобир (кана боїла колобир) (*«κουλουβρος»*). Дана посада відома з 2 написів. Напис № 69, який відноситься до епохи хана Маламіра, а також напис Пресіана з місцевості Філіпи дозволяють стверджувати, що це посада язичницького жреця, який брав участь у військових походах болгарського війська, а також був першим особистим воїном-жрецем (ічрігу-колобир) хана [116]. У візантійських джерелах згадується титул боїла чігат, який також означав найвищу посаду в Болгарському ханстві поряд з кавханом та ічрігу-боїлом. Іншою високою посадою болгарської воєнно-адміністративної системи, очевидно, був великий жупан (*«ζωπάνους γεροντας»*), який був найголовнішим серед нижчих по ієрархії жупанів на різних територіях проживання слов'янського та аварського населення в складі Болгарського ханства. Р. Рашев вважав, що титул «великого жупана» був широко поширений у західних слов'ян, а також в сербів і хорватів. До останнього з 6 великих боїлів окремі дослідники відносять мініка (імніка) (*«ἡμνίκος»*), який поряд з кніном (кавханом ?) та іч-боїлом очолювали військо болгарського царя Симеона у поході на сербів 924 р. Вважається, що мінік командував кіннотою болгарською армією в період правління царя Симеона. Чисельність одного з підрозділів, очевидно, сягала 1000 осіб [177].

Шість великих боїлів на чолі з ханом складали вищий щабель ієрархічної структури військово-адміністративної системи Болгарського ханства. Нижчий щабель між боїлами і цивільним «простим» населенням держави займали люди, які виконували військово-адміністративні функції на регіональному рівні, як у *«Внутрішній»* центральній частині, так і в сарактах, чи пізніше в комітатах Болгарської держави. До них відносилися «внутрішні та зовнішні боїлади» чи «боїли» (*«εσω καί εξω βολιάδες»*), які згадуються в праці Константина Багрянородного «Про церемонії візантійського двору» [47, с. 220-229]. *«Внутрішні боїлади»* виконували військово-адміністративні функції в столиці ханства – Плісці і в Центральній області Болгарії, а *«зовнішні боїлади»* – в

комітатах навколо центральної частини ханства, та в прикордонних територіях. Константин Багрянородний вказує, що при поході болгарських військ на сербів в роки правління князя Володимира (889-893) були взяті в полон 12 великих боїлів (*«βοιλάδων δώδεκα μεγάλων»*).

Ієрархічна структура існувала також у військово-адміністративній системі як *«внутрішніх боїладів (боїлів)»*, так і *«зовнішніх»*. Свідченням цього є значна кількість титулів, які згадуються в джерелах. Як свідчать інвентарні написи, у *«Внутрішній»* центральній частині Болгарського ханства існували такі військово-адміністративні посади, як багаїн (богоїн) – нижчий військовий командир, багатур-багаїн [467, с. 115-133], бірі-багаїн (*«ΒΗΡΗ ΒΑΓΑΗΝΟΥ»*), юк-багаїн (*«ΥΚ ΒΑΓΑΗΝΟΥ»*), сетіт-багаїн (*«ΣΕΤΥΤ ΒΑΓΑΗΝΟΥ»*), ічіргу багаїн (*«ΗΤΖΗΡΓΟΥ ΒΑΓΑΗΝΟΥ»*). Болгарський дослідник Ж. Войніков вважав, що багаїни, поруч з боїлами були 2 станами [177; 178], які представляли болгарську аристократію. Багаїни були нижчими воєначальниками в болгарському суспільстві і знаходилися, очевидно, у *«Внутрішній»* області Болгарського ханства [177; 178; 467, с. 115-133]. Посада сетіт-багаїна (*«ΣΕΤΥΤ ΒΑΓΑΗΝΟΥ»*), назва якої збереглася в написі з м. Преслав, датується першою половиною IX ст. У джерелі вказано, що до гарнізону сетіт-багаїна було направлено 83 (*«різниці»*, *«küre»*) і 70 шоломів (*«k'tulshi»*) [467, с. 115-133]. Вважається, що сетіт-багаїн командував підрозділом військ чисельністю 100 осіб.

Вищими начальниками вважалися багатури (бахадирі) (*«βαγатор»* чи *«βογοτορ»*). Свідченням наявності означеної посади у військово-адміністративній системі *«Внутрішньої»* області Болгарської держави є сфрагістичні та епіграфічні джерела [138]. Так, слово «багатур» збереглося на свинцевій печатці Іоанна – воєначальника епохи хана Омуртага. Крім того, у військовому керівництві Болгарської держави була посада багатур-багаїна [467, с. 115-133], яка відома з напису № 64 епохи хана Омуртага. В означеному джерелі згадується багатур-багаїн Ослан (*«Οσλαννας»*), який був воєначальником епохи ханів Крума та Омуртага. В написі епохи хана Маламіра (831-836) згадується також посада багатур-боїла-колобир. Різниця між багаїном і багатуром полягала в більшій знатності останніх в тогочасному болгарському суспільстві, досвідченості, участі

у значно більшій кількості війн тощо. Дослідник Ж. Войніков вважає, що посада багатур-багаїна репрезентувала його як досвідченого воїна-ветерана, який, ймовірно, керував загоном багаїнів [177; 178]. Аналіз епіграфічних джерел дозволяє стверджувати, що багатур керував військовим загоном, який налічував близько 50 осіб.

Наступними в ієрархічній структурі військово-адміністративної системи «Внутрішньої» області Болгарської держави після багатурів і багаїнів йшли керівні посади, які відрізнялися між собою чисельністю підрозділів та кількістю озброєння, яке постачалося до різних фортець в межах центральної області навколо столиці ханства. Аналіз Мадарського інвентарного напису дозволяє стверджувати, що вищими з них були юк (ук)-боїли («*υκ βοηλα*») і юк (ук)-багаїни («*υκ βαγαινος*»). Перші стояли на чолі гарнізону фортеці, який володів 26 різницями (ламелярними обладунками), а юк (ук)-багаїни – 22. Приставка «юк (ук)» в титулатурі болгарських військових посад позначає «старших», «вищих» боїлів, які керували гарнізонами окремих фортець [467, с. 115-133]. Очевидно, юк (ук)-боїл керував ічіргу-багаїнами, зітко-мірами, юк (ук)-багаїнами, бірі-багаїнами тощо. Існує припущення, що приставка «юк (ук)» посади юк (ук)-боїла позначала окремий військовий підрозділ на чолі якого стояв означений боїл. Ключовою в ієрархічній структурі військово-адміністративної системи Болгарської держави була посада колобира (калубара, килуобра) («*κοιλουβρος, κολοβρος, κολοβρον, κολαβρα, βοικολοβρα*») – язичницького жерця [177; 178]. За даними епіграфічних джерел, відомі 3 різні посади колобирів [151]. Перша з них – ічіргу-колобир, згадується в написі епохи хана Омуртага (814-831) й, очевидно, позначає особистого жерця хана. Наступною йшла посада кана-боїла-колобира, яка згадується в написі Пресіана з місцевості Філіпи й, очевидно, поряд з посадами кавхана та ічіргу-боїла позначала найвищу жрецьку посаду у війську болгар. В написі № 69 епохи хана Маламіра (831-836) згадується посада багатур-боїла-колобира, яка, ймовірно, позначала воїна-жерця. Крім того, в ієрархічній структурі військово-адміністративної системи «Внутрішньої» області Болгарської держави були посади зітко-мірів і кандидатів.

Проведення адміністративної реформи в Болгарській державі в епоху ханів Крума та Омуртага в першій половині IX ст. і залучення значної кількості населення у військову політику держави передбачало створення чіткої військово-адміністративної ієрархічної структури в «Зовнішній» області Болгарського ханства. Населення, яке займало там керівні посади також виконувало військові та адміністративні функції, як і у «Внутрішній» області. Після проведення адміністративної реформи та створення 9 комітатів («*civitates*»), ханом Омуртагом була введена посада комітів («*comites*»), які призначалися з Пліски і стояли на чолі комітатів. Болгарський історик В. Златарський стверджував, що означена посада коміта була запозичена у Візантії, де, в свою чергу, були комеси («*κόμης*») – воєначальники, управителі різних адміністративно-територіальних одиниць, місцева аристократія. Крім того болгарський історик Ж. Войніков не відкидає тези про те, що посада «коміта» була запозичена з Франкської імперії [177; 178].

В епоху правління хана Омуртага розпочався чіткий та ще більш деталізований поділ на посади у військовому керівництві. В написі № 59 епохи хана Омуртага, який датується 824 р., згадується посада копана («*κοπανος*») – воєначальника, командира загону військ, які збиралися окремо з кожного комітату. В написі згадується копан Корсис (Окорис, Окорсис) («*Κορσις ο κοπανος*»), який втопився у р. Дніпро, перебуваючи у військовому поході в Причорномор'ї [504, с. 21-29]. Аналіз епіграфічних та писемних джерел дозволяє стверджувати, що більшість військово-адміністративних посад, які знаходилися нижче копана в ієрархічній структурі, мали приставку «таркан» («*ταρχάν, тарκάнос, терκάно*»). У праці Константина Багрянородного «Про церемонії візантійського двору» згадується посада боіл таркана («*βουλίας тарκάнос*»), котра, очевидно, позначала управителя, аристократа, який стояв на чолі малих адміністративних одиниць в державі й обирався з найближчого оточення хана [47, с. 220-229]. Болгарський історик С. Рансіман вважав, що титул «таркан» у державі позначав один з найвищих військових чинів, який був аналогічний стратегу у Візантійській імперії [457]. Крім того існували посади внутрішньокомітатських управителів, які стояли на чолі окремих регіональних гарнізонів фортець. До них відноситься посада борі-таркана («*βορι тарκανος*») – управителя фортеці.

Константин Багрянородний вказував, що за часів правління князя Бориса I (852-889) один з борі-тарканів очолював військовий гарнізон м. Белград [47, с. 224-229]. В епоху правління хана Омуртага існувала посада зера-таркана («*ζερα тарκανος*») – управителя, воєначальника. Дана посада згадується в написі № 60 епохи хана Омуртага (814-831). У джерелі зазначається, що дану посаду обіймав Негавон (Негюн, Негован), який походив з болгарського роду Кубіар, був наближеною особою до хана і загинув у поході в Потисся. Болгарський дослідник Ж. Войніков зазначає, що приставка «зера» має тюркське походження й позначає кількість осіб, яка дорівнює 1000 [177; 266, с. 174-192]. Можна припустити, що воєначальники й управителі, які мали посаду зера-таркана командували загonom чисельністю 1000 осіб. В Болгарській державі існували військово-адміністративні посади жупан-таркана («*ζουπάνους тарκανος*»), тортун-піле-жупана (великого жупана) («*πηλε*») (*ΤΟΥΡΤΟΥΝΑ ΠΗΛΕ ΖΟΠΑΝ*) і боіл-жупана («*ΖΟΥΠΑΝΟΣ ΜΕΓΑΣ*»). Перша посада – жупан-таркана згадується в написі епохи хана Омуртага (814-831). В джерелі вказано, що означену посаду обіймав Охсун (Шун) («*Οχσουνος*»), який походив з роду Кюрігір (Кірігір). В написі зазначено, що жупан-таркан Охсун загинув у битві, очевидно під час походу у Середнє Подунав'я та Потисся. Крім того, в писемних та епіграфічних джерелах згадуються посади управителів дрібних адміністративних областей, які стояли на чолі військових гарнізонів в окремих землях ханства, проводили комплектацію військ та стежили за постачанням зброї на власні контрольовані території [266, с. 174-192]. До них відносяться посади калу-таркана («*καλουτερκάνος*»), яка згадується в Продовжувача Феофана [73, с. 107-139] і в Георгія Амартола, кана-таркана («*χανας-тархан*») й олгу (олг)-таркана («*ολγου тарκανος*») [19, с. 42-57]. Остання з посад згадана в написі № 48 епохи царя Симеона під 904 р. в контексті розмежування кордонів між Болгарською державою і Візантією. В написі згадується олгу-таркан Теодор, який, очевидно, був одним з управителів та воєначальників епохи царя Симеона та очолював один з прикордонних комітетів.

Більшість військово-адміністративних посад, які побутували в Болгарському ханстві в IX – першій третині X ст., очевидно мали тюркське походження. В епоху правління царя Симеона (893-927) існувала посада

алобагатура (алогоботура) (*«ἀλοβογοτούρ», «αλογοβότουρ»*). Дана посада, очевидно, була вищим військовим званням. Константин Багрянородний у своїй праці «Про управління імперією» вказував, що на війну проти хорватів, у 926 р. цар Симеон відправив на чолі свого війська алобагатура (алогоботура), не вказавши, в свою чергу, його імені [46, с. 198-220]. З походами на Сербську та Хорватську держави у першій третині X ст., очевидно, пов'язана згадка у вищезгаданого автора посади бана (*«βοεάνος»*) – управителя військового гарнізону фортеці. Дана посада побутувала на південно-західних територіях Болгарського царства. В означеній праці Константина Багрянородного згадується посада іч-боіла (іш-боіла) (*«ἡτζβόκλια»*), який поряд з кніном (*«κνήνος»*) та мініком (імніком) (*«ἡμνήκος»*) очолювали військо болгарського царя Симеона у поході на сербів 924 р. В епоху царя Симеона (893-927) посада іч-боіла позначала одного з головних боілів «Внутрішньої» центральної частини Болгарської держави. В першій третині X ст. в Болгарському царстві існувала посада тагчі (*«МЕЧУННУША ТАГЧИ»*). Ця назва збереглася на персні, який походить з місцевості Пазарджик (Болгарія). С. Ваклінов вважав, що перстень датується епохою правління царя Симеона (893-927) [164; 165]. Крім того на персні зберігся інший напис – меченосець. Дослідники вважають цю посаду слов'янською аналогією візантійської посади вищого воєначальника – спатарія (*«σπαθάριος»*), яка набула поширення в Болгарському царстві за правління Симеона. «Спата» (*«σπαθί»*) в перекладі з грецької мови означає «меч». Очевидно, після прийняття християнства, в Болгарській державі з'явилися посади, які були запозичені з Візантії і співіснували безпосередньо з болгарськими [316, с. 293-302].

Важливими в даному контексті виступають сфрагістичні джерела, в яких фігурує напис *«βουλγάρων»*, тобто «болгарський» (Додаток Ж 5; Ж 6). До першої групи печатей відносяться ті, на яких зазначена посада багатур-басилевс болгарів (*«(β)αγατουρ βασι(λεύς) βουλγάρων»*). Три печаті з означеною посадою походять з Сушина, Преслава й Софії (Болгарія). Болгарський історик І. Йорданов зазначає, що вищезгадана посада позначала вищого державного управителя, який призначався безпосередньо болгарським царем і котрий мав право укладати важливі договори скріплюючи їх подібними печатями [247, с. 167-178].

Означений дослідник датує їх 927 р. До другої групи печатей відносяться ті, на яких вказано посаду магістра (*«μαγίστρου βουλγάρων»*). В усіх печатях, знайдених, в основному, поблизу Пліски та Преслава фігурує ім'я болгарського магістра Григорія (*«Γρηγορίου μαγίστρου βουλγάρων»*). Вищезгаданий історик І. Йорданов вказує, що подібного типу печаті належали виключно наблизеним особам до царя чи басилевса, які виконували не лише адміністративні функції, а й військові [247, с. 170-178]. Третя група печатей представлена знахідкою, з Пліски, на якій фігурує посада великого куратора, архонта болгарів (архонта Болгарії) (*«μεγάλω κουράτορι (τόν) ἀρχ (οντα) Βουλγα (ρον)»*). Печатка датується останньою чвертю IX ст. Крім того на печатці фігурує ім'я Петро (*«Πέτρο»*). І. Йорданов відзначає, що знахідка печаті на території Болгарської держави та згадка в ній візантійської посади не дає підстав відносити її до безпосередньо військово-адміністративної системи Першого Болгарського царства [247, с. 174-175]. Печатка могла бути принесена в царську резиденцію в Плісці одним з візантійських великих кураторів, під час його перебування там. Четверта група печатей представлена знахідками, де згадуються посади протоспатарія і комеркіарія болгарів (Болгарії) (*«πρωτοσπαθάριος του κουμερηκ(ιάριος) Βουλγάρων»*). На печатці згадується ім'я Антіса (*«Ανθη(ς)»*). І. Йорданов датує печатку кінцем IX – першою третиною X ст. [247, с. 167-178]. Важливо, що дана печатка дозволяє проаналізувати військову політику та торгівельні відносини між Болгарським царством і Візантією у даний час. Посада протоспатарія у Візантії була однією з найвищих і присвоювалася видатним полководцям за успіхи у військових діях. Очевидно, посада протоспатарія була перейнята болгарами з Візантії. В Болгарському царстві існувала адміністративна посада комеркіарія, яка позначала збирача податків.

Остання – п'ята група печатей представлена знахідками, на яких зазначені посади протоспатарія і хартуларія болгарів (Болгарії) (*«πρωτοσπαθάριος καὶ χήα(ρ)τοήλάρ(ιος) τόν Βουλγάρων»*). На печатці вказано ім'я Симеона (*«Συμεών»*). Датується вона X ст. Посада хартуларія вважалася вищим візантійським титулом. Хартуларієм вважався офіцер, який контролював комплектацію війська з усіх фем Візантійської імперії [177; 178]. У фемній структурі візантійської армії посада хартуларія вважалася третьою після стратега й топотіріта. Хартуларій командував

половиною військових підрозділів усього візантійського війська. Крім того хартуларіями називали управителів окремих областей, які виконували також і адміністративні функції. Ймовірно, на печатці вказано ім'я царя Симеона, котрий був головнокомандуючим болгарською армією. Очевидно, в армії Першого Болгарського царства були й інші військово-адміністративні посади та воєнна організація, запозичені з Візантійської імперії. За даними джерел, більшість з візантійських вищих військово-адміністративних посад, які існували в Болгарській державі були поширені у «*Внутрішній*» центральній області. В свою чергу, в «*Зовнішній*» області, зокрема на завойованих сербських територіях відомі лише посади нижчих військово-адміністративних управителів, які, очевидно, очолювали військові гарнізони фортець.

Відзначимо, що населення, котре займало посади, які існували в Болгарській державі після прийняття християнства і сформувалися під візантійським впливом виконувало як військові, так і адміністративні функції, що було характерним для військово-адміністративної системи Болгарського ханства ще на початку – середині IX ст. У військово-адміністративній системі Першої Болгарської держави IX – першої третини X ст., за свідченням писемних та епіграфічних джерел, населення займало також службові допоміжні посади, до яких відносяться оймін – воїн, чріга (ічрігія), витязь – воїн з особистої охорони хана, ватах – воїн-ополченець, кудерма – кат, тіжма – наглядач [177; 178; 467, с. 115-133] тощо.

Концептуально важливими є питання, пов'язані з діяльністю у Болгарській державі вищих військово-керівних посад середини IX – першої третини X ст. Вважається, що після прийняття християнства, хан Борис I прийняв титул князя. Болгарський історик В. Златарський піддав сумніву питання автентичності цього титулу в той час, оскільки у візантійських джерелах по відношенні до болгар він не згадується [238; 239]. Натомість в епіграфічних та писемних джерелах фігурує титул «архонт Болгарії» («*αρχων Βουλγαρίας*»). У цьому відношенні ключовим виступає епіграфічний напис з с. Балші (Албанія), а також «Список болгарських архієпископів» (XII ст.) архієпископа Охридського Іоанна Комніна, в якому Борис I згадується як «басилевс болгарів» («*Βασιλεως Βουλγαρων*»).

Відзначимо той факт, що у візантійських писемних джерелах, зокрема в Йосифа Генезія [43, с. 320-355] та Продовжувача Феофана [71; 73, с. 107-139] титул хана Омуртага, який правив раніше, також фігурує як «басилевс болгарів» (*«Μορτάγων ὁ τῶν Βουλάρων βασιλεύς»*). У свою чергу епіграфічні джерела, які стосуються вищих військово-адміністративних посад початку IX ст. – 60-х рр. IX ст., вказують на поширення посад, які мали тюркське та слов'янське походження.

В період IX – першої третини X ст. у зв'язку з масовою експансією болгарських військ на території проживання слов'янських племен виникла потреба інтеграції та взаємозапозичення слов'янських посад та військово-адміністративної системи слов'янських племінних утворень [468]. Першопочатково слов'янська аристократія мала обмежений доступ до управління та командування військовими силами в Болгарському ханстві, що, очевидно, було пов'язано з їхньою тривалою інтеграцією та нерівномірною воєнізацією на різних територіях їхнього проживання в Карпато-Балканському регіоні. Очевидно, в період IX – першої третини X ст. у слов'ян, які знаходилися під впливом дунайських болгар, зберігалася місцева чітко організована племінна структура, котрою було легко керувати. Очевидно, з цим і пов'язано створення великих за розмірами комітатів у 20-х рр. IX ст., які дозволяли об'єднати кілька слов'янських племен, а також окремі гнізда поселень. В середині племен були окремі роди. В деяких слов'янських племен існували також общини і жупи. Візантійські джерела вказують, що у вищезазначений період на чолі окремих слов'янських племен стояв архонт (*«Σχλαβηνίας αρχων»*). Джерела вказують одного архонта, на ім'я Славун, який очолював слов'янське плем'я северів [43, с. 320-355]. Знаходилося воно на півночі та північному заході «Внутрішньої» центральної області Болгарської держави. Очевидно, слов'янином був Даргамер (Драгомир?), якого хан Крум у 812 р. відправив до візантійського імператора Михайла I Рангаве (811-813) вести переговори про мир. Болгарські дослідники Ж. Войніков і Т. Славова поставили під сумнів тезу про те, що Даргамер був реальною особою [177; 178; 467, с. 115-133]. Вони схиляються до думки, що «дарга-мир, дриг-мир, друуг» (*«δάρυαμῖρος»*) була посадою військового управителя окремої адміністративної області, так як приставка «друуг, дерг, дриг,

дрг» позначає вищого аристократа, управителя [521, с. 426-435]. Крім того, дослідниця Т. Славова вважає, що «*дрoug*» («*δρουγος*») в перекладі з грецької мови означає «військовий загін», а посада «*δρουγγάριος*» – воєначальника гарнізону [467, с. 120-133].

В епоху правління ханів Крума та Омуртага в Болгарській військово-адміністративній системі виділялася особлива частина людей, наближених до хана. Ця група людей отримала назву «хранена хора» («*θρεπτοσ ανθρωποσ*») або «відбірні люди» («*τῶν Βουλγάρων ἐπιλέκτων*»). Їх імена та посади відомі з епіграфічних джерел цього часу [443, с. 274]. В написах вказано, що більшість воєначальників, які брали участь у війнах в Потиссі, Подніпров'ї, Подунав'ї в першій третині IX ст., загинули. До них відносилися зера-таркан Негавон (Онегавон), копан Корсис (Окорис, Окорсис) і жупан-таркан Охсун (Хсун, Шун) [266, с. 174-192]. Вважається, що до наближеної частини до хана людей входили безпосередньо перш за все ті воєначальники, які брали постійну участь в походах та військових діях хана на різних територіях, люди, яким хан довіряв найбільше. Їхні військові підрозділи підтримувалися та постачалися безпосередньо з ханської резиденції. Р. Рашев вважав, що до «храненої хори» могли відноситися не лише воєначальники, які відзначилися в успішних військових діях, а й управлінська аристократія, яка мали доступ до церемоніальної трапези з ханом у його столичній резиденції [443, с. 274-275]. Показовим у цьому контексті виступає перемога військ Крума у битві при Вирбіському проході 26 липня 811 р., після якої хан зі своїми слов'янськими воєначальниками святкував перемогу над візантійським імператором Никифором. Склад і кількість наближених до хана осіб залишається невідомою. Очевидно, до них належали вибрані люди з вищих аристократів, слов'янських архонтів та вищих воєначальників з усього Болгарського ханства – від р. Тиса до р. Дніпро, від середньої течії р. Дністер до нижньої течії р. Струма, тобто не лише з *Внутрішньої* центральної області Болгарської держави, а й з *Зовнішньої*.

Р. Рашев вважав, що до «храненої хори» відносилися усі люди, які носили посаду багаїна у військово-адміністративній системі Болгарського ханства [443, с. 274]. Відзначимо, що «хранена хора» в державі болгар також була запозичена

ними у Візантійській імперії, де існувала «царська хора» найбільш наближених до імператора людей. Очевидно, особи, які були наближеними до хана брали участь не лише в церемоніальних трапезах хана, а й мали інші привілеї. До них відноситься автономне управління окремими адміністративними територіями ханства, функції зі створення міцної та стратегічно вигідної обороноздатності територій держави, будівництво військових укріплень, особливо в прикордонних землях, постачання населення різними типами зброї тощо. Очевидно, «хранена хора», як одна з найбільш важливих складових військово-адміністративної системи Болгарського ханства першої половини IX ст., була знищена після введення в державі християнства у 865 р. [443, с. 274].

На початку IX ст., ще до проведення адміністративної реформи ханом Крумом, важливе значення у військово-адміністративній системі Болгарського ханства відігравали народні збори (*«conventus»*). На них брали участь як болгарські, так і слов'янські впливові роди, аристократія, воєначальники з *«Внутрішньої»* центральної і *«Зовнішньої»* областей Болгарської держави. Р. Рашев відносив до них середні і нижчі посади *«Внутрішніх»* та *«Зовнішніх»* боїлів. На Народних зборах вирішувалися питання, які стосувалися освоєння територій, ведення війни, господарські питання тощо. Після проведення адміністративної реформи Крумом було створено постійно діючий військово-адміністративний орган, який отримав назву – рада 6 боїлів [443, с. 270-275].

Постійні війни, які вела Болгарська держава в IX – першій третині X ст. з Сербською державою, Франкською імперією, Хорватським королівством, Великою Моравією, Хазарським каганатом, угорськими племенами призводили до взаємозапозичень не лише в озброєнні, тактиці чи стратегії, а й в комплектуванні й запозиченні військових посад, які, очевидно, залежали від кількості людей у військовому підрозділі. Відзначимо, що участь військ «чорних болгар» у війнах в IX ст. передбачало залучення їх до військової системи Хазарського каганату. Очевидно, в них існували не лише внутрішньоплемінні болгарські військово-адміністративні посади, а й хазарські. До них відносяться посади болушчі (*«boluſſi»*) – хазарського воєначальника IX-X ст., іші (*«iša»*) – хазарської посади, яка позначала внутрішнього управителя. Ж. Войніков вважає,

що подібна назва була запозичена у болгар [177; 178; 467, с. 115-133]. Вона називалася іш (іч)-боіл і позначала управителя «Внутрішньої» центральної області Болгарської держави. Очевидно, в «чорних болгар», які були прикордонною частиною Хазарського каганату існувала посада тудуна (тутуна) («*τουδοάνος*»), яка позначала намісника прикордонної області [432, с. 23-45; 494, с. 23-31]. Однією з найвищих у Хазарському каганаті була посада кендер-кагана, яка пізніше була запозичена угорськими племенами при переселенні їх в Карпатську улоговину в кінці IX ст. через території Болгарської держави. Константин Багрянородний в своїй праці «Про управління імперією» вказував, що в угорських племен та печенігів існували 2 найвищі посади – каркхан (капкхан) («*καρ(π)χαν*») і гюла («*γυλας*») [46, с. 118-220]. Вони є повними аналогіями найвищим болгарським військово-адміністративним посадам, які існували в ханстві у першій половині – середині IX ст. – кавхана та ічрігу-боіла. У військовій системі Болгарської держави в кінці IX – першій третині X ст. у зв'язку з участю військових контингентів угрів та печенігів у війнах з Болгарським царством, а згодом і Візантією, очевидно, окремі з військових посад були запозичені болгарами. На нашу думку, військові підрозділи угрів та печенігів, беручи участь у війнах та будучи найманцями, зберігали власну комплектацію, а також титулатуру керівництва військами. Аналізуючи повідомлення Константина Багрянородного стосовно печенігів з його праці «Про управління імперією», необхідно зазначити, що, незважаючи на освоєння ними нових територій та взаємозапозичення у військовій культурі з угорськими племенами, котрі вже переселилися в Карпатську улоговину, землі, які знаходилися на північ від р. Дунай («*Βουλγαρία ἐκείθεν τοῦ Δανοβίου*») перебували, очевидно, ще під владою болгарів [46, с. 118-220]. Константин Багрянородний повідомляє про кілька печенізьких племен, які кочували на північно-східних і східних рубежах Болгарської держави, і розташовувалися на схід від р. Дністер. Очевидно, означені території в Дністро-Дніпровському межиріччі були надані болгарським царем Симеоном печенігам за допомогу у війні з Візантією. Крім того, у праці вказуються назви печенізьких племен, а також найвищі посади їхньої військової ієрархії [161, с. 59-70].

Перше печенізьке плем'я Константин Багрянородний називає Джазі-каркхан (капкхан) (Jazi-Qarjan), яке проживало на схід від середньої та нижньої течій р. Дністер та нижньої частини Пруто-Дністровського межиріччя. Візантійський автор вказує, що це плем'я кочувало на територіях, які знаходилися найближче до «*Внутрішньої*» центральної області Болгарської держави. Наступні два племені – Кура (Кара)-бай (Kara-Baj) і Джавді (Джарді)-Ердем (Jardi-Erdem) кочували в межиріччі рр. Південний Буг і Дніпро. Останнє з племен, про яке повідомляє Константин Багрянородний і яке кочувало на північ від ареалу проживання угрів, мало назву Джавакшин-Гюла (Quavakšin-Jula). Розташовувалися вони на північ від р. Дністер. Таким чином, північно-східні і східні кордони Болгарської держави були прикриті військовими контингентами печенігів, які підтримували в першій половині – середині X ст. мирні відносини з болгарами (Додаток Ж 12). Очевидно, приставки «Qarjan», «Jula», «Erdem», «Baj», які закріплювалися до назви племен були посадами, які носили управителі печенізьких племен. Ймовірно, у власній посадовій ієрархії вони розташовувалися за територіальним принципом розміщення та кочування племен [294; 443, с. 270-275].

Чітка ієрархічна військово-адміністративна система Першої Болгарської держави в IX-X ст. передбачала, очевидно, військові відзнаки. Писемні джерела свідчать про існування в Болгарському ханстві, а згодом царстві окремих «болгарських» нагород, які, згідно археологічних джерел, являли собою намиста з різноманітними медальйонами та іншими типами прикрас. Підтвердженням слугує прикраса, яка походить з Великого Преслава (Болгарія) зі стилізованим грифоном, а також ювелірні вироби з могильника Разделна в Болгарії. Усі означені вище ювелірні вироби датуються IX ст. [164; 445, с. 52-60].

Таким чином, формування військово-адміністративної системи Болгарської держави пройшло кілька етапів розвитку, що було зумовлено завоюваннями нових територій, ознайомленням з місцевою управлінською системою окремих територій та адміністративними реформами, проведеними в державі болгар в першій половині IX ст. Домінуючими в болгарському війську були безпосередньо посади тюркського походження. З першої половини IX ст., у зв'язку із

завоюванням значної кількості слов'янського населення в Тисько-Дністровському межиріччі важливе значення у військово-адміністративній системі Болгарської держави почали відігравати посади слов'янського походження. Чітке поєднання воєнної та адміністративної політики, яка проводилася болгарськими правителями в IX – першій половині X ст. дозволило останнім створити чітку, структуровану, дисципліновану ієрархічну структуру керівництвом збройних підрозділів та окремими територіями Болгарської держави.

3.3. Постачання й забезпечення боєздатності війська

У період від початку IX до кінця першої третини X ст. в Карпато-Балканському регіоні відбулася військова революція, яка проявилася не лише у комплектації військ, тактиці, стратегії, а й в озброєнні та фортифікації. Усе це залежало від чіткої налагодженої системи постачання та забезпечення військ окремих територій, передачі їм військового досвіду, взаємозапозичень в матеріальній та духовній культур. Крім цього постачання й забезпечення військ було зумовлене регіональною специфікою середньовічного населення окремих територій, котрі входили до складу Болгарської держави, знанням військової справи, набуттям ними військового досвіду тощо.

Переломним етапом у формуванні військової культури середньовічного населення Карпато-Балканського регіону стала експансія болгар у 800-807 рр. на території, котрі знаходилися на північ від р. Дунай (*«Βουλγαρία ἐκείθεν τοῦ Δαυοβίου»*). Результатом цього розширення було включення величезної території, де проживала значна кількість слов'янських племен [266, с. 174-192]. Крім того важливим у внутрішній організації болгарського війська на здобутих землях в той час було її освоєння та, що головне, проведення адміністративної реформи. Уся держава була поділена на саракти, де ханом Крумом було виділено окремо *«Внутрішню»* і *«Зовнішню»* області. В 20-х рр. IX ст. після проведення нової адміністративної реформи в державі ханом Омуртагом було створено 9 комітатів та центральної області на чолі з болгарськими управителями, які замінювали колишню місцеву слов'янську аристократію. Ці комітати охоплювали значні території в Карпато-Балканському регіоні. Крім того зберігалася ще стара система поділу держави на *«Внутрішню»* і *«Зовнішню»* області [817, s. 264-265]. До

«Внутрішньої» області входила центральна частина Болгарського ханства зі столицею в м. Пліска. Це території Північно-Східної Болгарії та Фракії. До «Зовнішньої» області входили новостворені комітати в Північній Добруджі, Північній Сербії з центром м. Белград, Західній Болгарії, в долині р. Струма з центром в м. Сердіка, Македонії з центром в м. Девол чи м. Охрид, Південній Бессарабії. В болгарських землях, котрі знаходилися на північ від р. Дунай, очевидно, були створені ще 4 комітати: в Нижньодунайській долині і Трансильванії, в басейнах рр. Тиса, Марош, Олт, Серет, Прут і Дністер [266, с. 174-192].

Освоєння болгарськими військами величезної за площею території в Карпато-Балканського регіоні, де проживало, в основному, слов'янське населення, вимагало чіткого, дисциплінованого та поступового постачання і забезпечення військових контингентів, які знаходилися в різних частинах Болгарської держави, що призводило до змін у матеріальній культурі. Крім того, постачання і забезпечення військ залежало від того, на яких територіях велися бойові дії та з ким саме. Очевидно, в прикордонні гарнізони озброєння та військового фуражу поставлялося більше, аніж до фортець, які розміщувалися в центральній частині держави. Крім того, необхідно відзначити, що в різних територіях Болгарської держави велика увага приділялася забезпеченню та постачанню військових гарнізонів власними зусиллями, що призводило до покращення економічних відносин в державі та масової воєнізації населення.

За свідченням епіграфічних джерел, найбільш поширеною категорією матеріального мілітарного постачання в різні частини Болгарської держави на протязі IX – першої третини X ст. була зброя. Визначальним етапом масової мілітаризації та воєнізації населення, очевидно, можна вважати першу половину IX ст., коли відбувалася експансія болгар на території, котрі знаходилися на північ та на південь від р. Дунай в Карпато-Балканському регіоні. Показовим в означеному контексті виступає Преславський напис (перша половина IX ст.), в якому перелічуються види зброї та її кількість, яка постачалася до військових гарнізонів до «Внутрішньої» центральної частини Болгарської держави, на чолі якого стояв ічіргу (ічіргу)-боїл (*ἡττίργου βογλας*) [303, р. 125-173; 650, с. 64-51].

В написі зазначається, що на озброєнні військових формувань, які знаходилися під керівництвом даного управителя, було 882 різниці 2 типів і 1394 шоломи. Очевидно, під означені вище 2 типи захисного озброєння постачалася різна кількість шоломів, що було передбачено поділом на легко- і важко озброєну кінноту. Крім того, необхідно відзначити, що усі типи зброї, які згадуються в написі, відносяться до захисної [150, с. 21-25; 374, с. 92-98; 650, р. 433-441].

В Преславському написі також вказується, що озброєння військових гарнізонів, якими керував племінний жупан, котрий перебував під владою ічіргу (ічіргу)-боїла постачалося 20 різниць, 41 шолом і 1 плетена різниця, очевидно, кольчуга. Озброєння, яке перелічується в даному джерелі, вказує на створення постійного та елітного війська, яке в першій половині IX ст. збиралося, постачалося та контролювалося безпосередньо ханом та його найближчими соратниками [151]. Написи, які датуються першою половиною IX ст. і стосуються військової організації та озброєння вказують також на поділ війська на 2 частини: слов'янських дружин та безпосередньо болгарських ханських дружин, що, очевидно, було пов'язано з адміністративним поділом держави. Таким чином на початку IX ст. в Болгарському ханстві сформувалося чітке розмежування між постійною елітною армією і народним ополченням, які постачалися та забезпечувалися зброєю нерівномірно. Дані Преславського напису вказують на те, що ічіргу (ічіргу)-боїлу було доручено командувати могутнім та багаточисельним, добре озброєним військом, яке поділялося на 2 частини. До першої відносилися важкоозброєна кіннота, на озброєння якої постачалися шоломи і різниці, а до другої – легкоозброєна кіннота, на озброєнні якої були лише шоломи. За даними Преславського напису, ічіргу (ічіргу)-боїл командував 882 важкоозброєними та 512 легкоозброєними воїнами. Крім того, необхідно вказати на допоміжний підрозділ під командуванням жупана, який керував 41 воїном (21 важкоозброєних і 20 легкоозброєних воїнів) [150, с. 21-25].

З Преслава походять ще 2 написи, які датуються першою половиною IX ст. і вказують на постачання та забезпечення озброєнням болгарських військ в той час. Перший з них вказує на постачання військових гарнізонів, якими командував сетіт-багаін («ΣΕΤΥΤ ΒΑΓΑΗΝΟΥ»). В написі зазначається, що на озброєнні

військових контингентів під керівництвом означеного командира було 70 шоломів та 83 різниці. В означеному написі фігурує також перелік інших типів зброї, які постачалися до військових гарнізонів фортець. Назва посади, яку займав воєначальник та котрий був відповідальний за неї в написі не збереглася. В джерелі вказано, що на озброєнні його військових контингентів було 2 шоломи, 191 сідло, 192 одиниці предметів кінського спорядження та захисного обладунку коня. Преславський напис є важливим, оскільки вказує на чисельність військ Болгарської держави, які знаходилися під керівництвом ічіргу (ічрігу)-боїла. Основну частину військ, очевидно, складала важкоозброєна кіннота. Враховуючи дані Преславського напису, загальна чисельність воїнів, якими командував ічіргу (ічрігу)-боїл становила 1710 воїнів [151; 374, с. 92-98; 650, р. 433-441].

Важливі свідчення стосовно постачання та забезпечення військ озброєнням походять з епіграфічних написів з Мадари, с. Цар Крум (Чаталарський напис), Шумена і с. Шабла (Болгарія). В написі, який походить з с. Шабла, вказується, що на озброєнні військових контингентів, якими командував багатур-багаїн, було 45 шоломів і 53 різниці [150, с. 21-25; 374, с. 92-98; 650, р. 433-441]. Чотири посади, які в написах з означених вище пунктів не зазначаються, командували військовими підрозділами на озброєння яких постачалося 86, 85, 83, 64 різниць. Аналіз Мадарського інвентарного напису, який датується першою половиною IX ст., дозволяє стверджувати, що нижчим посадам, які підпорядковувалися ічіргу (ічрігу)-боїлу у *«Внутрішній»* центральній частині Болгарської держави і командували військовими гарнізонами фортець також постачалася переважно захисна зброя [150, с. 21-25]. На озброєнні підрозділів, якими командував юк (ук)-боїл (*«υκ βοηλα»*) було 26 різниць, юк (ук)-багаїн (*«υκ βαγαινος»*) – 22 різниці, бірі-багаїн (*«ΒΗΡΗ ΒΑΓΑΗΝΟΥ»*) – 22 різниці, зітко-мір – 17 різниць та ічіргу-багаїн (*«ΗΤΖΗΡΓΟΥ ΒΑΓΑΗΝΟΥ»*) – 12 різниць [177; 178; 374, с. 92-98; 650, р. 433-441].

Аналіз інвентарних військових написів, які походять з Преслава, Мадари, с. Цар Крум (Чаталарський напис) і с. Шабла (Болгарія) дозволяє стверджувати, що серед багатьох різних типів зброї ключову роль в забезпеченні військових гарнізонів, які перебували у *«Внутрішній»* центральній частині Болгарської держави, відігравала захисна зброя, зокрема шоломи та різниці. Очевидно,

військо, яке перебувало на територіях в центральній області, біля столиці ханства, зброєю постачалося більше, аніж в прикордонних територіях. На це вказує кількість зброї, яка постачалася до військових гарнізонів. Зокрема всього до Преслава постачалося 1507 шоломів, 986 різниць, 191 сідло та 192 одиниці захисного обладунку коня. За даними написів, у *«Внутрішній»* центральній частині Болгарського ханства нараховувалося близько 1164 воїни важкоозброєної кінноти та 546 воїнів легкоозброєної, на чолі яких стояли внутрішні управителі, які підпорядковувалися ічіргу (ічрігу)-боїлу [150, с. 21-25; 374, с. 92-98; 650, р. 433-441]. Останній ніс відповідальність за використання та збереження зброї. В написах, які походять з с. Цар Крум і Мадари зазначається, що до їхніх військових гарнізонів постачалося 318 і 99 різниць відповідно. Ймовірно, ключову роль в найближчих фортецях від столиці ханства відігравала легка кіннота. В написі, який походить з с. Шабла, зазначається, що на озброєння гарнізону фортеці, яке також складалося з важкої кінноти, як в зазначеному Преславі, постачалося 45 шоломів і 53 різниці [150, с. 21-25; 177; 178; 374, с. 92-98; 650, р. 433-441].

Археологічні та писемні джерела свідчать про те, що, починаючи з першої половини IX ст., предметами озброєння постачалися також ті військові гарнізони, які знаходилися в новоприєднаних землях на північ від р. Дунай. Крім того, необхідно відзначити, що постачання та забезпечення військових підрозділів предметами озброєння та військового спорядження вимагало спорудження багатьох укріплень та поселенських структур, які повинні були контролювати окремі території держави. Особлива увага приділялася спорудженню укріплень та їхньому контролю в прикордонних територіях. Очевидно, в різних частинах Болгарської держави в Карпато-Балканському регіоні військові підрозділи постачалися та забезпечувалися зброєю не лише із *«Внутрішньої»* центральної частини Болгарської держави, а й використовували зброю власного виробництва, що призводило до взаємовпливів та обміну досвідом. Внаслідок експансії 800-807 рр. Болгарська держава завоювала великі за площею території в Карпато-Балканському регіоні, які були багаті на різні корисні копалини, і дозволяли виробляти різну продукцію в багатьох регіонах держави. Велику роль відігравали поклади руд чорних та кольорових металів в Карпатському регіоні, що

безпосередньо впливало на розвиток як чорної, так і кольорової металургії. Освоєння покладів різних корисних копалин призводило до спорудження виробничих споруд та створення виробничих осередків, де виготовляли різну продукцію, яка була необхідна населенню різних територій Болгарської держави [159]. Особливо важливе значення відігравало виробництво та обмін зброєю, ювелірними виробами [827, р. 323-331] тощо.

Освоєння значних територій в Карпато-Балканському регіоні в першій половині IX ст. вимагало створення шляхів та доріг, якими могла б постачатися різна продукція. Очевидно, завоювання, а згодом і постачання й забезпечення військових гарнізонів на різних територіях Болгарської держави відбувалося по напрямку освоєння річок, таких як Дунай, Тиса, Марош, Олт, Сірет, Прут, Дністер тощо. Вихід до верхів'їв річок дозволяв контролювати болгарському ханові річкові долини, торговельні шляхи, перевали тощо. Крім того, завоювання нових територій вимагало будівництва нових укріплених пунктів у важкодоступних місцях, які повинні були контролювати новоприєднані території. Очевидно, матеріал для будівництва фортифікацій брався безпосередньо з найближчих до укріплення місць [229, с. 74-86; 444, с. 99-103].

Постачання та забезпечення військ різною продукцією залежало від засобів пересування. В «Анонімній розповіді («*Scriptor incertus*»)» [7, с. 10-15] зазначається, що хан Крум при облозі Константинополя зимою 813-814 рр. використовував волів та вози для транспортування облогових машин та обозу. Очевидно, болгарські правителі використовували й інших тяглових тварин для транспортування фуражу, зброї тощо. Освоєння болгарськими військами багатьох річок в Карпато-Балканському регіоні, а також вихід до моря дає можливість стверджувати, що в Болгарській державі існували засоби для плавання. Джерела не вказують на наявність постійного боєздатного флоту в болгарському війську, як наприклад у Візантійській імперії [3, с. 29-32]. За використання на річках човнів болгарськими військами свідчать дані франкського хроніста Ейнгарда в праці «Аннали королівства франків» (IX ст.) [491, с. 605-613]. У 8 главі праці вказано, що під час походу хана Омуртага в Подунав'я у 827-829 рр. болгарське військо приплило на човнах по рр. Сава і Драва («*misso par Dravum navali*

exercitu»), вбили значну кількість слов'янського населення, яке проживало в долинах цих річок, завоювали ці території та поставили керувати в тих землях власних болгарських управителів [3, с. 29-32]. Очевидно, в першій половині IX ст. болгарські війська контролювали усю мережу річок в Карпато-Балканському регіоні від р. Тиса на заході до р. Дністер на сході.

Важливим чинником, який впливав на місце будівництва укріплень та освоєння різних територій правителями Болгарської держави, було забезпечення поселенських структур водними ресурсами, їжею та провіантом [383, с. 197-203]. У випадку війни болгарською владою проводилася чітка, продумана й добре організована мобілізація населення, котрому за військову службу надавалися земельні наділи для ведення в мирний час господарства та власного забезпечення усім необхідним. Оснащення воїна-землероба, ймовірно, залежало від розміру ділянки, яка перебувала у його власності. Очевидно, держава піклувалася і захищала інтереси середніх землевласників, які складали соціальну основу болгарського війська. Повсюдно був запроваджений державний контроль за постачанням, закупівлею та підтримкою озброєнням різних комітатів Болгарської держави у випадку майбутніх війн. Як зазначалося вище, важливі дані стосовно вищеописаного подаються в 40 главі «Відповідей папи Миколая I болгарам» (IX ст.) . У джерелі вказано, що у випадку битви чи війни болгарське військо було добре екіпіроване, дисципліноване, з ретельною підготовкою і, що важливо, мало великий досвід [522, с. 149-172]. Важливою у цьому джерелі є згадка про те, що якщо воїн-селянин не мав змоги придбати зброю і спорядження, то держава його повністю забезпечувала.

Розгалужена густа річкова сітка в Карпато-Балканському регіоні дозволяла заселяти зручні для проживання місця та будувати укріплення на важкодоступних пагорбах, що дозволяло контролювати окремі території. Показовим в означеному контексті виступає система постачання води, яка виявлена в столиці Болгарського ханства та в навколишніх кам'яних фортецях. В кінці IX ст., коли столиця Болгарської держави була перенесена в Преслав, система водопостачання в Плісці занепала. Відзначимо, що централізоване водопостачання було присутнє лише у «Внутрішній» центральній частині Болгарської держави. Архаїчні розгалужені

системи постачання води виявлені також безпосередньо в Преславі, Мадарі [445, с. 52-60], с. Хан Крум тощо.

Таким чином, освоєння та утвердження болгарських військ у нових завойованих територіях в Карпато-Балканському регіоні призвело до створення централізованої системи постачання та забезпечення різної продукції в окремі регіони. Ключове місце відіграло поширення та ознайомлення населення з різними типами зброї та будівництвом укріплень. Археологічні джерела дозволяють стверджувати, що з початку IX ст. слов'янське населення, яке проживало в Тисько-Дністровському межиріччі масово воєнізувалося, що було пов'язано з поширенням болгарської військової культури в середовищі місцевого слов'янського населення. Подібні взаємовпливи простежувалися з 20-х рр. IX ст. і до кінця 30-х рр. X ст., коли в Карпато-Балканському регіоні відбувалися перманентні військові дії, в які було залучене місцеве населення, яке масово ознайомилося з військовою культурою Хазарського каганату, Франкської держави, Київської Русі, Великої Моравії, Візантії, Сербської, Хорватської держав, а також кочівників – угрів та печенігів.

Чітка адміністративна система Болгарської держави, створена ще в епоху хана Крума на початку IX ст. визначила подальшу військову організацію болгарської армії. Військова дисциплінованість в комплектуванні війська держави болгар стала результатом створення багаточисельної, різноетнічної добре екіпірованої, озброєної та вмотивованої армії, яка постійно перебувала в різних частинах держави і була готова в короткі терміни відправитися в похід, на війну чи охороняти кордони ханства. Окреслена організованість залежала також від чіткого постачання та забезпечення військ провіантом та зброєю. Комплектування армії в Болгарській державі передбачало залучення до війська різноетнічне населення. Впродовж IX-X ст. по мірі завоювання різних держав та різних народів, болгари залучали їх до своєї армії та поширювали на завойованих землях свою військову культуру, що призвело до важливих взаємовпливів у військовій справі в Карпато-Балканському регіоні в IX-X ст.

Формування військово-адміністративної системи Болгарської держави, яке пройшло кілька етапів розвитку, було зумовлено завоюваннями нових територій,

ознайомленням з їхньою місцевою управлінською системою та адміністративними реформами, проведеними в державі болгар в першій половині IX ст. Домінуючими в болгарському війську були безпосередньо посади тюркського походження. З першої половини IX ст., у зв'язку з завоюванням значної кількості слов'янського населення в Тисько-Дністровському межиріччі важливе значення у військово-адміністративній системі Болгарської держави почали відігравати управителі, котрі мали посади слов'янського походження і входили до наближених осіб хана. Чітке поєднання воєнної та адміністративної політики, яка проводилася болгарськими правителями в IX – першій половині X ст. дозволило останнім створити чітку, структуровану, дисципліновану ієрархічну структуру керівництвом збройних підрозділів та окремими територіями Болгарської держави. Участь населення, яке проживало в Карпато-Балканському регіоні і брало активну участь у війнах IX – першої третини X ст. призвело до масової воєнізації населення означеного регіону та поширення болгарської військової культури, яка проявилася в організації, комплектуванні та забезпеченні власної армії в різних частинах Тисько-Дністровського межиріччя, територій, які знаходилися на південь від р. Дунай, на захід від р. Струма та на схід від р. Дністер.

РОЗДІЛ 4. ОЗБРОЄННЯ ТА ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО ВІЙСЬКА ПЕРШОЇ БОЛГАРСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (ІХ – ПЕРША ТРЕТИНА Х ст.)

4.1. Озброєння, облогова техніка та спорядження

Завойовницька політика болгарських військ в першій половині ІХ ст. на різних територіях Карпато-Балканського регіону ознаменувала собою кардинальні зміни в поширенні різних типів зброї, що призвело, в свою чергу, до масової воєнізації середньовічного населення, яке проживало в регіоні. Формування комплексу озброєння війська дунайських болгар відбувалося в міру завоювання різних держав, запозиченні різних типів зброї та мілітаризації населення. Крім того, важливим у військовій політиці болгарського війська в ІХ – першій третині Х ст. було поширення власної мілітарної культури серед значної кількості слов'янського населення, яке проживало в Карпато-Балканському регіоні, брало постійну участь у війнах Болгарської держави та поступово ознайомлювалися з різними типами зброї [335, с. 131-168; 344, с. 24-44].

Комплекс війська дунайських болгар ІХ – першої третини Х ст. можна поділити на кілька загальних типів: зброя дальнього бою, зброя ближнього бою, захисне озброєння, спорядження вершника та коня, вогнеметальна зброя та облогові машини для штурму укріплень [352, с. 51-57]. Найбільш поширеним та ефективним типом озброєння війська дунайських болгар ІХ – першої третини Х ст. була зброя дальнього бою, яка відома з писемних, археологічних, епіграфічних та іконографічних джерел того часу. До неї відносяться знахідки деталей луків, колчанів, а також наконечники стріл, які є найбільш масовими знахідками на пам'ятках ІХ-Х ст. в Карпато-Балканському регіоні. В праці візантійського імператора Лева VI Мудрого «Тактика» (Х ст.) зазначається, що як угри, так і болгари використовували дерев'яні луки і стріли з отрутою [57, с. 166-174]. Як зазначає автор, комплекс озброєння угрів був ідентичний болгарському і складався з меча, лука зі стрілами і довгого списа. Крім того, воїн мав при собі носити 2 луки, 2 колчани і 4 запасні тятиви. Епіграфічні джерела, зокрема графіті з Пліски і

Преслава дозволяють стверджувати, що в IX – першій третині X ст. у війську дунайських болгар переважав складний рефлексійний лук. Складний лук зображений також на мініатюрі з праці Іоанн Скілиці «Огляд історії» (XII ст.), на якій зображена битва при Версінікії 22 червня 813 р. та застосування його візантійською армією [102]. Підтвердження використання військами дунайських болгар цього виду зброї є знахідки кістяних накладок на лук, які походять з Пліски, Доростола, фортеці в с. Хума, Абрітуса, Одирців (Болгарія) [222] тощо. В Карпато-Балканському регіоні кістяні накладки знайдені, в основному, в Карпатській улоговині, що було пов'язано з переселенням на ті території кочівників угрів в кінці IX – першій половині X ст. [153, с. 407-440; 559, р. 519-539; 560, о. 245-268].

Одними з найбільш поширених знахідок предметів озброєння дальнього бою IX – першої третини X ст., які виявлені в Карпато-Балканському регіоні, є наконечники стріл [382, с. 148-158] (Додаток К 1). Більшість з них відносяться до аварських, болгарських, хазарських та мадярських впливів [532, с. 217-224]. Форма наконечника у комплексі озброєння дальнього бою дунайських болгар IX – першої третини X ст. змінювалася в міру еволюції захисного озброєння і тактики ведення бою. Болгарський історик В. Йотов виділив кілька типів наконечників стріл, які були в комплексі озброєння дальнього бою війська дунайських болгар IX-X ст., поділивши їх на 2 групи. До першої з них відносяться плоскі наконечники стріл, які поділяються на 7 типів: еліпсоподібні, ланцетоподібні, трикутні, листоподібні, дворогі, ромбоподібні. Усі з перелічених типів поділяються на окремі варіанти, які відрізнялися, в основному, конструктивно-морфологічними параметрами пера. Більшість з них датуються широким хронологічним періодом – VIII-XI ст. Показовим є той факт, що більшість типів плоских наконечників стріл у війську дунайських болгар у «Внутрішній» центральній області Болгарської держави масово почали з'являтися в кінці VIII – першій половині IX ст., що, очевидно, було пов'язано з інтенсивною воєнізацією Болгарської держави та воєнними

реформами, які проводив болгарський хан Крум. Згодом більшість типів наконечників стріл поширилися на різних територіях Карпато-Балканського регіону, що було наслідком експансії війська дунайських болгар в першій половині IX ст., а також переселенням угрів в Карпатську улоговину в кінці IX – на початку X ст. Наконечники стріл виділених вище типів відомі з північно-східної Болгарії, Добруджі, Мунтенії [571, р. 271-288; 572, р. 223-231; 573, s. 275-289; 574, р. 115-162; 575, р. 167-178; 600, р. 483-496], Олтенії, Трансільванії [630, о. 395-474; 631; 739], Банату [734, р. 433-458; 735; 736, р. 315-339; 737, р. 36-43], Крішани [738, р. 437-447], Марамуреша [550, р. 307-322], з території Молдови, Буковини [176, с. 42-44; 388, с. 48-55], Потисся [689; 703-708; 729, s. 23-53], Подунав'я [651, р. 299-306; 652, р. 37-31; 686, s. 113-135; 687, s. 110-146] тощо. Значна кількість наконечників стріл походять з Пліски, Преслава, Мадари (Болгарія) [688, р. 463-480]. Показовим є той факт, що багаточисельні наконечники стріл походять як з укріплених фортець, так і з неукріплених селищ [768, s. 105-121] (Додаток М-М 8).

До другої та третьої груп наконечників стріл відносяться гранчасті, які поділяються на 4 типи: трикутні, чотиригранні, квадратні в перетині, чотиригранні, ромбічні в перетині та шестигранні, а також круглі. Більшість з гранчастих типів наконечників стріл з'явилися у війську дунайських болгар ще в кінці VIII ст. і побутували до XI ст. Їхня поява, поліваріантність типів і удосконалення конструкції наконечника була пов'язана з еволюцією захисного обладунку у війську середньовічних держав. Бронебійні наконечники стріл були широко відомі у народів Східної Європи та Азії з I тис. н.е. і є частими знахідками на пам'ятках IX-X ст. в Тисько-Дністровському межиріччі. Їхній асортимент та зміна форми були пов'язані з поширенням залізної кольчуги, яку плоскі в перетині пера наконечники стріл вже не могли пробивати [825, s. 21-37].

Серед найбільш важливих типів бронебійних наконечників стріл, які відносяться до комплексу озброєння дунайських болгар першої половини IX ст. та здійснили величезний вплив на еволюцію озброєння як дальнього

бою, так і захисного на теренах Центрально-Східної Європи є наконечники з трикутно-трюхлопастною формою бронебійної головки. Даний тип наконечників, характерний для кочівників-болгар епохи раннього середньовіччя Північно-Східного Причорномор'я, Подніпров'я та є досить рідкісною знахідкою на археологічних пам'ятках VIII-IX ст. на території Центральної та Східної Європи [188; 270, с. 69-92; 271, с. 62-66; 272, с. 66-72].

Важливо, що даний тип наконечників стріл, який відноситься до військової культури дунайських болгар, був поширений також і на території Пруто-Дністровського межиріччя, де відомий з досліджень городища поблизу с. Рухотин (уроч. Корнешти). Фортифікації укріплення, від яких збереглася система масивних валів та глибоких ровів, становлять собою доволі унікальну оборонну систему. Вони розташовуються на високому мисі у північній частині с. Рухотин (Чернівецька область, Україна). Центральна площадка городища має розміри 220×170 м і обмежена валом, а з напільного боку проходять ще три вали. Городище має прямокутну форму і численні аналогії в Карпато-Балканському регіоні (Додаток Л). Матеріал, виявлений на пам'ятці попередньо датується VIII-X ст. [260, с. 49-62; 284, с. 23-42; 285; 286, с. 254-277; 319: 328; 329; 362, с. 70-76; 363, с. 68-75]. На території Рухотинського городища за весь період його досліджень було виявлено значну кількість предметів озброєння як дальнього, так і ближнього бою. Частина з них нами була віднесена до військових впливів дунайських болгар.

За класифікацією предметів озброєння дальнього бою, здійсненою О. Медведєвим, наконечники стріл з трикутно-трюхлопастним бойовим проникателем відносяться до типів 17 та 18 – кілеподібні вузькі трюхлопастні, де бойова головка наполовину, а то й на чверть є трюхгранною [333, с. 121-191; 334] (Додаток Л 1; Л 2; Л 3). Отвори в лопастях одразу ж переходять у черешок. О. Медведєв стверджував, що період поширення подібних наконечників стріл – VIII-IX ст. Дослідник вважав, що на початку X ст. вони вийшли з ужитку. Відомий історик

А. Криганов виділяв даний вид наконечників стріл в окремий тип 3 – кілеподібні вузькі, відділ 1 – трьохлопастні. Період їх побутування дослідник визначив у межах VIII-IX ст. [305, с. 52-62; 309, с. 99-106; 310, с. 98-114]. Український вчений В. Аксьонов, використовуючи археологічні матеріали з Сухогомольшанського могильника, відсунув межі їх побутування до рубежу VII-VIII ст. [111, с. 39-51; 114; 115, с. 191-218; 317, с. 95-109; 349, с. 158-173]. Крім того, означені вище наконечники стріл були виявлені у с. Вознесенка [201, с. 37-63], на Новосанжарському археологічному комплексі та біля с. Лагері (Україна) [112, с. 34-40], Цимлянському комплексі [516, с. 4-39]. В. Аксьонов вказував, що відомі кілька екземплярів, які датуються V-VI ст. Наконечники стріл з трикутно-трьохлопастною формою бойового проникателя були виявлені на Пастирському городищі, які були опубліковані відомим археологом О. Приходнюком в кількості 6 екземплярів [414, с. 240-252; 415; 416] (Додаток Л 4). Дослідник зазначав, що такі вістря були типовим спорядженням лучника-кочівника. Вони набули поширення у VII-VIII ст. від Північного Кавказу до Середньої Європи. О. Приходнюк вказував, що даний тип наконечників стріл був знайдений на кочівницьких могильниках Сегвар, Гайдудороч, Сінпетру, Желовцях в похованні № 52 [595; 596; 597], і значно рідше вони трапляються на слов'янських пам'ятках (Додаток Л 5). Відома дослідниця хазарських та болгарських старожитностей С. Плетньова за матеріалами Дмитрієвського археологічного комплексу датувала подібні наконечники стріл кінцем VIII – початком IX ст. [407; 517, с. 158-178]. Дослідник В. Міхеєв вказував, що подібні наконечники стріл буди виявлені у с. Кочеток [208, с. 239-243], на Сидоровському городищі і датував їх VIII-IX ст. Відомий історик Ю. Кухаренко на підставі знахідок з Новопокровського могильника датував подібні наконечники стріл VII-VIII ст. [312, с. 33-50]. Російський вчений Г. Белорибкін на основі матеріалів з Золотаревського поселення також вказував на хронологічний період існування даних наконечників стріл VIII-IX ст. [147; 242; 243, с. 107-121]. Окремо необхідно сказати про знахідку 7 наконечників стріл, які входили до

складу скарбу і були виявлені поблизу с. Суха Гомольша. Український археолог В. Колода датував їх кінцем VIII – початком IX ст. [296, с. 30-36]. Російський дослідник А. Дмитрієв на основі знахідок з Борисовського могильника датував даний тип наконечників стріл рубежем VIII-IX ст. Окрім того, схожі наконечники стріл були виявлені у с. Цебельда в Абхазії, де датуються кінцем IV-V ст. [179; 180, с. 121-164]. В Подунав'ї подібні наконечники стріл відомі в комплексах V ст. Використовувалися вони досить довго. На поселенні Мангуп в Криму аналогічний наконечник був виявлений в шарі IX ст. Відомий також один екземпляр з поселення Зам'ятіно-7 в Російській Федерації [377] (Додаток Л 6; Л 7).

Еталонною пам'яткою, яка дозволяє досить чітко простежити хронологію побутування означеного вище типу наконечників стріл є могильник Дюрсо (Російська Федерація). Він знаходиться на північному заході Кавказьких гір у північно-східному Причорномор'ї. За виявленими там матеріалами дослідники виділяють 4 хронологічні горизонти [217, с. 52-57; 311]. Наконечники стріл з трикутно-трьохлопастною головкою були виявлені в кочівницьких похованнях, які відносяться до двох останніх періодів – VIII та IX ст., відповідно. Таким чином, хронологічно, описані вище наконечники стріл варто віднести до кінця VIII – початку IX ст. Більшість з них були знайдені у болгарсько-хазарських похованнях. Один наконечник – у похованні VIII ст., інші – у похованнях IX ст. Загалом, необхідно відзначити, що регіон північно-східного Причорномор'я дає важливі археологічні матеріали для вивчення військової справи населення Карпато-Балканського регіону в період раннього середньовіччя (Додаток Л 6; Л 7; Л 8; Л 9).

В контексті вивчення військово-політичних відносин Болгарської, Сербської та Хорватської держав в IX-X ст. важливими виступають знахідки предметів озброєння, які зберігаються у збірці Народного музею у м. Ніш (Сербія) [339, с. 47-72] (Додаток К 1; К 2; К 3). Показовою є колекція предметів озброєння дальнього бою, яка нараховує близько 40 наконечників

стріл, які походять як з самого міста, так і з околиць. Останні належать до періоду IX-X ст. Вони походять з Білої Паланки, Алексінаца, Равни, Дімітровграда, Бабушніци, Блаца, Лесковця, Куршумліє, Дольєвця (Сербія). Наконечники стріл представлені різними типами. Вони поділяються на втульчасті та черешкові. Звертає увагу досить значна кількість втульчастих двошипних наконечників стріл з перевитими шийками, які датуються широкими хронологічними рамками (IX-XI ст.) і відомі на багатьох пам'ятках Центральної та Східної Європи [279, с. 141-174]. Вважається, що втульчасті двошипні наконечники стріл з перевитою шийкою відносяться, очевидно, до хорватської військової культури. Ймовірно, означений тип наконечників стріл отримав поширення в сербській, а згодом і в болгарській армії під впливом війн з хорватами та контактами з франками в першій половині IX ст. Незначну частину з колекції наконечників стріл музею м. Ніш становлять листовидні вістря стріл, які за формою пера відносяться до різних типів. Важливими є екземпляри з ромбоподібним перетином пера. Окрім того, черешкові наконечники стріл представлені екземплярами з трьохгранним проникателем і відносяться до періоду VII-X ст. Один наконечник привертає увагу, оскільки, очевидно, відноситься до болгарських впливів в озброєнні дальнього бою. Бойовий проникатель наконечника наполовину суцільний гранчастий, наполовину трьохгранний. Подібні наконечники зустрічаються на пам'ятках, де присутні хазарсько-болгарські етнічні компоненти та військові впливи і датуються VII-X ст. Чотири наконечники від стріл з перевитими шийками були знайдені також у фортеці Рас (Старі-Рас, Раш) (Сербія), яка знаходилася західніше від фортеці Ніш [411, с. 147-159; 412; 413, с. 37-39] (Додаток К 4).

Підтвердженням військової експансії болгар в Сербське Подунав'я в IX ст. є наконечники стріл, які зараз зберігаються в Народному музеї в м. Белград (Сербія) [711, р. 125-133; 712]. Показово, що в місті також були виявлені втульчасті вістря стріл з перевитою шийкою, аналогічні наконечникам з Ніша, два трьохлопастих вістря стріл та два листовидні.

Аналогічні наконечники стріл походять з території Середнього Подунав'я, з поселень Больєтін, Ртково, Ступ, Царічін Град, з території Паннонії, Славонії, Воєводіни [567, р. 129-146; 781], Словенії тощо. Важливим є те, що наконечники стріл з перевитою шийкою виявлені у шарі IX ст. на пам'ятках Пернік, Дядово на території Болгарії. Подібні наконечники стріл були також знайдені на території Північної Далмації та у старохорватських могильниках [740; 741, s. 71-129; 794, s. 229-241; 795, s. 175-188]. Усі наконечники стріл хронологічно відносяться до періоду VII-XI ст. Інша фортеця, в комплексі озброєння дальнього бою якої спостерігаються болгарські впливи, відома в Джердапі (Сербія) (Додаток К 5). Період знищення фортеці визначити важко за відсутності чітких хронологічних індикаторів. Матеріали фортеці датуються переважно V-VIII ст. Звідти, зокрема, походять кочівницькі наконечники стріл з трьохгранно-трьохлопастною бойовою головкою. Крім того, з означеної фортеці відомі також трьохгранні наконечники стріл. Черешкові вістря стріл з фортеці Джердап переважно листовидні та мають кочівницьке походження. Відмітимо, що в околицях фортеці Джердап, подібні наконечники стріл трапляються також у Ртково, Любічевічі-Гламії, Врсеніце, Сталаці (Сербія) (Додаток К 6) тощо. Підтвердженням військових дій між болгарами, сербами та хорватами в IX ст. на території Боснії та на Приадриатичному узбережжі є втульчасті двошипні вістря стріл, які датуються VIII-IX ст. [762; 782, р. 57-68] (Додаток К 7). Показово, що значна кількість наконечників стріл означеного вище типу походять з хорватських могильників у Далмації та Лібурнії.

Військові дії в IX – першій третині X ст., пов'язані болгарами, хорватами, сербами та франками знайшли своє відображення в знахідках предметів озброєння дальнього бою на території Приморської Хорватії та Сербії [569; 670; 671, s. 111-147]. Так, наконечники стріл, виявлені на території середньовічної фортеці Малі Зворнік (Сербія) датуються IX ст. Найбільш важливими хорватськими могильниками, де виявлені франкські, болгарські та безпосередньо хорватські впливи в озброєнні дальнього бою, є

Біскупія-Црквіна, Більяне Доньє, Бенковац, Деврське, Кнін-Плавно, Кольне-Црквіна, Сестановац-Жежевїца (Хорватія). Датуються могильники VIII-X ст. [719; 720; 721]

До предметів озброєння дальнього бою війська дунайських болгар IX – першої третини X ст. відносяться також деталі колчанів, які представлені залізними скобами, кріпленнями, пластинами, а також гачками для кріплення до ремня колчана різних модифікацій та з різним художнім оформленням. Більшість гачків кріплення походять з північно-східної Болгарії. Крім того вони були виявлені на селищі IX-XI ст. у с. Одерці, на городищі у с. Скала (Болгарія), на городищі Бржецлав-Поганско в Словаччині та на городищі в с. Рухотин (уроч. Корнешти) (Україна). Подібні гачки датуються кінцем VIII – початком X ст. Як зазначав О. Медведєв, наявність гачка у колчані воїна свідчила про те, що він був кінним лучником. Деталі колчанів є частою знахідкою не лише в старожитностях Дунайської Болгарії, а й в угорських та печенізьких похованнях кінця IX – першої половини X ст. Найбільш часто трапляються залізні скоби – стержні, які, переважно, у верхній частині мають ромбоподібне закінчення з отвором посередині або без нього. Нижня частина виробів кріпилася до іншої скоби, підтримуючи колчан зверху. Подібного типу знахідки відносяться до спорядження лучника-кочівника IX-XI ст. і характерні не лише для війська дунайських болгар, а й для інших кочівників – авар, хазарів, угрів, печенігів [633, р. 197-202; 634, р. 133-153] тощо. Означені вище деталі колчанів відомі на багатьох пам'ятках Центрально- та Південно-Східної Європи. Значна їх кількість зосереджена в Карпатській улоговині. Подібні скоби походять з могильника Секешфегервар (Угорщина), поховання № 81 у с. Шаркадкерестур (Угорщина), поселення Ханска (Молдова), городища в с. Рухотин (уроч. Корнешти) (Україна) [399, с. 254-277] (Додаток 3) тощо.

Озброєння ближнього бою війська дунайських болгар IX – першої третини X ст. представлене різними типами клинкової зброї, до якої відносяться мечі, палаші, шаблі, ножі. Крім того, до зброї ближнього бою

дунайських болгар відносяться списи, сокири, бойові молоти та кистені. Клинкова зброя болгарського війська IX – першої третини X ст. була надзвичайно різноманітною та ввібрала в себе не лише візантійські впливи, а й аварські [690]. Існування меча в комплексі озброєння ближнього бою дунайських болгар IX-X ст. підтверджується писемними, іконографічними, епіграфічними та археологічними джерелами. Так, меч згадується в «Посланні патріарха Христофора» в контексті війни візантійського імператора Лева V Вірменина (813-820) з болгарами [69, с. 40-41]. Також меч фігурує в 67 главі «Відповідей папи Миколая I болгарам», де зазначається про обряди, пов'язані із заклинанням меча. У візантійських писемних джерелах відомі багато різних назв окремих типів клинкової зброї, що ускладнює її поділ на мечі, шаблі і палаші. Найчастіше у джерелах використовуються 2 терміни – «*ξίφος*» і «*σπάθη*» [249, с. 91-103; 250; 253, с. 233-240;]. Тут не вказується також термін, яким би позначалася шабля. В праці візантійського історика Іоанна Зонари «*Επιτομή ἱστοριῶν*» (XII ст.) зазначається, що війська Фоми Слов'янина врятувалися від болгарського меча («*ἀκινάκη*») після битви з болгарським ханом Омуртагом [42, с. 149-208]. Грецький вчений Т. Коліас, проаналізувавши візантійські писемні джерела, дійшов висновку, що в означених середньовічних текстах згадуються односідна («*παριήριον*») та двосідна («*σπαθίον*») клинкова зброя.

На археологічних пам'ятках кінця VIII – середини X ст. в Карпато-Балканському регіоні мечі трапляються рідко. Крім того військова культура, тактика та стратегія війська дунайських болгар в даний час, очевидно, не передбачала масове використання мечів. Болгарська армія, в якій у IX – першій третині X ст. переважала кіннота мала на озброєнні шаблі, яких знайдено більше у порівнянні з мечами. У Карпато-Балканському регіоні трапляються цілі мечі та їх деталі, переважно скандинавського, франкського [823, s. 9-54; 824, s. 183-110; 834, s. 55-73; 835] та візантійського походження [544, с. 121-138; 557, р. 67-83; 558, р. 125-182; 700; 726, s. 459-470; 727]. Один з мечів, який відноситься до комплексу озброєння болгарського війська, був

знайдений в районі Риського проходу (Болгарія) і датується кінцем VIII – першою половиною IX ст. Інші мечі, які походять з Карпато-Балканського регіону і датуються означеним вище періодом, відомий болгарський дослідник В. Йотов поділив на кілька типів (Додаток Н-Н 2). Очевидно, болгарські війська були знайомі з мечами типу «Kunagota» (Додаток Н 1, I), які датуються першою третьою Х ст., типу «Пліска-1948», деталі якого походять з Пліски та з фортеці Пекуюл луй Соаре (Румунія) [606], типу «Čierni Brod», де в аварсько-слов'янському могильнику був знайдений цілий меч, який датується кінцем VIII – початком IX ст., типу «Пліска-2005» і типу «Галово». Фрагменти візантійських мечів відомі також на території Сербії. Звертає на себе увагу на себе також меч, знайдений недалеко від місцевості Галово (Болгарія). Болгарський вчений В. Йотов та англійський історик Д. Ніколле датували його IX-X ст. [249, с. 91-103] Звертає на себе увагу значна кількість знайдених фрагментів, очевидно, візантійських мечів, які датуються Х ст. на території Болгарії та Румунії. Так, вони походять з Абрітуса, Пліски, Сілістри (Болгарія) тощо.

На території Болгарської держави також був знайдений один з мечів, який, очевидно, мав скандинавське походження [653, р. 7-29; 680; 681, р. 543-612]. Він походить з фортеці Опока (Болгарія), за типологією Я. Петерсена відноситься до типу К і датується першою половиною IX ст. Аналогічні мечі з Франції датуються 845-900 рр. Це дозволяє припустити, що подібного типу мечі в Болгарській державі з'явилися пізніше і побутували, очевидно, в Х ст.

Важливими стосовно клинкової зброї дунайських болгар періоду IX – першої третини Х ст. виступають іконографічні та епіграфічні джерела. Так, зображення меча збереглося на кам'яній плиті, яка була знайдена під час досліджень палацу хана Крума в Плісці (Болгарія) [433]. Аналіз джерела та видова кореляція меча за тими деталями, які збереглися (навершя, руків'я, лезо) дозволяє стверджувати, що меч датується IX – початком Х ст. Деталі мечів були залізні та бронзові наконечники піхов. Один з таких наконечників був знайдений в с. Мінеральні Бані (Болгарія) і датується кінцем IX-X ст.

Очевидно, подібний наконечник піхов був деталлю мечів типу «Галово». Всі інші знайдені на території сучасної Болгарії наконечники піхов мечів виготовлені з бронзи, мають скандинавське походження і датуються другою половиною X – XI ст. [404, с. 137-139].

Іншими видами клинкової зброї, які були найбільш характерні для болгар в період IX – першої третини X ст., були шабля і палаш. Використання цих типів зброї безпосередньо болгарами та іншими народами, які входили до складу болгарського війська було основним, оскільки більшість у війську дунайських болгар складала кіннота. Крім того, шабля і палаш були ефективнішими в тактиці ведення бою, яка була характерна для болгар в IX-X ст. Широке використання болгарами шабель і палашів відоме з низки іконографічних та археологічних джерел. Важливими є мініатюри з праці Іоанна Скілиці «Огляд історії» [102], археологічні знахідки шабель, палашів та їх деталей в Карпато-Балканському регіоні, а також прикрас – амулетів-вершників, на яких зображений воїн, який з лівого боку тримає, очевидно, шаблю (Додаток III; III 1). Подібні амулети є частою знахідкою в Карпато-Балканському регіоні. Походять вони з фортеці Цар Асен, Сілістри, Північно-Східної Болгарії, Нижнього, Середнього Подунав'я [117, с. 377-295; 166, с. 435-440; 479, с. 29-40; 663, s. 97-104] (Додаток II 3) тощо.

Шаблі та їх деталі, які походять з Карпато-Балканського регіону і датуються IX – першою половиною X ст., можна поділити на декілька груп. Характеристику, аналіз та систематизацію знахідок, як походять переважно, з території Болгарії здійснили відомі болгарські історики В. Йотов [251, с. 97-102; 253, с. 233-240; 254, с. 217-225;], Н. Хрісімов [385, с. 338-358; 386, с. 355-370] та Д. Рабовянов [436; 438, с. 99-114; 759, р. 73-86]. За хронологічним принципом, видовій кореляції та впливах різних кочових народів на військову справу болгар в IX – першій половині X ст. шаблі з Карпато-Балканського регіону поділяються на 3 типи. Один з цих типів, а саме тип 2 (за В. Йотовим) та група III (за Н. Хрісімовим), викликав в колах дослідників військової справи досить багато дискусійних питань у плані

видової інтерпретації, функціонального використання та етнічної ідентифікації означеного типу шаблі. Даний тип клинкової зброї являє собою групу, представлену екземплярами з односічним клинком та іншими стилістичними особливостями, зокрема конструкцією навершя, а також перехрестям. Подібні шаблі дослідники відносять виключно до типу предметів клинкового озброєння, характерного для військової культури Першої Болгарської держави.

Аналіз зображень на мініатюрах з праці Іоанна Скілиці дозволяє стверджувати, що цей тип клинкової зброї, очевидно, варто відносити до «*παράμῃριον*» – односічної клинкової зброї, яка згадується у візантійських писемних джерелах [102]. У праці візантійського імператора Лева VI Мудрого «Тактика» «*παράμῃριον*» описуються як «великі односічні махайри» [57, с. 166-174]. Вони згадуються також під іншими назвами, серед яких «*μάχαира*», «*μάχαριον*», «*μικρά μάχαира*», «*ἐγχερίδιον*», «*παραζκρίδιον*» чи «*βούγλιν*». Махайра («*μάχαира*») – вид клинкової зброї, який характеризується масивним прямим односічним клинком. У праці візантійського імператора Никифора II Фоки «Стратегіка» «*παράμῃριον*» рекомендувався для озброєння візантійської важкої кінноти – катафрактаріїв («*κατάφρακτος*») [60].

Шаблі та їх деталі, які відносяться до типу 2 (за В. Йотовим) та групи III (за Н. Хрісімовим) знайдені лише на тих територіях Карпато-Балканського регіону, котрі перебували в межах держави дунайських болгар або знаходилися під впливом їхньої військової культури. Беручи до уваги те, що Болгарська держава була поділена на «Внутрішню» і «Зовнішню» області, можна стверджувати, що кількісно на території «Внутрішню» області знахідок вищезгаданих предметів клинкового озброєння знайдено більше. На території «Зовнішньої» області, тобто на землях, які знаходилися на північ від р. Дунай («*Βουλγαρία ἐξείθεν τοῦ Δαυοβίου*») – навпаки. На сьогодні відомо лише близько десятка шабел та їх деталей.

На території тогочасного ядра Першої Болгарської держави в центральній «Внутрішній» області на сьогодні виявлено 5 односічних

клинків з різними деталями, а також окремо деталі шабелі, серед яких найбільш чисельними є перехрестя – близько 10 екземплярів. Шаблі знайдені в Абрітусі, Червоному Брязі [472], Тирговіщі в північно-східній Болгарії. Ще один екземпляр походить з нелокалізованої місцевості в Болгарії. Перехрестя в свою чергу походять з Пліски, 2 екземпляри з фортеці Руйно, Русенско, Старо Село, Добрічко та Марково (Болгарія). Із «Зовнішньої» області Болгарської держави шаблі та їх деталі походять з Оломоуца, Бржецлава (Чехія), з Рухотинського городища (уроч. Корнешти) (Україна) (3 екземпляри) [143, с. 76-92; 269, с. 68-75; 274, с. 60-64; 275, с. 78-91] (Додаток Н 8; Н 9), з Львівської, Хмельницької областей (Україна), з Чакайовців [763], Бржецлава (Словаччина) [610], Колошвара (Румунія) (Додаток Н 4-Н 11).

Ключовим визначальним чинником у визначеності болгарської приналежності означеного типу шаблі слугує аналіз її видової кореляції. Подібні шаблі – залізні одноручні, як зображені на іконографічних джерелах. Вони відрізняються клиноподібним та досить масивним прямим клинком. Зверху до клинка кріпилося перехрестя, яке представлене сплюснутою підциліндричною основою, від якої відходять дві сплюснуті круглі деталі. Навершя складалося з 2 частин: верхньої – «шапки», яка посередині має невеликий отвір, та нижньої частини – циліндричної основи з швом, яка кріпиться до «шапки». На нижній частині наявні отвори для кріплення навершя до руків'я клинкової зброї. Їх кількість могла бути різною. На нашу думку, до подібного типу клинкової зброї, за аналогіями зі схожими шаблями з пам'яток Хазарського каганату, мали також бути деталі наконечників піхов та оковок від них [298, с. 212-231]. Останні представляли собою овально сплюснуті пластини, які зверху мали залізні стержні для кріплення. Одна з таких була знайдена на городищі біля с. Рухотин (уроч. Корнешти) (Україна).

Клинок шабелі типу 2 (за В. Йотовим) та групи III (за Н. Хрісімовим) зі знахідок в Карпато-Балканському регіоні має довжину переважно 66-82,5 см, ширина клиноподібного леза коливається в межах 3,6-3,8 см. Довжина

перехрестя коливається від 6,3 до 9,7 см. Зважаючи на знахідки з території Болгарії, а також на їх схожість з шаблями ранніх болгар на території Кавказу, Хазарського каганату [148, с. 16-25], болгарський історик В. Йотов висунув думку про приналежність даного типу клинкової зброї болгарам і датував їх IX – початком X ст. Знахідка шаблі в Оломоуці (Чехія) дозволила відсунути межі побутування подібних старожитностей до перших десятиліть X ст. Враховуючи останні дослідження, В. Йотов наразі вважає, що подібний тип шабелъ поширився в Болгарії після переселення хазар та болгар з Хазарського каганату внаслідок Громадянської війни на початку IX ст. На нашу думку, не потрібно відкидати тезу про те, що подібний тип шабелъ міг потрапити на територію Першої Болгарської держави раніше, зокрема в кінці VIII ст. Важливо, що подібні шаблі знаходять свої архаїчні аналогії в старожитностях VI-IX ст. у Причорномор'ї, Приазов'ї [226; 332], на Кавказі. Повертаючись до аналізу наверх вищезазначених типів шабелъ відзначимо, що в болгарській історіографії існує думка, що подібного типу знахідки могли бути наверх мечів, які В. Йотов виділяв в окремий візантійський тип мечів – «Галово». Дуже схожий екземпляр вищеописаного наверх походить з фортеці Пекуюл луй Соаре (Румунія), яке В. Йотов відносив до деталей візантійських мечів типу «Пліска-1948». Подібні наверх В. Йотов датував VII-XI ст. [253, с. 233-240].

Важливою для етнічної та хронологічної ідентифікації шабелъ є кореляція та визначення конструктивно-морфологічних параметрів наверх, перехрестя та клинка. Так, наверх шабелъ мали довгу циліндричну нижню частину та були виготовлені у простому стилі, техніці та не відрізнялися естетизмом та геометричністю як наверх мечів IX-X ст. Вищевказані твердження стосовно географії поширення та видової кореляції означеного типу шабелъ дозволили дослідникам висловити думку про те, що останні, які сформувалися як клинкова зброя безпосередньо дунайських болгар, мали значний вплив з боку мілітарної культури Візантійської імперії (Додаток Н 11). На нашу думку, важливим є той факт, що конструктивні

елементи подібних шабелів знаходять свої аналогії серед клинкової зброї у Передкавказзі та Північно-Східному Приазов'ї з деякими незначними видовими відмінностями [211, с. 229-232; 302]. Так, у Краснодарському краї в Росії була знайдена фактично ціла шабля зі схожим типом навершя та абсолютно іншим типом перехрестя [142, с. 84-92].

Археологічні знахідки предметів озброєння з середньовічних пам'яток Приазов'я, Передкавказзя та Причорномор'я дозволяють проаналізувати військову справу протоболгар в перехідний період, від кочування до осілости – у VII-VIII ст. [154; 213; 492, с. 98-108; 493]. Це, в свою чергу, дозволяє на основі різних категорій предметів озброєння визначити їхню хронологічну та етнічну приналежність, прослідкувати архаїчні типи зброї, які поступово еволюціонували в Болгарській державі в IX і X ст. Означена вище теза підтверджується тим, що при аналізі клинкової зброї дунайських болгар IX-X ст. в згаданих вище регіонах дослідники знаходять архаїчні типи шабелів на пам'ятках VII-VIII ст. Російський дослідник У. Кочкаров, проаналізувавши клинкову зброю означеного періоду з Передкавказзя, виділив 8 типів шабелів [302]. Усі вони схожі між собою, але хронологічна кореляція типології ґрунтується на зігнутості самого клинка, зовнішньому вигляді навершя, перехрестя тощо. Виглядає можливим той факт, що землі Приазов'я і Передкавказзя були батьківщиною подібного типу зброї, яка у VIII ст. була ще досить архаїчною. Починаючи з початку IX ст. подібні шаблі почали поширюватися на територію Карпато-Балканського регіону і, найбільш ймовірно, були в комплексі озброєння військ Візантійської імперії та Хазарського каганату.

Порівнюючи шаблі з Приазов'я і Передкавказзя та шаблі з території Першої Болгарської держави відзначимо, що вони схожі за зовнішнім виглядом, але виглядають архаїчнішими [287, с. 101-105; 289]. Навершя подібних шабелів відрізняється фактично усіма складовими верхньої та нижньої частин. Перехрестя за видовою кореляцією схоже лише з типом II (підтип Б) – зігнуті перехрестя з кулеподібними закінченнями (тип ІБ, за

А. Кірпічніковим). Відмінності між перехрестями «болгарських шабелъ» та передкавказькими полягають у тому, що вони є незігнутими, як сама циліндрична основа, так і додаткові кулеподібні елементи з обох боків. Останні є плоскими в перетині. Вищевказані видозміни були зумовлені передусім ступенем зігнутості клинка та визначенням функціонально-видової приналежності зброї як шабля. Клинок так званих «болгарських шабелъ» є прямим. На нашу думку, основні типи шабелъ та палахів з Передкавказзя і Приазов'я варто розглядати як ті, які відобразили першопочатковий вплив на формування клинкової зброї Першої Болгарської держави на початку IX ст. До другої половини IX – початку X ст. вони вже поступово еволюціонували та були відомі в комплексі клинкового озброєння дунайських болгар та угрів. Впродовж IX ст. шаблі різних типів з Передкавказзя та Приазов'я поширилися як по території Хазарського каганату, так і на суміжних теренах, і, що важливо, поширилися у західному напрямку, та, найбільш ймовірно, на території, якими в той час володіла Візантійська імперія [287, с. 101-105].

Інші типи шабелъ, які знайдені на пам'ятках VIII-X ст. в Карпато-Балканському регіоні відносяться до типів, які, очевидно, були занесені на ці терени безпосередньо болгарами в першій половині IX ст. та уграми в другій половині IX – першій третині X ст. Один з типів шабелъ, очевидно, необхідно віднести до періоду кінця VIII – першої половини IX ст. До цього типу відносяться шаблі з простим перехрестям, яке немає циліндричного розширення посередині виробу [578, р. 83-110]. Подібного типу знахідки походять з Північно-Східної Болгарії, Шумена, фортеці Ізворово (Болгарія). Крім того, схоже на вершя також походить з городища Фундул-Герца в Румунії [751]. Поширення шабелъ «угорського» типу пов'язано, очевидно, з масовою експансією угрів в кінці IX ст. в Карпато-Балканський регіон [607, р. 121-124]. Шаблі «угорського» типу відрізняються від болгарських шабелъ конструктивно-морфологічними особливостями, більшою вигнутістю клинка і руків'я та меншою масою, що було пов'язано, очевидно, з маневреністю кінноти в битвах [660, р. 327-338]. Можна припустити, що шаблі

«угорського» типу були в комплексі озброєння болгарських військ, але, очевидно, з початку X ст. Значна кількість шабел «угорського» типу виявлена в похованнях IX-X ст. в Карпатській улоговині та на багатьох пам'ятках Центрально- та Південно-Східної Європи. Визначним критерієм в їхній типології є навершя та перехрестя. Декілька цілих шабел «угорського» типу походять з Північно-Східної Болгарії, фортеці в с. Попіна, с. Яребіца (Болгарія) [660, р. 327-338] тощо. Навершя та перехрестя шабел «угорського» типу, які мають також аланські паралелі, відрізняються різними видами орнаментації, технікою та стилем виконання [469].

Важливим критерієм визначення етнічної приналежності і хронології існування шабел «угорського» типу є аналіз перехресть, які болгарський дослідник В. Йотов виділив в 3 окремі типи [660, р. 327-338]. До першого відносяться перехрестя з видовженою ромбічною формою, як наприклад з саблі з Шумена (Болгарія). Вважається, що періодом побутування різних типів клинкової зброї з означеним вище перехрестям був кінець VIII – перша половина IX ст. В. Йотов відносить шаблі з подібним перехрестям до військової культури Аварського каганату кінця VIII – початку IX ст. Крім того, подібного типу навершя відомі з протоболгарських могильників на р. Волга, з Північного Кавказу і датуються другою половиною VII – IX ст. До другого типу перехресть відносяться ті, які були описані вище, і котрі виділяються в окремий «болгарський» тип. Третій тип перехресть представлений знахідками ромбічної форми зі скошеними боковими раменами з кругами по обох кінцях виробу. Шаблі подібного типу походять з с. Попіна, с. Цані (Болгарія), Північно-Східної Болгарії. Вони є частою знахідкою на пам'ятках Центрально- та Південно-Східної Європи, де переважає угорський компонент і датуються другою половиною IX – X ст. Один екземпляр описаного вище перехрестя походить з городища Єскимауци (Молдова) [420, с. 291-299]. До деталей предметів клинкової зброї належать також прикраси деталей піхов шаблі. Більшість з них представлені залізними чи бронзовими аплікаціями з рослинним орнаментом [199; 200, с. 99-119].

Знайдені вони у фортеці в с. Ізворово, Доростолі, Варні, Дебрені, фортеці в с. Цар Асен (Болгарія), могильнику поблизу с. Тисавашварі (Угорщина), де датуються X ст. [421, с. 410-420; 422, с. 25-40]. Більшість з них, очевидно, є деталями шабел «угорського» типу. За аналогічними матеріалами з Північного Кавказу, подібні аплікації датуються початком IX ст. Крім того, очевидно, до клинкової зброї необхідно зарахувати ножі, які відомі з багатьох пам'яток IX – першої третини X ст. в Центральній- та Південно-Східній Європі.

Наступним типом зброї ближнього бою в комплексі озброєння дунайських болгар IX-X ст. були списи. У візантійських джерелах вони згадуються під різними назвами, зокрема «*ἀκόντιον*», «*βόρυ*», «*βόρατος*», «*κοντός*», «*κοντάριον*», «*λόγχη*» і поділялися на 2 типи. До першого відносилися безпосередньо масивні списи, якими завдавали удар в близькому бою, а до другого – металеві списи (сулиці) («*λογχίδια Σκλαβινίσκια*»), які візантійські джерела відносили до слов'янського типу зброї. Масове поширення списів в армії дунайських болгар в IX-X ст. було пов'язано з удосконаленням кінського спорядження, зокрема стремен, що давало додаткову опору та маневреність для нанесення удару по противнику. В праці візантійського імператора Лева VI Мудрого «Тактика» зазначається, що угри, як і болгари, були озброєні довгими списками і носили їх збоку [57, с. 166-174]. Слов'яни, в свою чергу, володіли одним великим списом і двома маленькими металевими сулицями. Під час зустрічі болгарського царя Симеона та візантійського імператора Романа I Лакапіна (920-944), за свідченнями Симеона Магістра, болгарські воїни були озброєні «золотими та срібними списками» (*очевидно, інкрустовані золотом та сріблом – В.К.*). Використання списа у комплексі озброєння болгарських військ періоду початку IX ст. відомо зі свідчень Феофана Сповідника [86, с. 226-289]. Металевий спис зображений також в композиції Мадарського вершника (VIII-IX ст.) [303, с. 125-173; 350, с. 34-51]. Важливі дані стосовно використання списа болгарськими військами подають епіграфічні джерела,

які представлені малюнками-графіті з Пліски, Великого Преслава тощо. Графіті дозволяють стверджувати, що довжина списа становила приблизно 2-2,5 м. Аналізуючи мініатюри з праці Іоанна Скілиці «Огляд історії», можна дійти висновку, що піхота війська озброювалася списками та щитами, а кіннота – списками і шаблями [102]. Воєначальники показані без списів. Відзначимо, що наконечники списів відомі на багатьох пам'ятках Карпато-Балканського регіону IX-X ст. Болгарський дослідник В. Йотов здійснив класифікацію наконечників списів з території Болгарії [250]. Проаналізувавши 43 екземпляри, В. Йотов виділив кілька типів наконечників, класифікувавши їх за формою, перетином пера та формою втулки (Додаток П). До першого типу відносяться наконечники списів з еліпсоподібною формою і перетином пера. В. Йотов виділив кілька підтипів, серед яких наконечники списів видовженої еліпсоподібної (ланцетоподібної) форми вістря з розширенням посередині пера і маленького діаметру втулки. Подібні списи походять з Пліски, Преслава, с. Добрічко (Болгарія). В Карпато-Балканському регіоні описані наконечники списів датуються VIII-XI ст. Угорський вчений Л. Ковач відносив подібного типу списи до типу 2 і пов'язував їх з франкськими (кінець IX – початок X ст.) чи скандинавськими (кінець X – початок XI ст.) впливами в комплексі озброєння угрів IX-XI ст. До другого підтипу В. Йотов відніс наконечники списів еліпсоподібної форми пера, з розширенням посередині. Походять вони з Пліски, Преслава, Одирців, Дебелта, с. Добрічко (Болгарія) і датуються VIII-XI ст. Словацький історик А. Руткай, проаналізувавши списи з Середнього Подунав'я, дійшов висновку, що більшість з них відносяться до великоморавської епохи і датуються IX – початком X ст. [744; 768, s. 105-121; 769, p. 179-188; 770, s. 119-216; 771, s. 245-395].

Третій тип списів представлений екземплярами з видовженою листоподібною формою пера, розширенням його в нижній частині та еліпсоподібним перетином пера. Екземпляри описаних вище списів походять з Пліски, Преслава, Одирців, Руйно, фортеці у с. Челопеч, с. Поп Русаново,

могильників в с. Сіні та с. Вініца (Болгарія) і датуються X-XI ст. До четвертого типу відносяться наконечники списів з трикутною формою пера та ромбічним перетином, які В. Йотов розділив на 2 підтипи. До першого підтипу відносяться наконечники списів, які мають форму ромба. Вони знайдені в похованні № 33 могильника біля с. Новий Пазар (Болгарія), в могильнику у с. Красен (Болгарія), Плісці, фортеці в с. Цар Асен, Окорш, Хасково (Болгарія). Більшість наконечників списів цього підтипу знайдені в болгарських похованнях кінця VIII – початку IX ст. До другого підтипу відносяться чотирьохлопастні наконечники списів, які мають форму ромба. Вони походять з фортеці у с. Завет та з Великого Преслава (Болгарія) і датуються X-XI ст. Зброєзнавці А. Кірпічніков та Л. Ковач стверджували, що подібного типу списи є кочівницькими, та могли використовуватися як болгарами, так і аварами, уграми та печенігами. Останній 5 тип списів представлений екземплярами з шипом, один з яких був знайдений болгарською дослідницею Ж. Віжаровою в похованні в с. Кривіна (Болгарія). Крім того, до наверх також необхідно віднести екземпляри, які мають форму хреста, і, очевидно, були наверхами знамен, які показані на різних епіграфічних джерелах. Два наверха у вигляді хрестів були знайдені у фортеці у с. Средище (Болгарія). Датуються вони, очевидно, IX-XI ст. Відзначимо, що в Карпато-Балканському регіоні виявлено значну кількість списів, очевидно, франкського походження [656, s. 47-78; 657, s. 1-40; 658; 659], які відрізняються конструктивно-морфологічними параметрами та видовими особливостями від болгарських, хазарських та угорських і переважно відомі з території Подунав'я, та Поморав'я. Вони датуються IX-X ст.

Одним з найбільш поширених типів зброї ближнього бою у війську дунайських болгар IX – першої третини X ст. були сокири. У візантійських писемних джерелах вони отримали назву «*πέλεκυς*» чи «*τζικούριον*». У праці візантійського імператора Лева VI Мудрого «Тактика» відзначається, що сокири 4 типів були на озброєнні важко- і легкоозброєної піхоти і

важкоозброєної кінноти [57, с. 166-174]. В Карпато-Балканському регіоні сокири є частою знахідкою на пам'ятках VIII-X ст. та відображають контакти між аварами, болгарами, хазарами, угорцями, франками та військами Візантійської імперії. Крім того, сокири були універсальним предметом, який слугував не лише у військовій справі, а й у господарстві. Типологію сокир з середньовічних пам'яток Болгарії здійснили болгарські вчені С. Вітлянов та В. Йотов. Останній поділив сокири VIII-XI ст. з території Болгарії на 2 групи – легкі та важкі (Додаток Р). Легкі сокири відрізняються від важких менш масивним лезом. Усі легкі сокири з території Болгарії В. Йотов поділив на 6 типів. До першого відносяться сокири з трапецієподібним лезом та широким розширенням при основі (2 варіанти), які датуються кінцем VIII-XI ст. Другий тип представлений екземплярами з трапецієподібним видовженим доверху і донизу лезом (3 варіанти). Походять сокири означеного типу з Північно-Східної Болгарії, с. Одирці, фортеці біля с. Бозвелійско (Болгарія). Хронологічні межі побутування означеного типу сокир – друга половина IX – середина XI ст. Зброезнавці А. Руткай та Л. Ковач виділили описані вище сокири в тип IV-A та тип III-A, відповідно і датували подібного типу сокири X – початком XI ст. [744; 768, s. 105-121; 769, p. 179-188; 770, s. 119-216; 771, s. 245-395]. Третій варіант сокир представлений екземплярами з трапецієподібною формою леза, яке розширюється донизу та різними елементами отвору для кріплення та круглим завершенням на іншій стороні сокири (3 варіанти). Два з 3 означених варіантів сокир походять з селищ та фортець в Болгарії, які датуються другою половиною IX – серединою XI ст. Угорський вчений Л. Ковач відносив подібного варіанту сокири безпосередньо до угорських впливів в комплексі озброєння ближнього бою Карпато-Балканського регіону в IX ст. За археологічними матеріалами на Північному Кавказі, подібного типу сокири датуються початком IX ст. Третій варіант сокир має скандинавське походження і датується другою половиною X – XI ст. Четвертий тип сокир представлений екземплярами з суцільним дугоподібним лезом (3 варіанти). Більшість з них датуються X-XI ст. і відомі

як в скандинавських старожитностях, так і в угорських. П'ятий тип сокир схожий на попередній, але відрізняється поліваріантністю основи кріплення до леза (3 варіанти). Словацький зброєзнавець А. Руткай використовуючи матеріали з Середнього Подунав'я, виділив їх в окремий тип V і датував X ст. [832, р. 147-176] Л. Ковач на основі матеріалів з Угорщини виділив їх в тип I і датував X ст. Шостий тип сокир представлений екземплярами з подовженим донизу лезом та крилоподібними закінченнями на протилежній стороні. Два екземпляри подібного типу сокир походять з Північно-Східної Болгарії.

До другої групи сокир, які були на озброєнні дунайських болгар та масово побутовали в Карпато-Балканському регіоні в IX-X ст., відносяться важкі сокири, які поділяються на 3 типи. Відзначимо, що від легких сокир вони відрізнялися більшими розмірами та масою, що очевидно, було пов'язано з їхньою ефективністю та багатофункціональністю. Перший тип має видовжене лезо та різну конструкцію обуха (3 варіанти). За археологічними матеріалами з Стирмена, Доростола, Пліски, фортеці у с. Цар Асен, фортеці у с. Скала, Руйно (Болгарія) подібного типу сокири датуються кінцем IX – серединою XI ст. Другий тип представлений сокирами з дугоподібним лезом, квадратною в перетині основою та різною конструкцією обуха (3 варіанти). Археологічні джерела з Болгарії, Румунії [579, р. 359-390], Потисся, Подунав'я [340, с. 20-34; 567, р. 129-146] дозволяють стверджувати, що подібного типу сокири датуються X ст. Останній з типів сокир схожий на попередній, але відрізняється плавним пониженням леза та простішими варіантами основи та обуха. Походять вони з Пліски та Великого Преслава (Болгарія) і датуються IX-XI ст.

Сокири менших розмірів використовувалися у війську дунайських болгар та інших кочівників не лише в ближньому бою, а й могли використовуватися в якості метальної зброї. В праці візантійського імператора Лева VI Мудрого «Тактика» зазначається, що важкі сокири використовувалися важкоозброєною піхотою, яка знаходилася в перших

рядях війська [57, с. 166-174]. Очевидно, металеві сокири менших розмірів потребували скрупульозного виготовлення, мали чітко уніфіковані розміри та використовувалися переважно кіннотою, що і пояснює невелику кількість деяких типів легких малих сокир в Карпато-Балканському регіоні в порівнянні з сокирами більших за розмірами і масою в період IX-X ст. Загалом, описані вище 9 типів сокир, як малих за розмірами і масою, так і великих, відомі з багатьох регіонів Карпато-Балканського регіону, зокрема з Сербії, Добруджі, Мунтенії [574, р. 115-162; 575, р. 167-178], Олтенії (Додаток Р 3), Трансільванії [568, р. 179-221; 570; 614; 728], Банату [613; 713, р. 191-207], Крішани [612, р. 331-341], Марамуреша, з території Молдови [546, р. 215-220; 632, р. 313-332] (Додаток Р 5), Буковини [176, с. 42-44] (Додаток Р 1), Потисся, Подунав'я (Додаток Р 4; Р 6), Поморав'я (Додаток Р 2) тощо. Важливими виступають епіграфічні джерела, які представлені рисунками-графіті з зображеннями сокир з Пліски. Аналіз цього джерела дозволяє стверджувати, що на камені зображені сокири, які очевидно, відносяться до типу 6 і датуються IX-X ст.

Ударна зброя з комплексу озброєння дунайських болгар IX – першої третини X ст. представлена бойовими молотами та кистенями. Бойовий молот (*«ἀκούτιος»*) є тим видом ударної зброї, який використовувався, очевидно, не часто. Підтвердженням цього є незначна кількість згадок в писемних джерелах та надзвичайно мала кількість на археологічних пам'ятках IX-X ст. в Карпато-Балканському регіоні З території Болгарії відомо 4 знахідки бойових молотів (Додаток С). Два екземпляри походять з Північно-Східної Болгарії, ще 2 – з фортеці в с. Руйно та с. Абрітус (Болгарія). В. Йотов вважав, що схожі бойові молоти походили з аварських та угорських поховань. У класифікації бойових молотів, здійсненій А. Руткаєм та Л. Ковачем ці предмети озброєння ближнього бою датуються VIII-IX ст. [744; 768, с. 105-121; 769, р. 179-188; 770, с. 119-216; 771, с. 245-395]. Знахідки з сс. Руйно та Абрітус В. Йотов датував кінцем IX – серединою XI ст. Крім того, підтвердження використання бойового молота в X-XI ст.

підтверджується іншими археологічними джерелами, які датуються X ст. з території Румунії. У комплексі озброєння ближнього бою як дунайських болгар, так і в інших кочівників, які перебували в Карпато-Балканському регіоні (авари, хазари, угри, печеніги) в IX-XI ст., очевидно, був і кистень, який відомий в археологічних старожитностях Дунайської Болгарії та інших державних утворень того часу лише з середини X ст.

Серед найбільш важливих типів зброї, яка в комплексі озброєння дунайських болгар IX-X ст. відігравала одне з найважливіших значень, була захисна зброя. Писемні, іконографічні, епіграфічні та археологічні джерела вказують на те, що болгарські владні структури надавали велике значення для забезпечення власної армії захисним спорядженням. Аналіз болгарських військових інвентарних написів IX-X ст. дозволяє стверджувати, що на озброєнні болгарських воїнів були пластинчастий обладунок, можливо кольчуга (?), шолом, очевидно, щит та інші деталі обладунку, які захищали тіло воїна. Бойовий кінь також мав обладунок, підтвердженням чого є інвентарний напис з Преслава, в якому зазначається, що на озброєння гарнізону фортеці постачалося 191 сідло та 192 кінські різниці («*κέντοκλα*»). Ці дані підтверджуються також іншими джерелами. Так, в праці візантійського імператора Лева VI Мудрого зазначається, що угорська, як і болгарська кіннота була одягнута в захисне озброєння [57, с. 166-174].

Важливу роль у війську дунайських болгар відігравали, очевидно, щити, які у візантійських джерелах відомі як «*ἀσπίς*» чи «*σκουτάριον*». У праці Константина Багрянородного «Про церемонії візантійського двору» [47, с. 220-229] вказано, що щит був імператорською інсигнією, і його мали право носити лише спатарії, кандидати і протектори. Щити виготовлялися з дерева і, очевидно, зверху скріплювалися залізом. Іконографічні джерела дозволяють стверджувати, що по центру щита знаходився залізний умбон, а сам щит міг бути круглим, овальним, прямокутним або трикутним. Крім того, його форма та розміри залежали від тактичних прийомів ведення бою та від роду військ. Важкоозброєна піхота мала на озброєнні щити, діаметр яких

коливався в межах 140 см, важкоозброєна кіннота – близько 117 см, а легка кіннота – близько 94 см [47, с. 220-229].

Використання круглих щитів військами дунайських болгар у IX-X ст. підтверджується епіграфічними даними. Так, воїни зі списом та великим круглим щитом зображені на стінах у Плісці та Великому Преславі (Болгарія). Крім того, важливим виступає зображення човна, вирізьблене на кістяному розі, в якому зображені 3 воїни з круглими щитами. Дана кістяна знахідка походить з с. Хірлец (Болгарія). У праці візантійського імператора Лева VI Мудрого зазначається, що слов'яни мали на озброєнні щити переважно прямокутної форми [57, с. 166-174].

Аналіз писемних, іконографічних, епіграфічних та археологічних джерел дозволяє стверджувати, що в комплексі озброєння дунайських болгар IX-X ст. важливе значення відігравав шолом, який у візантійських писемних джерелах відомий під назвами «*περικεφαλαία*», «*κράνος*», «*κόρυς*», «*κάσσις*». І. Венедіков, аналізуючи болгарські інвентарні написи IX ст., зазначав, що шоломи в той час називалися також «*τωυλσχη*». Важливими при аналізі шоломів у війську дунайських болгар IX-X ст. виступають іконографічні джерела, зокрема мініатюри з праці Іоанна Скілиці. Останні дозволяють простежити поліваріантність різних типів шоломів та поступову зміну військової культури дунайських болгар. Типологія шоломів, які зображені в праці візантійського автора, була здійснена відомою дослідницею середньовічної зброї А. Брун-Хофмеєр [564, р. 1-194] (Додаток Т). Важливими виступають епіграфічні джерела. На одному з написів палацового комплексу у Великому Преславі (Болгарія) зображений вершник з шоломом. Крім того, шоломи згадуються в 4 болгарських військових інвентарних написах. Аналіз джерел дозволяє стверджувати, що у війську дунайських болгар IX-X ст. переважали складні сфероконічні шоломи з додатковими деталями, які змінювалися у зв'язку зі зміною тактики та прийомів ведення бою.

Військові дії в Карпато-Балканському регіоні на протязі IX – першої третини X ст. між Дунайською Болгарією, Візантією, Франкською державою, Аварським каганатом, Великою Моравією, а також участь у них слов'янського населення, угрів, хазарів та печенігів призвели до формування у болгарському війську уніфікованого комплексу захисного обладунку, який, очевидно, відігравав чи не найважливіше значення в боєздатності армії болгар та сприяв успішності їх походів на далекі території в Карпато-Балканському регіоні. До комплексу захисного обладунку воїна та коня у війську дунайських болгар IX-X ст. відносяться пластинастий обладунок та кольчуга, які відомі з писемних, іконографічних, епіграфічних та археологічних джерел [250, с. 120-129]. У візантійських писемних джерелах захисний обладунок отримав назву різниці («*ρίζνιца*», «*θώραξ*», «*ζάβα*», «*λωρίκιον*», «*κλιβάνιον*»). Крім того, відзначимо, що в епіграфічних джерелах фігурує поділ на захисний обладунок воїна і на захисний обладунок коня («*κλιβάνιον*»). Важливими в цьому контексті виступають болгарські інвентарні написи IX ст. В них зазначається, що в кожену фортецю, яка знаходилася у «Внутрішній» області Болгарської держави постачалися різниці. В болгарському війську, згідно джерел, вони поділялися на 3 типи. До першого відносилася, очевидно, кольчуга («*χωρμσχη κυπε (σι)*»), пластинчастий обладунок («*εστρωγην κυπε (σι)*») та змішаний обладунок, який поєднував в собі обидва типи [47, с. 220-229]. Аналіз епіграфічних та писемних джерел дозволяє стверджувати, що військо дунайських болгар IX-X ст. було добре екіпіроване. В «Анонімній розповіді («*Scriptor incerti*»)» зазначається, що 30 000 армія болгарського хана Крума була «повністю покрита залізом» [47, с. 10-15], а згідно даних Симеона Магістра, візантійські та болгарські війська на початку X ст. мали значну кількість зброї і також були «покриті залізом» [74, с. 169-182].

Підтвердженням масового використання у війську дунайських болгар пластинчастого обладунку в IX-X ст. є археологічні знахідки з Пліски, Великого Преслава, фортець в сс. Пернік, Скала, Попіна [250, с. 120-129].

Більшість з них мають однакову форму, але відрізняються розмірами. Вони мають прямокутну форму із заокругленою нижньою частиною. Привертає на себе увагу масова кількість знахідок в археологічних комплексах столиць Болгарської держави IX-X ст. – Пліски та Великого Преслава. Відзначимо, що пластинчастий обладунок був також характерний для комплексу озброєння війська Аварського каганату та Візантії. Не виключено, що болгари запозичили цей тип зброї, або, принаймні, знали про його побутування в Аварському каганаті в кінці VIII – на початку IX ст., оскільки авари виступали союзниками Крума у війнах з Візантією в першому десятилітті IX ст. Болгарський дослідник В. Йотов висловив припущення про скандинавське походження означеного типу пластин [250, с. 120-129].

Іконографічні, писемні, епіграфічні та археологічні джерела не дозволяють стверджувати про існування кольчуги у війську дунайських болгар в IX-X ст. Аналіз археологічних джерел з Середнього Подунав'я, Поморав'я, Потисся та Подністров'я дозволяє говорити, що з другої половини IX – X ст. в середньовічного населення, яке проживало на цих територіях побутувала кольчуга. Очевидно, в IX-X ст. даний тип захисного обладунку переважав в комплексі озброєння військ Франкської імперії, Великої Моравії, Київської Русі, можливо, Хазарського каганату, а згодом був запозичений болгарами і слов'янським населенням, яке проживало в Карпато-Балканському регіоні [102; 250, с. 120-129].

Велике значення в комплексі озброєння війська дунайських болгар IX-X ст. відігравали предмети спорядження вершника та коня (Додаток У). До них відносяться кістяні фрагменти сідел, вудила [660, р. 327-338] (Додаток У 1), псалії, стремена [255, с. 125-134; 723, о. 99-112], шпори [679; 757, р. 281-297], прикраси, елементи поясної гарнітури [682, о. 99-126; 772; 773; 774, с. 109-122] тощо. Поява у війську дунайських болгар стрімен та сідел призвела до удосконалення різних типів зброї, як дальнього, так і ближнього бою, і, відповідно, визначала різну тактику та прийоми ведення бою. В болгарських інвентарних написах, які датуються IX ст., сидла

згадуються під терміном «самарі» і входили до комплексу озброєння, яке постачалося в різні укріплені пункти у «Внутрішній» області Болгарської держави. Відзначимо, що предмети спорядження вершника та коня періоду IX-X ст. є частою знахідкою на середньовічних пам'ятках в Карпато-Балканському регіоні. Відомі вони в Болгарії, Добруджі, Мунтенії [574, р. 115-162; 575, р. 167-178], Олтенії, Трансільванії [570; 580, р. 227-253; 581, р. 79-102; 628, р. 355-406; 629; 728], Банаті, Крішані, Марамуреші [582, s. 137-158; 583, р. 453-498], Молдові, Буковині [176, с. 42-44], Потиссі, Подунав'ї, Поморав'ї, Сербії та Хорватії. Предмети спорядження вершника та коня, знайдені в Тисько-Дністровському межиріччі, загалом, пов'язуються з кочівниками, які в різні періоди середньовіччя здійснювали експансію в означені вище регіони [821, s. 161-198; 822, s. 143-208]. До них відносяться авари, болгари, хазари, угри, печеніги тощо. Значна частина предметів кінського спорядження, виявлена на середньовічних пам'ятках Карпато-Балканського регіону належить франкам. На стінах палацових комплексів Пліски, Великого Преслава, Софії (Болгарія) збереглися рисунки-графіті, на яких зображений екіпірований кінь. Аналогії подібним графіті походять також з Маяцької фортеці [173; 514, с. 45-59; 515].

Важливим елементом спорядження вершника та коня у війську дунайських болгар IX-X ст. були вудила та псалії різних модифікацій, які допомагали керувати конем. На пам'ятках Карпато-Балканського регіону такі предмети спорядження коня є частими знахідками, що дозволяє здійснити їхню детальну типологію [665, s. 281-306]. Болгарські дослідники С. Вітлянов та В. Йотов розробили класифікацію залізних вудил та кістяних псаліїв з території Болгарії. В. Йотов, виявлені на території Болгарії вудила, поділив на 3 типи з різними варіантами. До першого типу відносяться двоскладові вудила з S-подібними псаліями, які відомі з фортець у сс. Дуранкулак, Кладенці, Одирці, Добрячко, Пернік (Болгарія). Російська дослідниця С. Плетньова датувала подібного типу вудила і псалії кінцем VIII – першою половиною IX ст. і відносила їх до комплексу озброєння салтово-маяцької

археологічної культури [128, с. 30-39; 258, с. 122-133; 259; 405, с. 75-77; 525, с. 64-73]. В свою чергу, відомий зброезнавець А. Криганов, проаналізувавши поховальні пам'ятки угорців датував означені вище предмети спорядження коня IX – першою половиною X ст. На середньовічних пам'ятках Карпато-Балканського регіону цей тип вудил відомий в комплексах як кінця VIII – початку IX ст. в могильниках у сс. Кюлевча та Разделна (Болгарія), так і на пам'ятках IX – початку X ст. в матеріалах фортець у сс. Кладенці та Дуранкулак (Болгарія) [475, с. 55-65; 476, с. 542-550]. До другого типу вудил відносяться двоскладові вудила з різними модифікаціями для кріплення псаліїв. Вони відомі в старожитностях не лише болгар, а й угрів та печенігів і датуються IX-X ст. Пліски та фортеці в с. Скала (Болгарія). До третього типу вудил відносяться однокладові прості вудила з круглими кріпленнями по обох кінцях. Походять вони з середньовічних фортець в сс. Одирці, Скала та з археологічних комплексів Пліски в Болгарії і датуються IX-XI ст. С. Плетньова вважала, що даний тип вудил, окрім болгар, був характерний також і для печенігів. Зброезнавець В. Йотов розробив типологію кістяних псаліїв, поділивши їх на 2 типи [250, таб. LXVII]. До першого він відніс псалії різної форми, яка залежала від типу вудила, а до другого – дугоподібні псалії. Перший тип відомий з археологічних комплексів IX-X ст. Великого Преслава, Одинців, Доростола, Старої Загори, Софії, Перніка в Болгарії. Другий тип псаліїв був характерний в основному для печенігів [250, таб. LXVIII].

Серед важливих елементів спорядження вершника та коня в комплексі озброєння дунайських болгар IX-X ст. були стремена, які дозволяли керувати конем та надавали маневреності кінноті загалом. Аналіз епіграфічних та археологічних джерел дозволяє говорити про поліваріантність різних типів стрімен в Карпато-Балканському регіоні загалом. Стремена зображені на рисунках-графіті з палацових комплексів Пліски та Великого Преслава, які датуються IX-X ст. Крім того ця категорія спорядження коня відображена в композиції скельного рельєфу в Мадарі (Болгарія) [303, с. 125-173; 350, с. 34-

51]. Стремена зображені також на мініатюрах Хлудовського псалтиря та на мініатюрах з праці Іоанна Скілиці «Огляд історії» [102]. Ця категорія знахідок часто трапляється в археологічних комплексах кінця VIII – X ст. в Карпато-Балканському регіоні. Крім того, їхня поліваріантність та подальша модифікація були пов'язані з експансією аварів, болгар, хазар, угрів та печенігів в різні періоди в цей регіон. Важливим критерієм їхньої поліваріантності був територіальний поділ, врахування рельєфу місцевості та тактичних прийомів ведення бою. На сьогодні існує значна кількість типологічних схем стремен IX-X ст. з Карпато-Балканського регіону. Знахідки з території Болгарії були класифіковані С. Вітляновим та В. Йотовим [102; 174; 250, с. 120-129]. Останній, враховуючи конструктивно-морфологічні параметри стремен, зокрема сам корпус та пластини для кріплення, поділив їх на 8 типів з різними варіантами. Він виділив стремена з прямокутною чи заокругленою формою корпуса та прямокутною видовженою пластиною для кріплення, круглою і трикутною формою корпуса, аркоподібною формою корпуса (4 типи) і трапецієподібною формою корпуса [250, с. 139-160]. Більшість з цих типів стремен відносяться до періоду IX-X ст. та є частими знахідками на середньовічних пам'ятках в Карпато-Балканському регіоні. Відомі вони в Болгарії, Добруджі, Мунтенії, Олтенії, Трансільванії [570; 728], Банаті, Крішані, Марамуреші, Молдові, Потиссі, Подунав'ї, Поморав'ї, Сербії та Хорватії. Не виключено, що деякі з типів стремен мали і франкські впливи.

Найбільш масовими знахідками, які трапляються в археологічних комплексах IX-X ст. в Карпато-Балканському регіоні та відносяться до елементів спорядження вершника та коня, є шпори [775, s. 42-62]. Вагому роль вони відігравали в комплексі озброєння авар, болгар, хазар, угрів, печенігів та франків. Словацький історик А. Руткай зазначав, що шпори були найбільш масовими елементами спорядження бойового коня, яке запозичило слов'янське населення, котре проживало в Карпато-Балканському регіоні у VIII-X ст. й отримувало військовий досвід внаслідок контактів з кочівниками

[744; 768, s. 105-121; 769, p. 179-188; 770, s. 119-216; 771, s. 245-395]. У писемних джерелах шпори згадуються у зв'язку з описом військових дій в Подунав'ї в другій половині X ст. Основними джерелами, які дозволяють визначити їх значення у військовій історії та комплексі озброєння дунайських болгар, є археологічні. Шпори, знайдені на пам'ятках IX-X ст. в Болгарії, були проаналізовані та класифіковані болгарськими істориками Ж. Віжаровою, С. Вітляновим та В. Йотовим [102; 174; 250, с. 120-129]. Останній з дослідників виділив 8 типів шпор, котрі переважно мають аркоподібну форму й відрізняються конструктивно-морфологічними параметрами шипа та раменами кріплення, що і визначило їх хронологічну ідентифікацію й типологічний поділ. Більшість шпор, як на території Болгарії, так і в усьому Карпато-Дністровському регіоні, відносяться до періоду IX-X ст. та є частими знахідками на середньовічних пам'ятках в Добруджі, Мунтенії, Олтенії, Трансільванії [570], Банаті, Крішані, Марамуреші, Молдові, Потиссі, Подністров'ї, Попрутті, Подунав'ї [757, р. 281-297; 758], Поморав'ї, Сербії та Хорватії. Шпори, які знайдені в археологічних комплексах IX-X ст. на східних та південно-східних територіях Болгарської держави мали, очевидно, франкське, великоморавське та хорватське походження, в яке в кінці IX – на початку X ст. проник угорський компонент. До елементів кінського спорядження IX-X ст. в Карпато-Балканському регіоні відносяться також залізні заклепки кріплення ременів, наносники, накладки [159; 221], ремінні розподільники [487, с. 64-70] (Додаток Ф), решми [283, с. 100-103; 337; 376, с. 24-44] (Додаток Ф 1; Ф 2), які також масово використовувалися уграми, підкови тощо.

Аналіз візантійських писемних джерел дозволяє стверджувати, що в комплексі війська дунайських болгар в IX-X ст. важливу роль відігравали машини для облог укріплень і вогнеметальна зброя. Так, у зв'язку з війнами болгарського хана Крума з візантійським імператором Никифором I та взяттям фортець Несебир та Адріанополь, Феофан Сповідник у своїй «Хронографії» зазначав, що на озброєнні військ хана Крума були облогові

машини («μηχανημασι μαγγανιχόνν καί ἐλεπόλεων») [86, с. 226-289]. В «Анонімній ватиканській розповіді («*Scriptor incertus*»)» вказано, що перед облогою Константинополя взимку 813-814 рр. болгарський хан Крум підготував до взяття міста різні типи облогових машин [7, с. 10-15]. Автор розповіді називав «ἐλεπόλεις» – рухомі вежі, які могли досягати верхніх висот фортечних стін. Облогові машини були забезпечені різними металевими конструкціями і тараном. Для захисту від зброї дальнього бою вони були покриті залізом. Внизу бойової вежі знаходився резервуар з водою, який був потрібен для вчасного гасіння пожежі. Також в джерелі згадуються «τριβόλους τε καί τετραβόλους» – металеві машини [805, р. 415-422], катапульти («καταπελται») для метання кам'яних снарядів, «χελώνας» – дерев'яні навіси, які прикривали облогові машини, за допомогою яких здійснювали підкопи під фортеці та засипали рови, «ὕψηλούς κλίμακας» – високі стовпи, які з'єднувалися між собою та підтримували облогові машини, «σφαίρας» – кам'яні снаряди для метання, «μοχλούς καί ὀρύας» – облогові машини для підкопування укріплень та розбиття стін, «κρίους» – тарани, великі дерев'яні стовпи з масивним обкованим переднім краєм та захисним залізним покриттям. Зазвичай на озброєнні війська дунайських болгар було 2 тарани. Один з них пробивав ворота, а інший – безпосередньо стіни з вигідного боку [805, р. 415-417]. Також до облогових машин відносяться «βελοστάσεις» – машини для метання стріл, «πυρόβολά τε καί λιδόβολα» – машини для метання стріл, кам'яних снарядів та вогневих сумішей з дальністю стрільби приблизно 300-400 м та «σکورπίδια» – машини для метання стріл та кам'яних ядер. Крім того, на озброєнні дунайських болгар в першій половині IX ст. були різні види облогових машин для знищення стін, а також машин в яких знаходилися воїни і могли швидко захопити фортецю (Додаток Ю). Очевидно, облогові машини використовувалися і в епоху ханів Маламіра (831-836) та Пресіана (836-852), коли відбувалося взяття фортець в сс. Філіпополь та Філіпи.

У візантійських джерелах в контексті візантійсько-болгарських війн початку IX ст. згадується вогнеметальна зброя. Так, Феофан Сповідник у своїй «Хронографії» (IX ст.) зазначав, що при облозі фортеці Несебир хан Крум захопив 36 мідних сифонів для метання грецького вогню («σιφωναὺς χαλκοῦς») [86, с. 226-289; 732, s. 449-455], а також різні вогневі суміші. Дослідники стверджують, що грецький вогонь використовувався виключно в морських битвах для підпалювання кораблів. Джерела не дозволяють стверджувати про використання грецького вогню болгарськими військами в IX ст. Крім того, на сьогодні не знайдено фрагментів мідних сифонів, які б дозволили їх реконструювати.

Таким чином, комплекс озброєння та спорядження військ дунайських болгар IX – першої третини X ст. був різноманітним. Освоєння болгарами Карпато-Дунайського регіону в означений вище час призвело до масової воєнізації слов'янського населення, ознайомлення його з різними типами зброї як дальнього, ближнього бою, так і спорядження вершника та коня. Окрім того модифікація різних типів предметів озброєння на протязі IX-X ст. в Карпато-Балканському регіоні була обумовлена постійними контактами болгарського населення з Аварським каганатом, Візантією, Франкською імперією, Хазарським каганатом, Сербською, Хорватською державами, Великою Моравією, уграми та печенігами.

4.2. Мистецтво стратегії правителів дунайських болгар

Важливим компонентом характеристики військового мистецтва дунайських болгар IX – першої третини X ст. є аналіз їхньої стратегії. Відзначимо, що у VII-VIII ст. для кочівників-болгар війни та нашествя були одним з найважливіших способів здобування засобів для існування. Переломним періодом, який змінив стратегічні принципи та пріоритети болгар стало їхнє остаточне заселення Нижнього Подунав'я та розширення сфери впливу в Карпато-Балканському регіоні. Період кінця VIII – початку IX ст. відзначався значними геополітичними змінами в Центрально- та Південно-Східній Європі, які призводили до постійних контактів між

різними державними утвореннями того часу. Починаючи з середини VIII ст. болгари вели запеклі війни з Візантійською імперією [314]. Однією з ключових та стратегічно важливих причин цих воєн в той час була боротьба за слов'янське населення («*Σχλαβηνίας*»), яке в Балкано-Дунайському регіоні було найбільш багаточисельним і постійно відігравало ключову роль у військовій політиці болгарських правителів [233, с. 26-29]. Внаслідок завоювання обширних територій в Карпато-Балканському регіоні, де проживало слов'янське населення, болгари швидко асимілювалися, сприймаючи устрій та культуру слов'ян, в яких на той час вже відбулося майнове розшарування. Після об'єднання зі слов'янськими племенами, виникло міцне політичне утворення, в якому болгарська кочова орда за деякий час розчинилася у великій масі осілого слов'янського населення [506, с. 11-105]. Стратегічно важливим було питання консолідації слов'ян і болгар, котре вирішилося шляхом проведенням адміністративно-територіальних реформ болгарськими ханами Крумом та Омуртагом в першій половині IX ст. та масовим залученням слов'ян до військово-адміністративної системи держави [280; 281, с. 31-34].

Болгарська мілітарна стратегія в IX – першій третині X ст. залежала від воєнного досвіду, який набувала держава у війнах з аварами, хазарами, Візантією, Сербською, Хорватською державами, Великою Моравією, Франкською імперією, уграми та печенігами. Концепції військової стратегії військ дунайських болгар чітко простежуються у військових діях з Візантійською імперією в IX-X ст. Економічні ресурси, політичні й територіальні поступки з боку Візантії були основними стратегічними пріоритетами болгарських військ на противагу стратегії ромеїв, котрій було характерне остаточне знищення державного утворення [233, с. 26-29]. Реалізація означених цілей болгарським військом здійснювалася шляхом рейдів до різних територій Візантійської імперії. Пріоритетним напрямком походів та набігів був Константинополь та його околиці [86, с. 226-289]. Очевидно, болгарські правителі розуміли, що для повного знищення

Візантійської імперії їм не вистачить людських, економічних та воєнних ресурсів. Тому на протязі IX-X ст. Болгарська держава старалася завоювати значні території в Карпато-Балканському регіоні та воєнізувати значну кількість населення, яке там проживало, передусім слов'янське [280; 281, с. 31-34]. Крім того, це давало змогу болгарським військам воювати з іншими державними утвореннями та племінними структурами того часу в Тисько-Дністровському межиріччі [7, с. 10-15].

Мілітарна стратегія військ дунайських болгар в першому десятилітті IX ст. щодо Візантійської імперії базувалася на швидких нападах на окремі території, які входили до її складу. В означений час болгарські війська не брали в облогу ворожі укріплення, а спустошували землі навколо Константинополя для того, щоб Візантійська імперія виконала умови, які їй нав'язували болгарські правителі. З другого десятиліття IX ст., у зв'язку з появою в болгарському війську облогових машин, їхня стратегія дещо змінилася. Показовими в означеному контексті виступають події 812-813 рр. Восени 812 р. війська хан Крума взяли в облогу фортецю Несебир та спустошили околиці з метою добитися політичних поступок з боку Візантійської імперії [7, с. 10-15]. Ромеї не прийняли умов болгар. Наступний похід відбувся у 813 р., коли болгарські війська підійшли до Константинополя і готові були брати місто в облогу. Після чергової відмови візантійських військ надати політичні поступки й території болгарам, хана Крум вдався до найбільш поширеної концепції військової стратегії болгарської армії у війнах з Візантією. На чолі багаточисельного війська він розпочав широкомасштабну кампанію по захопленні укріплених пунктів у Фракії, яка тривала з середини 813 р. по початок 814 р. Аналіз писемних джерел дозволяє стверджувати, що означена концепція військової стратегії була характерна також в період правління царя Симеона I під час його багаточисельних кампаній проти Візантійської імперії в 913-923 рр. [65, с. 185-297; 67, с. 298-314]. Загалом основні стратегічні цілі військ дунайських болгар у відносинах з Візантією зводилися до завоювання нових територій,

отримання нових економічних ресурсів, розширення торгівлі [220, с. 158-168], створення умов для населення, яке переселилося з Візантії [490, с. 317-325]. Показовим виступає той факт, що після походу 813 р., близько 40 000 осіб зі Східної Фракії були переселені ханом Крумом на землі північніше р. Дунай, тобто в «*Βουλγαρία ἐκείθεν τοῦ Δανοβίου*». Іншим важливим чинником у болгарській військовій стратегії у першій половині – середині IX ст. було використання у війнах того часу номадів – аварів, хазар, які крім того, розташовувалися в прикордонних територіях держави і охороняли межі ханства. Аналіз організації військово-адміністративної системи в Болгарській державі в IX – першій третині X ст. дозволяє стверджувати, що концепція військової стратегії болгарського війська базувалася на дисциплінованості, структурності, вмотивованості та організованості [97, с. 60-67; 724, s. 169-175]

Внаслідок завоювань обширних земель в Карпато-Балканському регіоні в IX-X ст. важливу роль у мілітарній стратегії військ дунайських болгар відігравала побудова укріплень для контролю за територіями та масова воєнізація населення. Внаслідок цього, прийоми ведення війни та захисна стратегія військ дунайських болгар і військових контингентів в різних територіях Болгарської держави зводилися до оборони проти раптових нападів ворога, тривалих облог і утриманню завойованих територій. Підтвердженням цього слугують археологічні джерела.

Важливу роль в болгарській мілітарній стратегії відігравав сезоннокліматичний фактор. Аналіз джерел дозволяє стверджувати, що в першій половині – середині IX ст. війська дунайських болгар здійснювали військові походи на протязі всього року, не використовуючи «сезонну» систему набігів. Причиною цього, очевидно, стали тактичні та стратегічні прийоми з використанням інших не кочових народів, передусім слов'ян [233, с. 26-29].

В кінці IX – першій третині X ст., у зв'язку з появою в Карпато-Балканському регіоні угрів та печенігів, «сезонна» система військових

походів пов'язувалася з літнім та осіннім періодами. Номадам, які воювали на стороні болгарського правителя були необхідні території для кочування, відгодовування коней (квітень-травень) та поповнення відповідних харчових запасів для походів. У 90-х рр. IX ст. болгарський цар Симеон I на противагу візантійсько-угорському союзу, найняв на службу печенігів, які повинні були знищити угрів в Причорномор'ї і в територіях на північному-сході Болгарського ханства [19, с. 42-57].

Константин Багрянородний у праці «Про управління імперією» зазначав, що печеніги зайняли Ателькузу – колишні території проживання угрів [46, с. 198-220]. Останні, в свою чергу, переселилися далі на захід в Карпатську улоговину і виступали союзниками болгарського царя Симеона I у війнах з Візантійською імперією в першій чверті X ст. Очевидно, як винагороду за службу та за війни з Візантією та уграми печеніги отримали для кочування терени Дністро-Дніпровському межиріччя, тобто території вищевказаної місцевості Ателькузу. Відзначимо, що для кочування печенігам надавалися території, які знаходилися на схід від р. Дністер. Ймовірно, печеніги контролювали ці території та залишалися союзниками болгарського царя Симеона I Великого до 927 р., а кордон між державою болгар та печенігами проходив по р. Дністер [133, с. 92-113]. Крім того, болгарам стратегічно важливим було надати печенігам території для кочування, оскільки болгарський правитель захищав східні кордони своєї держави від нападів кочівників [318, с. 219-223].

Стратегічно важливим також було використання номадів в IX – першій третині X ст. у польових битвах. Яскраво це проявилось в битві при Ахелой (20 серпня 917 р.), в якій болгарські війська з використанням угрів («*Οὐγγρων*») та турків («*Τούρκων*») розбили ромейську армію [370, с. 326-332; 697, с. 409-414]. Відзначимо, що важливим у концепції військової стратегії болгар було використання останніми у військових походах багатьох різних народів, що було пов'язано, очевидно, з розташуванням держави в Карпато-Балканському регіоні та болгарською завойовницькою політикою.

Ключову роль у військовій стратегії дунайських болгар в IX – першій третині X ст. відігравав їхній контроль за річками, торгівельними шляхами в Карпато-Балканському регіоні, будівництвом та контролем за укріпленнями, які зводилися, переважно, біля річок, на зручних пагорбах та мисах. Аналіз писемних, епіграфічних та археологічних джерел дозволяє стверджувати, що стратегічно важливим для болгарської армії були військові походи вздовж річок та вихід до їх верхів'їв [436; 444, с. 99-103]. Це дозволяло болгарам повністю контролювати річкові долини, гірські масиви та поселенські структури в Тисько-Дністровському межиріччі. Військові походи болгарських військ вздовж річок в Дунайсько-Дніпровському межиріччі в IX ст. підтверджуються епіграфічними та археологічними джерелами [447, с. 89-96]. Переконливим доказом того, що в Середньому Подунав'ї та у Середньому Потиссі у 20-х рр. IX ст. відбувалися військові дії та завоювання означених територій болгарами свідчить напис, в якому згадується зера-таркан Негавон або Онегавон, який був наближеною особою до хана Омуртага. У джерелі вказується, що останній втопився у р. Тиса під час військового походу в Паннонію, очевидно, у 827-829 рр. [266, с. 174-192].

У військовій політиці болгарських ханів стратегічно важливим був північно-східний та східний напрямки зовнішньої політики. Археологічні джерела вказують на те, що ще з початку IX ст. болгарини почали досить активно освоювати регіон як Нижнього, так і Середнього Подністров'я. Підтвердженням цього є значна кількість старожитностей балкано-дунайської культури по обох берегах р. Дністер [405, с. 75-77]. Болгарські хани володіли досить значними територіями на північному сході та сході своєї країни. Крім того, вони надавали великого значення та уваги для освоєння й колонізації даних територій, проводячи при цьому активну політику переселення. У 818-824 рр. хан Омуртаг здійснив похід на північний схід, в межиріччя між р. Дністер і р. Дніпро [266, с. 174-192]. Встановлено, що це було вторгнення до західних володінь Хазарського каганату, який на початку IX ст. ослаб внаслідок Громадянської війни [436;

444, с. 99-103]. Очевидно, метою вторгнення військ Омуртага до цих земель був захист «каварів» («кабарів») або «чорних болгар» – нащадків болгарського населення, яке проживало в Придніпров'ї та Причорномор'ї і виступали проти навернення хазар та болгар в іудаїзм [494, с. 23-31]. В контексті північно-східної кампанії війн хана Омуртага важливим є напис, в якому згадується копан Корсис (Окорис, Окорсис), який втопився у р. Дніпро, внаслідок військового походу. Даний напис свідчить про те, що території Північного Причорномор'я входили в сферу впливу болгарських ханів, яким були важливі ці землі. Напис датується близько 824 р. В цьому контексті відзначимо, що вищезгаданий напис є єдиним джерелом, який повідомляє про військові дії в районі р. Дніпро [266, с. 174-192].

Важливе значення в стратегії військ дунайських болгар в IX – першій третині X ст. відігравав контроль за природними ресурсами та корисними копалинами, які були основними джерелами для існування, проживання, харчування та діяльності [827, с. 323-331]. Використання ресурсів населенням на різних територіях Карпато-Балканського регіону, які входили до складу держави болгар, відігравало велику роль в ремісничій діяльності, виготовленні різних типів озброєння, прикрас, що, безсумнівно, впливало на загальну боєздатність держави. Контроль болгарських військ за природними ресурсами чітко простежується в писемних та археологічних джерелах. Показовим в означеному контексті виступає конфлікт, який розгорівся між Східно-Франкським королівством і Великою Моравією. За свідченням Фульдських анналів він відбувся у 892 р. Зібравши військо, яке складалося з франків, баварців, алеманців та угрів король Арнульф здійснив похід в Моравію [89, с. 41-43; 90, с. 43-44; 91, с. 44-45; 92, с. 45-48]. Для остаточного знищення останньої король відправив до болгарського князя Володимира послів для укладення миру. Важливою умовою даного договору було те, що король Арнульф вимагав від Володимира припинити поставки солі з болгарських земель в Моравію [827, с. 323-331]. Даний факт є важливим в контексті поширення болгарської культури на землях на північ від р. Дунай в

кінці IX ст. На думку В. Йотова, соляні джерела, про які згадується вище знаходилися в долинах сучасних рр. Сомеш, Муреш і Олт в Румунії [827, р. 323-331]. Не виключено, що соляні джерела могли знаходитися і далі, зокрема в Потиссі і в Попрутті. Стратегічно важливою у зовнішній політиці Болгарської держави в середині – другій половині IX ст. була церковна політика Східно-франкського королівства та Візантійської імперії, в яку була втягнута і Болгарська держава. Воєнно-політична експансія франків на слов'янське населення, яке проживало в Середньому Подунав'ї викликала значне занепокоєння в болгар і визначила основні напрямки їхніх військових походів в Сербську, Хорватську держави та Велику Моравію [267, с. 44-49].

Отже, болгарська мілітарна стратегія в IX – першій третині X ст. залежала від воєнного досвіду, який набувала держава у війнах з аварами, хазарами, Візантією, Сербською, Хорватською державами, Великою Моравією, Франкською імперією, уграми та печенігами. Економічні ресурси, політичні й територіальні поступки з боку держав були основними стратегічними пріоритетами болгарських військ. Найбільш ключовою стратегічною метою Болгарської держави в IX – першій третині X ст. була боротьба за слов'янське населення («Σχλαβηνίας») [280; 281, с. 31-34], його масова воєнізація та освоєння великих за площею територій Балкано-Дунайського регіону, де вони проживали, та створення плацдармів для нападу на сусідні державні утворення й організація захисту прикордонних територій своєї держави.

Таким чином, необхідно констатувати, що в період IX – першої третини X ст. озброєння та військове мистецтво військ дунайських болгар залежали від контактів та взаємозв'язків великої за площею Болгарської держави з багатьма державними утвореннями того часу в Центрально- та Південно-Східній Європі. Археологічні, епіграфічні, іконографічні та писемні джерела дозволяють стверджувати, що комплекс озброєння та спорядження військ дунайських болгар IX – першої третини X ст. був різноманітним. Освоєння болгарами Карпато-Балканського регіону в

означений вище час призвело до масової воєнізації слов'янського населення, ознайомлення його з різними типами зброї як дальнього, ближнього бою, так і спорядження вершника та коня. Окрім того модифікація різних типів предметів озброєння на протязі IX-X ст. в Карпато-Балканському регіоні була обумовлена постійними контактами та взаємозв'язками болгарського населення з Аварським каганатом, Візантією, Франкською імперією, Хазарським каганатом, Сербською, Хорватською державами, Великою Моравією, уграми та печенігами.

Тактика болгарської армії в IX – першій третині X ст., очевидно, була пов'язана з експансією поліетнічних болгарських військ на різні території Карпато-Балканського регіону, військовим досвідом, набутим болгарами у війнах VII-VIII ст. в Подніпров'ї, Причорномор'ї, Приазов'ї, на Кавказі та Нижньому Подунав'ї, залученням багаточисельного слов'янського населення у військові дії болгарських військ, новими контактами з військовою культурою населення, яке проживало в Тисько-Дніпровському межиріччі та ознайомлення з новими типами предметів озброєння. Постійні війни, які вела Болгарська держава, безперечно, впливали на набуття військового досвіду та вдосконалення тактики у веденні війн та завоюванні різних територій.

Концепції болгарської військової стратегії в IX – першій третині X ст. залежали від зовнішньої політики держави, воєнного досвіду, який набували болгари у війнах з аварами, хазарами, Візантією, Сербською, Хорватською державами, Великою Моравією, Франкською імперією, уграми та печенігами. Економічні ресурси, політичні й територіальні поступки з боку означених держав були основними стратегічними пріоритетами болгарських військ. Основною стратегічною метою Болгарської держави в IX – першій третині X ст., на нашу думку, була боротьба за слов'янське населення («Σχλαβηνίας») та його масова воєнізація Крім того, стратегічно важливим для болгарських військ було освоєння великих за площею територій Балкано-Дунайського регіону, де проживали слов'яни та створення плацдармів для нападу на сусідні державні утворення, контроль за власними природними та

демографічними ресурсами, а також організація захисту прикордонних територій своєї держави.

4.3. Тактика і тактичні прийоми ведення війни

Масова експансія болгарських військ в першій половині IX ст. на різні території Карпато-Балканського регіону, військовий досвід, набутий болгарами у війнах VII-VIII ст. в Подніпров'ї, Причорномор'ї та Приазов'ї, залучення багаточисельного слов'янського населення у власну зовнішню політику, нові контакти з військовою культурою народів, які проживали в Тисько-Дніпровському межиріччі та ознайомлення з новими типами предметів озброєння визначили тактичні прийоми ведення бойових дій болгарського війська в IX – першій третині X ст. Постійні війни, які вела Болгарська держава з аварами, хазарами, Візантією [649], Сербською, Хорватською державами, Великою Моравією, Франкською імперією, уграми та печенігами, враховуючи регіональну специфіку, безперечно впливали на набуття військового досвіду та вдосконалення тактики у веденні війн та завоюванні різних територій.

Аналіз писемних джерел дозволяє стверджувати, що тактика у веденні військових дій номадами у VIII-XI ст. в Центрально- та Південно-Східній Європі була аналогічною тактичним прийомам кочівників-болгар [724, s. 169-175]. Підтвердженням цього факту були постійні війни з аварами, хазарами, уграми та печенігами в IX-X ст. Переломним моментом в зміні тактики дунайських болгар в означений період стало масове залучення слов'янського населення в структуру війська. Описуючи в своїй праці «Тактика» тактичні прийоми угрів, візантійський імператор Лев VI Мудрий зазначав, що болгари при веденні бойових дій використовували ту ж саму тактику, що й угри [57, с. 166-174]. В інших візантійських писемних джерелах зазначається, що болгари використовували тактичні прийоми, які були характерні аварам.

Основну частину болгарського війська в кінці VIII ст., в період поступового залучення слов'янського населення у військову структуру

болгарської армії, очевидно, складала кіннота (легкоозброєна та важкоозброєна) [231, с. 3-7] (Додаток Я, II). З початку IX ст. у зв'язку з масовим залученням слов'ян у військово-адміністративну систему Болгарської держави комплектування війська змінилося. Поряд з болгарською кіннотою основне значення почала відігравати піхота, яка складалася переважно зі слов'ян. У першій половині IX ст. основним тактичним прийомом болгарської важкої кінноти була раптова атака багаточисельним підрозділом, яка залежала від рельєфу місцевості [231, с. 3]. Перша головна ударна лінія складалася з підрозділів на чолі з боїлами, багаїнами та відібраними ханом воїнами. Їхнім завданням було нанесення сильного таранного удару за допомогою списів [232, с. 14-17]. Відзначимо, що перша головна лінія важкої кінноти болгар відігравала в бою одне з ключових значень, оскільки, приймала на себе перший удар і, таким чином, унеможливлювала атаку на основні свої ударні підрозділи зброєю дальнього бою з боку противника [232, с. 14-17]. В бою болгарська важка кіннота знаходилася в центрі строю, а піхота – на флангах [231, с. 4]. Такий комбінований бойовий стрій з використанням піхоти та кінноти був характерний для військ Візантійської імперії. Постійні війни, які вела Болгарська держава з Візантією на початку IX ст., безсумнівно, впливали на запозичення болгарськими військами окремих тактичних прийомів візантійської армії. Важка кіннота була головною ударною силою, а піхота маневрувавши та атакувавши на флангах, давала можливість кінноті завдати удар в найбільш слабкій частині військ противника. В тилу, одразу ж за важкою кіннотою стояла легка кіннота, яка охороняла фланги та готова була здійснити обхідний маневр з флангів [231, с. 5-6]. В окремих випадках легкоозброєна кіннота розташовувалася в засаді для раптової атаки. В резерві болгарської армії, так само, як і у військах інших кочових народів VIII-X ст. розташовувалися підрозділи, на яких покладалися функції обходу в тил противника чи за необхідності надавати допомогу загонам від натиску ворога [232, с. 14-17]. Означена тактика надавала значної мобільності болгарському

війську, а при спробі атаки противника, резервні сили, які знаходилися на другій лінії війська дунайських болгар могли контратакувати сили ворога. Основними тактичними прийомами війська дунайських болгар в ході воєнних протистоянь у IX – першій третині X ст. було оточення противника, організація засідок і маневрування, оскільки основною ударною силою війська дунайських болгар була кіннота. Фронтальні атаки болгар в бою фактично не використовували. Крім того відзначимо, що болгарському війську була притаманна вичікувальна позиція та контрудар на позиції противника, який атакував першим. Болгарському війську також були притаманні раптові атаки, які застосовувалися, коли бойові ряди ворога були порушені [231, с. 3-7].

Означені вище тактичні прийоми болгарських військ проявилися в декількох ключових битвах IX-X ст., серед яких битва при Вирбіському проході (26 липня 811 р.), битва при Версінікії (22 червня 813 р.), битва при Ахелої (20 серпня 917 р.) [697, с. 409-414], битва Катасірті (серпень 917 р.), битва при Пігі (березень 922 р.) і битва на Боснійських пагорбах (27 травня 927 р.) [683]. Однією з найбільш показових в цьому контексті необхідно вважати битву при Вирбіському проході, в якій болгарський хан Крум знищив армію візантійського імператора Никифора I (802-811). В цій битві болгарами був застосований тактичний прийом як засідка та раптовий напад вночі у вигідній місцевості [7, с. 10-15]. Частина болгарських військ, очевидно, слідувала за візантійською армією, яка на той час в липні 811 р. після грабунку покинула столицю Болгарської держави. Загони болгар, слов'ян та аварів, ймовірно, йшли за візантійською армією, в той час, як основні болгарські сили очікували військо візантійського імператора у вигідному для атаки місці. Коли противник вибрав зручну позицію для ночівлі, болгарські війська завдали удару на візантійський укріплений табір, який знаходився неподалік болгарського з двох флангів [231, с. 4-5]. Відзначимо, що в той час для візантійської армії були характерні походи з обозом на далекі відстані, що, безумовно, впливало на повільність та

стомленість війська. Відповідно, болгарська швидка, мобільна і маневрена кіннота легко здійснювала набіги на армію ромеїв. Враховуючи тактичні прийоми болгар в битві, необхідно відзначити, що візантійські війська зупинилися на ночівлю після важкого походу у Вирбиському проході підвечір і, очевидно, не очікували атаки болгар. Крім того, розташування ромейських загонів та їхнього укріпленого табору розтягнулося на велику відстань, що не дозволяло візантійському імператору їх повністю контролювати. Очевидно, табір самого імператора знаходився в центрі, збоку якого знаходилися підрозділи охорони. Феофан Сповідник у «Хронографії» [86, с. 226-289] зазначав, що візантійські війська вночі «чули різні звуки і шуми», що безпосередньо впливало на організацію охорони укріпленого табору. Військо хана Крума розташовувалося по широкому периметру, очевидно, для того, щоб атакувати противника вдень. Незважаючи на це раптова нічна атака на передні позиції ромейської варти унеможливила втечу та підготовку до бою. Табір візантійського імператора залишився без підтримки, наслідком чого стало вбивство ромейського воєначальника, імператора Никифора I [64, с. 306]. Втеча елітних підрозділів візантійської армії та вбивство імператора деморалізували іншу частину війська, яка вдалася до панічної втечі. Болгарські війська, в свою чергу, в північній частині Старої Планіни остаточно знищили візантійське військо [7, с. 10-15; 534]. Крім того, важливою причиною перемоги болгар над ромеями було залучення аварського та слов'янського населення, яке, очевидно, мало досвід у війнах з візантійською армією [231, с. 3-7].

Битва при Версінікії, яка відбулася 22 червня 813 р. продемонструвала використання болгарськими військами таких тактичних прийомів, як вичікувальна позиція та контратака на першопочаткову атаку ромеїв. Завойовницькі успіхи візантійського імператора Михайла I Рангаве (811-813) у Фракії послужили причиною для наступу військ хана Крума до фортець Версінікія та Адріанополь [7, с. 10-15]. Дізнавшись про це, візантійські війська зайняли позиції біля укріплених пунктів і не наважувалися атакувати

першими. Очевидно, вони хотіли виманити противника на відкриту місцевість і вже там завдати головний удар. Простоявши 15 днів біля фортець та після кількох перестрілок зі зброї дальнього бою, візантійська армія вирішила піти у наступ. Ромейська армія, зайнявши позиції на височині, складалася з 3 підрозділів, серед яких на флангах стояли війська з фем Македонія, Фракія, Анатолія і Арменіак, а по центру – головний ударний підрозділ на чолі з імператором [59, с. 16-24].

Битва розпочалася першою атакою військ під командуванням Іоанна Аплакіса, командувача феми Македонія, яку не підтримали інші військові підрозділи. Після цього, один з 2 підрозділів, які повинні були йти в наступ разом із загоном Іоанна Аплакіса почали втікати. Крім того рельєф місцевості був не вигідний для фронтальної атаки по всьому периметру на полі бою. Оцінюючи подібну ситуацію на полі бою, хан Крум з військом контратакував спочатку підрозділ Іоанна Аплакіса, зайнявши зручний плацдарм для удару в центр [84, с. 28-31]. Хід бою дозволяє стверджувати, що болгарські війська мали значну перевагу над візантійськими. Після цього авангард ромейської армії також почав відступ. Кривава битва з підрозділами Іоанна Аплакіса та втеча 2 інших загонів з поля бою визначили перемогу болгарських військ над ромейськими, які після перемоги переслідували візантійську армію на чолі з імператором. Аналіз означеної битви дозволяє стверджувати, що в першій половині IX ст. тактика болгарських військ, яка базувалася на маневреності контрударів була основною. Крім того, важливим був тактичний прийом переслідування противника та остаточне його знищення [19, с. 42-57].

Тактика війська дунайських болгар в кінці IX – першій третині X ст. дещо змінилася. Причиною цього послужило запозичення, використання та поєднання тактичних прийомів, які були характерні для візантійської, великоморавської армій та номадів в той час [231, с. 3-7]. На тактику військ дунайських болгар впливала поява в Карпато-Балканському регіоні кочівників – угрів та печенігів, які мали великий досвід у війнах в Тисько-

Дніпровському межиріччі з середини IX ст. і суттєво доповнювали болгарську армію [724, s. 169-175]. Угри, які були союзниками Візантії у війні з Болгарською державою в кінці IX ст., нанесли їй ряд поразок, що, очевидно, було зумовлено використанням останніми нових тактичних прийомів та нових типів озброєння [518, с. 72-81; 661, о. 95-107]. На противагу уграм, болгарський цар Симеон I найняв інших кочівників – печенігів, які суттєво змінили та доповнили контингент збройних підрозділів болгарського правителя.

Показовою битвою з використанням означених вище номадів виступає битва при Ахелой (20 серпня 917 р.) [361, с. 142-154; 370, с. 326-332; 697, s. 409-414]. Початок бою характеризувався першопочатковим зіткненням в центрі поля битви між візантійськими та болгарськими військами. Очевидно, болгарські збройні підрозділи використовували комбіновані тактичні прийоми з використанням піхоти та кінноти, що було характерно для візантійської армії. Поступовий організований відступ лівого крила болгарських військ, основу яких складала піхота, став вигідним ромейській армії для знищення авангарду та лівого крила болгарських військових контингентів. Відчуваючи поразку, болгарські війська використали додаткові приховані військові резерви важкої кінноти, очевидно контингенти угрів («*Οὐγγρων*») та турків («*Τούρκων*») (печенігів?) [724, s. 169-175], які знаходилися поруч з їхнім атакованим лівим крилом і нанесли удар по лівому крилу ромейської армії [97, с. 60-67]. Паніка, яка охопила візантійські військові підрозділи змусила останніх втікати з поля бою. Водночас, авангард та ліве крило болгарської армії контратакували армію ромеїв і, відповідно, змусили затиснути останніх до прибережної смуги та р. Ахелой. Користуючись дезорієнтацією та деморалізацією візантійської армії, болгарі фактично знищили візантійське військо. Частина з врятованих відійшла до фортеці Анхіало. Очевидно, знищеною була і болгарська піхота, яка прийняла на себе першу атаку ромейського авангарду [231, с. 3-7].

Аналіз писемних та археологічних джерел дозволяє стверджувати, що у військовій політиці середньовічних держав першої половини X ст. в Середньому Подунав'ї та Поморав'ї ключову роль на противагу угорській відігравала маневрена хорватська кіннота. Константин Багрянородний у праці «Про управління імперією» зазначав, що «нехрещені хорвати» виставляли «менше кінноти, як і пішого війська, порівняно з хрещеною Хорватією» [46, с. 198-220]. Дане твердження візантійського імператора є показовим, оскільки вказує на існування в Хорватському королівстві («хрещена Хорватія»), яке знаходилося біля Франкської імперії, Болгарської держави та угрів багаточисельних важко- та легкоозброєних кінних підрозділів і піхоти. В свою чергу, «нехрещена Хорватія», до якої входили, очевидно, племена білих хорватів, які проживали у Верхньому, Середньому Подністров'ї та Верхньому Попрутті, ймовірно, воєнізовували незначну кількість власного населення. Участь у війнах в Карпато-Балканському регіоні в той час поголовного ополчення усього боєздатного місцевого населення, ймовірно, була неможливою. До їхнього складу, очевидно, входили тільки «професійні» воїни, які володіли кращим озброєнням. Дане твердження підтверджується також археологічними джерелами та зовнішньою політикою середньовічних держав в регіонах розташування «хрещеної та нехрещеної Хорватії» в кінці IX – першій половині X ст. [231, с. 3-7]

Показовою виступає битва на Боснійських пагорбах (Східна Боснія), яка відбулася в гірській місцевості Динарського нагір'я біля р. Дріна 27 травня 927 р. між арміями болгарського царя Симеона I і короля Хорватії Томіслава. Згідно повідомлень Константина Багрянородного, війська хорватського короля, яких нараховувалося близько 160 000 осіб, повністю знищили болгарську армію [46, с. 198-220]. Вирішальним фактором для перемоги хорватів стало вигідне розташування військ – на пагорбах. Крім того, хорватські війська були краще озброєні, підтвердженням чого слугують археологічні джерела того часу, й кількісно переважали противника. Після

деморалізації болгарської армії, кіннота хорватів на чолі з Томіславом нанесла болгарам остаточну поразку. В писемних джерелах немає повідомлень стосовно використання болгарськими військами інших кочових військових підрозділів, зокрема угрів та печенігів [724, s. 169-175].

В контексті аналізу тактичних прийомів війська дунайських болгар IX-X ст. важливу роль відіграють індивідуальні способи ведення бою, які використовувалися різними воїнами у військових діях. Ключовими в цьому контексті виступають епіграфічні джерела, зокрема рисунки-графіті з Пліски [347, с. 79-90] і Великого Преслава, а також аналогічні графіті з Маяцького городища [374, с. 92-98; 650, р. 433-441]. Аналіз джерел дозволяє стверджувати, що воїни, які входили до важкої кінноти атакували противника з горизонтально нахиленими вперед довгими списами.

На двох графіті, які зображені на північній стіні палацового комплексу в Плісці, подана сцена бою між двома вершниками. На зображеннях чітко видно, що воїни тримають списи горизонтально нахилені вперед біля торсу. На східній стіні палацового комплексу зображений воїн, який також тримає спис горизонтально, а останній нахилений вперед. Важливим є графіті з Пліски, на якому зображена сцена бою між вершником і піхотинцем [347, с. 79-90]. На зображенні чітко видно, що вершник спис тримає горизонтально у двох руках, спис піднятий вгору, а в лівій руці вершник тримає ремінь для керування конем. Піхотинець також тримає спис в двох руках. Схожі методи тримання зброї зображені на рисунках-графіті з Маяцького городища. На одній зі сцен зображений бій між двома вершниками, один з яких атакує іншого з горизонтально нахиленим вперед списом, який знаходиться біля торсу воїна. Схожі методи тримання зброї в бою відомі з епіграфічних джерел на території Алтаю. Загалом на рисунках-графіті з території Болгарії зображені воїни, які відносилися до важкої кінноти, підтвердженням чого є спосіб тримання зброї, наявність захисного обладунку, а також використання списа, що було характерним, переважно, для важкої кінноти [374, с. 92-98; 650, р. 433-441]. Атака болгарської кінноти з використанням списів, луків та

стріл чітко відобразилася в рецепції візантійських воєнних трактатів, зокрема у праці візантійського імператора Лева VI Мудрого «Тактика» [57, с. 166-174]. Перша лінія бойового строю болгарської важкої кінноти складалася з підрозділів, які очолювали боїли, багаїни та відібрані воїни. Болгарський вчений Ж. Жеков вважає, що знаходившись в перших рядах війська, вони повинні були показати хоробрість та приклад для наслідування [231, с. 3-7]. Їхнім завданням було нанесення масивного удару списами по противнику. Підтвердженням цього є вищепроаналізовані рисунки-графіті з Пліски та Великого Преслава [347, с. 79-90; 374, с. 92-98; 650, р. 433-441].

Важливою складовою тактики болгарських військ в IX – першій третині X ст. була поліоркетика – мистецтво облоги міст [437, с. 150-159]. Показовим тут виступає облога міст Сердіка, Несебир, Дебелт, Адріанополь болгарською армією хана Крума на початку IX ст. Болгарські війська поступово розвивали навички регулярної облоги фортифікаційних споруд у повній відповідності з існуючими на той час в цій галузі військово-технічними досягненнями. Болгарський правитель спромігся це реалізувати шляхом активного використання на своїй військово-інженерній службі, як вже зазначалося арабських військових спеціалістів, що втекли до нього з лав візантійської армії. Анастасій Бібліотекар в своїй праці «*Chrologiographia tripertita*» вказував, що один з них був спатарієм («*σπαθάριος*»), якого звали Евматій, а другий – невідомий конструктор [5, с. 222-277]. Обоє були арабського походження і перейшли на службу до хана Крума в період взяття останнім Сердіки у 809 р. [474, с. 33-52]. Очевидно, що означені конструктори, навчили болгар будувати облогові машини, а також мистецтва поліоркетики [437, с. 150-159]. Феофан Сповідник у «Хронографії» зазначав, що на озброєнні військ хана Крума були облогові машини («*μηχανήματα μαγυανιχόνν καί ἐλεπόλεων*») [86, с. 226-289]. В «Анонімній ватиканській розповіді («*Scriptor incerti*»)» [7, с. 10-15] вказано, що перед облогою Константинополя взимку 813-814 рр. болгарський хан Крум підготував до взяття міста різні типи облогових машин, про які згадувалося вище.

Таким чином, тактичні прийоми болгарських військ в IX – першій третині X ст. були пов’язані з експансією армії на різні території Карпато-Балканського регіону, військовим досвідом, набутим болгарами у війнах VII-VIII ст. в Подніпров’ї, Причорномор’ї та Приазов’ї, залученням багаточисельного слов’янського населення, нові контакти з військовою культурою народів, які проживали в Тисько-Дніпровському межиріччі та ознайомлення з новими типами предметів озброєння. Постійні війни, які вела Болгарська держава з аварами, хазарами, Візантією, Сербською, Хорватською державами, Великою Моравією, Франкською імперією, уграми та печенігами, враховуючи географічну специфіку різних регіонів, безперечно впливали на набуття військового досвіду та вдосконалення тактики у веденні війн та завоюванні різних територій.

ВИСНОВКИ

Дисертація є першою в історичній науці працею, яка присвячена комплексному і системному дослідженню військово-політичної історії Першої Болгарської держави у 800-927 рр.

Окремі аспекти окресленої тематики ставали предметом дослідження вже з кінця XVIII ст. По мірі накопичення археологічних матеріалів та залучення свідчень писемних, епіграфічних та іконографічних джерел розширювалося коло наукового пошуку (Ю. Венелін, К. Іречек, В. Златарський, Г. Фехер). Проте, теоретично-інтерпретаційний рівень досліджень почав активно розвиватися лише з 60-80-х років XX ст. і продовжує тривати й зараз (В. Гюзелев, Д. Ангелов, І. Божилов, С. Ваклінов, Р. Рашев, В. Йотов, Д. Рабовянов, Н. Хрісімов, Л. Дончева-Петкова, Ж. Віжарова, К. Марінов, М. Лешка, Х. Дімітров, П. Павлов та ін.). Вагомі досягнення у даному напрямі не змогли подолати дискусійності низки положень, заповнити численні хронологічні та проблематичні прогалини, подати цілісну картину військово-політичної історії Першої Болгарської держави в IX – першій третині X ст. як результату комплексного міждисциплінарного дослідження.

Узагальнюючи викладений матеріал, можна констатувати наступне.

1. Період 800-927 рр. у військово-політичній історії Першої Болгарської держави відзначився значними еволюційними змінами. Впродовж означеного періоду, болгарські правителі значно розширили кордони своєї держави в Центрально- та Південно-Східній Європі. В першій половині IX ст. відбулися колосальні зміни у військовій культурі середньовічного населення Карпатського регіону, які були пов'язані з широкомасштабною воєнною експансією Болгарської держави на північні, західні та південні території по р. Дунай до верхів'їв рр. Дністер, Прут і Тиса. Наслідком цих походів було завоювання великих за площею територій, на яких проживало місцеве слов'янське населення. Саме ці походи відіграли основне значення та стали каталізатором у формуванні військової організації болгарського війська у першій половині IX ст., яке базувалося на протоболгарському та слов'янському компонентах. Важливе місце у формуванні воєнної організації болгар в IX ст. відіграли війни з Візантійською

імперією та Аварським каганатом, які дозволили болгарському війську ознайомитися та запозичити передове на той час озброєння, облогову техніку, металеві машини й традиції поліоркетики.

В першій третині IX ст. внаслідок вдалої, чіткої та поступової політики хана Омуртага Болгарська держава здійснила вагомий крок у розбудові та вдосконаленні військової справи болгарського війська. Це стало можливим завдяки проведенню в 20-х рр. IX ст. адміністративної реформи. Її суть полягала в створенні 9 комітатів та центральної області на чолі з болгарськими управителями, які замінювали колишню місцеву слов'янську аристократію. Ці комітати охоплювали значні території в Карпато-Балканському регіоні, які відігравали роль не лише окремих адміністративних областей, а й прикордонних захисних рубежів, які першими приймали на себе удар зовнішніх ворогів. Тоді, коли вони не могли справитися з ними власними силами, залучалася військова допомога з центральної області Болгарського ханства. Еволюційні зміни у військовій політиці та культурі Першої Болгарської держави в 20-х рр. IX ст. полягали у широкій територіальній експансії болгарської армії в Середнє Подунав'я, Причорномор'я та Подніпров'я.

В період 830-880-х рр. у військовій політиці держави болгар основне місце відіграла широкомасштабна експансія на західні та південно-західні рубежі Болгарської держави: в Середнє Подунав'я, Паннонію й Потисся, а також ознайомлення з військовою справою сербів, хорватів, франків, паннонських слов'ян і Великої Моравії. Крім того, важливу роль у військовій політиці болгар стало відігравати релігійне питання, яке з 50-60-х рр. IX ст. суттєво вплинуло на формування геополітичної ситуації в Карпато-Балканському регіоні загалом. В епоху правління Симеона I Великого, в кінці IX – першій третині X ст. військова справа середньовічного населення Карпато-Балканського регіону переживала кардинальні зміни, які були пов'язані передусім з появою угрів в Дністро-Дніпровському межиріччі та переселенням їх в Карпатську улоговину. Саме вони разом з іншими кочівниками – печенігами визначили подальший розвиток військової справи в Карпато-Балканському регіоні в X ст., постійно здійснюючи напади на болгарські території на північ від р. Дунай або беручи участь в

кампаніях болгарських, візантійських, франкських та великоморавських правителів. В цих умовах Болгарська держава значно розширила свої кордони на півдні, південному заході та на заході Балканського півострову, завоювавши середньовічну Сербську державу. Переломним етапом у військовій гегемонії Першого Болгарського царства в Карпато-Дунайському регіоні в кінці 20-х рр. X ст. стала поразка у війні з Хорватським королівством, яка поклала початок занепаду політичного та військового домінування Болгарської держави в Центрально- та Південно-Східній Європі в IX – першій третині X ст.

2. Чітка адміністративна система Болгарської держави, створена ще в епоху хана Крума на початку IX ст. визначила основні принципи військової організації болгарської армії. Беручи до уваги тогочасну міжнародну обстановку в Карпато-Балканському регіоні на початку IX ст. комплектування болгарського війська проводилося лише з конкретною метою: війною, важливим походом, експансією інших держав тощо. Ядро війська складали протоболгари, яким, за потреби, надавалися на допомогу слов'янські військові контингенти, котрі мали свою чітку племінну організацію. Включення у військову систему слов'янського населення, яке проживало у межиріччі рр. Тиса і Дністер суттєво вплинуло на мілітаризацію середньовічного населення не лише в Подунав'ї, Потиссі, Попрутті, Подністров'ї, а й в усьому Карпато-Балканському регіоні загалом. В 20-х рр. IX ст. після проведення адміністративної реформи ханом Омуртагом комплектування болгарського війська змінилося. Суть означеної реформи полягала в створенні 9 комітатів та центральної області на чолі з болгарськими управителями, які замінювали колишню місцеву слов'янську аристократію. Внаслідок створення чіткої адміністративної системи та владних структур на місцях, комплектування війська болгар також змінилося. Була створена постійна боєздатна армія, яка формувалася з населення усіх комітатів *«Внутрішньої»* і *«Зовнішньої»* області ханства. Мобілізоване населення поділялося на 2 категорії. До першої відносилися воїни, які безпосередньо брали участь в бойових діях в різних територіях Центрально- та Південно-Східної Європи, а другу категорію становила окрема частина військ, котра підпорядковувалася безпосередньо ханові, і яка брала участь в обороні *«Внутрішньої»* області, в центральному комітаті.

Військова дисциплінованість в комплектуванні війська держави болгар стала результатом створення багаточисельної, різноетнічної добре екіпірованої, озброєної та вмотивованої армії, яка постійно перебувала в різних частинах держави і була готова в короткі терміни відправитися в похід, на війну чи охороняти кордони держави. Окреслена організованість залежала також від чіткого постачання та забезпечення військ провіантом та зброєю. Комплектування армії в Болгарській державі передбачало залучення до війська різноетнічне населення по мірі завоювання різних держав та різних народів. Чисельність війська дунайських болгар змінювалася завдяки завоюванням нових територій, на яких проживало населення з різним рівнем розвитку військової культури. Основним завданням болгарських владних структур як у *«Зовнішній»*, так і в *«Внутрішній»* частинах Болгарського ханства була масова воєнізація середньовічного населення, яке проживало не лише в Центральній частині Болгарської держави, а й на прикордонних територіях, залучення його до військової справи та ознайомлення з власною воєнною організацією загалом.

3. Кардинальне збільшення території Болгарської держави за рахунок завойованих земель Карпато-Балканському регіоні стало причиною створення чіткої, регламентованої системи управління та ієрархічної структури в різних частинах Болгарської держави. Більшість посад в ієрархічній структурі держави дунайських болгар передбачали поєднання та виконання двох функцій: адміністративної, тобто керівництво окремими регіонами та військової – охорона територій, участь у війнах в різних регіонах тощо. Домінуючими в болгарському війську були безпосередньо посади тюркського походження.

З першої половини IX ст., у зв'язку з завоюванням значної кількості слов'янського населення в Тисько-Дністровському межиріччі важливе значення у військово-адміністративній системі Болгарської держави почали відігравати посади слов'янського походження. Чітке поєднання воєнної та адміністративної політики, яка проводилася болгарськими правителями в IX – першій половині X ст. дозволили останнім створити чітку, структуровану, дисципліновану ієрархічну структуру керівництвом збройних підрозділів та окремими територіями держави дунайських болгар. Після прийняття християнства, в

Болгарській державі з'явилися посади, які були запозичені з Візантії і співіснували безпосередньо з болгарськими. Важливими в означеному контексті виступають сфрагістичні джерела, в яких фігурує напис «*βουλγάρων*», тобто «болгарський».

В період IX – першої третини X ст. у зв'язку з масовою експансією болгарських військ на території проживання слов'янських племен, виникла потреба інтеграції та взаємозапозичення слов'янських посад та військово-адміністративної системи слов'янських племінних утворень. Першопочатково слов'янська аристократія мала обмежений доступ до управління та командування військовими силами в Болгарському ханстві, що очевидно, було пов'язано з їхньою довгочасною інтеграцією та нерівномірною воєнізацією на різних територіях їхнього проживання в Карпато-Балканському регіоні. Очевидно, в період IX – першої третини X ст. в слов'ян, які знаходилися під впливом дунайських болгар зберігалася місцева чітко організована племінна структура, котрою було легко керувати. Ймовірно, з цим і пов'язано створення великих за розмірами комітатів у 20-х рр. IX ст., які дозволяли об'єднати кілька слов'янських племен, а також окремі гнізда поселень, які відносилися до племені.

4. Освоєння та утвердження болгарських військ в завойованих територіях у Карпато-Балканському регіоні в IX – першій третині X ст. призвело до створення централізованої системи постачання та забезпечення різної продукції в окремі регіони. Ключове місце відіграло поширення та ознайомлення населення з різними типами зброї та будівництвом укріплень.

Археологічні джерела дозволяють стверджувати, що з початку IX ст. слов'янське населення, яке проживало в Тисько-Дністровському межиріччі масово воєнізувалося, що було пов'язано з поширенням болгарської військової культури в середовищі місцевого слов'янського населення. Подібні взаємовпливи простежувалися з 20-х рр. IX ст. і до кінця 30-х рр. X ст., коли в Карпато-Балканському регіоні відбувалися перманентні військові дії, в які було залучене місцеве населення, котре масово ознайомилося з військовою культурою Хазарського каганату, Франкської держави, Київської Русі, Великої Моравії, Візантії, Сербської, Хорватської держав, а також кочівників – угрів та печенігів.

Крім того, постачання і забезпечення військових контингентів, які знаходилися в різних частинах Болгарської держави, призводило до змін у їхній матеріальній та духовній культурах. Постачання та забезпечення військ залежало від того, на яких територіях велися бойові дії та з ким саме. Очевидно, в прикордонні гарнізони озброєння та військового фуражу поставлялося більше, аніж до фортець, які розміщувалися в центральній частині держави. Крім того, необхідно відзначити, що в різних територіях Болгарської держави велика увага приділялася забезпеченню та постачанню військових гарнізонів власними зусиллями, що призводило до покращення економічних відносин в державі та масової воєнізації населення.

5. Широкомасштабна завойовницька політика болгарських військ в першій половині IX ст. на різні території Карпато-Балканського регіону ознаменувала собою кардинальні зміни в поширенні різних типів зброї, що призвело, в свою чергу, до масової воєнізації середньовічного населення, яке проживало в означеному вище регіоні. Формування комплексу озброєння війська дунайських болгар відбувалося по мірі завоювання різних держав, запозиченні різних типів зброї та мілітаризації населення. Крім того, важливим у військовій політиці болгарського війська в IX – першій третині X ст. було поширення власної мілітарної культури серед значної кількості слов'янського населення, яке проживало в Карпато-Балканському регіоні, брало постійну участь у війнах Болгарської держави в той час та поступово ознайомлювалися з різними типами зброї.

Необхідно констатувати, що в період IX – першої третини X ст. формування комплексу озброєння військ дунайських болгар залежало від контактів та взаємозв'язків великої за площею Болгарської держави з багатьма державними утвореннями того часу в Центрально- та Південно-Східній Європі. Археологічні, епіграфічні, іконографічні та писемні джерела дозволяють стверджувати, що комплекс озброєння та спорядження військ дунайських болгар IX – першої третини X ст. був різноманітним. Освоєння болгарами Карпато-Балканського регіону в означений вище час призвело до масової воєнізації

слов'янського населення, ознайомлення його з різними типами зброї як дальнього, ближнього бою, так і спорядження вершника та коня.

6. Військова політика, проведена болгарськими правителями в першій половині IX ст. на різні території Карпато-Балканського регіону, військовий досвід, набутий болгарами у війнах VII-VIII ст. в Подніпров'ї, Причорномор'ї та Приазов'ї, залучення багаточисельного слов'янського населення у власну зовнішню політику, нові контакти з військовою культурою народів, які проживали в Тисько-Дніпровському межиріччі та ознайомлення з новими типами предметів озброєння визначили тактичні прийоми ведення бойових дій болгарського війська в IX – першій третині X ст. Постійні війни, які вела Болгарська держава з аварами, хазарами, Візантією, Сербською, Хорватською державами, Великою Моравією, Франкською імперією, уграми та печенігами, враховуючи регіональну специфіку, безперечно впливали на набуття військового досвіду та вдосконалення тактики у веденні війн та завоюванні різних територій.

Основними тактичними прийомами війська дунайських болгар в ході воєнних протистоянь у IX – першій третині X ст. було оточення противника, організація засідок і маневрування, оскільки основною ударною силою війська дунайських болгар була кіннота. Фронтальні атаки болгари в бою фактично не використовували. Крім того відзначимо, що болгарському війську була притаманна вичікувальна позиція та контрудар на позиції противника, який атакував першим. Болгарському війську також були притаманні раптові атаки, які застосовувалися, коли бойові ряди ворога були порушені.

7. Болгарська мілітарна стратегія в IX – першій третині X ст. залежала від воєнного досвіду, який набувала держава у війнах з аварами, хазарами, Візантією, Сербською, Хорватською державами, Великою Моравією, Франкською імперією, уграми та печенігами. Концепції військової стратегії військ дунайських болгар чітко простежуються у військових діях з Візантійською імперією в IX-X ст. Економічні ресурси, політичні й територіальні поступки збоку Візантії були основними стратегічними пріоритетами болгарських військ на протилежності стратегії ромеїв, котрій було характерне остаточне знищення державного утворення. Очевидно, болгарські правителі розуміли, що для повного знищення

Візантійської імперії їм не вистачить людських, економічних та воєнних ресурсів. Тому, на протязі IX-X ст. Болгарська держава старалася завоювати значні території в Карпато-Балканському регіоні та воєнізувати значну кількість населення, яке там проживало, передусім слов'янське. Крім того, це давало змогу болгарським військам воювати з іншими державними утвореннями та племінними структурами того часу в Тисько-Дністровському межиріччі.

Однією з ключових та стратегічно важливих причин цих воєн в той час була боротьба за слов'янське населення (*«Σχλαβηνίας»*), яке в Балкано-Дунайському регіоні було найбільш багаточисельним і постійно відіграло ключову роль у військовій політиці болгарських правителів. Після об'єднання зі слов'янськими племенами, виникло міцне політичне утворення, в якому болгарська кочова орда за деякий час розчинилася у великій масі осілого слов'янського населення. Стратегічно важливим було питання консолідації слов'ян і болгар, котре вирішилося шляхом проведенням адміністративно-територіальних реформ болгарськими ханами Крумом та Омуртагом в першій половині IX ст. та масовим залученням слов'ян до військово-адміністративної системи держави в той час. Економічні ресурси, політичні й територіальні поступки збоку означених держав були основними стратегічними пріоритетами болгарських військ. Основною стратегічною метою Болгарської держави в IX – першій третині X ст. була боротьба за слов'янське населення (*«Σχλαβηνίας»*) та його масова воєнізація та створення плацдармів для нападу на сусідні державні утворення, контроль за власними природними та демографічними ресурсами, а також організація захисту прикордонних територій своєї держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

А. Джерела:

1. Адам. Делата на архиепископите при Хамбургската църква = *Adami. Gesta Hammenburgensis ecclesiae pontificum* / Адам // Латински извори за българската история / Съст. И. Дуйчев, М. Войнов. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 376-377.
2. Адам Бременский. Деяния архиепископов гамбургской церкви / Адам Бременский // Немецкие анналы и хроники X-XI столетий. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2012. – С. 397-449.
3. Айнхард. Животопис на Карл Велики = *Einhardi. Vita Karoli Magni* / Айнхард // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 29-32.
4. Айнхард. Летопис = *Einhardi. Annales* / Айнхард // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 32-39.
5. Анастасий Библиотекар. Хронография трипертита // *Anastasii Bibliothecarii. Chronographia tripertita* / Анастасий Библиотекар // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 222-277.
6. Анастасий Библиотекар. Хронология от св. Никифор = *Anastasii Bibliothecarii. Chronologia Sancti Nicephori* / Анастасий Библиотекар // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 277.
7. Анонимен ватикански разказ = *Narratio anonuma e codice Vaticano* // Гръцки извори за българската история. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1961. – Т. IV. – С. 10-15.
8. Анонимен автор. Деяния на унгарците = *Anonymus. Gesta Hungarorum* // ЛИБИ / Съст. И. Илиев, К. Гагова. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 2001. – Т. V. – С. 13-62.

9. Антонио де Бонфини. История на унгарците = *Antonius de Bonfinis. Rerum Hungaricarum Decades V* / Антонио де Бонфини // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 2001. – Т. V. – С. 121-169.
10. Арета Кесарийски. Съчинения = *Arethae opuscula* / Арета Кесарийски // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1964. – Т. V. – С. 69-74.
11. Бертински летописи = *Annales Bertiniani* // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 286-288.
12. Брюкселска хроника = *Chronicon Bruxellense* // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1965. – Т. VI. – С. 73-76.
13. Валафрид Страбон. Поема = *Walafridi Strabonis. Carmina* / Валафрид Страбон // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 58-59.
14. Вестаинска хроника = *Chronicon Vedastinum* // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 53-55.
15. Венецианска хроника (наричана обикновено Алтинска) = *Chronicon Venetum (vulgo Altinate)* // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 344.
16. Византийская Книга Эпарха / Вступ. статья М. Сюзюмова. – М.: Издательство восточной литературы, 1962. – 295 с.
17. Гаркави А.Я. Из сочинений Абуль-Хасана Али ибн-Хуссейна, известного под прозванием Аль-Масуди (писал от 20 или 30 до 50-х годов X века по Р.Х.) / А.Я. Гаркави // Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.). – СПб.: Типография императорской академіи наукъ, 1870. – С. 117-176.
18. Георги Кедрин. Кратка история = *Georgii Cedreni. Historiarum compendium* / Георги Кедрин // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1965. – Т. VI. – С. 198-340.

- 19.Георги Монах. Хроника = *Georgii Monachi. Chronicon* / Георги Монах // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1961. – Т. IV. – С. 42-57.
- 20.Делата на Неаполските епископи = *Gesta episcoporum Neapolitanorum* // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 21-22.
- 21.Дуклянски летопис = *Annales anonymi presbyteri de Dioclea* // ЛИБИ / Съст. М. Войнов, И. Дуйчев. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1965. – Т. III. – С. 170-179.
- 22.Екехард. Световна хроника = *Ekkehardi Chronicon universale* / Екехард // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1965. – Т. III. – С. 32-39.
- 23.Животопис на император Людовик = *Vita Hludowici imperatoris* // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 50-52.
- 24.Житие на Григорий Декаполит от Дякон Игнатий = *Vita Gregorii Decapolitani auctore Ignatio Diacono* // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1961. – Т. IV. – С. 38-39.
- 25.Житие на Евтимий = *Vita Euthymii* // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1961. – Т. IV. – С. 317-319.
- 26.Житие на Игнатий от Никита Пафлагонец = *Vita Ignatii auctore Niceta Paphlagone* // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1961. – Т. IV. – С. 130-131.
- 27.Житие на Йоаникий = *Vita Ioannicii* // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1961. – Т. IV. – С. 132-140.
- 28.Житие на Лука Стълпник = *Vita Lucae Stylitae* // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1964. – Т. V. – С. 235.
- 29.Житие на Мария Нова = *Vita Mariae Iunioris* // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1964. – Т. V. – С. 75-81.

- 30.Житие на Михаил Малеин от монаха Теофан = *Vita Michaelis Maleini auctore Theophano Monacho* // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1964. – Т. V. – С. 312-313.
- 31.Житие на Никифор от Дякон Игнатий = *Vita Nicephori auctore Ignatio Diacono* // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1961. – Т. IV. – С. 35-37.
- 32.Житие на Николай Студит = *Vita Nicolai Studitae* // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1961. – Т. IV. – С. 25-27.
- 33.Житие на Петър Патриций = *Vita Petri Patricii* // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1961. – Т. IV. – С. 119.
- 34.Житие на Теодор Студит = *Vita Theodori Studitae* // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1961. – Т. IV. – С. 141-145.
- 35.Зигеберт. Хроника = *Sigebertus. Chronica* / Зигеберт // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1965. – Т. III. – С. 40-49.
- 36.Известия о Хозарах, Буртасах, Болгарах, Мадьярах, Славянах и Руссах Абу-Али Ахмеда Бен Омар Ибн-Даста, неизвестного доселе арабского писателя начала X века, по рукописи Британского музея. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1869. – 214 с.
- 37.Из «История на унгарците» от Симон де Кеза = *Ex Simonis de Keza gestis Hungarorum* // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1981. – Т. IV. – С. 271-272.
- 38.Из съчиненията на Готфрид Витербски = *Gotfredi Viterbiensis opera* // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1965. – Т. III. – С. 197-199.
- 39.Из чудесата на св. Симеон. От Ебервин = *Ex miraculis Sancti Symeonis. Auctore Eberwino* // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 355-356.
- 40.Йоан де Туроц. Унгарска хроника = *Johannes de Thurocz. Chronica Hungarorum* / Йоан де Туроц // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 2001. – Т. V. – С. 101-120.

41. Йоан Дякон. Хроника на Венеция / Йоан Дякон // *Iohannis Diaconi. Chronicon Venetum* // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 346-350.
42. Йоан Зонара. История = *Ioannis Zonarae. Epitomae Historiarum Libri XVIII* / Йоан Зонара // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1968. – Т. VII. – С. 149-208.
43. Йосиф Генезий. Царе = *Iosephi Genesii. Reges* / Йосиф Генезий // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1961. – Т. IV. – С. 320-335.
44. Книга на епарха = *Eparchicon biblion* // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1964. – Т. V. – С. 9-11.
45. Константин Багренородни. За темите = *Constantini Porphyrogeniti. De thematibus* / Константин Багренородни // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1964. – Т. V. – С. 182-198.
46. Константин Багренородни. За управлението на държавата = *Constantini Porphyrogeniti. De administrando imperio* / Константин Багренородни // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1964. – Т. V. – С. 198-220.
47. Константин Багренородни. За церемониала във византийския двор = *Constantini Porphyrogeniti. De ceremoniis aulae Byzantinae* / Константин Багренородни // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1964. – Т. V. – С. 220-229.
48. Константин Багрянородный. Об управлении империей / Константин Багрянородный. – М.: Наука, 1989. – 496 с.
49. Кратка анонимна хроника = *Anonymi chronographia syntomos* Туроц // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1961. – Т. IV. – С. 120.
50. Кратки Лаурисенски летописи = *Annales Laurissenses minores* Туроц // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 23.

51. Лев VI Мудрый. Тактика Льва / Лев VI Мудрый / Изд. подготовил В. Кучма. – СПб.: Алетейя, 2012. – 368 с.
52. Летопись попа Дуклянина / Пер. и комент. С. Алексеева. – СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2015. – 288 с.
53. Лобийски летописи = *Annales Lobienses* // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 330.
54. Луитпранд. Възмездие = *Liudprandi* / Луитпранд // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 318-324.
55. Льв Граматик. Хронография = *Leonis Grammatici. Chronographia* / Льв Граматик // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1964. – Т. V. – С. 140-168.
56. Льв Хиросфакт (Магистър). Преписка = *Leonis Choerosphactis. Epistolae* / Льв Хиросфакт (Магистър) // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1961. – Т. IV. – С. 175-184.
57. Льв VI Философ. Тактика = *Leonis Philosophi. Tactica* / Льв VI Философ // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1961. – Т. IV. – С. 166-174.
58. Мариан Шотландец. Хроника = *Mariani Scotti. Chronicon* / Мариан Шотландец // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 374.
59. Неизвестен автор. Повествование за Льв, син на Варда Арменец = *Scriptoris Incerti. Historia de Leone Armenii Bardae filio* // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1961. – Т. IV. – С. 16-24.
60. Никифор II Фока. Стратегика. – СПб.: Алетейя, 2014. – 288 с.
61. Отто Фрайзингски. Хроника на Отто Фрайзингски = *Ottonis Frisingensis. Ottonis Frisingensis chronica* / Отто Фрайзингски // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1965. – Т. III. – С. 166-169.
62. Папа Льв III. Писма = *Leonis III Papae. Epistolae* / Папа Льв III // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 17-19.

- 63.Пархийски летописи = *Annales Parchenses* // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1965. – Т. III. – С. 117.
- 64.Патриарх Никифор. Хронология = *Nicethori patriarchae. Chronologia* / Патриарх Никифор // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. III. – С. 306.
- 65.Патриарх Николай Мистик. Писма = *Nicolai Constantinopolitani archiepiscopi. Epistolae* / Патриарх Николай Мистик // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1961. – Т. IV. – С. 185-297.
- 66.Петър Библиотекар. Съкратена история на франките = *Petri Bibliothecarii. Historia Francorum abbreviata* / Петър Библиотекар // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 384.
- 67.Писма на Роман Лакапин до цар Симеон = *Romani Lacapeni epistolae* // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1961. – Т. IV. – С. 298-314.
- 68.Повесть временных лет / Отв. ред. О. Платонов. – М.: Родная страна, 2014. – 544 с.
- 69.Послание на патриарх Христофор = *Christophori epistola* // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1961. – Т. IV. – С. 40-41.
- 70.Послание на цариградския император Михаил Балба до римския император Людовик Благочестиви = *Michaelis Balbi imperatoris Constantinopolitani epistola ad Ludovicum piū imp. Romanorum* // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 25-27.
- 71.Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийских царей / Продолжатель Феофана / Пер. Я. Любарского. – СПб.: Алетейя, 2009. – 400 с.
- 72.Продължителят на Георги Монах = *Georgius Monachus Continuatus* // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1965. – Т. VI. – С. 133-158.

- 73.Продължителят на Теофан. Хронография = Theophanis Continuati Chronographia / Продължителят на Теофан // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1964. – Т. V. – С. 107-139.
- 74.Псевдо-Симеон. Хронография = Pseudo-Symeonis. Chronographia / Псевдо-Симеон // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1964. – Т. V. – С. 169-182.
- 75.Рабан Мавър. Писма = Hrabani Mauri. Epistolae / Рабан Мавър // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 56.
- 76.Регинон. Хроника = Reginonis. Chronicon / Регинон // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 305-308.
- 77.Саксонски аналит = Annalista Saxo / Саксонски аналит // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1965. – Т. III. – С. 140-144.
- 78.Свидас. Азбучник = Suidae. Lexicon / Свидас // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1964. – Т. V. – С. 308-310.
- 79.Симон де Кеза. Деяния на унгарците = Simonis de Keza Gesta Hungarorum / Симон де Кеза // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 2001. – Т. V. – С. 69-73.
- 80.Синаксар на цариградската църква = Sinaxarium ecclesiae Constantinopolitanae // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1964. – Т. V. – С. 281-294.
- 81.Ситийски летописи = Annales Sithienses // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 28.
- 82.Слова за мира с българите = De pace cum Bulgaris homilia // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1964. – Т. V. – С. 82-101.
- 83.Теган. Животът на император Людовик = Thegani. Vita Hludowici imperatoris / Теган // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 49.

84. Теодор Студит. Малък катехизис = Theodorus Studites. Parva cathechesis / Теодор Студит // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1961. – Т. IV. – С. 28-31.
85. Теодор Студит. Писма = Theodorus Studites. Epistolae / Теодор Студит // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1961. – Т. IV. – С. 31-34.
86. Теофан Изповедник. Хронография = Theophanis Confessoris. Chronographia / Теофан Изповедник // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. III. – С. 226-289.
87. Теодор Скутариот. Обзорна хроника = Theodori Scutariotae. Compendium chronicum / Теодор Скутариот // ГИБИ / Ред. М. Войнов, В. Тъпкова-Заимова. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1972. – Т. VIII. – С. 28-31.
88. Унгарска илюстрирана хроника = Chronicon Pictum // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 2001. – Т. V. – С. 74-81.
89. Фулденски летописи. От Енхард = Annales Fuldenses. Pars prima auctore Enhardo // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 41-43.
90. Фулденски летописи. От Рудолф = Annales Fuldenses. Pars secunda auctore Ruodolfo // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 43-44.
91. Фулденски летописи. От неизвестен автор = Annales Fuldenses. Pars tertia auctore incerto // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 44-45.
92. Фулденски летописи. От неизвестен баварски летописец = Annales Fuldenses. Pars quinta auctore quodam Bavaro // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 45-48.
93. Херман Аугийски. Хроника = Harimanni Augiensis. Chronicon / Херман Аугийски // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 363-365.

- 94.Хроника на монаха Алберих от манастира «Троа Фонтен» = *Chronica Alberici monachi Trium fontium* // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1981. – Т. IV. – С. 179-185.
- 95.Хроника от Буда = *Chronicon Budense* // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 2001. – Т. V. – С. 82-88.
- 96.Хуго Флориакски. Църковна история = *Hugonis Floriacensis Historia ecclesiastica* / Хуго Флориакски // ЛИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1965. – Т. III. – С. 50.
- 97.«Чудото» на Св. Георги = *Miraculum S. Georgii* // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1964. – Т. V. – С. 60-67.
- 98.Эйнхард. Жизнь Карла Великого / Эйнхард. – М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2005. – 304 с.
- 99.Византиски извори за историју народа Југославије / Упр. Г. Острогорски. – Београд: Изддвачко предузеће, 1955. – Т. I. – 303 с.
100. Византиски извори за историју народа Југославије / Упр. Б. Ферјанчић. – Београд: Издавачка установа НТА, 1959. – Т. II. – 99 с.
101. Византиски извори за историју народа Југославије / Упр. Г. Острогорски. – Београд: Изддвачко предузеће, 1966. – Т. III. – 413 с.
102. *Iōannēs Skylitzēs. Synopsis historiarum* / Ed. I. Thurn. – Novi Eboraci: Walter de Gruyter, 1973. – 580 p.
103. *Magnae Moraviae fontes historici. I. Annales et chronicae.* – Brno: Filozofická fakulta MU, 2008. – 425 s.
104. *Magnae Moraviae fontes historici. II. Textus biographici, hagiographici, liturgici.* – Brno: Universita J.E. Purkyně, 1967. – 359 s.
105. *Magnae Moraviae fontes historici. III. Diplomata, epistolae, textus historici varii.* – Brno: Universita J.E. Purkyně, 1969. – 470 s.
106. *Magnae Moraviae fontes historici. IV. Leges-textus iuridici, supplementa.* – Brno: Universita J.E. Purkyně, 1971. – 453 s.
107. *Magnae Moraviae fontes historici. V. Indices.* – Brno: Universita J.E. Purkyně, 1977. – 187 s.

108. Pramene k dejinám Vel'kej Moravy / Ed. P. Ratkoš. – Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1964. – 476 s.

Б. Література:

109. Аксенов В.С. К вопросу об этнической неоднородности праболгар Подонечья / В.С. Аксенов // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк: Східний видавничий дім, 2000. – С. 116-117.

110. Аксенов В.С. К вопросу об этнической принадлежности захоронений с конем Нетайловского могильника / В.С. Аксенов // Вісник Харківського державного університету № 396. Історія. – 1997. – Вип. 29. – С. 31-37.

111. Аксенов В. Об уровне вооруженности населения салтовской культуры (по материалам Сухогомольшанского и Красногорского могильников) / В. Аксенов // Вісник ХДУ. – 1998. – № 413. – С. 39-51.

112. Аксенов В., Воловик С. Новый салтовский могильник в верхнем Подонечье / В. Аксенов, С. Воловик // Донская археология. – 1999. – № 3-4. – С. 34-40.

113. Аксёнов В.С., Крыганов А.В. Захоронения на селище салтовской культуры Нетайловка 2: к вопросу о салтовско-венгерских культурных контактах / В.С. Аксенов, А.В. Крыганов // Дивногорский сборник. – 2009. – Вып. 1. – С. 23-37.

114. Аксенов В.С., Михеев В.К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. «Сухогомольшанский могильник VIII-X вв.» / В.С. Аксенов, В.К. Михеев // Хазарский альманах. – Киев-Харьков: Редакционно-издательский отдел МСУ, 2006. – Т. 5. – 308 с.

115. Аксенов В.С., Тортика А.А. Протоболгарские погребения Подонья и Придонечья VIII-X вв.: проблема поливариантности обряда и этноисторической интерпретации / В.С. Аксенов, А.А. Тортика // Степы Европы в эпоху средневековья. Хазарское время. – Донецк: Изд-во ДонНУ, 2001. – С. 191-218.

116. Аладжов Ж. Паметници на прабългарското язичество / Ж. Аладжов. – София: Софийски университет «Св. Климент Охридски», 1999. – 71 с.
117. Албегова З.Х., Ковалевская В.Б. Амулеты в виде коней и всадников в памятниках Северного Кавказа и Среднего Дона / З.Х. Албегова, В.Б. Ковалевская // Вопросы древней и средневековой археологии Кавказа . – М.: Ин-т археологии РАН, 2011. – С. 277-295.
118. Алексић М. Оружје из средњевековне збирке народног музеја у Београду / М. Алексић // Гласник Српског археолошког друштва. – 2000. – № 17. – С. 195-216.
119. Алимов Д.Е. От жупанов к архонтам: социальная эволюция или нарративная конструкция? / Д.Е. Алимов // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – 2013. – № 2. – С. 14-55.
120. Алимов Д. К вопросу об этнополитической ситуации в Верхнем Потисье в IX в.: «месторазвитие» карпатских русинов и поставарское пространство / Д.Е. Алимов // *Русин*. – 2009. – № 2 (16). – С. 84-95.
121. Алимов Д.Е. Хорваты и горы: к вопросу о характере хорватской идентичности в Аварском каганате / Д.Е. Алимов // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – 2010. – № 2 (8). – С. 135-160.
122. Алимов Д.Е. Этногенез хорватов: формирование хорватской этнополитической общности в VII-IX вв. / Д.Е. Алимов. – СПб.: Нестор-История, 2016. – 380 с.
123. Альфан Л. Варвары от Великого переселения народов до тюркских завоеваний X века / Л. Альфан. – СПб.: Евразия, 2003. – 415 с.
124. Анамнеза. Историческо списание. България: карти [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.anamnesis.info/node/489>
125. Ангелов Д. Войните на средновековна България като фактор за формиране на българската народност / Д. Ангелов // Военно-исторически сборник. – 1981. – № 4. – С. 49-58.
126. Ангелов Д. Образуване на българската народност / Д. Ангелов. – София: Наука и изкуство, 1971. – 416 с.

127. Ангелов П. Образът на Цар Симеон във византийската книжнина / П. Ангелов // *Mediaevalia*. Сборник в памет на доц. д-р Георги Сотиров (1946-1998). – София: Издание на катедрата по Стара история, тракология и средновековна история, 2011. – С. 33-57.
128. Ангелова С., Дончева-Петкова Л. Сходства и различия между паметниците от кримския вариант на салтово-маяцката култура на Първото българско царство / С. Ангелова, Л. Дончева-Петкова // *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали*. – Велико Търново: Великотърновски университет «Св. Кирил и Методий», 1992. – Т. I. – С. 30-39.
129. Андреев Й., Лазаров И., Павлов П. Кой кой е в средновековна България / Й. Андреев, И. Лазаров, П. Павлов. – София: Изток-Запад, 2012. – 720 с.
130. Андреев Й., Пантев А. Българските ханове и царе. От хан Кубрат до цар Борис III. Исторически справочник / Й. Андреев, А. Пантев. – Велико Търново: Абагар, 2004 – 368 с.
131. Антонова В., Витлянов С. Плиска. Западна крепостна стена – сектор Север (археологически разкопки 1973-1975 гг.) / В. Антонова, С. Витлянов // *Плиска-Преслав 4*. – София: Издателство за българската академия на науките, 1985. – С. 44-78.
132. Артамонов М.И. История хазар / М.И. Артамонов. – Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. – 523 с.
133. Атанасов Г. Българо-хазарската граница и българо-хазарската враждебност от края на VII до средата на IX век / Г. Атанасов // *Българи и хазари през ранното средновековие*. – София: Тангра, 2003. – С. 92-113.
134. Атанасов Г. За един старобългарски скален манастир от X-XI в. В Централна Молдова / Г. Атанасов // *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали*. – Велико Търново: АСТА, 1993. – Т. II. – С. 61-73.
135. Атанасов Г. Инсигниите на средновековните български владетели: корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити / Г. Атанасов. – Плевен: ЕА-ЕД-Плевен, 1999. – 292 с.

136. Атанасов Г. Първостроителите на българската държавност (619-721): Органа, Кубрат, Аспарух, Тервел / Г. Атанасов. – София: Изток-Запад, 2015. – 392 с.
137. Атанасов Г.Г., Руссев Н.Д. Онглас: първа резиденция българских канов на Нижнем Дунае и българское присутствие севернее Дуная в VII-X вв. / Г.Г. Атанасов, Н.Д. Руссев // Археология евразийских степей. – 2011. – Вып. 11. – С. 15-34.
138. Бакалов Г. Средновековният български владетел (титулатура и инсигнии) / Г. Бакалов. – София: Анубис, 1995. – 272 с.
139. Баласчев Г. Бележки върху веществената култура на Старо-българското ханство / Г. Баласчев. – София: Печатница на Иван К. Божинов, 1902. – 93 с.
140. Банников А.В., Морозов М.А. Византийская армия (IV-XII вв.) / А.В. Банников, М.А. Морозов. – СПб.: Евразия, 2013. – 688 с.
141. Банников А.В., Морозов М.А. История военного флота Рима и Византии / А.В. Банников, М.А. Морозов. – М.: Евразия, 2014. – 592 с.
142. Баранов Г.В. Болгаро-византийское навершие рукояти сабли с территории Северо-восточного Причерноморья / Г.В. Баранов // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма. – 2014. – Вып. 6. – С. 84-92.
143. Баранов Г.В. Находки раннесредневековых сабель «болгарского типа» в бассейне Верхнего и Среднего течения Днестра (к вопросу о византийской воинской традиции в Восточной Европе) / Г.В. Баранов // Материалы по Археологии и Истории Античного и Средневекового Крыма. – 2017. – Вып. 8. – С. 76-92.
144. Баранов И., Майко В. Пастирско-пенковската култура и проблемът за разселването на прабългарските племена от средното Поднепровие и Таврика / И. Баранов, В. Майко // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. – Велико Търново: Университетско издателство «Св. Кирил и Методий», 1995. – Т. IV. – С. 71-88.

145. Баранов И., Майко В. Проболгарские горизонты Судакского городища середины VIII – первой половины X вв. / И. Баранов, В. Майко // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. – Велико Търново: Университетско издателство «Св. Кирил и Методий», 2000. – Т. VII. – С. 83-100.
146. Бартикян Р. О протоболгарских надписях ханов Крума (803-814) и Омуртага (814-831) и некоторых вопросах организации раннеболгарского государства / Р. Бартикян // Herald of the Social Sciences. – 1981. – № 4. – Р. 67-77.
147. Белорыбкин Г.Н. Золотаревское поселение / Г.Н. Белорыбкин. – Спб.: Алетейя, 2001. – 190 с.
148. Бережинский В.Г. Комплекс вооружения войска Хазарского каганата / В.Г. Бережинский // Східний світ. – 2003. – № 3. – С. 16-25.
149. Бернякович К.В. Исследования древнеславянского поселения VIII-IX вв. в г. Ужгороде / К.В. Бернякович // КСИА. – 1954. – Вып. 3. – С. 39-48.
150. Бешевлиев В. Отражение на въстанието на Тома Славянина в Чаталарския надпис / В. Бешевлиев // Преслав. – 1983. – № 3. – С. 21-25.
151. Бешевлиев В.И. Прабългарски епиграфски паметници / В.И. Бешевлиев. – София: Издателство на Отечествения фронт, 1981. – 182 с.
152. Биджиев Х.Х. Поселения древних болгар Северного Кавказа VIII-X вв. (по материалам Карачаево-Черкесии и Ставропольской возвышенности) / Х.Х. Биджиев // Ранние болгары в Восточной Европе: сб. статей. – Казань: Полиграфический комбинат им. К. Якуба, 1989. – С. 34-45.
153. Биро А., Ланго П., Тюрк А. Роговые накладки лука Карпатской котловины X-XI вв. / А. Биро, П. Ланго, А. Тюрк // Степи Европы в эпоху средневековья. Хазарское время. – Донецк: ДонНУ, 2009. – Т. 7. – С. 407-440.
154. Богданов И. Прабългари. Произход, етническо своеобразие, исторически път / И. Богданов. – София: Народна просвета, 1976. – 247 с.
155. Божанић С. Срем у раном средњем веку / С. Божанић // Рад Музеја Војводине. – 2007. – № 49. – С. 69-77.

156. Божилов И. Цар Симеон Велики (893-927). Златният век на Средновековна България / И. Божилов. – София: Издателство на Отечествения фронт, 1983. – 223 с.
157. Божилов И., Гюзелев В. История на средновековна България VII-XIV век / И. Божилов, В. Гюзелев. – София: Анубис, 1999. – 704 с.
158. Божилов И. Към хронологията на българо-маджарската война при цар Симеон (894-896) / И. Божилов // Военно-исторически сборник. – 1971. – № 6. – С. 20-33.
159. Бонев С., Дончева С. Старобългарски производствен център за художествен метал при с. Новосел, Шуменско / С. Бонев, С. Дончева. – Велико Търново: Фабер, 2011. – 322 с.
160. Бубенок О. Маляри у степях Приазов'я (до питання про локалізацію країни Лебедії) / О. Бубенок // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2011. – Вип. 11. – С. 135-161.
161. Бубенок О.Б., Бушаков В.А. Походження мадярських етнонімів, топонімів та титулів, згаданих у трактаті Костянтина Багрянородного «De administrando imperio» / О.Б. Бубенок, В.А. Бушаков // 'Ρωμαϊος: сборник статей к 60-летию проф. С. Сорочана // Нартекс. Byzantina Ucrainensis. – Т. 2. – Харьков: Майдан, 2013. – С. 59-70.
162. Българският Златен Век. Сборник в чест на цар Симеон Велики (893-927) / Съст. В. Гюзелев, И. Илиев, К. Ненов. – Пловдив: Българско историческо наследство, 2015. – 573 с.
163. Българско военно изкуство през феодализма. – София: Държавно военно издателство, 1959. – 648 с.
164. Ваклинов С. Формиране на старобългарската култура (VI-IX вв.) / С. Ваклинов. – София: Наука и изкуство, 1977. – 293 с.
165. Ваклинов С., Станилов С. Кладенци – ранносредновековно българско селище / С. Ваклинов, С. Станилов. – Варна: Книгоиздателство «Георги Бакалов», 1981. – 88 с.

166. Валериев Й. Бележки върху така наречените «амулет-кончета с мъжка глава» / Й. Валериев // Плиска-Преслав. – 2015. – № 11. – С. 435-440.
167. Василик В.В. О настоящих патриархатах и не очень... (Об одном эпизоде борьбы за Болгарию между Римом и Константинополем) / В.В. Василик // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – 2013. – № 1. – С. 54-67.
168. Васильев А.А. История Византийской империи / Пер. с англ. А. Грушевой / А.А. Васильев. – СПб.: Алетейя, 2000. – 510 с.
169. Васютин С.А., Пугачев А.Ю. Тюрко-болгары, Византия и славяне в конце VII-VIII века: Модель военно-политической адаптации кочевников в полупериферийной зоне земледельческой цивилизации / С.А. Васютин, А.Ю. Пугачев // *Славяноведение*. – 2009. – № 4. – С. 3-16.
170. Великая Моравия, ее историческое и культурное значение. – М.: Наука, 1985. – 288 с.
171. Венелин Ю.И. Критические исследования об истории Болгар. С прихода Болгар на Фракийский полуостров до 968 года, или покорения Болгарии Великим Князем Русским Святославом / Ю.И. Венелин. – М.: Типография Николая Степанова, 1849. – 356 с.
172. Византия. Средиземноморье. Славянский мир: Сборник. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 191 с.
173. Винников А.З., Плетнева С.А. На северных рубежах Хазарского каганата. Маяцкое поселение / А.З. Винников, С.А. Плетнева. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1998. – 216 с.
174. Витлянов С. Старобългарското въоружение (по археологически данни от Плиска, Мадара и Велики Преслав) / С. Витлянов. – София: Университетско издателство «Климент Охридски», 1996. – 116 с.
175. Возний І.П. Історико- культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в Х-XIV ст. Частина 2. Матеріальна культура та соціально-історичний розвиток / І.П. Возний. – Чернівці: Золоті Литаври, 2009. – 567 с.

176. Возний І.П., Фантух А.Ю. Слов'яно-руське озброєння населення Північної Буковини в IX-XIV ст. // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I – на початку II тисячоліть н.е.: Тези доп. та повідомл. міжнар. історико-археологічного семінару / І.П. Возний, А.Ю. Фантух. – Чернівці: Рута, 1994. – С. 42-44.
177. Войников Ж. Известни названия на титули и занятия употреблявани по времето на Първата Българска държава. Етимология и произход / Ж. Войников [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Titulna_Praktika_Dr_BG.pdf
178. Войников Ж. Известни имена от прабългарски произход от епохата на Първата Българска държава / Ж. Войников [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/BG_IMENA_PBD.pdf
179. Воронов Ю.Н. Тайна Цебельдинской долины / Ю.Н. Воронов. – М.: Наука, 1975. – 160 с.
180. Воронов Ю.Н., Шенкао Н.К. Вооружение воинов Абхазии IV-VII вв. // Древности эпохи великого переселения народов V-VIII вв. Советско-венгерский сборник / Ю.Н. Воронов, Н.К. Шенкао. – М.: Наука, 1982. – С. 121-164.
181. Врионис С. Славянското общество на Балканите (VI-VII вв.) / С. Врионис. – София: Парадигма, 1999. – 159 с.
182. Въжарова Ж. Славяни и прабългари (по дани на некрополите от VI-XI в. на територията на България) / Ж. Въжарова. – София: Издателство на Българска академия на науките, 1976. – 448 с.
183. Гагова К. Тракия през българското средновековие. Историческа география / К. Гагова. – София: Издателство «Св. Климент Охридски», 2002. – 360 с.
184. Ѓалевски Д. Спречувајќи ја бугарската експанзија – византиската дипломатија спрема македонските славинии во средината на IX век / Д. Ѓалевски // ГЛАСНИК. – 2012. – Год. 56. – Бр. 1-2. – С. 41-55.

185. Галл Э., Галл С., Времир М., Гергей Б. Погребение № 10 из могильника Клуж-Заполья и динамика завоевания венграми Трансильвании / Э. Галл, С. Галл, М. Времир, Б. Гергей // *Stratum plus*. – 2011. – № 5. – С. 223-242.
186. Гарустович Г.Н., Иванов В.А. Огузы и печенеги в евразийских степях / Г.Н. Гарустович, В.А. Иванов. – Уфа: Гилем, 2001. – 211 с.
187. Генинг В.Ф. Некоторые вопросы периодизации этнической истории древних болгар / В.Ф. Генинг // *Ранние болгары в Восточной Европе: сб. статей*. – Казань: Полиграфический комбинат им. К. Якуба, 1989. – С. 4-15.
188. Генинг В.Ф., Халиков А.Х. Ранние Болгары на Волге (Больше-Тарханский могильник) / В.Ф. Генинг, А.Х. Халиков. – М.: Наука, 1964. – 201 с.
189. Георгиев П. За произхода и семантиката на знака ипсилон в раннобългарската култура / П. Георгиев // *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали*. – Велико Търново: Университетско издателство «Св. Кирил и Методий», 1996. – Т. V. – С. 89-100.
190. Георгиев П. Каталог на паметници с антропоморфни изображения от ранното българско средновековие / П. Георгиев. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа:
<https://issuu.com/kreksofin/docs/katalogantropomorfniizobrazhenia/46>
191. Гильфердинг А.Ф. Собрание сочинений / А.Ф. Гильфердинг. – СПб: Печатня В. Головина, 1868. – Т. I. – 440 с.
192. Головка О.Б. Держава і державність у слов'янського населення України доби раннього і класичного середньовіччя (окремі спостереження) / О.Б. Головка // *Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка*. – 2012. – Т. 264. – С. 7-33.
193. Головка О.Б. Методологічні проблеми вивчення розвитку держави і державності у населення України доби середньовіччя та раннього модерного часу / О.Б. Головка // *Наукові записки Академії наук Вищої школи України*. – 2012. – Т. VII. – С. 56-72.

194. Головка О.Б. Поширення християнства у слов'ян Східної Європи і формування християнської церковної організації на Русі (VIII-XIII ст.) / О.Б. Головка // Дриновський збірник. – 2012. – Т. V. – С. 179-189.
195. Головка О.Б. Проблеми дослідження степового і лісостепового населення України доби Середньовіччя / О.Б. Головка // Світогляд. – 2013. – № 2 (40). – С.46-49.
196. Головка О.Б. Степове і лісостепове населення у минулому України доби середньовіччя / О.Б. Головка // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені І. Огієнка, 2015. – Вип. 4. – С. 46-62.
197. Головка О.Б. Степова політика Русі в період правління князя Володимира Святославовича Великого / О.Б. Головка // Княжа доба: історія і культура. – 2016. – Вип. 10: Святий Володимир Великий. – С. 103-115.
198. Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы. Русь и Степь до нашествия татар / П.В. Голубовский. – М.: Вече, 2011. – 292 с.
199. Григоров В. Метални накити от средновековна България (VII-XI в.) / В. Григоров. – София: Национален археологически институт и музей – БАН, 2007. – 254 с.
200. Григоров В. Накити в България и Великоморавия от IX-X в. (византийски културни влияния) / В. Григоров // Българско е-Списание за археология. – 2013. – № 3 (2). – С. 99-119.
201. Грінченко В.А. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі / В.А. Грінченко // Археологія. – 1950. – Т. III. – С. 37-63.
202. Грозданова Г.С. Населението на Южна България VI-IX в. (по археологически данни) / Г.С. Грозданова. – София: Софийски университет «Св. Климент Охридски», 2011. – 225 с.
203. Грот К.Я. Моравия и мадьяры с половины IX до начала X века / К.Я. Грот. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1881. – 437 с.
204. Гюзелев В. Княз Борис Първи. България през втората половина на IX век / В. Гюзелев. – София: Наука и изкуство, 1969. – 531 с.

205. Гюзелев В. Самият Търновград ще разтръби победите. Средновековни поети на България / В. Гюзелев. – София: Народна култура, 1981. – 260 с.
206. Гетені М. Деякі міркування стосовно звернення мораван до візантійського імператора Михаїла III / М. Гетені // Проблеми слов'янознавства. – 2010. – Вип. 59. – С. 11-21.
207. Даскалов М. За някои особености на кремацията като погребален обред в Североизточна България и земите по левия бряг на р. Днєпър / М. Даскалов // Българите в Северното Причерноморіе. Изследвания и матеріали. – Велико Търново: Великотърновски университет «Св. Кирил и Методій», 1992. – Т. I. – С. 40-46.
208. Дегтярь А.К. Комплекс из погребения воина у с. Кочеток на Северском Донце / А.К. Дегтярь // Советская археология. – 1984. – № 2. – С. 239-243.
209. Деретић Ј. Западна Србија, кратак преглед историје Срба од 3. века с.е. до данашњих дана / Ј. Деретић. – Београд: Српско археолошко друштво, 2003. – 76 с.
210. Дероко А. Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији / А. Дероко. – Београд: Просвета, 1950. – 216 с.
211. Джигунова Ф.К. К вопросу об этнической принадлежности раннесредневековых погребений с сожжениями в западном Передкавказье / Ф.К. Джигунова // Степи Евразии в древности и средневековье. – СПб.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2003. – С. 229-232.
212. Диамандиев С. Крумовци, императорите на България / С. Диамандиев // Social studies. – 2011. – Vol. I. – № 7. – С. 94-102.
213. Димитров Д. Прабългарите по Северното и Западното Черноморіе. Към въпроса за тяхното присъствие и история в днешните руски земи и ролята им при образуването на българската държава / Д. Димитров. – Варна: Книгоиздателство «Георги Бакалов», 1987. – 304 с.
214. Димитров П. Оловен модел за анонимен владетелски печат от Велики Преслав / П. Димитров // Българско е-Списание за археология. – 2012. – № 1. – С. 79-82.

215. Димитров Х. Българо-унгарски отношения през средновековието / Х. Димитров. – София: Академично издателство «Проф. Марин Дринов», 1998. – 423 с.
216. Динић М. Српски земље у средњем веку / М. Динић. – Београд: Српска књижевна задруга, 1978. – 447 с.
217. Дмитриев А.В. Могильник эпохи переселения народов на р. Абрау-Дюрсо / А.В. Дмитриев // КСИА. – 1979. – Вып. 158. – С. 52-57.
218. Добрев И. Златното съкровище на българските ханове от Атила до Симеон / И. Добрев. – София: Рива, 2005. – 509 с.
219. Добрев П. Стопанската култура на прабългарите / П. Добрев. – София: Издателство на българската академия на науките, 1986. – 175 с.
220. Домановский А.Н. Частная акция или государственная политика? О регулировании болгаро-византийской торговли в 894 г. / А.Н. Домановский // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2004. – № 633. – Серія: Історія. – Вип. 36. – С. 158-168.
221. Дончева С. Медалиони от Средновековна България / С. Дончева. – Велике Търново: Фабер, 2007. – 338 с.
222. Дончева-Петкова Л., Нинов Л., Парушев В. Одърци. Селище от Първото българско царство / Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев. – София: АИ «Проф. Марин Дринов», 1999. – Т. I. – 250 с.
223. Драгова Н. Войнското сказание в старобългарската литература от Симеоновата епоха (IX-X в.) / Н. Драгова // Старобългарска литература. – 1991. – № 25-26. – С. 47-57.
224. Драгова Н. Старобългарско войнско сказание от IX в. / Н. Драгова // Проблеми на българския фолклор. – 1991. – № 8. – С. 156-167.
225. Дринов М.С. Южные славяне и Византия в X веке / М.С. Дринов. – М.: Имп. О-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1876. – 161 с.
226. Дружинина И.А., Чхаидзе В.Н., Нарожный Е.И. Средневековые кочевники в Восточном Приазовье / И.А. Дружинина, В.Н. Чхаидзе, Е.И. Нарожный. – М.: Армавир, 2011. – 266 с.

227. Дуйчев И. Българско средновековие / И. Дуйчев. – София: Наука и изкуство, 1972. – 652 с.
228. Дуйчев И. Избрани произведения / И. Дуйчев. – София: Анубис, 1998. – Т. 1: Византия и славянският свят. – 414 с.
229. Евстатиев Д. Старобългарските валове сред античните и средновековни земнонасипни съоръжения / Д. Евстатиев // Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. – Велико Търново: Фабер, 2007. – С. 74-86.
230. Жеков Ж. България и Византия. Военна администрация VII-IX вв. / Ж. Жеков. – София: Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2007. – 391 с.
231. Жеков Ж. Военната тактика на българите VII-IX вв. (по данни на наративните извори) / Ж. Жеков // Военноисторически сборник. – 2004. – № 3. – С. 3-7.
232. Жеков Ж. Индивидуални способности на бой, използвани от българите през VII-IX вв. (по данни от граффити-рисуници и лапидарни извори) / Ж. Жеков // Военноисторически сборник. – 2004. – № 4. – С. 14-17.
233. Жеков Ж. Стратегията на унищожението в българо-византийските военни конфликти VII-IX вв. / Ж. Жеков // Военноисторически сборник. – 2005. – № 2. – С. 26-29.
234. Занетов Г. Българското население в Средните векове / Г. Занетов. – Русе: Скоро-печатницата на Спиро Гулабчев, 1902. – 223 с.
235. Звездов С. Българо-византийските отношения при цар Петър I / С. Звездов // Минало. – 2016. – Г. XXIII. – Кн. 3. – С. 11-18.
236. Златарски В. Избрани произведения / В. Златарски. – София: Наука и изкуство, 1972. – Т. I. – 575 с.
237. Златарски В. Избрани произведения / В. Златарски. – София: Наука и изкуство, 1984. – Т. II. – 436 с.
238. Златарски В.Н. История на българската държава през средните векове. Том I. История на Първото българско царство. Част I. Епоха на хуно-

българското надмощие (679-852) / В.Н. Златарски. – София: Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2007. – 485 с.

239. Златарски В.Н. История на българската държава през средните векове. Том I. История на Първото българско царство. Част II. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852-1018) / В.Н. Златарски. – София: Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2007. – 892 с.

240. Златарски В. Ханъ Крумъ / В. Златарски // Българска историческа библиотека. – 1930. – Г. 3. – Т. I. – С. 1-33.

241. Ивановъ Й. Български старини отъ Македония / Й. Ивановъ. – София: Държавна печатница, 1908. – 310 с.

242. Измайлов И.Л. Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X – начала XIII вв. / И.Л. Измайлов. – Казань-Магадан: СВНЦ ДВО РАН, 1997. – 212 с.

243. Измайлов И.Л. Оружие ближнего боя волжских болгар VIII-X вв. / И.Л. Измайлов // Ранние болгары в Восточной Европе: сб. статей. – Казань: Полиграфический комбинат им. К. Якуба, 1989. – С. 107-121.

244. Иречек К.Ю. История болгар / К.Ю. Иречек. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1878. – 799 с.

245. История на Българите: военна история на българите от древността до наши дни / Под ред. Д. Завирова, Е. Александрова. – София: Труд, 2007. – 740 с.

246. История на българите (От древността до края на XVI век) / Под. ред. Г. Бакалова. – София: Труд, 2007. – Т. I. – 780 с.

247. Йорданов И. Средновековни български и византийски печати (IX-X вв.) с етнонима Βουλγάρων / И. Йорданов // Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. – Велико Търново: Фабер, 2007. – С. 167-178.

248. Йорданов С. Обичаят «свещена пролет» у прабългарите и механизмът на преселенията им в Северното Причерноморие и на Балканите /

- С. Йорданов // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. – Велико Търново: АСТА, 1993. – Т. II. – С. 30-51.
249. Йотов В. Византийският меч (VII-XI век) / В. Йотов // Вагалински Л. Цар Самуил († 1014) в битка за България. – София: Национален археологически институт с музей БАН, 2014. – С. 91-103.
250. Йотов В. Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII-XI век) / В. Йотов. – Варна: Зограф-Абагар, 2004. – 356 с.
251. Йотов В. За един тип сабя от ранното българско средновековие / В. Йотов // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. – Велико Търново: Университетско издателство «Св. Кирил и Методий», 1995. – Т. IV. – С. 97-102.
252. Йотов В. Относно датировката на сборната находка от Стрежево, Битолско / В. Йотов // Проблеми на прабългарската история и култура. – 2007. – Т. 4 (2). – С. 173-182.
253. Йотов В. Предпазител на меч от Плиска / В. Йотов // Плиска-Преслав. – 2015. – Брой 11. – С. 233-240.
254. Йотов В. Ранние сабли (VIII-X вв.) на Нижнем Дунае / В. Йотов // Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. Вопросы межнациональных контактов и межкультурного взаимодействия. – Самара: ООО «Офорт», 2010. – С. 217-225.
255. Йотов В. Стремената на прабългарите / В. Йотов // Добруджа. – 2013. – № 24-25. – С. 125-134.
256. Йотов В., Атанасов Г. Скала. Крепост от X-XI век до с. Кладенци, Тервелско / В. Йотов, Атанасов Г. – София: Наука и изкуство, 1998. – 347 с.
257. Каждан А.П., Литаврин Г.Г. Очерки истории Византии и южных славян / А.П. Каждан, Г.Г. Литаврин. – СПб.: Алетейя, 1998. – 336 с.
258. Казаков Е.П. О взаимодействии болгаро-салтовского и приуральского населения (по материалам керамики Волжской Болгарии) / Е.П. Казаков // Ранние болгары в Восточной Европе: сб. статей. – Казань: Полиграфический комбинат им. К. Якуба, 1989. – С. 122-133.

259. Казаков Е.П. Памятники болгарского времени в восточных районах Татарии / Е.П. Казаков. – М.: Наука, 1978. – 131 с.
260. Каинов С.Ю. Ланцетовидные наконечники стрел из раскопок Гнездова / С.Ю. Каинов // Раннесредневековые древности Северной Руси и её соседей. – СПб.: ИИМК РАН, 1999. – С. 49-62.
261. Калиганов И., Полывянный Д. Родник златоструйный. Памятники болгарской литературы IX-XVIII веков / И. Калиганов, Д. Полывянный. – М.: Художественная литература, 1990. – 527 с.
262. Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір / Я.С. Калакура, О.О. Рафальський, М.Ф. Юрій. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2015. – 496 с.
263. Калініченко В.А. «Аварське питання» у військовій політиці болгарського хана Крума (800-814 рр.): до постановки проблеми / В.А. Калініченко // 68 міжнародна наукова конференція «Каразінські читання: історичні науки». – Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2015. – С. 60-61.
264. Калініченко В. Болгарське військо у битві при Булгарофігоні 896 р.: структурний аналіз / В. Калініченко // Laugea I. Античний мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. – Харьков: ООО «НТМТ», 2015. – С. 118-121.
265. Калініченко В.А. Візантійсько-болгарська війна кінця IX ст.: структурний аналіз / В.А. Калініченко // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць. – Вижниця: Черемош, 2015. – Т. 1(39). – С. 130-144.
266. Калініченко В.А. Військові кампанії хана Омуртага у 814-831 рр.: до постановки проблеми / В.А. Калініченко // Карпатика. – Ужгород: Ужгородський національний університет, 2014. – Вип. 43. – С. 174-192.
267. Калініченко В.А. Воєнна експансія дунайських болгар на терени Середнього Поморав'я та Сербського Подунав'я у IX – на початку X ст. / В.А. Калініченко // XV міжнародна наукова археологічна конференція

«Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи». – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, 2016. – С. 44-49.

268. Калініченко В.А. Історіографія вивчення озброєння середньовічного населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра / В.А. Калініченко // Матеріали XI студентської наукової конференції – Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. – Чернігів: ЧНУ ім. Т. Шевченка, 2012. – С. 67-70.

269. Калініченко В. Клинова зброя з Середнього Подністров'я і військова справа Болгарської держави в IX – першій половині X ст. / В. Калініченко // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія. – Чернівці: Чернівецький університет, 2017. – № 1. – С. 68-75.

270. Калініченко В.А. Комплекс озброєння дунайських болгар першої половини IX ст.: хазарський слід / В.А. Калініченко // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць. – Вижниця: Видавництво «Черемош», 2016. – Т. 1(41). – С. 69-92.

271. Калініченко В.А. Нові знахідки середньовічних наконечників стріл з території Буковини / В.А. Калініченко // Матеріали XII студентської наукової конференції – Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. – Чернігів: ЧНУ ім. Т. Шевченка, 2013. – С. 62-66.

272. Калініченко В.А. Нові знахідки середньовічних наконечників стріл з території Середнього Подністров'я / В.А. Калініченко // Археологія та Фортифікація Середнього Подністров'я: Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 66-72.

273. Калініченко В.А. Предмети середньовічного озброєння з фондів Чернівецького краєзнавчого музею / В.А. Калініченко // Роль та місце музеїв у підвищенні туристичної привабливості регіонів: матеріали Всеукр. наук-

практ. конф., м. Чернівці, 15 грудня. 2011 р. – Чернівці: Букрек, 2012. – С. 187-198.

274. Калініченко В.А. Предмети середньовічного озброєння з Рухотинського городища (уроч. Корнешти) і військова справа Болгарської держави в IX ст. / В.А. Калініченко // XVI міжнародна наукова археологічна конференція «Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи». – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, 2016. – С. 60-64.

275. Калиниченко В. Предметы средневекового вооружения из Рухотинского городища (уроч. Корнешты) и военное дело Болгарского государства в IX в. / В. Калиниченко // Эпохи. – Велико Тирново: Великотърновски университет «Св. Кирил и Методий», 2017. – Т. 25 (Брой 1). – С. 78-91.

276. Калиниченко В.А. Проблемы интерпретации и классификации предметов оружия дальнего боя с территории Буковины / В.А. Калиниченко // Древности Средне-Западной России и сопредельных территорий. Материалы XXIX международной конференции. – Брянск: Наука, 2013. – С. 57-66.

277. Калініченко В.А. Середньовічні бронебійні наконечники стріл з території Буковини: типологічний аспект / В.А. Калініченко // Одісос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. – Одеса: Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, 2012. – С. 13-15.

278. Калініченко В.А. Шіловидні наконечники стріл: проблема поліваріантності та інтерпретації (за матеріалами Прутсько-Дністровського межиріччя) / В.А. Калініченко // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VIII Международной научной конференции (Харьков, 9-10 ноября 2012 г.). – Харьков: ООО НТМТ, 2012. – С. 68.

279. Калініченко В.А. Βουλγαρίασ-Σερβίασ πολέμου: воєнна експансія дунайських болгар на терени Західних Балкан у 836-889 pp. / В.А. Калініченко // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології

й етнології: Збірник наукових праць. – Чернівці: Букрек, 2015. – Т. 2(40). – С. 141-174.

280. Калиниченко В.А. «Σχλαβηνίασ» и военная политика Болгарского государства в первой половине IX века / В.А. Калиниченко // *Studia Humanitatis*. – 2017. – № 1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://st-hum.ru/content/kalinichenko-va-shlaviniias-i-voennaya-politika-bolgarskogo-gosudarstva-v-pervoy-polovine-ix>

281. Калініченко В.А. «Σχλαβηνίασ» на службі болгарського хана Крума під час війни з Візантією (809-814 pp.) / В.А. Калініченко // Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку». – Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2015. – С. 31-34.

282. Калініченко В.А. Σπαθίον, μάχαира, παραμήριον: до проблеми болгарського озброєння в період повстання Фоми Слов'янина у Візантії / В.А. Калініченко // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2016. – Вип. 1 (34). – С. 68-74.

283. Калініченко В., Пивоваров С. Кінська решма з Рухотинського городища (уроч. Корнешти) / В. Калініченко, С. Пивоваров // Матеріали VII Міжнародної Науково-практичної конференції «Археологія & Фортифікація України». – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2017. – С. 100-103.

284. Калініченко В.А., Пивоваров С.В. Ланцетоподібні наконечники стріл з Рухотина (уроч. Корнешти) / В.А. Калініченко, С.В. Пивоваров // ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2013. – Т. 1(35). – С. 23-42.

285. Калініченко В.А., Пивоваров С.В. Озброєння слов'яно-руського населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра: історіографічний аспект / В.А. Калініченко, С.В. Пивоваров // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр.: Історія. Політичні науки.

Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький національний університет. – Вип. 583-584. – С. 7-11.

286. Калініченко В.А., Пивоваров С.В. Середньовічні предмети озброєння дальнього бою з Рухотинського городища (уроч. Корнешти) / В.А. Калініченко, С.В. Пивоваров // Археологічні студії. – Київ-Чернівці: Черемош, 2014. – Вип. 5. – С. 254-277.

287. Калініченко В., Пивоваров С. Шаблі VIII-IX ст. з прямим клинком з Північно-Західного Передкавказзя та Карпато-Дунайського регіону: аспекти взаємовпливів / В. Калініченко, С. Пивоваров // Матеріали VI Міжнародної Науково-практичної конференції «Археологія & Фортифікація України». – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2016. – С. 101-105.

288. Калоянов А., Спасова М., Моллов Т. «Сказание за железния кръст» и епохата на цар Симеон / А. Калоянов, М. Спасова, Т. Моллов. – Велико Търново: Университетско издателство «Св. Кирил и Методий», 2007. – 223 с.

289. Ковалевская В.Б. Кавказ и аланы. Века и народы / В.Б. Ковалевская. – М.: Наука, 1984. – 192 с.

290. Козак Д.Н. Про військову справу давніх слов'ян (I ст. до н.е. – VII ст. н.е.) / Д.Н. Козак // Археологія. – 1993. – № 4. – С. 32-49.

291. Козлов В. Към въпроса за хронологията на паметниците от североизточната провинция на Първото Българско царство / В. Козлов // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. – Велико Търново: Университетско издателство «Св. Кирил и Методий», 1996. – Т. V. – С. 109-126.

292. Козлов В.И. Население степного междуречья Дуная и Днестра конца VIII – начала XI веков: балкано-дунайская культура / В.И. Козлов. – Казань; Санкт-Петербург: S.n.; Кишинев: Stratum plus: Казанская недвижимость, 2015. – 323 с.

293. Козлов С.А. К вопросу о датировке появления печенегов в Нижнем Подунавье / С.А. Козлов // Византийский временник. – 2012. – Т. 71 (96). – С. 57-73.

294. Коледаров П.С. Политическая география средневековой болгарской державы. Часть первая – с 681 по 1018 гг. / П.С. Коледаров. – София: Издателство на българската академия на науките, 1979. – 88 с.
295. Колиас Т. Византийски оръжия / Т. Колиас. – Велико Търново: Абагар, 2012. – 328 с.
296. Колода В.В. Ещё одна группа салтовских артефактов из Сухой Гомольши / В.В. Колода // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження: збірник наукових праць, присвячених проблемам та перспективам салтовознавства. – Харків: Видавець О. Савчук, 2012. – Вип. 2. – С. 30-36.
297. Комар А.В. Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований / А.В. Комар // Мадяри у Середньому Подніпров'ї. Археологія і давня історія України. – К.: Інститут археології НАН України, 2011. – Вип. 7. – С. 21-78.
298. Комар О.В., Сухобоков О.В. Озброєння і військова справа Хозарського каганату / О.В. Комар, О.В. Сухобоков // Нариси з воєнної історії давньої України. – К.: Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України, 2005. – С. 212-231.
299. Коматина П. О српско-бугарској граници у IX и X веку / П. Коматина // Зборник радова Византолошког института. – 2015. – LII. – С. 31-42.
300. Константинов К. Към въпроса за въоръжението в Първото Българско царство / К. Константинов // Историкии. – 2011. – Т. 4. – С. 293-298.
301. Королюк В.Д. Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья. Политическая и этническая история / В.Д. Королюк. – М.: Наука, 1985. – 240 с.
302. Кочкаров У.Ю. Вооружение воинов Северо-Западного Предкавказья VII-XIV вв. (оружие ближнего боя) / У.Ю. Кочкаров. – М.: ТАУС, 2008. – 176 с.
303. Кранджалов Д. Что важнее на Мадарской скале: рельеф или надпись / Д. Кранджалов // Slavica Antiqua. – 1960. – Vol. VII. – P. 125-173.

304. Краткая история Болгарии. С древнейших времен до наших дней / Отв. ред. Г. Литаврин. – М.: Наука, 1987. – 568 с.
305. Криганов А.В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння А.В. Криганов // Археологія. – 1993. – № 2. – С. 52-62.
306. Кръстев К. Арабски извори за битката при «Валандар» (X в.) / К. Кръстев // Bulgaria Mediaevalis. – 2013-2014. – Vol. 4-5. – С. 43-55.
307. Кръстев К. Българо-арабските отношения при царуването на Симеон I Велики (893-927) и една митологема в учебниците по история / К. Кръстев // История 2013. – Г. XXI. – Кн. 3. – С. 202-206.
308. Кръстев К. България, Византия и арабският свят при царуването на Симеон I Велики (893-927) / К. Кръстев // Bulgaria Mediaevalis. – 2012. – Vol. 3. – С. 301-319.
309. Крыганов А.В. Азиатские элементы в вооружении раннесредневековых кочевников / А.В. Крыганов // Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии. – Новосибирск: Памятник, 1990. – С. 99-106.
310. Крыганов А.В. Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения) / А.В. Крыганов // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1989. – С. 98-114.
311. Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья (IV-XIII вв.) // Археология СССР. – М.: Наука, 2003. – 533 с.
312. Кухаренко Ю.В. Новопокровський могильник і поселення / Ю.В. Кухаренко // Археологія. – 1952. – Т. 6. – С. 33-50.
313. Кучма В.В. Византийские военные трактаты VI-X вв. как исторические источники / В.В. Кучма // Византийский временник. – 1979. – Т. 40. – С. 49-75.
314. Кучма В.В. Военная организация Византийской империи / В.В. Кучма. – СПб.: Алетей, 2001. – 426 с.

315. Кучма В.В. Из истории византийского военного искусства на рубеже IX-X вв. (структура и численность армейских подразделений) / В.В. Кучма // Античная древность и средние века. – 1975. – Вып. 12. – С. 79-85.
316. Кънев Н. Отражението на българо-византийските отношения по време на Първото Българско царство върху случаите на удостояване на владетели от Западните Балкани с византийски почетни титли / Н. Кънев // България в световното културно наследство. – Шумен: Университетско издателство «Епископ Константин Преславски», 2014. – С. 293-302.
317. Лаптев О.О., Аксьонов В.С. Салтово-маяцкий кремаційний могильник біля с. Кицівка на Харківщині / О.О. Лаптев, В.С. Аксьонов // Археологія. – 2012. – № 4. – С. 95-109.
318. Ласкин Г. О шести городахъ на р. Днѣстрѣ // Сочинения Константина Багрянороднаго: «О фемахъ» и «О народахъ» / Г. Ласкин // Чтенія въ императорскомъ обществѣ исторіи и древностей російскихъ. – М.: Университетская типография «Страстной бульваръ», 1899. – Кн. 1 (188). – С. 219-223.
319. Леонтьев А.Е. Археология мери: К предыстории Северо-Восточной Руси / Леонтьев А.Е. – М.: Наука, 1996. – 236 с.
320. Лешка М. Политиката на княз Симеон спрямо ограбването на Солун от арабите през 904 г. / М. Лешка // Bulgaria Mediaevalis. – 2011. – № 2. – С. 417-422.
321. Лиман С.І. Історія Першого Болгарського царства в працях та навчальних курсах дослідників України (XIX – початок XX ст.) / С.І. Лиман // Вісник Харківської державної академії культури. – 2011. – Вип. 34. – С. 34-44.
322. Липшиц Е.Э. Восстание Фомы Славянина и византийское крестьянство на грани VIII-IX вв. / Е.Э. Липшиц // ВДИ. – 1939. – № 1. – С. 352-365.
323. Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.) / Г.Г. Литаврин. – СПб.: Алетейя, 2000 – 398 с.

324. Литаврин Г.Г. Как са живели византийците / Г.Г. Литаврин. – София: Наука и изкуство, 1984. – 171 с.
325. Мавродинов Н. Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото Българско царство / Н. Мавродинов. – София: Изток-Запад, 2013. – 416 с.
326. Мадяри в Середньому Подніпров'ї // Археологія і давня історія України. – 2011. – Вип. 7. – 200 с.
327. Майоров А.В. Великая Хорватия: Этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона / А.В. Майоров. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2006. – 209 с.
328. Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастирѣк на Среднем Днепре / Е.В. Максимов, В.А. Петрашенко. – К.: Наукова думка. – 148 с.
329. Макушников О.А. Гомельское Поднепровье в V – середине XIII вв. : Социально-экономическое и этнокультурное развитие / О.А. Макушников. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2009. – 218 с.
330. Марков Г.Е. Оседание кочевников и формирование у них территориальных общностей / Г.Е. Марков // Расы и народы, 1974. – № 4. – С. 27-44.
331. Маршак Б.И., Скалон К.М. Перещепинский клад / Б.И. Маршак, К.М. Скалон. – Л.: Эрмитаж, 1974. – 22 с.
332. Матвеева Г.И. Могильники ранних болгар на Самарской Луке / Г.И. Матвеева. – Самара: Изд-во «Самарский университет», 1997. – 226 с.
333. Медведев А.Ф. Оружие Великого Новгорода / А.Ф. Медведев // МИА. – 1959. – № 65. – С. 121-191.
334. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук, стрелы, самострел) / А.Ф. Медведев // САИ. – 1966. – Вып. Е1-36. – 180 с.
335. Мерперт Н.Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье / Н.Я. Мерперт // СА. – 1955. – Т. 23. – С. 131-168.
336. Микулчиќ И. Средновековни градови и тврдини во Македонија / И. Микулчиќ. – Скопје: Македонска цивилизација, 1996. – 391 с.

337. Минаева О., Холмквист Л. Български паралели на източните находки на металопластиката от Бирка / О. Минаева, Л. Холмквист. – Пловдив: Летера, 2012. – 131 с.
338. Мисько Ю., Пивоваров С. Нові знахідки лунниць з території Верхнього Попруття та Середнього Подністров'я / Ю. Мисько, С. Пивоваров // На перехрестях світової науки. Матеріали III Міжнародної наукової конференції «Вікно в європейську науку», присвяченої 140-річчю від дня народження Р.Ф. Кайндля. – Чернівці: Прут, 2006. – С. 45-50.
339. Митић С. Врхови стрела из средњовековне збирке Народног музеја у Нишу / С. Митић // Зборник. Народни музеј Ниш – 2013. – Број 22. – С. 47-72.
340. Митић С. Секире из средњовековне збирке Народног музеја у Нишу / С. Митић // Зборник. Народни музеј Ниш. – 2014. – Број 23. – С. 20-34.
341. Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII-X ст. / Л.П. Михайлина. – Чернівці: Рута, 1997. – 143 с.
342. Михайлина Л.П. Нові матеріали з Ревнянського Гнізда поселень Райковецької культури / Л.П. Михайлина // Від венедів до Русі. Збірка наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття. – К.: Майдан, 2014. – С. 357-364.
343. Михайлина Л.П. Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами / Л.П. Михайлина. – К.: Інститут археології НАН України, 2007. – 300 с.
344. Михайлина Л.П., Возний І.П. Археологічні дані про військову справу слов'яно-руського населення Буковини VIII-XIII ст. / Л.П. Михайлина, І.П. Возний // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр.: Історія. – Вип. 6-7. – Чернівці: Рута, 1996. – С. 24-44.
345. Михайлина Л.П., Тимошук Б.А. Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII-X вв. / Л.П. Михайлина, Б.А. Тимошук // Славяне на Днестре и Дунае. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 205-219.

346. Михайлов Е. Руси и българи през ранното средновековие до 964 г. / Е. Михайлов. – София: Университетско издателство «Климент Охридски», 1990. – 201 с.
347. Михайлова Т. Рисунки по западната крепостна стена, сектор Север, Плиска, 1974. / Т. Михайлова // Плиска-Преслав 4. – София: Издательство за българската академия на науките, 1985. – С. 79-90.
348. Михеев В. Подонье в составе Хазарского каганата / В. Михеев. – Х.: Вища школа, 1985. – 147 с.
349. Михеев В.К. Сухогомольшанский могильник / В. Михеев // СА. – 1986. – № 3. – С. 158-173.
350. Миятевъ К. Мадара и Мадарския конник / К. Миятевъ // Българска историческа библиотека. – 1930. – Г. 3. – Т. I. – С. 34-51.
351. Момчилов Д. Къде Никифор I Геник преминава Източна Стара Планина през 811 г. по направлението Маркели-Плиска / Д. Момчилов // Управление и образование. – 2013. – Т IX (4). – С. 142-151.
352. Момчилов Д. Средновековни оръжия във фонда на Градския исторически музей – Карнобат / Д. Момчилов // Археология. – 1994. – Кн. 3-4. – С. 51-57.
353. Москова Й. Император Юстиниан I и цар Симеон Велики – адепти на античността / Й. Москова // Преславска книжовна школа. – 2013. – Т. 13. – С. 86-92.
354. Мохов А.С. Византийская армия в середине VIII – середине IX в.: развитие военно-административных структур / А.С. Мохов. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2013. – 278 с.
355. Мужич И. Sklavi (ni) – σκλαβηνοί и формирование хорватского народа на Балканах / И. Мужич // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – 2008. – № 2 (4). – С. 73-93.
356. Мутафчиев П. Избрани произведения / П. Мутафчиев. – София: Наука и изкуство, 1973. – Т. I. – 683 с.

357. Мутафчиев П. Избрани произведения / П. Мутафчиев. – София: Наука и изкуство, 1973. – Т. II. – 751 с.
358. Мысько Ю.В, Пивоваров С.В. Находки ножей с валютнообразными навершиями в Верхнем Попрутье и Среднем Поднестровье / Ю.В. Мысько, С.В. Пивоваров // *Stratum plus*. – 2010. – № 5. – С. 309-316.
359. Найденова Д. Историческата достоверност на Лексикона «Суда» като източник за законодателството на хан Крум / Д. Найденова // *Старобългарска литература*. – 2006. – № 35-36. – С. 167-180.
360. Наследникова В. История на българския костюм / В. Наследникова. – София: Наука и изкуство, 1969. – 145 с.
361. Недев С. Сражението при река Ахелой през 917 г. / С. Недев // *Военноисторически сборник*. – 1975. – № 4. – С. 142-154.
362. Недопако Д.П. Залізні наконечники стріл з Рухотина (технологічний аспект) // *Археологія*. – 2008. – № 4. – С. 70-76.
363. Недопако Д.П. Залізні вироби з Рухотина / Д.П. Недопако // *Археологія*. – 2009. – № 4. – С. 68-75.
364. Никовъ П. Хан Омортагъ и кавханъ Исбулъ / П. Никовъ // *Българска историческа библиотека*. – 1931. – Г. IV. – Т. I. – С. 1-55.
365. Николов А. «И населници словеном быша»: замечания к интерпретации сведения «Повести временных лет» о поселении болгар среди дунайских славян / А. Николов // *ΘΕΟΔΟΥΛΟΣ*. Сборник статей памяти профессора Игоря Сергеевича Чичурова / Под. ред. П. Кузенкова. – М.: Изд-во ПСТГУ, 2012. – С. 261-269.
366. Николов А. Политическа мисъл в ранносредновековна България (средата на IX – края на X век) / А. Николов. – София: Парадигма, 2006. – 355 с.
367. Николов А. Хан Крум във византийската традиция: страшни слухове, дезинформация и политическа пропаганда / А. Николов // *Щрихи към балканското средновековие*. Изследвания в памет на проф. Николай Кочев. – София: Парадигма, 2009. – С. 107-116.

368. Николов А. Царската титла на Симеон I като историографски и политически проблем / А. Николов // Златният век на цар Симеон: политика, религия и култура: Трети международен конгрес по българистика. – София: Издателство «Св. Климент Охридски», 2013. – С. 30-40.
369. Николов А. Царят-богоподражател. Един пренебрегнат аспект от политическата концепция на Симеон I / А. Николов // Годишник на Софийския университет. – 2001. – Т. 91 (10). – С. 109-122.
370. Николов М. 20.VIII.917 година. Една хипотеза по въпроса – защо най-жестоката битка между България и Византия при управлението на цар Симеон се е състояла на Анхиалското поле / М. Николов // Историкии. – 2011. – Т. 4. – С. 326-332.
371. Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / А.П. Новосельцев. – М.: Наука, 1990. – 264 с.
372. Овчаров Д. Византийски и български крепости (V-X век) / Д. Овчаров. – София: Издателство на българската академия на науките, 1982. – 171 с.
373. Овчаров Д. Една хипотеза за българо-византийските отношения през 912-913 гг. / Д. Овчаров // Археология. – 1989. – Кн. 3. – С. 50-56.
374. Овчаров Д. Ранносредновековните графитни рисунки от България и въпросът за техния произход / Д. Овчаров // Плиска-Преслав 2. – София: Издательство за българската академия на науките, 1981. – С. 92-98.
375. Овчаров Н. Омортаг Кана Сюбиги от Бога владетел на българите / Н. Овчаров. – София: «Тангра ТанНакРа», 2002. – 116 с.
376. Орлов Р.С. Північнопричорноморський центр художньої металообробки у X-XI ст. / Р.С. Орлов // Археологія. – 1984. – Т. 47. – С. 24-44.
377. Острая Лука Дона в древности. Замятинский археологический комплекс гуннского времени (Раннеславянский мир). – М.: Наука, 2004. – Вып. 6. – 330 с.

378. Острогорски Г. История на Византийската държава / Г. Острогорски. – София: Прозорец, 1998. – 736 с.
379. Павлов П. Българо-хазарски взаимоотношения и паралели / П. Павлов // Българи и хазари през ранното средновековие. – София: Тангра, 2003. – С. 114-141.
380. Павлов П. Българско средновековие: познато и непознато: страници от политическата и културната история на България (VII-XV вв.) / П. Павлов. – Велико Търново: Абагар, 2008. – 256 с.
381. Палаузов С. Век болгарского царя Симеона / С. Палаузов. – Спб.: Типография Императорской Академии Наукъ, 1852. – 192 с.
382. Панікарський А. Двокрилі вістря стріл з Малокопанського некрополя А. Панікарський // Наукові студії: Збірник наукових праць. Культові та поховальні пам'ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації. – Львів-Винники: Апріорі, 2014. – Вип. 7. – С. 148-158.
383. Панова Р. Ползването на водата – елемент от културата на столичните градове от Първото Българско царство / Р. Панова // Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. – Велико Търново: Фабер, 2007. – С. 197-203.
384. Петкова И. Българският вариант на имперския модел през Х в. / И. Петкова // Известия по история. – 2003. – № 1. – С. 161-168.
385. Петров М., Хрисимов Н. Едноострите клинови оръжия от територията на България и византийската военна традиция / М. Петров, Н. Хрисимов // Добруджа. – 2015. – Вып. 30. – С. 337-358.
386. Петров М., Хрисимов Н. Сабята от гроб № 27 на старобългарския некропол при Нови Пазар / М. Петров, Н. Хрисимов // България, българите и Европа – мит, история, съвремие. – Велико Търново: Университетско издателство «Св. Кирил и Методий», 2011. – С. 355-370.
387. Печати на василевс (цар) Симеон I [Електронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.chitatel.net/forum/topic/9050-печати-на-василевс-цар-симеон-i/>

388. Пивоваров С.В. Археологічні матеріали про етнічну ситуацію та суспільно-політичний розвиток земель Буковини в другій половині V-X ст. / С.В. Пивоваров // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2009. – № 13. – С. 48-55.
389. Пивоваров С.В. Дослідження слов'янського поселення VIII-IX ст. поблизу с. Рідківці в 2010 р. / С.В. Пивоваров // ПССІАЕ. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. – Т. 2(32). – С. 22-38.
390. Пивоваров С.В. Охоронні археологічні дослідження слов'янських пам'яток на Буковині у 2009 р. / С.В. Пивоваров // ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2010. – Т. 1 (29). – С. 41-55.
391. Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.) / С.В. Пивоваров. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 300 с.
392. Пивоваров С.В. Ювелірні вироби з поселення райковецької культури в околицях с. Рідківці / С.В. Пивоваров // Фортеця: збірник заповідника «Тустань». – Л.: Колір ПРО, 2012. – Кн. 2. – С. 384-390.
393. Пивоваров С.В., Ільків М.В. Рідківське поселення райковецької культури у Верхньому Попрутті / С.В. Пивоваров, М.В. Ільків // Від венедів до Русі. Збірка наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття. – К.: Майдан, 2014. – С. 345-356.
394. Пивоваров С., Калініченко В. Бронебійні наконечники стріл з Рухотина (уроч. Корнешти) / С. Пивоваров, В. Калініченко // Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції «Археологія & Фортифікація України». – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. – С. 109-117.
395. Пивоваров С., Калініченко В. Ланцетоподібні наконечники стріл з Рухотина (ур. Корнешти) / С. Пивоваров, В. Калініченко // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць. – Чернівці: Прут, 2013. – Т. 1(35). – С. 23-42.

396. Пивоваров С., Калініченко В. Навершя руків'я середньовічної клинкової зброї з Рухотинського городища (уроч. Корнешти) / С. Пивоваров, В. Калініченко // Тези III Міжнародної наукової конференції «Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі: проблеми їх збереження та використання». – Львів: ДІКЗ «Тустань», 2016. – С. 34-36.
397. Пивоваров С.В., Калініченко В.А. Нові знахідки середньовічних наконечників стріл з території Середнього Подністров'я / С.В. Пивоваров, В.А. Калініченко // Археологія та Фортифікація Середнього Подністров'я: зб. статей. – Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2013. – С. 66-72.
398. Пивоваров С., Калініченко В. Озброєння слов'яно-руського населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра: історіографічний аспект / С. Пивоваров, В. Калініченко // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр.: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. – Вип. 583-584. – С. 7-11.
399. Пивоваров С.В., Калініченко В.А. Середньовічні предмети озброєння дальнього бою з Рухотинського городища (уроч. Корнешти) / С.В. Пивоваров, В.А. Калініченко // Археологічні студії. – Київ-Чернівці: Черемош, 2014. – Вип. 5. – С. 254-277.
400. Пивоваров С.В., Калініченко В.А. Шаблі VIII-IX ст. з прямим клинком з Північно-Західного Передкавказзя та Карпато-Дунайського регіону: аспекти взаємовпливів / С.В. Пивоваров, В.А. Калініченко // VI Міжнародна науково-практична конференція «Археологія & Фортифікація України». – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2016. – С. 101-105.
401. Пивоваров С., Калініченко В. К вопросу о находках скандинавского вооружения дальнего боя на территории Прутско-Днестровского междуречья / С. Пивоваров, В. Калініченко // Тезисы докладов участников VII международной конференции «Комплексный подход в изучении Древней Руси». – М.: Индрик, 2013. – С. 62-63.

402. Пивоваров С., Калініченко В., Ільків М. Нові знахідки предметів середньовічного озброєння з Рухотинського городища (уроч. Корнешти) / С. Пивоваров, В. Калініченко, М. Ільків // Тези доповідей II міжнародної зброєзнавчої конференції. – К.: НМІУ, 2016. – С. 20-25.
403. Пивоваров С.В., Ільків М.В., Калініченко В.А. Прикраси слов'янського населення Буковини (за матеріалами поселення VIII-X ст. в Рідківцях) / С.В. Пивоваров, В.А. Калініченко, М.В. Ільків // Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво-погляд крізь віки», 10-12 листопада 2014 р. – К.: ТОВ «Фенікс», 2015. – С. 169-180.
404. Пищенко В. Елементи озброєння та військового спорядження з Виповзівського археологічного комплексу кінця IX-X ст. / В. Пищенко // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матер. XI Міжнар. студентської наукової конференції (Чернігів, 20-22 квітня 2012 р.). – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, 2012. – С. 137-139.
405. Плетнева С.А. Балкано-дунайская культура / С.А. Плетнева // Археология СССР: Степи Евразии в эпоху средневековья. – М.: Наука, 1981. – С. 75-77.
406. Плетнева С.А. Кочевники Средневековья / С.А. Плетнева. – М.: Наука, 1982. – 190 с.
407. Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс / С.А. Плетнева. – М.: Наука, 1989. – 288 с.
408. Плетнева С.А. Хазары / С.А. Плетнева. – М.: Наука, 1986. – 88 с.
409. Погодин А.Л. История Болгарии / А.Л. Погодин. – СПб.: Издание «Брокгауз-Ефрон», 1910. – 223 с.
410. Поповић М. Београдска тврђава / М. Поповић. – Београд: Arheološki institut za zaštitu spomenika kultur grada Beograda, 2006. – 336 с.
411. Поповић М. Подграђе града Раса. Први резултати истраживања / М. Поповић // Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе. – 1987. – № XIX. – С. 147-159.

412. Поповић М. Стари град Раса / М. Поповић. – Београд: Српско археолошко друштво, 1987. – 71 с.
413. Прибаковић Д., Поповић М. Налази оружја из утврђења града Раса / Д. Прибаковић, М. Поповић // Весник Војног музеја. – 1976. – № 21-22. – С. 37-39.
414. Приходнюк О.М. Оборонні споруди та військове спорядження Пастирського городища / О.М. Приходнюк // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н.е. – Київ-Львів: РАС, 1999. – С. 240-252.
415. Приходнюк О.М. Пастирське городище / О.М. Приходнюк. – Київ-Чернівці: Зелена Буковина ІА НАНУ, 2005. – 244 с.
416. Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.) / О.М. Приходнюк. – Чернівці: Прут, 2001. – 284 с.
417. Прохненко І. Давні угри у Верхньому Потиссі / І. Прохненко // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2005. – Вип. 8. – С. 372-387.
418. Прохненко І. Давньугорські вояцькі поховання (с. Чома Закарпатської обл.) / І. Прохненко // Військово-історичний альманах. – 2006. – № 1 (12). – С. 4-24.
419. Прохненко І.А. До питання про проникнення печенігів у Верхнє Потисся / І.А. Прохненко // Історичні студії. – 2010. – Вип. 3. – С. 30-43.
420. Прохненко И. К вопросу о гибели Екимэуцкого городища / И. Прохненко // *Tyragetia. Arheologie. Istorie Antică. Serie nouă*. – 2011. – Vol. V (XX). – С. 291-299.
421. Прохненко И. К вопросу о племенной атрибуции кочевнических древностей Верхнего Потисья X в. н.э. / И. Прохненко // Науковий і мистецький світ Федора Потушняка. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження видатного українського письменника і вченого. – Ужгород: Говерла, 2010. – С. 410-420.

422. Прохненко И. К вопросу о племенной атрибуции Чомского могильника / И. Прохненко // *Východoslovenský pravek*. – 2013. – № X. – С. 25-40.
423. Прохненко И.А. Локализация печенегов в Карпатском бассейне / И.А. Прохненко // *Carpatica-Karpatika*. – 2011. – Вип. 40. – С. 155-187.
424. Прохненко И.А. Проникновение печенегов в Верхнее Потисье / И.А. Прохненко // Материалы VIII Международной научной конференции «Проблемы истории и археологии Украины». – Харьков: ООО «НТМТ», 2012. – С. 70-71.
425. Прохненко І. «Протистояння» чорних угрів і східних слов'ян у контексті історії Українських Карпат / І. Прохненко // Військово-історичний альманах. – 2007. – № 2 (15). – С. 30-44.
426. Прохненко И.А. Пути передвижения венгров на территорию новой отчины / И.А. Прохненко // Древнее Причерноморье. – 2006. – С. 166-176.
427. Прохненко І.А. Середньовічний горизонт Малокопанського городища / І.А. Прохненко // *Carpatica-Karpatika*. – 2004. – Вип. 31. – С. 273-293.
428. Прохненко І.А. Сережки єкімауцького типу в басейні р. Тиси (культурно-хронологічний аспект) городища / І.А. Прохненко // *Carpatica-Karpatika*. – 2006. – Вип. 34. – С. 174-185.
429. Прохненко І. Угри чи печеніги?: Проблема племінної атрибуції старожитностей кочівників Х ст. н.е. на території Закарпаття та Східної Словаччини городища / І. Прохненко // Ужгородські словацькі наукові читання: історія, культура, політика, право. – Ужгород: Ліра, 2014. – С. 7-23.
430. Прохненко І.А. «Устремишася чересь горы великия и почаша воевати на живущая ту словѣни...»: до питання про північний шлях переселення угрів за Карпати / І.А. Прохненко // Вісник Інституту археології. – 2013. – Вип. 8. – С. 3-35.
431. Прохненко І. Чи переходили угри через Верецький перевал? Археологія проти міфу про завоювання Закарпаття угорцями вождя Алмоша / І. Прохненко // Галицька брама. – 2014. – № 10-12 (238-240). – С. 8-13.

432. Прохненко І.А. Чорні угри та слов'яни Верхнього Потисся (до питання про конфлікти і мирні зв'язки) / І.А. Прохненко // Історичні студії. Збірник наукових праць з проблем давньої і середньовічної історії та етнології. – Ужгород: Говерла, 2008. – Вип. 2. – С. 23-45.
433. Първопрестолна Плиска: 100 години Археологически проучвания: Посвещава се на 140 години от рождението на откривателя на първата българска столица Плиска акад. Карел Шкорпил. – Франкфурт на Майн: Йохан Вольфганг Гьоте-университет, 1999. – 88 с.
434. Рабинович Р. Карпато-Днестровские земли и Киевская Русь: особенности взаимодействия / Р. Рабинович // Русин. – 2007. – № 2 (8). – С. 26-36.
435. Рабинович Р.А., Рябцева С.С., Тельнов Н.П. Итоги раскопок городища Германарие в свете исследования культуры кольцевых городищ в Молдове / Р.А. Рабинович, С.С. Рябцева, Н.П. Тельнов // Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран. – СПб.-М.: ИИМК РАН, 2009. – С. 194-207.
436. Рабовянов Д. Извънстоличните каменни крепости на Първото Българско царство (IX – началото на XI в.) / Д. Рабовянов. – София: Национален археологически институт и музей, 2011. – 308 с.
437. Рабовянов Д. Раждането на българската полиоркетика / Д. Рабовянов // Известия на регионален исторически музей. – 2005. – Т. XX. – С. 150-159.
438. Рабовянов Д. Средновековни предпазители за меч от България / Д. Рабовянов // Приноси за българската археология. – 2013. – Т. VII. – С. 99-114.
439. Радичевић Д. Периодизација позносредњовековних некропола у Доњем Српском Подунављу / Д. Радичевић // Старинар. – 2008. – LVIII. – С. 197-212.
440. Радишић М. Раносредњовековне апликације из Сврљиг-Града и Осврт на сличне налазе на нашем тлу: о функцији, хронологији и културној припадности / М. Радишић // Етно-културолошки зборник. – 2015. – Кн. XIX. – С. 21-34.

441. Радушев А., Жеков Г. Каталог на българските средновековни монети IX-XV вв. / А. Радушев, Г. Жеков. – София: АГАТО, 1999. – 251 с.
442. Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне VI-XII вв.). – М.: Наука, 1991. – 253 с.
443. Рашев Р. Българската езическа култура VII-IX век / Р. Рашев. – София: Абагар, 2008. – 594 с.
444. Рашев Р. Землената укрепителна система на Първото Българско царство / Р. Рашев // Плиска-Преслав 2. – София: Издателство за българската академия на науките, 1981. – С. 99-103.
445. Рашев Р. Мадарският гроб III/5 и аналозите му в Северното Черноморие / Р. Рашев // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. – Велико Търново: АСТА, 1993. – Т. II. – С. 52-60.
446. Рашев Р. Прабългарите V-VII век / Р. Рашев. – София: Орбел, 2005. – 350 с.
447. Рашев Р. Североизточната археологическа граница на Първото Българско царство / Р. Рашев // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. – Велико Търново: Университетско издателство «Св. Кирил и Методий», 1995. – Т. IV. – С. 89-96.
448. Рашев Р. Съмнителни и недостоверни паметници на прабългарската култура / Р. Рашев // *Studia protobulgarica et mediaevalia Europensia*. – София: Тангра ТанНакРа, 2003. – С. 158-171.
449. Рашев Р. Цар Симеон военачальникът / Р. Рашев. – Варна: Славена, 2007. – 48 с.
450. Рашев Р. Цар Симеон – «Нов Мойсей» или «Нов Давид» / Р. Рашев // Преславска книжовна школа. – 2003. – Т. 7. – С. 380-389.
451. Рашев Р. Цар Симеон. Щтрихи към личността и делото му / Р. Рашев. – София: Фабер, 2007. – 138 с.
452. Рашев Р. Етническият аспект материалната култура на Първото Българско царство / Р. Рашев // *Finno-Ugrica*. – 2008. – № 11. – С. 80-92.

453. Рона-Таш А. Хазары и мадьяры // Хазары. Евреи и славяне / А. Рона-Таш. – Москва-Иерусалим: Мосты культуры, 2005. – Т. 16. – С. 111-124.
454. Руссев Н. Някои проблеми на изучаването на средновековната българска материална култура в междуречието на Дунав и Днестър / Н. Руссев // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. – Велико Търново: Университетско издателство «Св. Кирил и Методий», 1995. – Т. IV. – С. 103-112.
455. Руссев Н.Д. Северо-восточные владения Дунайской Болгарии VII-X вв.: история и погребальные памятники / Н.Д. Руссев // Stratum plus. – 2010. – № 5. – С. 159-168.
456. Руссев Н.Д. Феномен балкано-дунайской культуры и история Дунайской Болгарии / Н.Д. Руссев // Козлов В.И. Население степного междуречья Дуная и Днестра конца VIII – начала XI веков: балкано-дунайская культура. – Казань; Санкт-Петербург: S.n.; Кишинев: Stratum plus: Казанская недвижимость, 2015. – С. 278-295.
457. Рънсиман С. История на Първото българско царство / С. Рънсиман. – София: Силует, 1993. – 292 с.
458. Рябцева С. О балканских связях населения Пруто-Днестровского региона. По материалам находок предметов цветной металлообработки / С. Рябцева // Преслав. – 2013. – Т. 7. – С. 171-183.
459. Рябцева С. Ювелирные украшения Пруто-Днестровского междуречья в контексте этнокультурных связей региона в X-XI вв. / С. Рябцева // Revista arheologica. – Chisinau, 2006. – Vol. II. – Nr. 1-2. – С. 143-168.
460. Рябцева С.С., Тельнов Н.П. Алчедарский клад и центры ювелирного производства Восточной Европы конца IX – начала XI вв. / С.С. Рябцева, Н.П. Тельнов // Stratum plus. – 2010. – № 5. – С. 285-300.
461. Рябцева С.С., Рабинович Р.А. К вопросу о роли венгерского фактора в Карпато-Днестровских землях в IX-X вв. / С.С. Рябцева, Р.А. Рабинович // Revista Arheologică. Serie nouă. – 2007. – Vol. III. – № 1-2. – С. 195-230.

462. Рябцева С.С., Рабинович Р.А. О возможности выделения венгерских древностей в Карпато-Днестровском регионе в IX-X вв. / С.С. Рябцева, Р.А. Рабинович // Русь в IX-X вв.: общество, государство, культура. – М.: ИА РАН, 2014. – С. 263-279.
463. Седов В.В. Славяне. Историко-археологическое исследование / В.В. Седов. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 618 с.
464. Сердика. Археологически материали и проучвания / Отг. ред. Т. Герасимов. – София: Издательство за българската академия на науките, 1964. – Т. I. – 230 с.
465. Сердика. Археологически материали и проучвания / Отг. ред. В. Велков. – София: Издательство за българската академия на науките, 1989. – Т. II. – 164 с.
466. Скочиляс І. Початки християнства у Прикарпатському регіоні та заснування галицької єпархії в середині XII ст. / І. Скочиляс // Княжа доба: історія і культура. – 2010. – Вип. 3. – С. 9-59.
467. Славова Т. Титулите *багаин* и *багатур* в ранносредновековна България / Т. Славова // *Eslavística Complutense*. – 2009. – № 9. – С. 115-133.
468. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период / Отв.ред. В. Баран. – К.: Наукова думка, 1990. – 495 с.
469. Сланов А.А. Военное дело алан I-XV вв. / А.А. Сланов. – Владикавказ: Северо-Осетинский институт гуманитарных и социальных исследований им. В. Абаева, 2007. – 400 с.
470. Соколов М. Из древней истории болгар / М. Соколов. – СПб.: Типография и Хромофотография А. Треншеля, 1879. – 252 с.
471. Сорочан С. Об эволюции торгово-экономической политики Византии В Нижнем Подунавье в VII-X вв. / С. Сорочан // Преслав. – 2013. – Т. 7. – С. 240-255.
472. Средновековният Червен. – София: Издателство на българската академия на науките, 1985. – Т. I: Цитаделата на града. – 290 с.

473. Станев К. Една хипотеза за съдбата на северите след похода на Никифор I през 811 година / К. Станев // *Acta musei varnaensis*. – 2007. – VIII-1. – С. 431-450.
474. Станев К. Защо през 809 г. кана сюбиги Крум превзема Сердика? / К. Станев // *История*. – 2008. – № 2-3. – С. 33-52.
475. Станев К. Масов гроб 80 от Кюлевча – опит за историческа интерпретация / К. Станев // *История*. – 2008. – № 5-6. – С. 55-65.
476. Станев К. Сливен – административен център на областта Загора през IX-X в. / К. Станев // *България в световното културно наследство: матер. от третата национална конференция по история, археология и културен туризъм*. – Шумен: Университетско издателство «Епископ Константин Преславски», 2014. – С. 542-550.
477. Станев С. Слънчевите затъмнения и историята на България в периода 681-1878 г. / К. Станев // *Известия на Историческия музей Шумен*. – 2008. – Кн. XIV. – С. 33-48.
478. Станев К. Съдбата на ромейски войници, пленени при разгрома на император Никифор I / К. Станев // *Кюстендилски четения. Заедно или разделени. Европа на съюзите, личностите и регионите*. – София: Регионален исторически музей – Кюстендил, 2007. – С. 25-33.
479. Станилов С. Половин звънец (принос към проучването на старобългарските звънящи амулети от VII-XI в.) / С. Станилов // *Acta musei Varnaensis: Българските земи през средновековието (VII-XVIII в.)*. – 2005. – Бр. III-2. – С. 29-40.
480. Степанов Ц. Болгарские государственные образования IV-IX вв.: От вождевства к раннему государству / Ц. Степанов // *Древнейшие государства Восточной Европы*. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2016. – С. 193-212.
481. Степанов Ц. Българите и Степната империя през Ранното Средновековие. Проблемът за Другите / Ц. Степанов. – София: Гутенберг, 2005. – 187 с.

482. Степанов Ц. Власт и авторитет в ранносредновековна България VII – ср. IX в. / Ц. Степанов. – София: Агато, 1999. – 206 с.
483. Степанов Ц. Развитие на концепцията за сакралния цар у хазарите и българите през ранното средновековие / Ц. Степанов // Българи и хазари през ранното средновековие. – София: Тангра, 2003. – С. 219-232.
484. Степанов Ц. *Imitatio imperii Romanorum (et Christianorum)*: имперска символика при българи и франки в началото на IX век / Ц. Степанов // Средновековният българин и «другите» Сборник в чест на 60-годишнината на проф. дин Петър Ангелов. – София: Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2012. – С. 87-96.
485. Тельнов Н.П. Восточнославянские древности Днестровско-Прутского междуречья VIII-X вв. / Н.П. Тельнов // *Stratum plus*. – 2001-2002. – № 5. – С. 142-263.
486. Тельнов Н. О славянах в Молдавии в раннем средневековье / Н. Тельнов // *Русин*. – 2005. – № 1 (1). – С. 41-48.
487. Терський С. Кочівники Північного Причорномор'я та формування спорядження слов'янської кінноти у VI-XI ст. (за археологічними даними) / С. Терський // Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції «Археологія & Фортифікація України». – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. – С. 64-70.
488. Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI-X вв. н.е. / Б.А. Тимошук. – М.: Наука, 1990. – 190 с.
489. Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. / Б.О. Тимошук. – К.: Наукова думка, 1976. – 177 с.
490. Тодоров Т. Военните кампании на цар Симеон (893-927) и проблемът за изтощаването на България (опит за историко-статистически анализ) / Т. Тодоров // *Историкии*. – 2011. – Т. 4. – С. 317-325.
491. Тодорова Е. Средновековна България и корабоплаването / Е. Тодорова // *Втори международен конгрес по българистика. Доклади*.

- Българските земи в древността. България през средновековието. – София: Издателство за българската академия на науките, 1987. – С. 605-613.
492. Тортіка О.О. Військова справа протоболгарських племен Східної Європи у дохазарські часи (V-VII ст. н.е.) / О.О. Тортіка // Східний світ. – 2003. – № 4. – С. 98-108.
493. Тортика А.А. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы (вторая половина VII – третья четверть X в.) / А.А. Тортика. – Х.: ХГАК, 2006. – 553 с.
494. Тортика А.А. «Черная Булгария» трактата Константина Багрянородного «Об управлении империей» и «черные болгары» «Повести временных лет»: проблемы локализации / А.А. Тортика // Дриновски сборник. – 2012. – Т. 5. – С. 23-31.
495. Тотев Т. Моливдовул царя Симеона (893-927 гг.) из Северо-Восточной Болгарии с пожеланиями долголетия / Т. Тотев // Византийский временник. – 2006. – № 90. – С. 218-222.
496. Тотев Б., Пелевина О. «Находките» от Велино и Златари и аристократическите гробове на дунавските българи / Т. Тотев, О. Пелевина // Археология. – 2010. – Г. LI. – Кн. 3-4. – С. 58-77.
497. Трендафилов Х. Символните войни на цар Симеон / Х. Трендафилов // Преславска книжовна школа. – 2013. – Т. 13. – С. 39-69.
498. Тренев И. Великите битки и борби на българите през Средновековието / И. Тренев. – София: Световна библиотека, 2016. – 80 с.
499. Трифонов Ю. Царуването на Св. Бориса-Михаила / Ю. Трифонов. – София: Печатница на П. Бонзайтовъ, 1907. – 79 с.
500. Турилов А. «Сказание о железном кресте» как источник по истории общественно-политической мысли Болгарии конца IX – начала X в. / А. Турилов // Идеология и общественно-политическая мысль в странах Центральной и Юго-Восточной Европы периода Средневековья. Сборник материалов и тезисов IV Чтений памяти В. Королюка. – М.: Наука, 1986. – С. 36-37.

501. Тюрк А. От Урала до Карпат. Новые результаты и перспективы в археологии Восточной Европы по поводу древних венгров / А. Тюрк // II-й Международный Мадьярский симпозиум: сб. науч. тр. / Отв. ред. С. Боталов. – Челябинск: Рифей. – С. 231-237.
502. Тъпкова-Заимова В. Българите по Северното причерноморие до X в. / В. Тъпкова-Заимова // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. – Велико Търново: Великотърновски университет «Св. Кирил и Методий», 1992. – Т. I. – С. 47-56.
503. Тъпкова-Заимова В. Долни Дунав – гранична зона на Византийския запад. Към историята на северните и североизточните български земи края на X – XII век / В. Тъпкова-Заимова. – София: Издателство за българската академия на науките, 1976. – 187 с.
504. Тъпкова-Заимова В., Павлов П. Северните «варвари» и Черноморието / В. Тъпкова-Заимова, П. Павлов // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. – Велико Търново: АСТА, 1993. – Т. II. – С. 21-29.
505. Успенский Ф.И. История Византийской империи: В 5 т. Период Македонской династии (867-1057) / Ф.И. Успенский. – М.: Астрель; АСТ, 2005. – Т. 3. – 800 с.
506. Федорук А.В. Органи влади на території між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром під владою аварських, болгарських і руських правителів // Історія розвитку органів влади на території Чернівецької області: монографія / За ред. Добржанського О.В., Круглашова А.М., Ярмистого М.В. – Чернівці: Букрек, 2014. – С. 11-105.
507. Федорук А.В., Возний І.П. Вістря стріл X-XIV ст. з території між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром / А.В. Федорук, І.П. Возний // Вісник національного університету «Львівська політехніка». – Держава та армія. – Львів, 2004. – № 670. – С. 30-39.
508. Фехер Г. Военното дело на прабългарите / Г. Фехер. – София: Военно-издателски фонд, 1938. – 167 с.

509. Филиппос К. Първата българска държава и византийската ойкуменическа империя (681-852). Византийско-български политически отношения / К. Филиппос. – София: Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2012. – 174 с.
510. Филипчук М.А. Проблеми хронології та періодизації слов'янських старожитностей Українського Прикарпаття другої половини I тис. н.е. / М.А. Филипчук // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С. 36-37.
511. Филипчук М. Слов'янські поселення VIII-X ст. в українському Прикарпатті / Михайло Филипчук. – Львів: Астролябія, 2014. – 312 с.
512. Филипчук М.А. Східнослов'янське житло X – початку XI ст. в Українському Прикарпатті / М.А. Филипчук // МДАПВ. – 1995. – Вип. 6. – С. 219-233.
513. Филипчук О.М. Полонені араби у Візантії наприкінці IX – середині X ст.: війна, хрещення і церемоніал / О.М. Филипчук // Проблеми джерелознавства, історіографії та історії Сходу: матеріали Міжнародної наукової конференції присвяченої 90-річчю з дня народження проф. В.М. Бейліса. – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. – С. 229-234.
514. Флеров В.С. Болгарские погребения Маяцкого могильника / В.С. Флеров // Ранние болгары в Восточной Европе: сб. статей. – Казань: Полиграфический комбинат им. К. Якуба, 1989. – С. 45-59.
515. Флёров В.С. «Города» и «замки» Хазарского каганата. Археологическая реальность / В.С. Флеров. – М.: Мосты культуры, 2010. – 260 с.
516. Флёров В.С. Цимлянский комплекс хазарского времени на Нижнем Дону / В.С. Флеров // Поволжская археология. – 2015. – № 1 (11). – С. 4-39.
517. Халикова Е.А. Больше-Тиганский могильник / Е.А. Халикова // Советская археология. – 1976. – № 2. – С. 158-178.

518. Халикова Е.А. К вопросу о контактах древних венгров с болгаро-тюркскими племенами в Восточной Европе / Е.А. Халикова // Плиска-Преслав 2. – София: Издательство за българската академия на науките, 1981. – С. 72-81.
519. Хвостова К.В. Византийская цивилизация как историческая парадигма / К.В. Хвостова. – СПб.: Алетейя, 2009. – 206 с.
520. Хэлдон Д. История византийских войн / Д. Хэлдон. – М.: Вече, 2007. – 464 с.
521. Хрисимов Н. За значението на титлата «дроугъ» в Първото Българско царство / Н. Хрисимов // Балканите – език, история, култура. – Велико Търново: ИВИС, 2013. – Т. III. – С. 426-435.
522. Хрисимов Н. «Отговорите на папа Николай I» като извор за бита и ежедневието на българите по времето на княз Борис I / Н. Хрисимов // България, българите и Европа – мит, история, съвремие. – Велико Търново: Университетско издателство «Св. Кирил и Методий», 2011. – С. 149-172.
523. Хрисимов Н., Петров М. Данни за мъжкото облекло от периода на Първото Българско царство / Н. Хрисимов, М. Петров // Дриновски сборник. – 2012. – Т. 5. – С. 111-143.
524. Христов Я. Бележки за възрастовата граница и военните набори в българската държава през късния IX – началото на X в. Конкретен исторически казус / Я. Христов // XVII Кюстендилски четения. Провалите в историята. – София: Исторически факултет СУ «Св. Климент Охридски», 2012. – С. 82-91.
525. Хузин Ф.Ш. Салтовский компонент в культуре населения раннего Булгара (Биярского городища) / Ф.Ш. Хузин // Ранние болгары в Восточной Европе: сб. статей. – Казань: Полиграфический комбинат им. К. Якуба, 1989. – С. 64-73.
526. Цанкова-Петкова Г. Българо-византийските отношения според мирните договори от края на VII – до началото на IX в. / Г. Цанкова-Петкова // Античная древность и средние века. – 1973. – Вып. 10. – С. 167-180.

527. Цанкова-Петкова Г. О территории Болгарского государства в VII-IX вв. / Г. Цанкова-Петкова // Византийский временник. – 1960. – Т. 17. – С. 124-143.
528. Цухлев Д. История на българската църква / Д. Цухлев. – София: Печатница «Св. София», 1911. – Т. I. – 1180 с.
529. Чеботаренко Г.Ф. Калфа – городище VIII-X вв. на Днестре / Г.Ф. Чеботаренко. – Кишинев: Штиинца, 1973. – 116 с.
530. Чера С.В. К вопросу о выделении финно-угорского компонента в коллекции наконечников стрел с городищ Алчедар и Екимауцы / С.В. Чера // Stratum plus. – 2013. – № 5. – С. 197-202.
531. Чорній В.П. Історія Болгарії / В.П. Чорній. – Львів: ПАІС, 2007. – 404 с.
532. Шадыро В.И., Ласкавый Г.В. Средневековые наконечники стрел лука и арбалета из поселения у д. Прудники / В.И. Шадыро, Г.В. Ласкавый // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 1994. – Вып. 3. – С. 217-224.
533. Шепард Д. Неспокійни сьседи: българо-византийска конфронтация, обмен и съжителство през средните векове / Д. Шепард. – София: Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2007. – 231 с.
534. Шиканов В.Н. Византия. Орел и лев: Болгаро-Византийские войны VII-XIV вв. / В.Н. Шиканов. – СПб.: ШАТОН, 2006. – 156 с.
535. Шкриванић Г. Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику / Г. Шкриванић. – Београд: Научно дело, 1957. – 226 с.
536. Шпехар П. Оруђе од метала са Београдске тврђаве / П. Шпехар. – Београд: Arheološki institut; Muzej grada Beograda, 2007. – 162 с.
537. Щербакова Т.А., Тащи Е.Ф., Тельнов Н.П. Кочевнические древности Нижнего Поднестровья (по материалам раскопок кургана у г. Слободзея) / Т.А. Щербакова, Е.Ф. Тащи, Н.П. Тельнов. – Кишинев: Elan poligraf, 2008. – 137 с.
538. Юрасов М.К. Венгерский Аноним о «порубежье рутенов» во время «обретения родины» мадьярами в Среднем Подунавье / М.К. Юрасов // Русин. – 2013. – № 3 (33). – С. 21-31.

539. Юрасов М.К. Влияние поисков венграми новой родины на освоение восточными славянами междуречья Днестра и Прута / М.К. Юрасов // Русин. – 2007. – № 2 (8). – С. 20-25.
540. Юрасов М.К. Подкарпатская Русь в эпоху «обретения родины» венграми / М.К. Юрасов // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – 2010. – № 1 (7). – С. 3-16.
541. Юхас П. Кирил и Методий в Българската Моравия / П. Юхас. – София: Елбеген, 2000. – 110 с.
542. Юхас П. Тюрко-българи и маджари. Влияние на тюрко-българската култура върху маджарите / П. Юхас. – София: Издателство за българската академия на науките, 1985. – 455 с.
543. Якобсон А.Л. К изучению раннесредневековой болгарской архитектуры (армянские параллели) / А.Л. Якобсон // Византийский временник. – 1968. – XXVIII. – С. 195-206.
544. Aleksić M. Some typological features of byzantine spatha / M. Aleksić // Сборник радова Византолошког института. – 2010. – № XLVII. – P. 121-138.
545. Ancic M. The waning of the empire the disintegration of Byzantine rule on the Eastern Adriatic in the 9-th century / M. Ancic // *Hortus Artium Medievalium*. – 1998. – V. 4. – P. 15-24.
546. Artimon A. Topoare din secolele X-XI descoperite in județul Bacau / A. Artimon // *Carpica*. – 1989. – Nr. XX. – P. 215-220.
547. Atanasov G., Venelinova S., Stoychev S. An early medieval graveyard in the Divdyadovo quarter of Shumen (ne Bulgaria) / G. Atanasov, S. Venelinova, S. Stoychev // *Archaeologia Bulgarica*. – 2008. –XII. – № 2. – P. 59-80.
548. Avenarius A. Die awaren in Europa / A. Avenarius. – Bratislava: Verlag der Slowakischen Akademie der wissenschaften, 1974. – 301 s.
549. Băcșeț-Crișan D. Contributions to the study of elites and power centers in Transylvania during the second half of the 9-th – first half of the 10-th centuries. Proposal of identification criteria based on archaeological discoveries / D. Băcșeț-Crișan // *Ephemeris napocensis*. – 2012. – XXII. – P. 279-299.

550. Băcuet-Crișan D. Early mediaeval arrows discovered in Sylvanian Basin (Romania) / D. Băcuet-Crișan // *Warriors, weapons, and harness from the 5-th – 10-th centuries in the Carpathian Basin* / Ed. C. Cosma. – Cluj-Napoca: Mega Publishing House, 2015. – P. 307-322.
551. Băcuet-Crișan D. Elite și centre de putere din Transilvania în a doua jumătate a sec. IX – prima jumătate a sec. X. analiza vestigiilor arheologice descoperite pe teritoriul orașului Alba Iulia / D. Băcuet-Crișan // *Banatica*. – 2014. – № 24. – P. 105-135.
552. Băcuet-Crișan D. On the Two-Room Dwelling from Precinct IV of the Early Medieval Fortification in Dăbâca (Cluj County) and the Chronology of the First Stage of Fortification / D. Băcuet-Crișan // *Ziridava studia archaeologica*. – 2014. – № 28. – P. 173-182.
553. Belošević J. Materijalna kultura Hrvata od 7-9. stoljeća / J. Belošević. – Zagreb: Liber, 1980. – 310 s.
554. Bikic V. Vizantijski nakit u Srbiji: modeli i naslede / V. Bikic. – Beograd: Arheoloski institut, 2010. – 208 s.
555. Bialeková D. K vypovedacej hodnote údajov o slovanských reáliách z konca 9. až z prvej polovice 10. storočia v uhorských kronikách / D. Bialeková // *Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj Stredného Podunajska* / Ed. T. Štefanovičová, D. Hulínek. – Bratislava: Slovenský archeologický a historický inštitút, 2007. – S. 11-18.
556. Biliarsky I.A. Word and Power in Mediaeval Bulgaria / I.A. Biliarsky. – Leiden-Boston: Brill, 2011. – 582 p.
557. Bilogrivić G. Carolingian Swords from Croatia – New Thoughts on an Old Topic / G. Bilogrivić // *Studia Universitatis Cibiniensis*. – 2013. – V. X. – P. 67-83.
558. Bilogrivić G. Type K Carolingian Swords / G. Bilogrivić // *Opuscula archaeologica*. – 2009. – № 33. – P. 125-182.
559. Bíró Á. Weapons in the 10-11-th century Carpathian Basin. Studies in weapon technology and methodology – rigid bow applications and southern import

- swords in the archaeological material / Á. Bíró // *Dissertationes Archaeologicae*. – 2014. – Ser. 3. – No. 2. – P. 519-539.
560. Bíró Á., Langó P., Türk A. Adatok a Kárpát-medencei, agancsból faragott íjmarkolat lécek értékeléséhez. Szentes-Derekegyházi oldal, D-3 tábla 6. sír / Á. Bíró, P. Langó, A. Türk // *Archaeologiai Értesítő*. – 2010. – № 135. – O. 245-268.
561. Blagojević M. Srpska državnost u srednjem veku / M. Blagojević. – Beograd-Palilula: SKZ, 2011. – 427 s.
562. Bollók Á. Byzantine Jewellery of the Hungarian Conquest Period: A View from the Balkans / Á. Bollók // *Recent Research on Byzantine Jewellery* (British Museum Research Publications). – London: The British Museum, 2010. – P. 173-185.
563. Bořivoj D. Břeclav-Pohansko III. Časně slovanské osídlení / D. Bořivoj. – Brno: Univerzita J. Purkyně, 1985. – 168 s.
564. Bruhn-Hoffmeyer A. Military equipment in the byzantine manuscript of Scylitzes in biblioteca nacional in Madrid / A. Bruhn-Hoffmeyer // *Gladius*. – 1966. – V. – P. 1-194.
565. Budinský-Krička V. Slovanské mohyly v Skalici / V. Budinský-Krička. – Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1959. – 211 s.
566. Budinský Krička V. Východoslovenské mohyly / V. Budinský-Krička // *Slovenská archeológia*. – 1969. – № 17. – S. 277-388.
567. Bugarski I. Axe, battle axes and battle knives from avar-time graves in Vojvodina / I. Bugarski // *Warriors, weapons, and harness from the 5-th – 10-th centuries in the Carpathian Basin* / Ed. C. Cosma. – Cluj-Napoca: Mega Publishing House, 2015. – P. 129-146.
568. Canache A., Curta F. Depozite de unelte și arme medievale timpurii de pe teritoriul României / A. Canache, F. Curta // *Mousaios*. – 1994. – № 4. – P. 179-221.
569. Cetinić Ž. Stranče-Vinodol, starohrvatsko groblje na Gorici / Ž. Cetinić. – Rijeka: Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja, 2011. – 348 s.

570. Ciugudean H., Pinter K., Rustoiu G. Habitat-Religie-Etnicitate: Descoperiri arheologice din secolele IX-XI în Transilvania / H. Ciugudean, K. Pinter, G. Rustoiu. – Alba Iulia: Editura «ALTIP», 2006. – 138 p.
571. Ciupercă B. Câteva observații privind depozitul de unelte descoperit la Ploiești-Triaj (jud. Prahova) / B. Ciupercă // Între stepă și imperiu. Studii în onoarea lui Radu Harhoiu. Zwischen der Steppe und dem Reich. Archäologische Studien für Radu Harhoiu zum 65. Geburtstag. – București: Institutul de Arheologie «Vasile Pârvan», 2010. – P. 271-288.
572. Ciupercă B. Câteva puncte de vedere privind activitățile meșteșugărești și spațiile de producție între Carpați și Dunăre în secolele VIII-X / B. Ciupercă // Buletinul Muzeului Județean Teleorman. Seria arheologie. – 2011. – 3. – P. 223-231.
573. Ciupercă B. Some observations from the point of view of the Slon fortifications about power centres in the Lower Danube between the eighth and tenth centuries / B. Ciupercă // Potestas et communitas. Interdisziplinäre Beiträge zu Wesen und Darstellung von Herrschaftsverhältnissen im Mittelalter östlich der Elbe / Von A. Paroń, S. Rossignol, B. Szmoniewski, G. Vercamer. – Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, 2010. – S. 275-289.
574. Ciupercă B. Mirea P. Sud-Vestul Munteniei în secolele VIII-X / B. Ciupercă, P. Mirea // Buletinul Muzeului Județean Teleorman. Seria arheologie. – 2010. – 2. – P. 115-162.
575. Ciupercă B., Mirea P. Topoare de luptă din a doua jumătate a mileniului I din colecțiile Muzeului Județean Teleorman / B. Ciupercă, P. Mirea // Buletinul Muzeului Județean Teleorman. Seria arheologie. – 2015. – 7. – P. 167-178.
576. Civilizația medievală timpurie din Transilvania: rit și ritual funerar (secolele IX-XI): catalogul expoziției. – Alba Iulia: Muzeul național al unirii, 2002. – 63 p.
577. Cosma C. A 7-th century warrior house at Iernut / Sfântu Gheorghe (Mureș County) / C. Cosma // Ephemeris Napocensis. – 2014. – XXIV. – P. 315-337.

578. Cosma C. Considerații privind tipologia și cronologia spadelor, a săbiilor și a paloșelor din secolele VII-VIII descoperite în Transilvania, Maramureș și Banatul românesc / C. Cosma // *Locuirea medievală timpurie din Transilvania și vecinătăți* / Editori F. Mărginean, I. Stanciu, Băcuet-Crișan D. – Arad: Editura Mega, 2017. – P. 83-110.
579. Cosma C. Considerații privind topoarele din secolele VII-VIII descoperite pe teritoriul Transilvaniei / C. Cosma // *Acta Musei Porolissensis: arheologie-restaurare-conservare*. – 2016. – XXXVIII. – P. 359-390.
580. Cosma C. Die gräberfelder von Köttlach-typ aus West- und nordwestrumänien / C. Cosma // *Ephemeris Napocensis*. – 2006-2007. – XVI-XVII. – P. 227-253.
581. Cosma C. Early medieval spurs in Transylvania (7-th – 10-th centuries AD) / C. Cosma // *Ephemeris Napocensis*. – 2013. – XXIII. – P. 79-102.
582. Cosma C. Ethnische und politische Gegebenheiten im Westen und Nordwesten Rumäniens im 8.-10. Jh.n.Chr. / C. Cosma // *Ephemeris Napocensis*. – 2012. – XXII. – S. 137-158.
583. Cosma C. Fortificații din secolele X-XI din vestul și nord – vestul României. Considerații privind stadiul actual al cercetării / C. Cosma // *Acta Musei Porolissensis*. – 2000. – XXIII (I). – P. 453-498.
584. Cosma C. Funerary pottery in Transylvania of the 7-th – 10-th centuries / C. Cosma. – Cluj-Napoca: Mega, 2011. – 246 p.
585. Cosma C. Funnel-shaped snaffle bits of the 7-th – 8-th centuries discovered in Transylvania and Slovakia / C. Cosma // *Archäologisches Korrespondenzblatt*. – 2014. – Jahrgang 44. – Heft 4. – S. 563-575.
586. Cosma C. Gräberfelder, Einzelgräber und Grabfunde unsicheren charakters aus dem 9.-10. Jahrhundert im Westen und Nordwesten Rumäniens / C. Cosma // *Studia archaeologica et historica*. – Zalău: Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău, 2001. – S. 499-565.

587. Cosma C. Necropole, morminte izolate și descoperiri funerare cu caracter incert din secolele al IX-lea și al X-lea din vestul și nord-vestul României / C. Cosma // *Ephemeris Napocensis*. – 2001. – XI (2001). – P. 165-269.
588. Cosma C. Vestul și Nord-Vestul României în secolele VIII-X D.H / C. Cosma. – Cluj-Napoca: Nereamia Napocae, 2002. – 630 p.
589. Cosma C., Alpár D., Rustoiu G., Rustoiu A., Oargă O. Războinici în Transilvania din epoca avară. Catalogul expoziției / C. Cosma, G. Rustoiu, A. Rustoiu. – Cluj-Napoca: Mega, 2013. – 119 p.
590. Comșa M. Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploiești) / M. Comșa. – București: Anul Ediției, 1978. – 184 p.
591. Comșa M., Deculescu C. Un depozit de unelte și arme descoperit la Curcani (jud. Ilfov) / M. Comșa, C. Deculescu // *Studii și cercetări de istorie veche*. – 1972. – T. 23. – P. 469-473.
592. Comșa M. Östliche elemente im Karpaten-Balkan-Raum im 7.-8. JH. / M. Comșa // *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte II*. – 1982. – Beiheft 17. – S. 11-40.
593. Csiky G. Az avar közelharc fegyverek története. Funkcionális megközelítés / G. Csiky // *Dolgozatok. Az Erdélyi múzeum érem-és régiségtárából*. – 2011-2012. – Új sorozat VI-VII (XVI-XVII.). – O. 71-97.
594. Csiky G. Saxe im awarenzeitlichen Karpatenbecken / G. Csiky // Vida T. *Thesaurus Avarorum: régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére*. – Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2012. – S. 371-393.
595. Čilinská Z. Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce / Z. Čilinská. – Bratislava: Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied, 1973. – 257 s.
596. Čilinska Z. Slawisch-Awarisches Gräberfeld in Nove Zamky / Z. Čilinská. – Bratislava Akademie der Wissenschaften, 1966. – 328 s.
597. Čilinská Z. Slovania a Avarský kaganát. Výpoved' staroslovanského pohrebiska v Želovciach / Z. Čilinská. – Bratislava: Bradlo, 1992. – 100 s.
598. Ćirković S. Srbi među europskim narodima / S. Ćirković. – Zagreb: Golden Marketing-Tehnička Knjiga, 2008. – 188 c.

599. Ćirković S. Srbi u Srednjem Veku / S. Ćirković. – Beograd: Glosarijum, 1995. – 272 s.
600. Damian O. Considérations sur la citadelle en brique de Slon – Prahova / O. Damian // *Studia Antiqua et Archaeologica*. – 2003. – № IX. – P. 483-496.
601. Dekan J. Velka Morava. Doba a umenie / J. Dekan. – Bratislava: Tatran, 1976. – 260 s.
602. Demo Ž. Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrdske kulture: Vukovar-Lijeva Bara (X-XI. stoljeće) / Ž. Demo. – Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2009. – 650 s.
603. Demo Ž. Ranosrednjovjekovno koplje s krilcima iz okolice Dugog sela u svjetlu novih saznanja v o ovoj vrsti oružja na motki / Ž. Demo // *Archaeologia Adriatica*. – 2010. – № IV. – C. 61-84.
604. Demo Ž. Reflexsni luk s ranosrednjovekovnog grobja Vukovar-Lijeva Bara (Gr. 92) / Ž. Demo // *Starohrvatska prosvjeta*. – 2005. – S. III. – Sv. 32. – S. 77-89.
605. Diaconu P., Baraschi S. Păcuiul lui Soare. Așezarea medievală (secolele XIII-XV) / P. Diaconu, S. Baraschi. – București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1977. – Vol. II. – 219 s.
606. Diaconu P., Vîlceanu D. Păcuiul lui Soare. Cetatea bizantină / P. Diaconu, D. Vîlceanu. – București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1972. – Vol. I. – 278 s.
607. Doncheva S., Totev B. A new «hungarian» type saber from the outskirts of Pliska / S. Doncheva, B. Totev // *Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube*. – София-Szeged: *Archaeolingua*, 2011. – P. 121-124.
608. Dostál B. Břeclav-Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec / B. Dostál. – Brno: Universita J.E. Purkyně, 1975. – 551 s.
609. Dostál B. Das vordringen der grossmährischen materiellen kultur in die Nachbarländer / B. Dostál // *Magna Moravia. Sborník k 1100. výročí příchodu byzantské mise na Moravu*. – Praha: Spisy University J.E. Purkyně, 1965. – S. 361-408.

610. Dostál B. Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě / B. Dostál. – Praha: Academia, 1966. – 295 s.
611. Dragotă A. Aspecte de multiculturalitate spirituală rit și ritual funerar în Transilvania și Europa Centrală și de Sud-Est (secolele IX-XI) / A. Dragotă. – Alba Iulia: Editura Altip, 2006. – 278 p.
612. Dragotă A. Battle-axes in the cemeteries from Banat, Crișana and Transylvania (10-th century) / A. Dragotă // Warriors, weapons, and harness from the 5-th – 10-th centuries in the Carpathian Basin / Ed. C. Cosma. – Cluj-Napoca: Mega Publishing House, 2015. – P. 331-341.
613. Dragotă A. Podoabe și accesorii vestimentare din Banat, Crișana și Transilvania (secolele X-XI) / A. Dragotă. – Cluj-Napoca: Mega, 2014. – 264 p.
614. Dragotă A., Rustoiu G., Drîmbărean M., Deleanu V., Oța S. Necropola medieval timpurie de la Alba Iulia – str. Brîndușei. Cercetările arheologice din anii 1997-2008 / A. Dragotă, G. Rustoiu. – Alba Iulia: Editura «ALTIP», 2009. – 290 p.
615. Dragotă A., Rustoiu G., Pinter K., Drîmbărean M. Consideration on the necropolis from Gîmbaș (X-th century) / A. Dragotă, G. Rustoiu // Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. – 2010. – № 7. – P. 65-77.
616. Drozdová E. Břeclav-Pohansko VI. Slovanští obyvatelé velkomoravského hradiska Pohansko u Břeclavi: (demografická a antropometrická studie) / E. Drozdová. – Brno: Masarykova univerzita, 2005. – 146 s.
617. Dudic B. Dějiny Moravy. D.1.: Od nejstarších dob až do roku 906 / B. Dudic. – Praha: B. Tempský, 1875. – 290 s.
618. Dudic B. Dějiny Moravy. D.2.: Od roku 906 do roku 1125 / B. Dudic. – Praha: B. Tempský, 1875. – 475 s.
619. Džurova A. Once Again about the Iconography of Bulgarian Rulers Prince Boris (Knyaz Boris) and King Simeon (Tsar Simeon) – 9-th – 10-th century / A. Džurova // The Journal of Oriental studies. – 2012. – Vol. 22. – P. 157-171.
620. Eisner J. Devínska Nová Ves: slovanské pohřebiště / J. Eisner. – Bratislava: Nakladateľstvo Slovenskej Akadémie Vied a Umeni, 1952. – 410 p.

621. Fiedler U. Bulgars in the Lower Danube region. A survey of the archaeological evidence and of the state of current research / U. Fiedler // *Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans.* – Leiden-Boston: Brill, 2008. – P. 151-236.
622. Fodor I., Hapák J., Seleanu M. The ancient Hungarians: exhibition catalogue: Hungarian National Museum / I. Fodor, J. Hapák. – Budapest: Hungarian National Museum, 1996. – 477 p.
623. Fodor I. Muinaiset unkarilaiset / I. Fodor. – Kustantaja: Turun Maakuntamuseo, painovuosi, 1999. – 192 s.
624. Frigyes S. Avar kori balták, bárdok, szekercék és fokosok / S. Frigyes // *Alba Regia.* – 2013-2014. – 42. – O. 113-186.
625. Frigyes S. A kora és közép avar kori balták és fokosok / S. Frigyes // *Hadak Útján XX. Népvándorlaskor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete.* – Budapest-Szigethalom, 2012. – O. 121-137.
626. Frigyes S. A kora és közép avar kori balták és fokosok katalógusa. Kézirat / S. Frigyes. – Budapest, 2011. – 92 o.
627. Fusek G. Slovensko vo včasnოსlovenskom období / G. Fusek. – Nitra: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 1994. – 383 s.
628. Gáll E. An attempt to classify the stirrups dating from the 10-th century and the first quarter of the 11-th century in the Transylvanian Basin, the Crişana/Partium and the Banat with an outlook to the Carpathian Basin / E. Gáll // *Warriors, weapons, and harness from the 5-th – 10-th centuries in the Carpathian Basin* / Ed. C. Cosma. – Cluj-Napoca: Mega Publishing House, 2015. – P. 355-406.
629. Gáll E. Az Erdélyi-Medence, a Partium és a Bánság 10-11. századi temetői, szórvány- és kincsleletei: Vol. I-II. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei / E. Gáll. – Szeged: Régészeti Tanszék, 2013. – 1315 o.
630. Gáll E. Az Erdélyi-Medence, a Partium és a Bánság X-XI. századi sír- és szórvány-fegyverleleteinek elemzése / E. Gáll // *Hadtörténeti Közlemények.* – 2007. – № 120. – O. 395-474.

631. Gáll E. Burial customs and the question of 10-th century populations in the Transylvanian basin / E. Gáll // *Acta Archaeologica Carpathica*. – 2010. – Vol. XLV. – P. 271-314.
632. Gáll E. The archaeological research state of the 9/10-11 centuries in Moldova (Romania). Some thoughts on funerary places and stray finds (axes) / E. Gáll // *Ziridava Studia Archaeologica*. – 2015. – № 29. – P. 313-332.
633. Gáll E. Two 10-11-th century arrow-heads from the environs of Kotori/Cattaro – Herceg Novi/Castelnuovo. Archaeology (?) and art-dealing in the Balkans / E. Gáll // *Ziridava studia archaeologica*. – 2013. – № 27. – P. 197-202.
634. Gáll E., Gáll Sz., Vremir M., Gergely B. Analiza mormântului 10 din necropola de la Cluj – strada Zápolya (Dostoievski, gen. Traian Moşoiu) / E. Gáll, Sz. Gáll // *Materiale şi cercetări arheologice (serie nouă)*. – 2010. – VI. – P. 133-153.
635. Galuška L. Slované doteky předků. O životě na Moravě 6.-10. století / L. Galuška. – Brno: Moravské zemské muzeum v Brně, 2004. – 148 s.
636. Galuška L. Uherské Hradiště-Sady: křesťanské centrum Říše velkomoravské / L. Galuška. – Brno: Moravské zemské muzeum, Nadace Litera, 1996. – 182 s.
637. Goldstein I. Hrvatski rani srednji vijek / I. Goldstein. – Zagreb: Novi Liber, 1995. – 511 s.
638. Gračanin H. Bugari, Franci i južna Panonija u 9. stoljeću. Reinterpretacija povijesnih izvora / H. Gračanin // *Hrvati i bugari kroz stoljeća. Povijest, kultura, umjetnost i jezik*. – Zagreb: Hrvatska Akademija znanosti i umjetnosti, 2013. – S. 3-22.
639. Gyula L. Árpád népe / L. Gyula. – Budapest: Helikon, 1988. – 180 o.
640. Hampel J. Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn / J. Hampel. – Braunschweig: F. Vieweg und Sohn, 1905. – 853 s.
641. Hanuliak M. Vel'komoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9-10 storočí na územi Slovenska / M. Hanuliak. – Nitra: Archeologický ústav Slovenskej académie vied, 2004. – 391 s.

642. Harhoiu R., Spânu D., Gáll E. Barbari la Dunăre / R. Harhoiu, D. Spânu. – Cluj-Napoca: Editura Argonaut, 2011. – 162 p.
643. Harhoiu R., Gáll E., Lakatos A. Gräberfeldsteile von Oradea-Salca ghețarie aus dem 5. und 10.-11. Jahrhundert / R. Harhoiu, E. Gáll // *Archaeologiai Értesítő*. – 2009. – № 134. – S. 217-258.
644. Havlik L. Moravská společnost a stát v 9. století. I. Moravská společnost, její struktura a organizace v 9. století / L. Havlik // *Slavia Antiqua*. – 1980. – Tom XXVII. – S. 2-42.
645. Havlik L. Moravská společnost a stát v 9. století. II. Moravský stát a jeho vládní organizace v 9. století / L. Havlik // *Slavia Antiqua*. – 1981-1982. – Tom XXVIII. – S. 71-112.
646. Havlík L. Svatopluk Veliký, král Moravanů a Slovanů / L. Havlik. – Brno: Jota, 1994. – 132 s.
647. Havlík L. Velká Morava a středoevropští Slované / L. Havlik. – Praha: SPN, 1964. – 489 s.
648. Hânceanu G. Ocupațiile comunităților autohtone din bazinul Bârladului (secolele VI-XI) / G. Hânceanu // *Arheologia mileniului I P. Chr. II. Interferențe culturale la Dunărea de Jos*. – București: Oscar Print, 2011. – P. 241-298.
649. Heath I. Byzantine Armies 886-1118 / I. Heath. – Oxford: Osprey Publishing, 1979. – 48 p.
650. Henning J., Balabanov T., Milo P., Ziemann D. Khan Omurtag's stone palace of AD 822: a «modernized» eighth century timber fort / J. Henning, T. Balabanov // *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium. Vol. 2. Byzantium, Pliska, and the Balkans*. – Berlin-New York: Walter de Gruyter, 2007. – P. 433-441.
651. Holeščák M. Early medieval arrowheads from the area of today's Slovakia / M. Holeščák // *Warriors, weapons, and harness from the 5-th – 10-th centuries in the Carpathian Basin* / Ed. C. Cosma. – Cluj-Napoca: Mega Publishing House, 2015. – P. 299-306.

652. Holeščák M. Ranged weapons of eastern origin in the area of Slovak republic from 9-th – 10-th century / M. Holeščák // *Interethnic Relations in Transylvania. Militaria Mediaevalia in Central and South Eastern Europe* / Ed. K. Pinter, A. Nițoi. – Sibiu: ASTRA Museum, 2015. – P. 27-31.
653. Hošek J., Košta J. Swords uncovered at the burial ground of the Stará Kouřim stronghold (9-th century) from the perspective of archaeology and metallography / J. Hošek, J. Košta // *Weapons Bring Peace? Warfare in Medieval and Early Modern Europe*. – Wrocław: Uniwersytet Wrocławski-Institut Archeologii, 2013. – P. 7-29.
654. Hruby V. Stare mesto. Velkomoravske pohrebiste «Na valach» / V. Hruby. – Praha: CAV, 1955. – T. III. – 539 s.
655. Husár M. Thrusting pole arms in the early medieval graves from the Carpathian Basin / M. Husár // *Interethnic Relations in Transylvania. Militaria Mediaevalia in Central and South Eastern Europe* / Ed. K. Pinter, A. Nițoi. – Sibiu: ASTRA Museum, 2015. – P. 7-26.
656. Husár M. Včasnostredoveké krídelkovité kopije na území Karpatskej kotliny / M. Husár // *Studia Historica Nitriensia*. – 2006. – № 13. – S. 47-78.
657. Husár M. Vojenstvo byzancie a politických útvarov na území Karpatskej kotliny od 2. polovice 7. do začiatku 13. storočia / M. Husár // *Konštantínove listy*. – 2011. – № 4. – S. 1-40.
658. Husár M. Žrdovo-bodné zbrane včasného stredoveku v Karpatskej kotline. 1. diel. Typológia a jej vyhodnotenie / M. Husár. – Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 2014. – 180 s.
659. Hrvati i Karolinzi. Prvi dio, Rasprave i vrela. – Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000. – 320 s.
660. Iotov V. A note on the «hungarian sabers» of medieval Bulgaria / V. Iotov // *Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*. – Leiden-Boston: Brill, 2008. – P. 327-338.
661. Irasne M.K. Honfoglalás kori leletek Budaörs-Tűzkőhegyről / M.K. Irasne // *Budapest Régiségei*. – 1992. – № 29. – O. 95-107.

662. Ivanič P. *Západní Slovania v ranom stredoveku* / P. Ivanič. – Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2011. – 196 s.
663. Ivanišević V. Amuleti u obliku konja iz okoline Braničeva / V. Ivanišević // *Viminacium*. – 1991. – № 6. – S. 97-104.
664. Ivison E. *Amorium in the Byzantine Dark Ages (seventh to ninth centuries)* E. Ivison // *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*. Vol. 2. Byzantium, Pliska, and the Balkans. – Berlin-New York: Walter de Gruyter, 2007. – P. 25-59.
665. Jakubčinová M. *Včasnostredoveké zubadlá z Bojne* / M. Jakubčinová // *Slovenská archeológia*. – 2016. – Ročník LXIV. – Číslo 2. – S. 281-306.
666. Јовановић В. Археолошка истраживања средњовековних споменика и налазишта на Косову / В. Јовановић // *Зборник округлог стола о научном истраживању Косова*. – Београд: Научни скупови САНУ, 1988. – С. 17-66.
667. Јанковић Ђ. О проучавању и публикавању утврђених места у Србији из VII-X столећа / Ђ. Јанковић // *Гласник Српског археолошког друштва*. – 2012 (2013). – № 28. – С. 313-334.
668. Јанковић М., Јанковић Ђ. *Словени у југословенском Подунављу* / М. Јанковић, Ђ. Јанковић. – Београд: Музеј града Београда, 1990. – 141 с.
669. Јанковић Ђ. *Српско Поморје од 7. до 10. столећа* / Ђ. Јанковић. – Београд: Српско археолошко друштво, 2007. – 257 с.
670. Jelovina D. *Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine* / D. Jelovina. – Split: Čakavski sabor, 1976. – 176 s.
671. Jurčević A. *Nalazi ranokarolinškog oružja i konjaničke opreme u doba formiranja Hrvatske Kneževine* / A. Jurčević // *Starohrvatska prosvjeta* III. – Split, 2011. – № 38. – S. 111-147.
672. Kaegi W. *Byzantine military unrest 471-843* / W. Kaegi. – Amsterdam: Publisher A. Hakker, 1981. – 373 p.
673. Kalić-Mijušković J. *Beograd u srednjem veku* / J. Kalić-Mijušković. – Beograd: Srpske književne zadruge, 1967. – 504 s.

674. Kalmár J. Régi magyar fegyverek / J. Kalmár. – Budapest: Natura, 1971. – 430 o.
675. Kalousek F. Břeclav-Pohansko I. Velkomoravské pohřebiště u kostela: archeologické prameny z pohřebiště / F. Kalousek. – Brno: Universita J.E. Purkyně, 1971. – 272 p.
676. Kasperski R. Frankowie i Obodryci: tworzenie «plemion» i «królów» na słowiańskim Połabiu w IX wieku / R. Kasperski // Granica wschodnia cywilizacji zachodniej w średniowieczu. – Warszawa: Instytut Historii PAN, 2014. – S. 55-113.
677. Katona-Kiss A. A Kárpát-medencei bolgár térhódítás a IX. században. Történeti észrevételek a régészet tükrében / A. Katona-Kiss // Megyei Múzeum Évkönyve. – 2009. – № XXXI. – O. 37-56.
678. Katona-Kiss A. Μεγάλη Μοραβία, Szvatopluk országa. Hol voltak a morva végek? / A. Katona-Kiss // Középkortörténeti tanulmányok. – 2012. – № 7. – O. 199-218.
679. Kavánová B. Slovanské ostruhy na území Československa / B. Kavánová. – Brno: Academia, 1976. – 104 s.]
680. Kempke T. Zur überregionalen Verbreitung der Pfeilspitzen des 8.-12. Jahrhunderts aus Strigrad/Oldenburg / T. Kempke // Berichte der Romisch-Germanischen Kommission. – 1969. – Bd. III. – 233 s.
681. Kind T. Westliche Einflüsse auf der östlichen Balkanhalbinsel im Spiegel der früh- und hochmittelalterlichen Reitausrüstung / T. Kind // Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium. Vol. 2. Byzantium, Pliska, and the Balkans. – Berlin-New York: Walter de Gruyter, 2007. – P. 543-612.
682. Kiss G. A késői avar aranyozott övdiszek / G. Kiss // Somogyi Múzeumok Közleményei. – 1995. – № 11. – O. 99-126.
683. Klaic N. Srednjovjekovna Bosna. Politički položaj Bosanskih vladara. do tvrtkove krunidbe (1377 g.) / N. Klaic. – Zagreb: Eminex, 1994. – 277 s.
684. Klanica Z. Předvelkomoravské pohřebiště v Dolních Dunajovicích / Z. Klanica. – Brno: Academia, 1972. – 63 s.

685. Komatina P. The slavs of the mid-danube basin and the bulgarian expansion in the first half of the 9-th century / P. Komatina // Zbornik radova Vizantološkog instituta. – 2010. – XLVII. – P. 55-82.
686. Kouřil P. Archeologické doklady nomádkého vlivu a zásahu na území Moravy v závěru 9. a v 10. století / P. Kouřil // Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj Stredného Podunajska / Ed. T. Štefanovičová, D. Hulínek. – Bratislava: Slovenský archeologický a historický inštitút, 2007. – S. 113-135.
687. Kouřil P. Staří Maďaři a Morava z pohledu archeologie / P. Kouřil // Dějiny ve věku nejistot. Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštika. – Praha: Knihovna naroniho muzea, 2003. – S. 110-146.
688. Kozlov V. Zur Siedlungsstruktur der Nordostprovinz des Ersten Bulgarenreiches / V. Kozlov // Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium. Vol. 2. Byzantium, Pliska, and the Balkans. – Berlin-New York: Walter de Gruyter, 2007. – P. 463-480.
689. K problematike osídlenia stredodunajskej oblasti vo včasnóm stredoveku / Ed. Z Čilinská. – Nitra: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 1991. – 331 s.
690. Kraskovská Ľ. Slovansko-avarské pohrebisko pri Záhorskej Bystrici / Ľ. Kraskovská. – Bratislava: Osveta-Slovenské národné múzeum, 1972. – 168 s.
691. Langó P. A Kárpát medence X-XI. századra keltezett településeinek fém: és eszközleletei / P. Langó // «Fons, skepsis, lex». Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. – Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2010. – O. 257-285.
692. Langó P. Bulgarian connections of the find-horizon of the 10-th century in the Carpathian basin: a case-study / P. Langó // Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube. – София-Szeged: Archaeolingua, 2014. – P. 157-164.
693. Langó P. Délszlávok Nyitrán? Megjegyzések az alsó ivükön tekercselt drótdiszes karikaékszerek klasszifikációja kapcsán / P. Langó // Középkortörténeti tanulmányok. – 2012. – № 7. – O. 237-280.

694. Langó P. Megjegyzések az ún. Šestovici- és csornai típusú zablák értékeléséhez / P. Langó // Sötét idők falvai: 2006-ban Debrecenben megrendezett konferencia. – Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága Déri Múzeum Régészeti Tár, 2011. – O. 343-366.
695. Langó P. Notes on the dating of Byzantine coin finds from 10-th century context in the Carpathian Basin / P. Langó // Die archäologie der frühen Ungarn: chronologie, technologie und methodic. – Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2012. – Band. 17. – P. 49-66.
696. Lemerle P. Thomas le Slave / P. Lemerle // Travaux et mémoires du Centre de recherche d'histoire et civilisation byz. – 1965. – V. 1. – P. 255-297.
697. Leszka M. Dlaczego Bizantyńczycy przegrali bitwę pod Anchialos (917)? Wersja Leona Diakona / M. Leszka // In tempore belli et pacis. Ludzie-miejsca-przedmioty / Wyd. T. Grabarczyk. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2011. – S. 409-414.
698. Leszka M. Symeon I Wielki a Bizancjum. Z dziejów stosunków bułgarsko-bizantyńskich w latach 893-927 / M. Leszka. – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2013. – 368 s.
699. Leszka M. Wojsko pogańskiej Bułgarii w opinii bizantyńczyków. Wybrane aspekty / M. Leszka // Vox patrum 35. – 2015. – T. 63. – S. 417-427.
700. Lindbom P. Pilspetsarna fran Valsgärde 13 / P. Lindbom // Tor. – Uppsala, 1994. – Bd. 27. – 198 s.
701. Luca C., Măndescu D. Rituri și ritualuri funerare în spațiul extracarpatic în secolele VIII-X / C. Luca, D. Măndescu. – Brăila: Editura Istros, 2001. – 106 p.
702. Lutovský M. Jižní Čechy v raném středověku. Slovanské osídlení mezi Práchní a Chýnovem / M. Lutovský. – České Budějovice: Veduta, 2011. – 301 s.
703. Lutovský M., Michálek J. Archeologie knížecího sídla. Halštatský dvorec a slovanske hradiště na Hradci u Němčic / M. Lutovský, J. Michálek. – Praha: Ústř. Knihovna FPF SU, 2002. – 219 s.

704. Macák J. Východné Slovensko v dobe veľkomoravskej. Historické úvahy z dejín východného Slovenska (9.-11. storočie) / J. Macák. – Levoča: Tlaciareň Pólypress, 1998. – 160 s.
705. Macháček J. Břeclav-Pohansko V. Sídlištní aglomerace v Lesní školce: digitální katalog archeologických pramenů / J. Macháček. – Brno: Masarykova univerzita, 2002. – 101 s.
706. Macháček J. The Rise of Medieval Towns and States in East Central Europe: Early Medieval Centres as Social and Economic Systems / J. Macháček. – Leiden-Boston: Koninklijke Brill NV, 2010. – 562 s.
707. Macháček J., Dresler P., Přichystalová R., Sládek V. Břeclav-Pohansko VII. Kostelní pohřebiště na Severovýchodním předhradí / J. Macháček P. Dresler, R. Přichystalová. – Brno: Spisy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, 2016. – 506 s.
708. Macholdová R. Územní rozšíření šipek s trnem: Bakalářská práce / R. Macholdová. – Brno: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, 2010. – 111 p.
709. Macelova M. Slovakia vo Zvolenskej kotline / M. Macelova. – Kraków: Wydawnictwo Towarzystwa Słowaków w Polsce, 2013. – 133 s.
710. Madgearu A. Byzantine Military Organization on the Danube, 10-th – 12-th centuries / A. Madgearu. – Leiden-Boston: Brill, 2013. – 212 p.
711. Madgearu A. Confrontations between Hungary, the Byzantine Empire and Bulgaria for the Belgrade-Vidin Border Region in the 9-th-14-th centuries / A. Madgearu // Transylvanian Review. – 2013. – Supplement 4. – P. 125-133.
712. Madgearu A. Continuitate și discontinuitate culturală la Dunărea de jos în secolele VII-VIII / A. Madgearu. – București: Editura Universității, 1997. – 255 p.
713. Madgearu A. Geneza și evoluția voievodatului Bănățean din secolul al X-lea / A. Madgearu // Studii și materiale de istorie medie. – 1998. – XVI. – P. 191-207.
714. Madgearu A. The place of Crimea and of the Kerch Strait in the Strategy of the Middle Byzantine Empire (7-th-11-th centuries) / A. Madgearu // Il Mar Nero. – 2006. – V. – P. 193-208.

715. Manuscript Miniatures: BAV Cod. Vaticanus Slav. II Manasses Chronicle [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://manuscriptminiatures.com/search/?manuscript=4929>
716. Marinow K. In the Shackles of the Evil One The Portrayal of Tsar Symeon I the Great (893–927) in the Oration on the treaty with the Bulgarians / K. Marinow // *Studia Ceranea*. –2011. – № 1. – P. 157-190.
717. Marinow K. Ο οχυρος και δυσδιεξοδοος φραγμος. Glosa do antybułgarskiej kampanii zbrojnej Nikefora I z 811 roku / K. Marinow // *Śląskie studia historyczne*. – 2011. –Nr. 17. – S. 9-18.
718. Marsina R. Bitka pri Bratislave v roku 907 z pohľadu historických prameňov / R. Marsina // *Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj Stredného Podunajska* / Ed. T. Štefanovičová, D. Hulínek. – Bratislava: Slovenský archeologický a historický inštitút, 2007. – S. 19-23.
719. Marušić. B. Materijalna kultura Istre od 5. do 9. stoljeća / B. Marušić // *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*. – 1987. – 11/1986. – S. 81-105.
720. Marušić B. Starohrvatska nekropola u Zminju / B. Marušić. – Pula: Arheološki muzej Istre, 1987. – 125 s.
721. Matijašić R. Istra i sjevernojadranski prostor u ranom srednjem vijeku / R. Matijašić. – Pula: Arheološki Muzej Istre, 1995. – 151 s.
722. Medgyesi P. 10-11. századi temető Sarkadkeresztúr határában (Előzetes jelentés) / P. Medgyesi. – Hódmezővásárhelyi: Múzeum Évkönyve, 1993. – O. 487-511.
723. Mendelet F., Tănase D., Gáll E. X. századi honfoglalás kori temetőrészlet vejtén (Temes megye, Románia) / F. Mendelet, D. Tănase, E. Gáll // *Archaeologiai Értesítő*. – 2001. – № 126. – O. 99-112.
724. Mesterházy K. Taktika Maďarov v čase príchodu do Karpatskej kotliny a ich zbrane so zvláštnym zreteľom na tulce / K. Mesterházy // *Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj Stredného Podunajska* / Ed. T. Štefanovičová, D. Hulínek. – Bratislava: Slovenský archeologický a historický inštitút, 2007. – S. 169-175.

725. Měřínský Z. Morava v 10. a na počátku 11. století / Z. Měřínský // Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj Stredného Podunajska / Ed. T. Štefanovičová, D. Hulínek. – Bratislava: Slovenský archeologický a historický inštitút, 2007. – S. 79-112.
726. Milošević A. Novi mač iz koljana u svjetlu kontakata s nordijskim zemljama u ranom srednjem vijeku / A. Milošević // *Histria Antiqua*. – 2012. – № 21. – S. 459-470.
727. Minic D. Srednjovekovni Stalac / D. Minic. – Beograd: Arheološki institut; Kraljevo, Zavod za zaštitu spomenika kulture, 2007. – 288 s.
728. Nepper Ibolya M. Hajdú-Bihar megye 10-11. századi sírleletei / M. Nepper Ibolya. – Budapest-Debrecen: MTA Régészeti Intézet, 2002. – 1 rész – 468 o.; 2. rész – 403 o.
729. Nikolić Jakus Z. Bugari u Splitu? Priča o porijeklu jedne srednjovekovne plemićke obitelji / Z. Nikolić Jakus // Hrvati i bugari kroz stoljeća. Povijest, kultura, umjetnost i jezik. – Zagreb: Zaklada Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 2013. – S. 23-53.
730. Nikolov A. Khan Krum in the Byzantine tradition: terrible rumours, misinformation and political propaganda / A. Nikolov // *Bulgaria medievalis*. – 2011. – Vol. 2. – P. 39-47.
731. Nikolov A. Making a new basileus: the case of Symeon of Bulgaria (893-927) reconsidered / A. Nikolov // *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe Archaeological and Historical Evidence*. – 2012. – Vol. I. – P. 101-108.
732. Nikolov G. Bułgarzy i ogień grecki (VII-XI w.) / G. Nikolov // *Byzantina Europaea. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Waldemarowi Ceranowi*. – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2007. – S. 449-455.
733. Oța S. Câteva observații privind cerceii cu pandativ de tip strugure (secolele IX-XI) / S. Oța // *Archeologia mileniului I P. Chr.* – Ploești: Karta-graphic, 2014. – P. 279-312.

734. Oța S. Elite locale și centre de putere on Banat (sfârșitul secolului al IX-lea – începutul secolului al XI-lea) / S. Oța // *Acta Musei Porolissensis: arheologie-restaurare-conservare*. – 2016. – XXXVIII. – P. 433-458.
735. Oța S. Orizonturi funerare din Banatul istoric (secolele X-XIV) / S. Oța. – Alba-Iulia: Altip, 2008. – 326 p.
736. Oța S. Pecenegii din Banat. De la comunități militare la statutul nobiliar / S. Oța // *Apulum*. – 2007. – XLIV. – P. 315-339.
737. Oța S. Populații atestate în Banat în secolele IX-XII surse istorice și problemele arheologice / S. Oța // *Museul Național de Istorie a României*. – 2002. – № XIV. – P. 36-43.
738. Pădurean E. Noi descoperiri arheologice la Groșeni-«Jidovina» (jud. Arad) / E. Pădurean // *Arheovest*. – 2013. – № 1. – P. 437-447.
739. Pascu Ș. Voievodatul Transilvaniei / Ș. Pascu. – Cluj-Napoca: Dacia, 1972. – Vol. I. – 596 p.
740. Petrinec M. Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države / M. Petrinec. – Split: Muzej Hrvatskih Arheoloških Spomenika, 2009. – 663 s.
741. Petrinec M. Zapažanja o poslijekarolinškom oružju i konjaničkoj opremi s područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine u kontekstu povijesnih zbivanja u 10. i 11. stoljeću / M. Petrinec // *Starohrvatska prosvjeta*. – 2012. – III. Serija. – Sv. 39. – S. 71-129.
742. Pieta K. Bojná. Nové nálezy k počiatkom slovenských dejín / K. Pieta. – Nitra: Archeologický ústav SAV, 2007. – 50 s.
743. Pieta K. Včasnostredoveké mocenské centrum Bojná – výskumy v rokoch 2007-2013 / K. Pieta // *Bojná 2. Nové výsledky výskumov včasnostredovekých hradísk*. – Nitra: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 2015. – S. 9-49.
744. Pieta K., Ruttkay A., Ruttkay M. Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianského kniežatstva / K. Pieta, A. Ruttkay, M. Ruttkay. – Nitra: Archeologický ústav SAV-Ponitrianske múzeum, 2006. – 250 s.

745. Pinter K. Spada și sabia medievală În Transilvania și Banat (secolele IX – XIV) / K. Pinter. – Sibiu: Ministerul culturii și cultelor, 2007. – 273 p.
746. Pinter K., Dragotă A., Țiplic I. Piese de podoabă și vestimentație la grupurile etnice din Transilvania (sec. 7-12) / K. Pinter, A. Dragotă, I. Țiplic. – Alba Iulia: Editura Altip, 2006. – 168 p.
747. Pintérová B. Bitka pri Bratislave vo svetle slovenskej a maďarskej historiografie / B. Pintérová // Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj Stredného Podunajska / Ed. T. Štefanovičová, D. Hulínek. – Bratislava: Slovenský archeologický a historický inštitút, 2007. – S. 25-32.
748. Péter L. Délszlávok Nyitrán? Megjegyzések az alsó ívükön tekercselt drótdíszes karikaékszerek klasszifikációja kapcsán / L. Péter // Középkortörténeti Tanulmányok 7. – Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2012. – O. 237-280.
749. Petkes S., Balázs S. A honfoglalók viselete / S. Petkes, S. Balázs. – Budapest: Helikon, 2014. – 188 o.
750. Petkov K. The Voices of Medieval Bulgaria, Seventh-Fifteenth Century / K. Petkov. – Leiden-Boston: Brill, 2008. – 573 p.
751. Petrescu-Dîmbovița M., Teodor D. Sisteme de fortificații medievale timpurii la est de Carpați așezarea de la Fundu Herții (jud. Botoșani) / M. Petrescu-Dîmbovița, D. Teodor. – Iași: Editura Junimea, 1987. – 145 p.
752. Pohl W. Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr. / W. Pohl. – Munchen: Verlag c.h. beck, 1988. – 532 s.
753. Popović M. Tvrđava Ras / M. Popović. – Beograd: Grafomarket, 1999. – 449 s.
754. Popović M., Bikić V. Vrsenice: kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje / M. Popović, V. Bikić. – Beograd: Arheološki institut, 2009. – 198 s.
755. Popović M., Ivanišević V. Grad Braničevo u srednjem veku / M. Popović, V. Ivanišević // Starinar. – 1988 (1989). – № 39. – S. 125-179.
756. Profantová N. Problém interpretace staromaďarských nálezů v Čechách / N. Profantová // Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj Stredného

- Podunajska / Ed. T. Štefanovičová, D. Hulínek. – Bratislava: Slovenský archeologický a historický inštitút, 2007. – S. 149-168.
757. Profantová N. The horse harness, spurs and stirrups in Bohemia in 8-th and 9-th century / N. Profantová // Warriors, weapons, and harness from the 5-th – 10-th centuries in the Carpathian Basin / Ed. C. Cosma. – Cluj-Napoca: Mega Publishing House, 2015. – P. 281-297.
758. Přichystalová R., Kalábek M. Raněstředověké pohřebiště Olomouc-Nemilany: katalog / R. Přichystalová, M. Kalábek. – Brno: Masarykova univerzita, 2014. – 291 s.
759. Rabovyanov D. Early medieval sword guards from Bulgaria / D. Rabovyanov // Archaeologia Bulgarica. – 2011. – XV (2). – P. 73-86.
760. Radzivill Chronicle [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Radzivill_Chronicle
761. Ratkoš P. Slovensko v dobe veľkomoravskej / P. Ratkoš. – Košice: Východoslovenske vydavateľstvo, 1988. – 210 s.
762. Redžić H. Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini / H. Redžić. – Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2009. – 266 s.
763. Rejholcová M. Pohrebisko v Čakajovciach (9-12 storočie). Katalóg / M. Rejholcová. – Nitra: Archeologický ústav Slovenskej académie vied, 1995. – 251 s.
764. Relatii interetnice în Transilvania. Secolele VI-XIII / Ed. I. Tiplic, K. Pinter, M. Tiplic. – Bucuresti: Editura Economică București, 2005. – 267 p.
765. Révész L. A Karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-Vidék X. századi történetéhez / L. Révész. – Miskolc: Hermann Ottó Múzeum, 1996. – 425 o.
766. Révész L. Gömbörcsüngős fülbevalók a Kárpát-Medencében / L. Révész // A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. – 1985. – № 25-26. – O. 141-159.
767. Rjabceva S. Contacts between Eastern Europe and Great Moravia / S. Rjabceva // Great Moravia and the beginnings of Christianity. – Brno: Institute

of Archaeology of the Academy of Sciences of the Czech Republic, 2014. – P. 170-177, 490-531.

768. Ruttkay A. Odraz politicko-spoločenského vývoja vo veľkomoravskom vojenstve a výzbroji / A. Ruttkay // Slovensko vo včasnóm stredoveku / Ed. A. Ruttkay, M. Ruttkay, P. Šalkovský. – Nitra: Archeologický ústav SAV, 2002. – S. 105-121.

769. Ruttkay A. O interetnických vsťahoch po rozpade Veľkej Moravy / A. Ruttkay // Slovensko vo včasnóm stredoveku / Ed. A. Ruttkay, M. Ruttkay, P. Šalkovský. – Nitra: Archeologický ústav SAV, 2002. – S. 179-188.

770. Ruttkay A. Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (I) / A. Ruttkay // Slovenská archeológia. – 1975. – XXIII (1). – S. 119-216.

771. Ruttkay A. Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II) / A. Ruttkay // Slovenská archeológia. – 1976. – XXIV (2). – S. 245-395.

772. Schulze-Dörrlamm M. Byzantinische gürtelschnallen und gürtelbeschläge im Römischen-Germanischen Zentralmuseum. Teil 1: Die Schnallen ohne Beschlag, mit Laschenbeschlag und mit festem Beschlag des 5.-7. Jahrhunderts / M. Schulze-Dörrlamm. – Mainz: Schnell & Steiner, 2009. – 313 s.

773. Schulze-Dörrlamm M. Byzantinische gürtelschnallen und gürtelbeschläge im Römischen-Germanischen Zentralmuseum. Teil II: Die Schnallen mit Scharnierbeschlag und die Schnallen mit angegossenem Riemendurchzug des 7. bis 10. Jahrhunderts / M. Schulze-Dörrlamm. – Mainz: Schnell & Steiner, 2009. – 553 s.

774. Schulze-Dörrlamm M. Die Ungarneinfälle des 10. Jahrhunderts im Spiegel archäologischer Funde / M. Schulze-Dörrlamm // Europa im 10. Jahrhundert Archäologie einer Aufbruchzeit. – Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 2002 – S. 109-122.

775. Schulze-Dörrlamm M. Spuren der Ungarneinfälle des 10. Jahrhunderts // Daim F. Heldengrab im Niemandsland. Ein frühungarischer Reiter aus

- Niederösterreich / M. Schulze-Dörrlamm. – Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2006. – S. 42-62.
776. Sijarić M. Hladno oružje iz Bosne i Hercegovine u arheologiji razvijenog i kasnog srednjeg vijeka / M. Sijarić. – Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 2014. – 433 s.
777. Sophoulis P. Byzantium and Bulgaria, 775-831 / P. Sophoulis. – Leiden-Boston: Brill, 2012. – 381 p.
778. Sophoulis P. New remarks on the history of Byzantine-Bulgar relations in the late eighth and early ninth centuries / P. Sophoulis // *Byzantinoslavica*. – 2009. – LXVII. – P. 119-138.
779. Sophoulis P. The «Chronicle of 811», the Scriptor incertus and the Byzantine-Bulgar wars of the early ninth century / P. Sophoulis // *Bulgaria mediaevalis*. – 2010. – № 1. – P. 377-384.
780. Spinei V. The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century / V. Spinei. – Brill: Hotei Publishing, 2009. – 546 p.
781. Stanojević N. Naselja VIII-IX veka u Vojvodini / N. Stanojević // *Rad vojvođanskih muzeja*. – 1987. – № 30. – S. 119-146.
782. Stapór M. Early medieval arrowheads with twisted sockets discovered in Poland – the concepts of purpose / M. Stapór // *Wratislavia Antiqua*. – 2013. – Vol. 18. – P. 57-68.
783. Steinhübel J. Maďari, Slovania, Bavori a Sasi v rokoch 896-933 / J. Steinhübel // *Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj Stredného Podunajska* / Ed. T. Štefanovičová, D. Hulínek. – Bratislava: Slovenský archeologický a historický inštitút, 2007. – S. 39-51.
784. Steinhübel J. Nitrianske kniežatstvo. Počiatky stredovekého Slovenska / J. Steinhübel. – Bratislava: Rak, 2004. – 594 s.
785. Stepanov T. From «steppe» to Christian empire and back: Bulgaria between 800 and 1100 / T. Stepanov // *Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*. – Leiden-Boston: Brill, 2008. – P. 363-378.

786. Stepanov T. State-formation in Danubian Bulgaria, AD 681-865: religious dimensions / T. Stepanov // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – 2013. – № 1. – P. 1-28.
787. Stepanov T. The Bulgar title ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΓΙ: reconstructing the notions of divine kingship in Bulgaria, AD 822-836 / T. Stepanov // *Early medieval Europe*. – 2001. – № 10. – P. 1-19.
788. Szőke B.M. A határ fogalmának változásai a korai középkorban (Adatok a Kerka-vidék kora középkori településtörténetéhez) / B.M. Szőke // *Zalai Múzeum*. – 2004. – № 13. – O. 177-192.
789. Szőke B.M. Az avar-frank háborúk kezdete / B.M. Szőke // *Zalai Múzeum*. – 2005. – № 14. – O. 233-244.
790. Szőke B.M. Beziehungen zwischen Keszthely-Fenékpuszta und Mosaburg/Zalavár in der Karolingerzeit / B.M. Szőke // *Keszthely-fenékpuszta im kontext spätantiker kontinuieritätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. – Budapest-Leipzig-Keszthely: Verlag Marie Leidorf, 2011. – S. 509-540.
791. Szőke B.M. Karolingkori szolgálnép i temetkezések Mosaburg/Zalavár vonzáskörzetében: Garabonc-Ofal u I-II / B.M. Szőke // *Zalai múzeum*. – 1994. – № 5. – O. 251-317.
792. Ștefan Gh., Barnea I., Comșa M., Comșa E. Dinogetia. Așezarea feudală timpurie de la Bisericuța-Garvăn / Gh. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa. – București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1967. – Vol. I. – 410 s.
793. Šalkovský P. Hradiská na Pohroni / P. Šalkovský // *O interetnických vst'ahoch po rozpade Velkej Moravy // Slovensko vo včasnóm stredoveku* / Ed. A. Ruttkay, M. Ruttkay, P. Šalkovský. – Nitra: Archeologický ústav SAV, 2002. – S. 123-133.
794. Šarić I. Novi nalazi starohrvatskog oružja u Lici / I. Šarić // *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3. – 1972-73. – Ser. VI-VII. – S. 229-241.
795. Šimčík P. Fragmenty krúžkovej zbroje z lokalít Smolenice-Molpír a Dolné Orešany – poloha Železník / P. Šimčík // *Zborník slovenského národného múzea* CI. – 2007 – *Archeológia* 17. – S. 175-188.

796. Špehar P. Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu / P. Špehar. – Beograd: Arheološki institut : Narodni muzej, 2010. – 184 s.
797. Špehar P. Srednjovekovni nalazi iz oblasti Braničeva / P. Špehar // Glasnik srpskog arheološkog društva. – 2007. – № 23. – S. 363-390.
798. Štefanovičová T. Osudy starých slovanov / T. Štefanovičová. – Bratislava: Osvěta, 1989. – 176 s.
799. Teodor D.G. Romanitatea Carpato-Dunareana si Bizantul in veacurile V-XI e.n. / D.G. Teodor. – Jasi: Junimea, 1981. – 120 p.
800. Točík A. Nachgropmährische Gräberfelder des 10. und 11. Jh. in der Südwestslowakei / A. Točík // Študijné zvesti. – 1987. – № 23. – S. 177-241.
801. Todorov B. The value of empire: tenth-century Bulgaria between Magyars, Pechenegs and Byzantium / B. Todorov // Journal of Medieval History. – 2010. – XXX. – P. 1-15.
802. Tomičić Ž. Rezultati ranosrednjovjekovnih arheoloških istraživanja u Međimurju i varaždinskoj regiji / Ž. Tomičić // Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 2). – Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 1978. – S. 209-222.
803. Treadgold W. Notes on the Numbers and Organization of the Ninth-Century Byzantine Army / W. Treadgold // Greek, Roman and Byzantine Studies. – 1980. – V. 21. – P. 269-288.
804. Tsamakda V. The illustrated chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid / V. Tsamakda. – Leiden: Alexandros Press, 2002. – 448 p.
805. Tsurtssumia M. Τριβόλος: a byzantine landmine / M. Tsurtssumia // Byzantion. – 2012. – № 82. – P. 415-422.
806. Turčan V. Depoty z Bojneji a včasnostredoveké hromadné nálezy železných predmetov uložene v zbierkach SNM-Archeologického múzea / V. Turčan. – Bratislava: Slovenské národné museum-Archeologické museum, 2012. – 169 s.
807. Ćiplic I. Die Grenzverteidigung Siebenbürgens im Mittelalter (10.-14. Jahrhundert) / I. Ćiplic. – Heidelberg: Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, 2007. – 384 s.

808. Țiplic I. Istoria fortificațiilor medievale timpurii din Transilvania (927/934-1257): între mit, naționalism și arheologie / I. Țiplic. – București: Institutul European, 2007. – 173 p.
809. Țiplic I.M. Transylvania in the early middle ages (7-th – 13-th c.) / I.M. Țiplic. – Gundelsheim, Württ: Arbeitskreis f. Siebenbürgische Landeskde, 2006. – 130 p.
810. Țiplic I.M., Țiplic M.E. Between cremation and inhumation the re-birth of christianity in Transylvania (7-th – 10-th century A.D.) / I.M. Țiplic, M.E. Țiplic // European Journal of Science and Theology. – 2014. – Vol. 10. – No. 3. – P. 171-177.
811. Ungerman Š. Tzv. blatnicko-mikulčický horizont a jeho vliv na chronologii raného středověku / Š. Ungerman // Zborník Slovenského Národného múzea – 2011 – Archeológia supplementum 4. – S. 135-151.
812. Ungerman Š. Schwertgurte des 9. bis 10. Jahrhunderts in West- und Mitteleuropa / Š. Ungerman // Studien zur Archäologie Europas. Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. – 2011. – Band 14. – S. 575-608.
813. Vachkova V. Danube Bulgaria and Khazaria as part of the Byzantine oikoumene / V. Vachkova // Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans. – Leiden-Boston: Brill, 2008. – P. 339-362.
814. Valori ale patrimoniului românesc. Podoabe și accesorii vestimentare din secolele X-XI / Coordonatori A. Dragotă, G. Rustoiu. – Alba Iulia: Editura Altip, 2011. – 140 p.
815. Váňa Z. The world of the ancient Slavs / Z. Váňa. – London: Orbis Publishing, 1983. – 240 p.
816. Vavruš J. Prvá maďarská generácia v archeologických a písomných prameňoch / J. Vavruš // Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj Stredného Podunajska / Ed. T. Štefanovičová, D. Hulínek. – Bratislava: Slovenský archeologický a historický inštitút, 2007. – S. 183-193.
817. Venedikov I.J. La population byzantine en Bulgarie au début du IX-e siècle / I.J. Venedikov // Byzantinobulgarica. –1962. – T. 1. – S. 264-265.

818. Veselinović A. Vojska u srednjovekovnoj Srbiji / A. Veselinović // Vojno-istorijski glasnik. – 1994. –1-2, Beograd. – S. 385-419.
819. Vignatiová J. Břeclav-Pohansko II. Slovanské osídlení jižního předhradí / J. Vignatiová. – Brno: Masarykova univerzita, 1992. – 238 s.
820. Vignatiová J. Karolinské meče z Pohanská u Břeclavi / J. Vignatiová // Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské university. – 1993. – № E-38. – S. 91-109.
821. Vignatiová J. Součásti jezdecké výstroje z nálezů na Pohansku u Břeclavě / J. Vignatiová // Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské university. – 1980. – № E-26. – S. 161-198.
822. Vinski Z. Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji / Z. Vinski // Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 3. – 1977-1978 [1979]. – № X-XI. – S. 143-208.
823. Vinski Z. O nalazima karolinških mačeva u Jugoslaviji / Z. Vinski // Starohrvatska prosvjeta III. –1981. – № 11. – S. 9-54.
824. Vinski Z. Ponovo o nalazima karolinških mačeva u Jugoslaviji / Z. Vinski // Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 3. – 1983-1984. – Ser. XVI-XVII. – S. 183-210.
825. Wegraeus E. Die Pfeilspitzen von Birka / E. Wegraeus // Birka II. – Stockholm, 1986. – 2. – S. 21-37.
826. Yotov V. A new byzantine type of swords (7-th – 11-th centuries) / V. Yotov // Ниш и Византија. – 2011. – IX. – P. 113-124.
827. Yotov V. Bulgarian control over the Salt Road in Transylvania during the 9-th century: the archaeological evidence / V. Yotov // Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe. – Provasia-Veliko Tarnovo: Faber, 2012. – P. 323-331.
828. Yotov V. Byzantine Time Swords (10-th – 11-th centuries) in Romania / V. Yotov // Studia Universitatis Cibiniensis. Series historica. – 2011. – VIII. – Supplementum No. 1. – P. 35-45.
829. Yotov V. The find of Sfântu Gheorghe, Covasna County (1943): questions, which might be raised / V. Yotov // Warriors, weapons, and harness from the 5-th

– 10-th centuries in the Carpathian Basin / Ed. C. Cosma. – Cluj-Napoca: Mega Publishing House, 2015. – P. 323-329.

830. Yotov V. The Kunágota sword-guard and two bronze matrices for sword-hilt manufacture from Iran / V. Yotov // *Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube*. – София-Szeged: Archaeolingua, 2011. – P. 113-119.

831. Yotov V. The Kunágota sword guard and the dating of two bronze matrices for hilt manufacturing / V. Yotov // *Die archäologie der frühen Ungarn: chronologie, technologie und methodic*. – Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2012. – Band. 17. – P. 219-226.

832. Zábojník J. Saxe und andere waffen westlichen Ursprungs auf dem Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Khaganats in Valaliky-Všechsvätých / J. Zábojník // *Warriors, weapons, and harness from the 5-th – 10-th centuries in the Carpathian Basin* / Ed. C. Cosma. – Cluj-Napoca: Mega Publishing House, 2015. – P. 147-176.

833. Zabochnik J. Slovensko a avarsky kaganat / J. Zábojník. – Bratislava: FF Univerzity Komenskeho, 2009. – 174 s.

834. Zekan M. Karolinški i poslijekarolinški nalazi iz Bosne i Hercegovine / M. Zekan // *Livanjski kraj u povijesti*. – Split-Livno: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1994. – S. 55-73.

835. Živkovic T. Portreti vladara ranog sredweg veka. Od Vlastimira do Boriha / T. Živkovic. – Beograd: Zavod za udzbenike, 2006. – 199 s.

ДОДАТКИ

Додаток А. 1

Етнокультурна ситуація в Центральній та Південно-Східній Європі напередодні експансії дунайських болгар в Тисько-Дністровське межиріччя (VII – кінець VIII ст.)

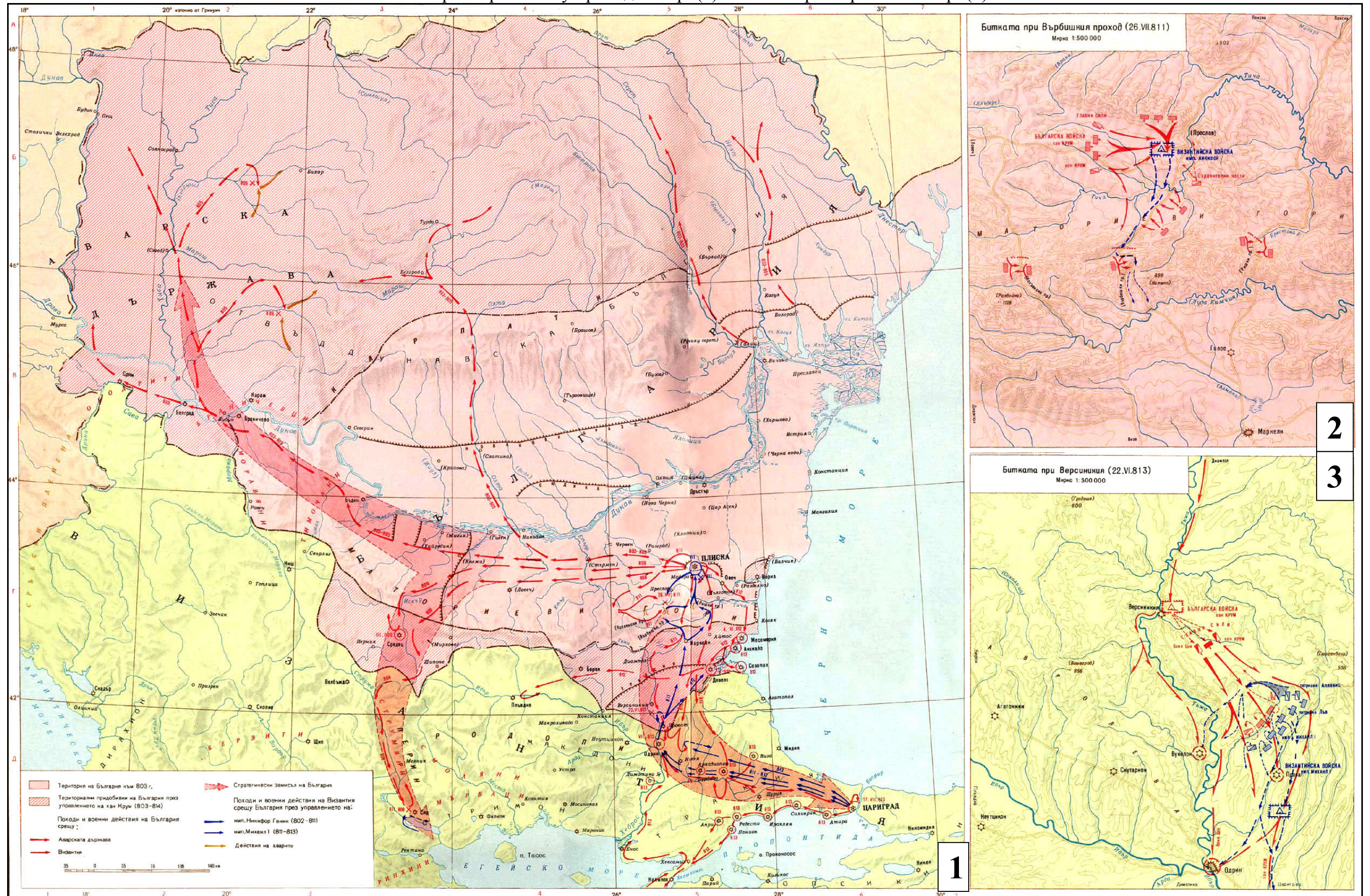

Джерело: [124].

Додаток Б

Перша Болгарська держава в епоху правління хана Крума (800/803-814 рр.): військові походи в Задунайську Болгарію («Βουλγαρία ἐκείθεν τοῦ Δανοβίου») (1), битва при Вирбіському проході 811 р. (2) та битва при Версінікії 813 р. (3)

Додаток Б. 1

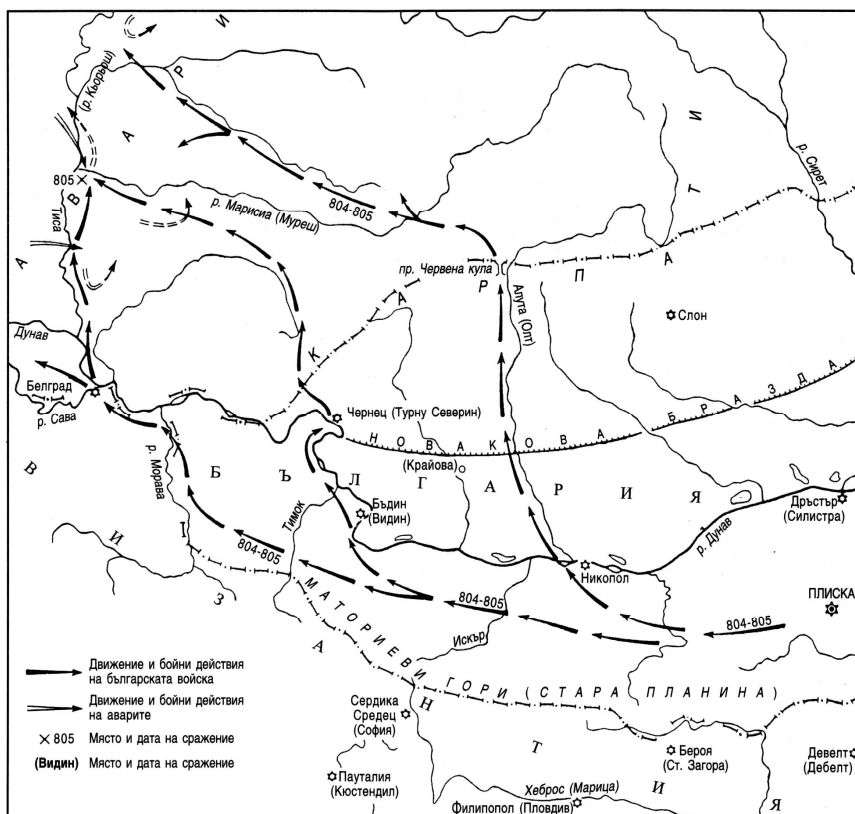
Військові походи хана Крума у 800-814 рр. (I)
та завоювання Аварського каганату у 800-805 рр. (II)

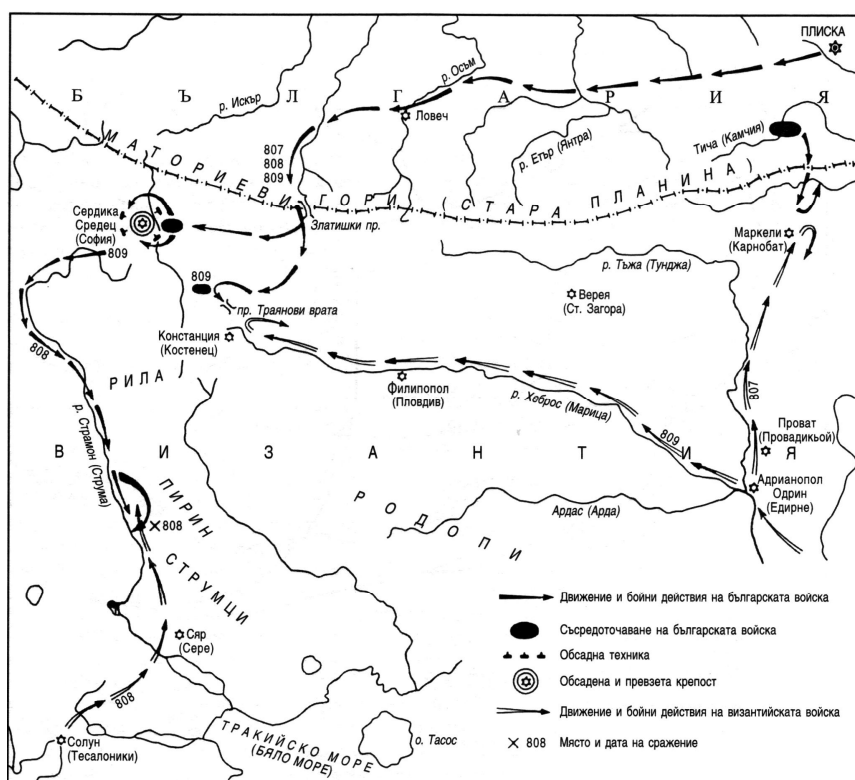
Джерело: [124].

Додаток Б 2

Военні кампанії хана Крума проти Аварського каганату у 804-805 рр (I)
та похід на Сердіку у 809 р. (II)

I

II

Джерело: [245, с. 79-80].

Додаток Б 3

Етнокультурна ситуація в Карпато-Балканському регіоні у VIII-IX ст.

Джерело: [292, с. 34. рис. 1].

Додаток Б 4

Перша Болгарська держава у 800-927 рр.

Джерело: [164].

Додаток Б 5

Основні напрями військових походів правителів
Першої Болгарської держави у 800-927 рр.

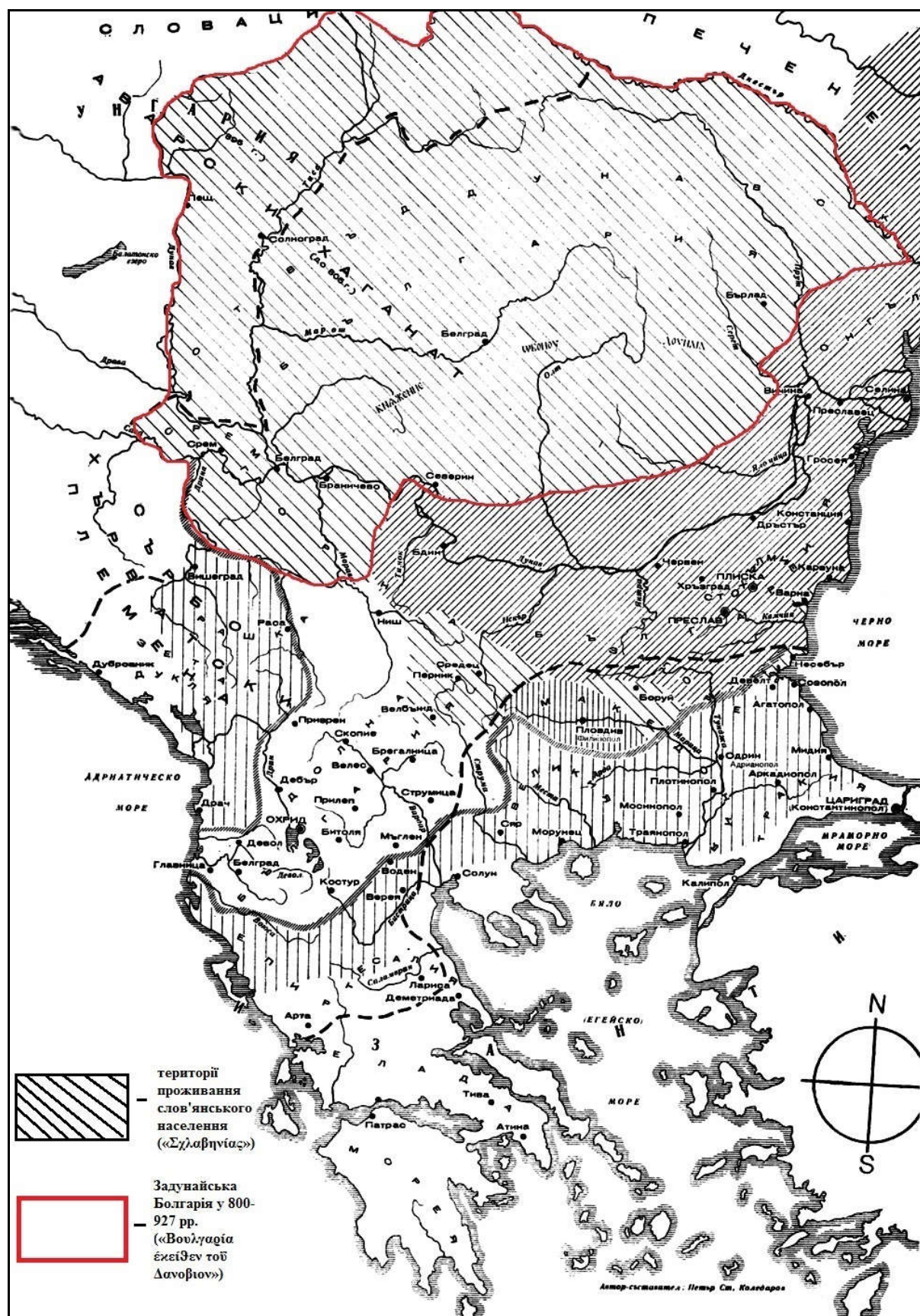

Джерело: [124].

Додаток Б 6

Перша Болгарська держава у 800-927 рр.

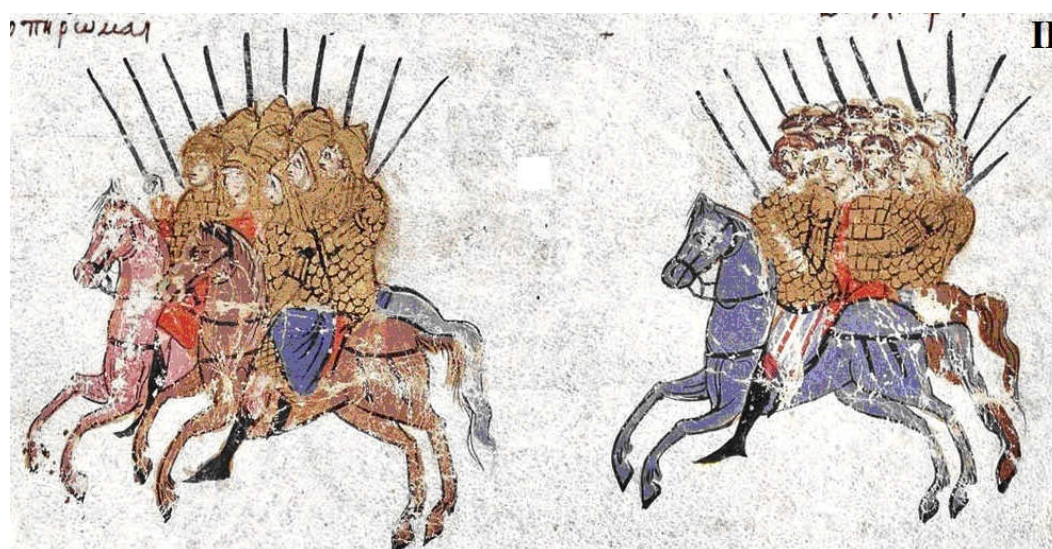

Джерело: [124] з доповненням дисертанта.

Додаток В

Війни болгарського хана Крума з Візантійською імперією у 807-814 рр.:
Крум збирає війська (I), перемога військ Крума над візантійцями у Фракії
(II), поразка болгар у битві з візантійцями (III)

Джерело: [102, fol. 11 r, 18 v, 19].

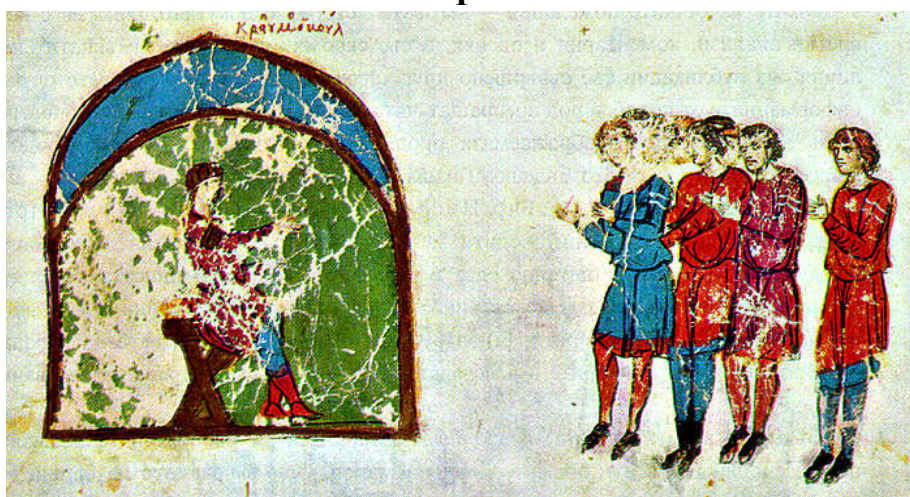

Додаток В 1

Війни хана Крума з Візантією у 807-814 рр.: війська Крума переслідують сина Никифора – Ставракія (I), візантійські послы перед ханом Крумом (II), візантійський імператор Лев V Вірменин переслідує Крума (III)

I

II

III

Джерело: [715 (I, III); 102 fol. 18 v (II)].

Додаток В 2

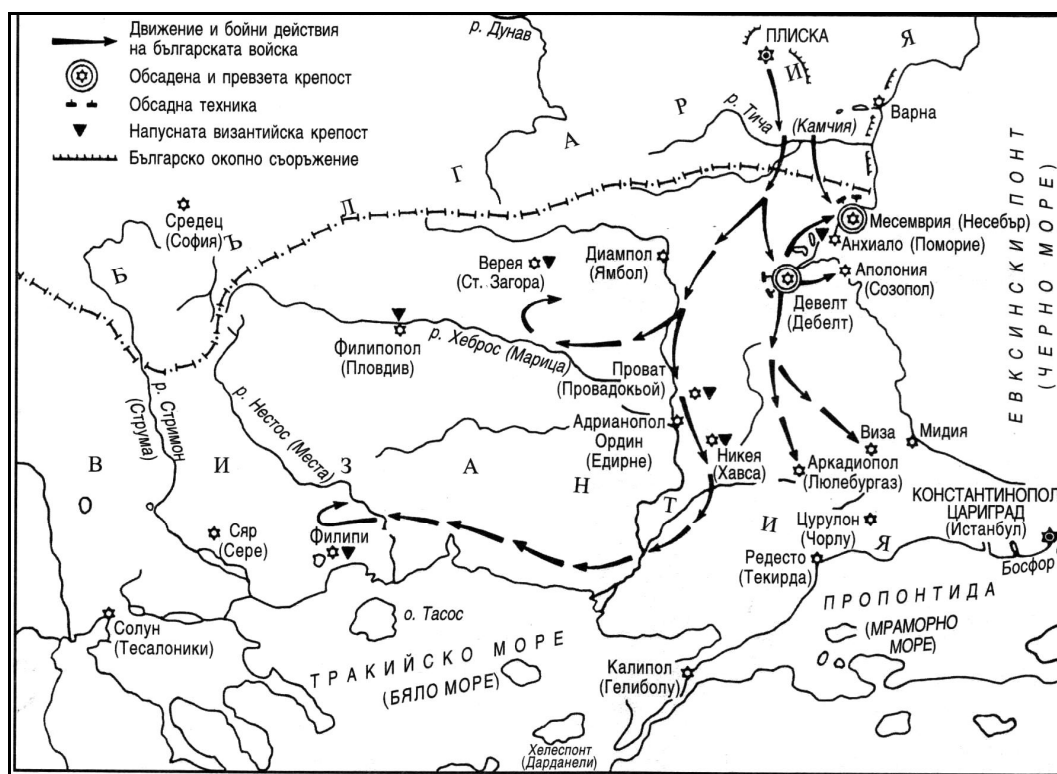
Святкування ханом Крумом разом зі слов'янськими воєначальниками перемоги над візантійським імператором Никифором

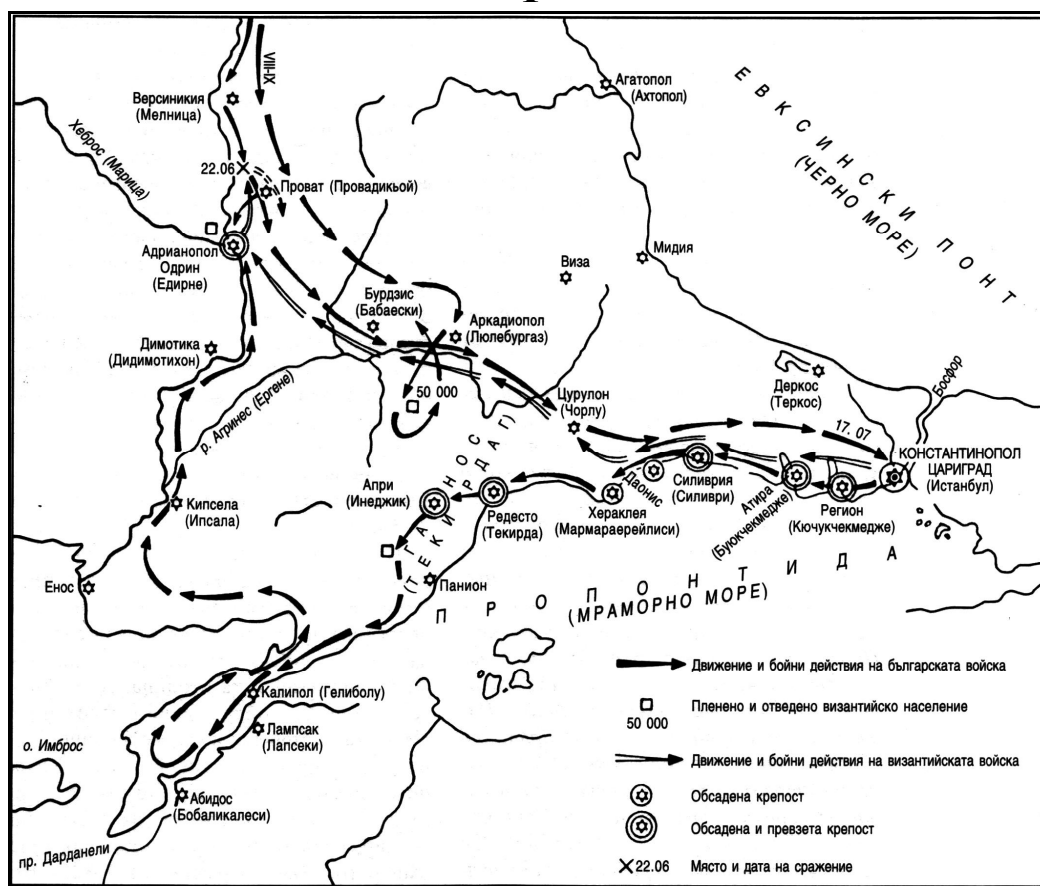
Джерело: [715].

Додаток В 3

Військові дії війська дунайських болгар проти Візантії у 812 р. (I) й 813 р. (II)

I

II

Джерело: [245, с. 84; 86].

Додаток В 4

Воєнні кампанії хана Крума проти Візантії у 807-814 рр.: візантійські воїни закликають імператора Михаїла I піти на війну з Крумом (I), втеча з поля битви Лева V Вірменина (II)

I

II

Джерело: [102, fol. 11 r, 12 r].

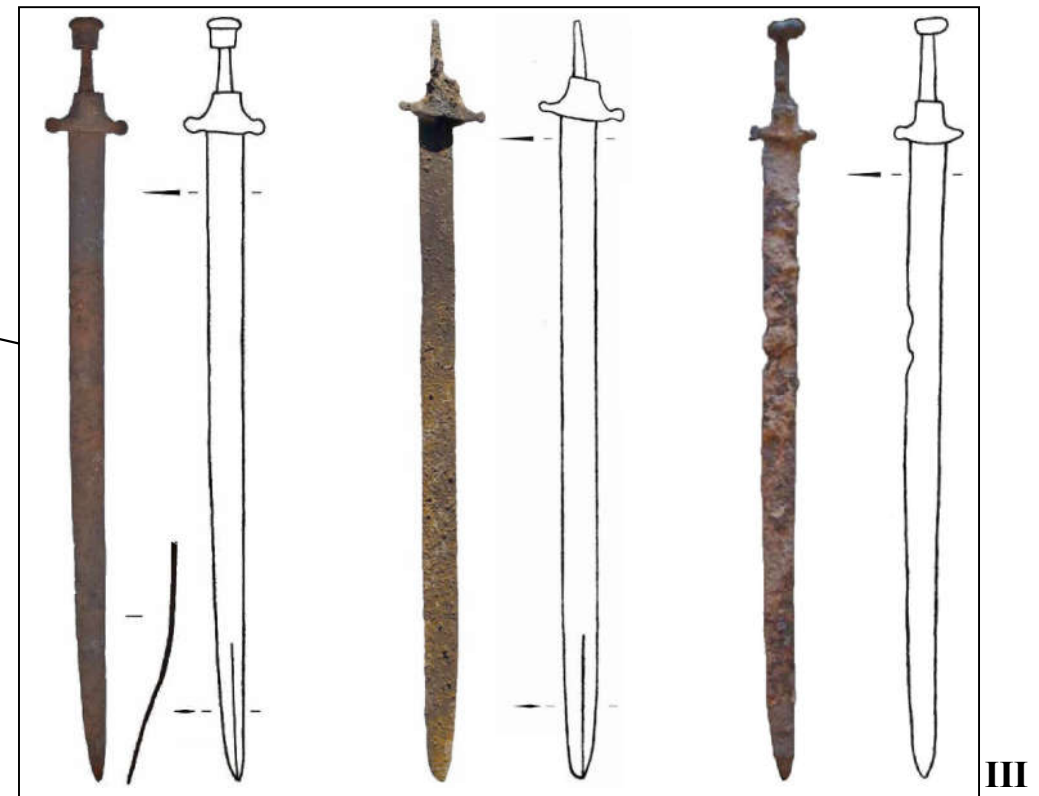

Додаток В 5

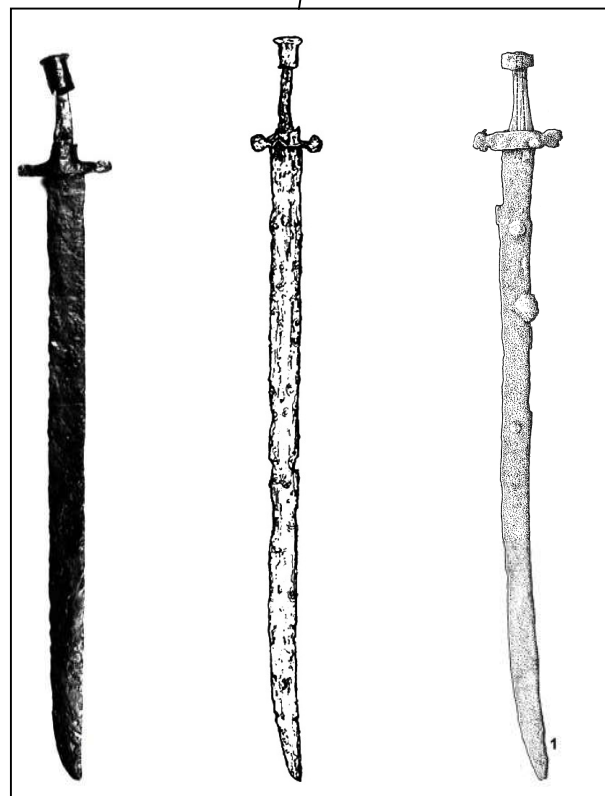
Болгарсько-візантійські війни 807-814 рр.: битва болгар з візантійцями (I), битва при Версінікії 22 червня 813 р. (II), шаблі «болгарського типу» з території Європи (III, IV)

I

III

IV

II

Джерело: [102, fol. 11 v, 12 r].

Додаток Д

Перша Болгарська держава в роки правління хана Омуртага (815-831 рр.)

Джерело: [498, с. 25].

Додаток Д I

Золотий медальйон хана Омуртага (I) та напис Омуртага
щодо його зовнішньої політики (II)

I

ΚΑΝΑΣΥΒΗΤΗ
 ΟΜΟΥΡΤΑΓΙΣΤΗ
 ΓΙΝΟΠΟΥΕΓΕΝΘΗ
 ΕΚΘΕΟΥΑΡΧΟΝΕΣΤΗ
 ΙΟΤΙΣΠΛΑΚΑ
 ΤΟΝΚΑΝΠΟΝΜΕ
 ΝΟΝΤΑΕΠΥΙΣΕΝΑΥΛΗΝ
 ΚΤΗΝΤΟΥΤΖΑΝΗΕΓ
 ΤΙΝΔΥΝΑΜΙΝΤΟΥ
 ΓΡΙΚΟΥΣΚΕΚΛΑΒΟΥΣΚΕ
 ΤΕΧΝΕΟΣΕΠΥΙΣΕΝΓΕΦΙ
 ΙΚΤΗΝΤΟΥΤΖΑΝΜΕΤΟΡ
 ΚΕΕΣΤΙΝΑΥΤΟΤ
 ΣΤΥΛΟΥΣΤΕΣΑΡΙΣΚΕ
 ΣΤΥΛΟΝΣΤΙΣΕΝΛΕΟΝΑ
 ΔΥΟΘΕΟΙΣΙΤΟΥΕΚΘΕ
 ΡΧΟΝΤΑΝΜΕΤΟΝΠΟΛΙΤΕ
 ΤΟΝΒΑΣΙΛΕΑΚΑ
 ΧΙΝΤΖΤΖΑΚΕΣΟ
 ΤΟΥΣΠΟΛΟΥΣΒΛΑΤΙΣΕ
 ΡΟΝΤΑΚΕΑΓΑΛΙΟΜΕΝΟΣΙΣΙΝ
 ΕΤΙΕΚΑΤΟΝΙΤΟΔΕΟΚΕΡΟΣΟΤΑΝ
 ΕΚΤΙΣΤΙΝΒΛΑΓΑΡΙΣΤΙΣΙΓΟΡΕΛΕΜ
 ΠΡΙΚΙΣΤΙΝΑΙΚΤΙΟΝΟΣΤΕ

II

Джерело: [266, с. 186; 151].

Додаток Д 2

Повстання під проводом Фоми Слов'янина 821-825 рр.: військо Фоми (I),
армія Фоми звільняє місто (II), Фома веде переговори з сарацинами (III)

I

II

III

Джерело: [102, fol. 30 r, 30 v, 31 r].

Додаток Д 3

Повстання під проводом Фоми Слов'янина 821-825 рр.:
військо Фоми наносить поразку імператорській армії (I),
початок штурму Константинополя (II), облога Константинополя (III)

I

II

III

Джерело: [102, fol. 31 r, 32 v].

Додаток Д 4

Повстання під проводом Фоми Слов'янина 821-825 рр.: флот армії Фоми атакує Константинополь (I), військо Фоми вбиває Григорія Птерота (II), візантійці спалюють флот Фоми за допомогою грецького вогню (III)

I

II

III

Джерело: [102, fol. 33 v, 34 v].

Додаток Д 5

Повстання під проводом Фоми Слов'янина 821-825 рр.: послы візантійського імператора Михаїла II просять допомоги в Омуртага (I), болгарське військо атакує армію Фоми Слов'янина (II), військо Фоми відступає до Адріанополя (III)

I

II

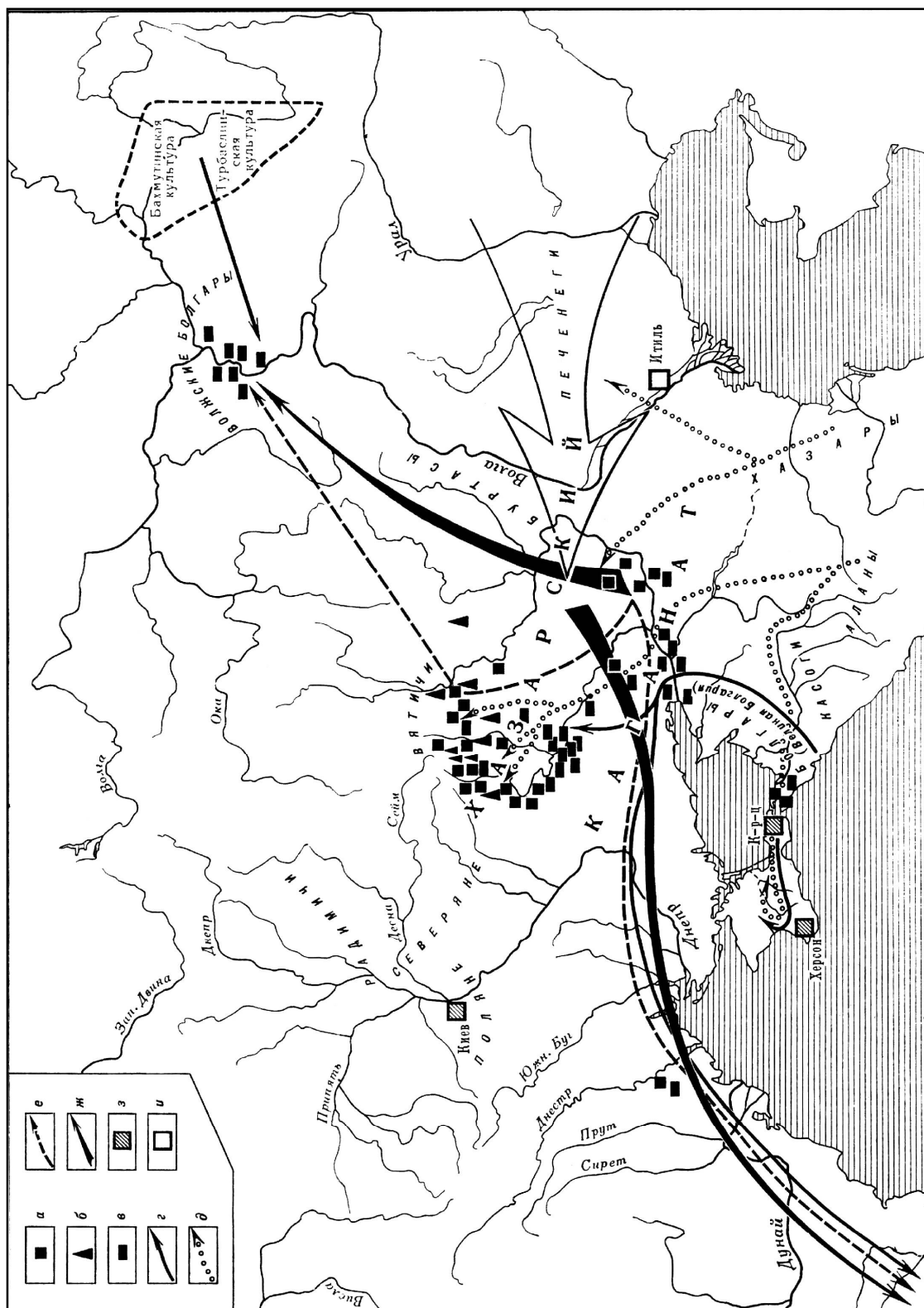

III

Джерело: [102, fol. 35 r, 35 v, 36 v].

Додаток Д 6

Етнокультурна ситуація в Причорномор'ї та Приазов'ї у VII-X ст.

Умовні позначення: а – городища; б – катакомбні могили; в – ямні могили; г – переселення протоболгар у VII ст.; д – переселення аланів, авар та хазар у VIII ст.; е – переселення болгар у IX ст.; ж – переселення болгар на початку X ст.; з – місто; и – ймовірне місцезнаходження м. Ітіль.

Джерело: [405, с. 75-77].

Додаток Е

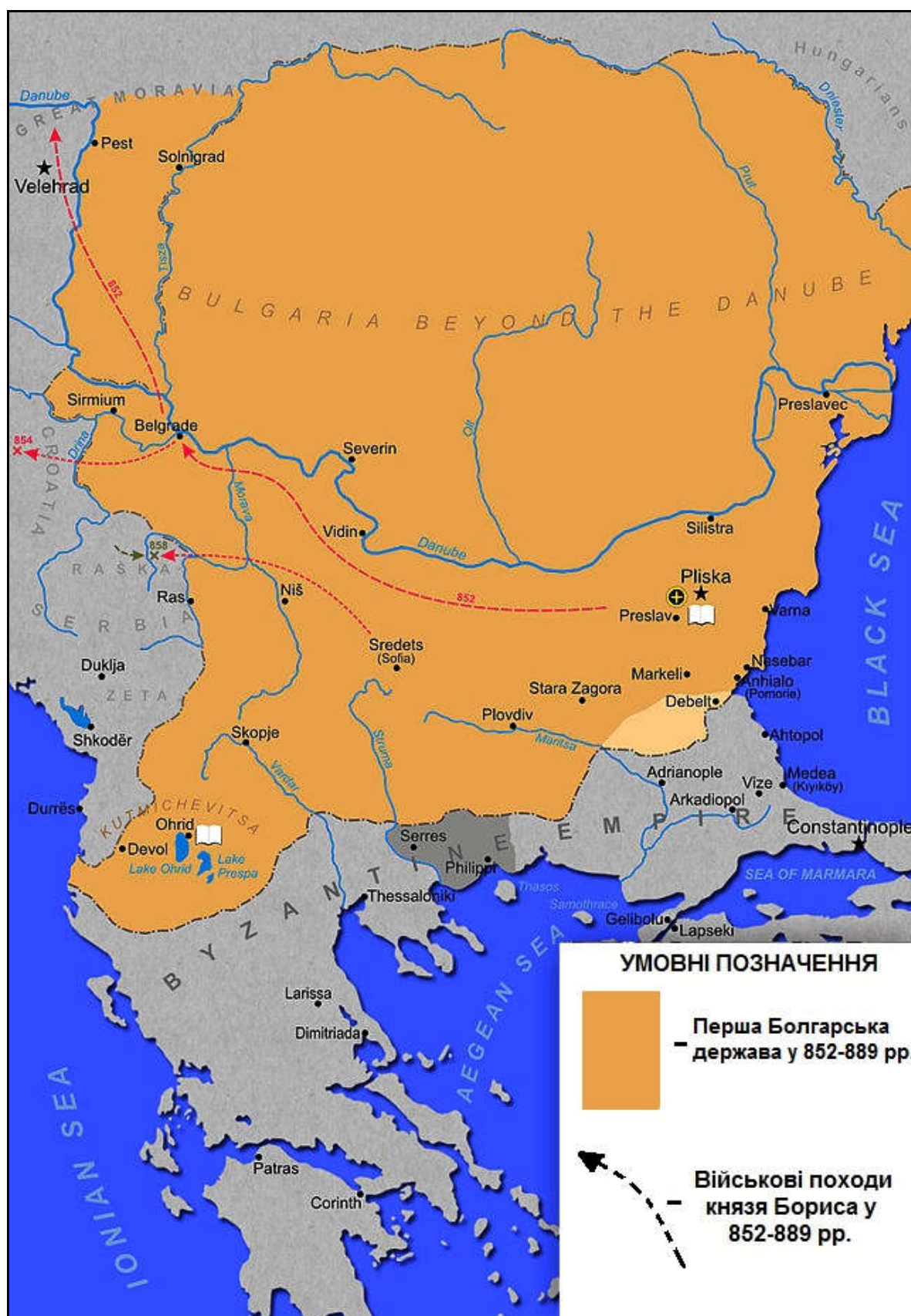
Перша Болгарська держава в роки правління ханів
Маламіра й Пресіана (831-852 рр.)

Джерело: [124; 279, с. 150, рис. 1] з доповненням дисертанта.

Додаток Ж

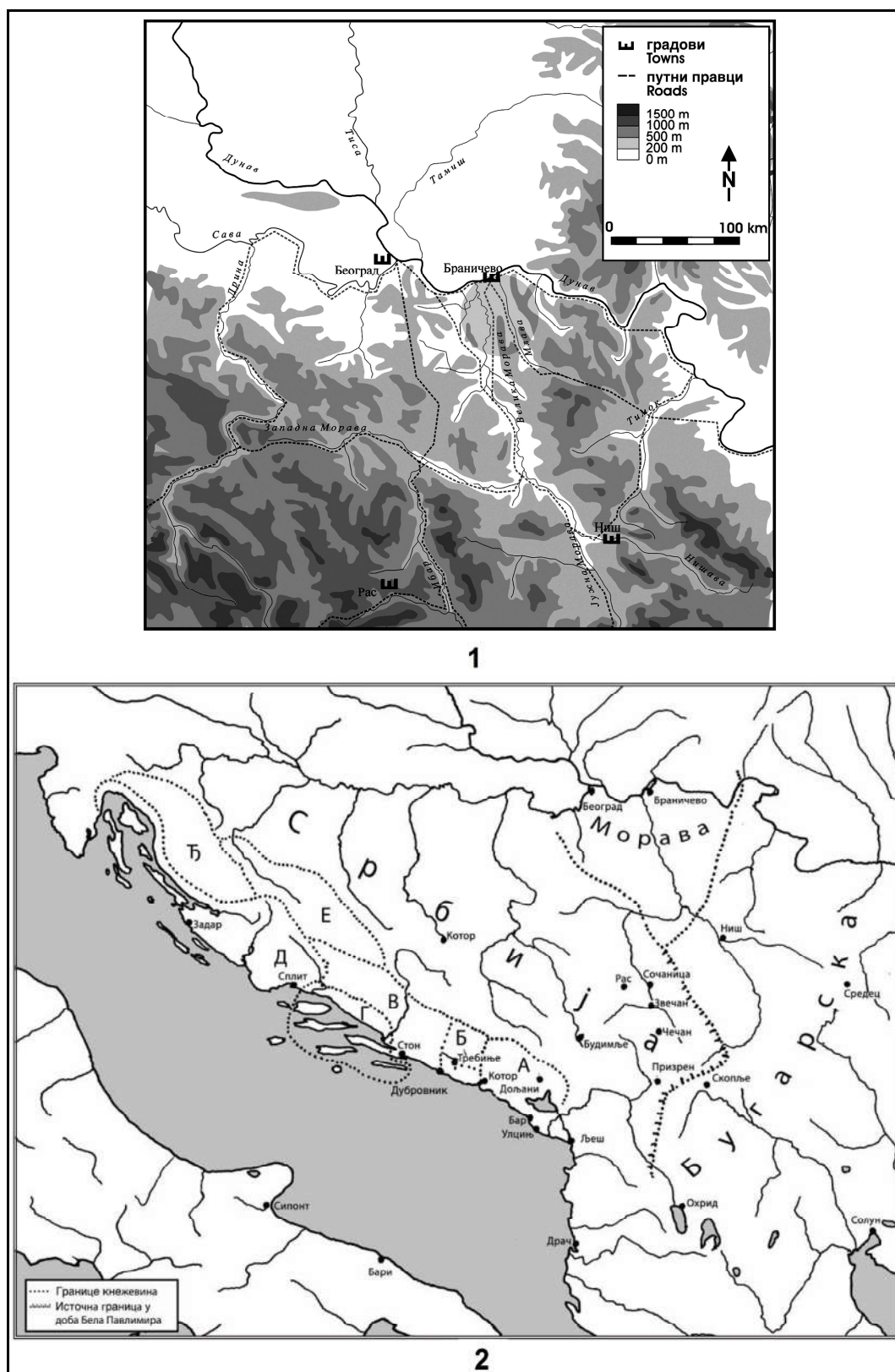
Перша Болгарська держава в роки правління Бориса I (852-889 рр.)

Джерело: [124; 279, с. 153, рис. 2] з доповненням дисертанта.

Додаток Ж 1

Терени воєнної експансії дунайських болгар у 836-889 рр.: терени сербського Подунав'я (область Браничево) (1); сербське Помор'я у IX-X ст. (2)

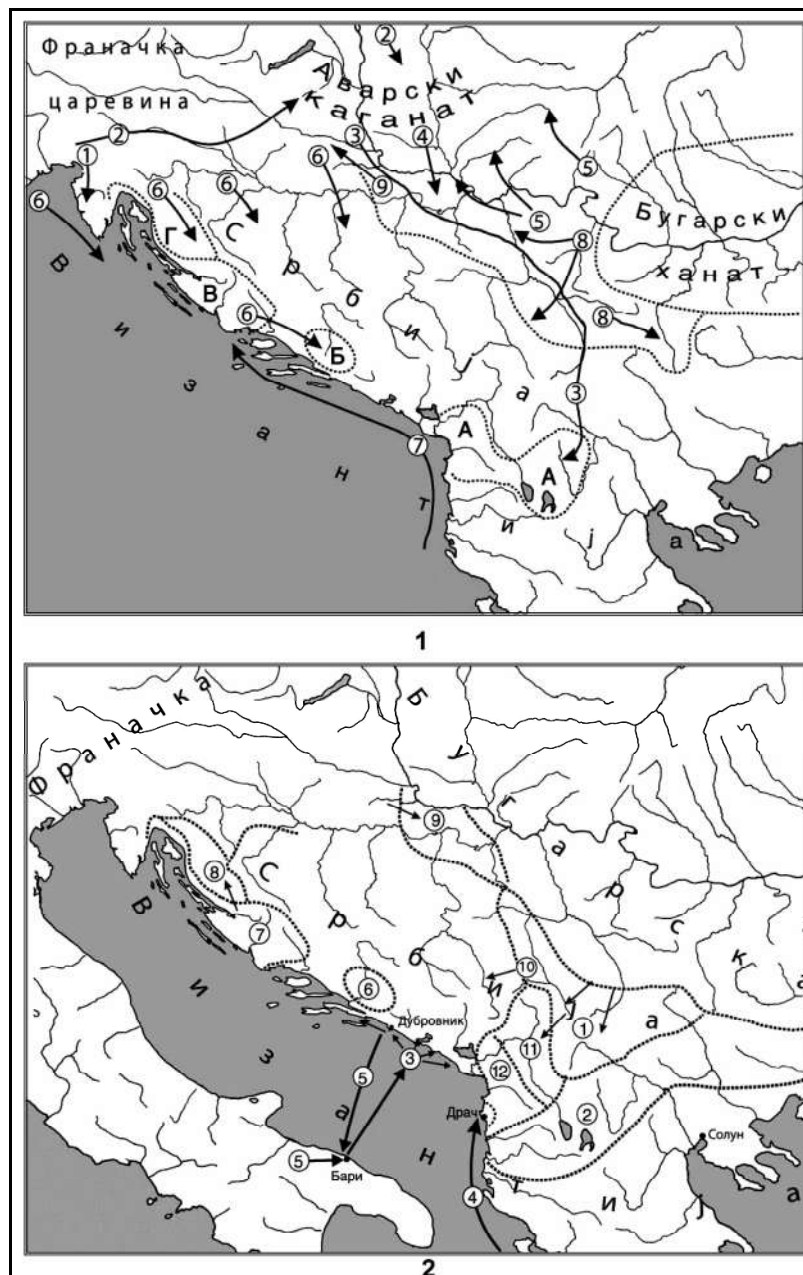
Умовні позначення: А – Діоклія; Б – Травунія; В – Захумле; Г – Неретва; Д – Хорватія.

Джерело: [797, s. 363-390; 669].

Додаток Ж 2

Військово-політична ситуація на території середньовічної Сербії у IX ст.: війни на теренах Західних Балкан у першій (1) та другій (2) половині IX ст.

Умовні позначення: 1 – війни на теренах Західних Балкан у першій половині IX ст.: А – хорвати (?), Б – лицики, В – старохорвати, Г – гудушчани, 1 – освоєння франками Істра у 788 р., 2 – завоювання франками авар у 791 р., 3 – переселення населення «Комани-Кроја» культури на південь, 4 – населення Аварського каганату оселяється в області Срем, 5 – освоєння болгарами територій Аварського каганату, 6 – напади франків на сербів та на візантійські володіння у Далмації, 7 – військові дії Візантії на морі на початку IX ст., 8 – освоєння болгарами Поморав'я та Родопської області, 9 – військові дії болгар проти франків; 2 – війни на теренах Західних Балкан у другій половині IX ст.: 1 – освоєння болгарами сербського Помор'я до 864 р., 2 – освоєння болгарами сербського Помор'я у 865 р., 3 – напади арабів на Дубровник, 4 – походи візантійських військ проти арабів, 5 – звільнення Барі від арабів, 6 – Захумле, 7 – Хорватія, 8 – звільнення Ліки, Гацки, і Крбави від франків, 9 – територія впливу князя Коцела, 10 – похід князя Бориса на сербів, 11 – напади Клоніміра на Метохію, 12 – остаточне завоювання болгарами культури «Комани-Кроја».

Джерело: [279,с. 155, рис. 4].

Додаток Ж 3

Перша Болгарська держава в роки правління Симеона I Великого
(893-927 рр.)

Джерело: [498, с. 33].

Додаток Ж 4

Перша Болгарська держава в роки правління Симеона (893-927 рр.)

Джерело: [124].

Додаток Ж 5

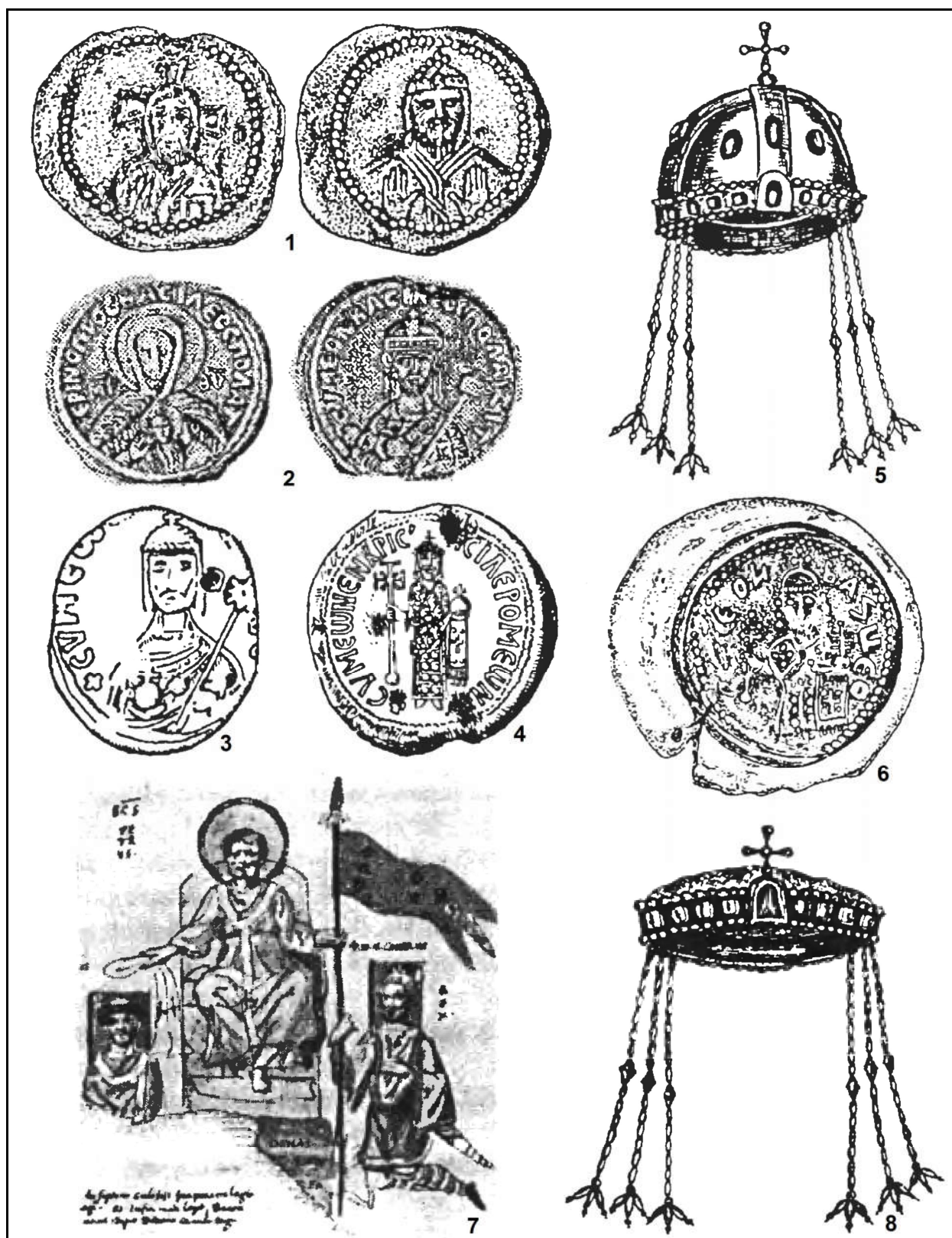
Печаті та владні інсигнії епохи Симеона I Великого (893-927 рр.)

Джерело: [135, с. 64].

Додаток Ж 6

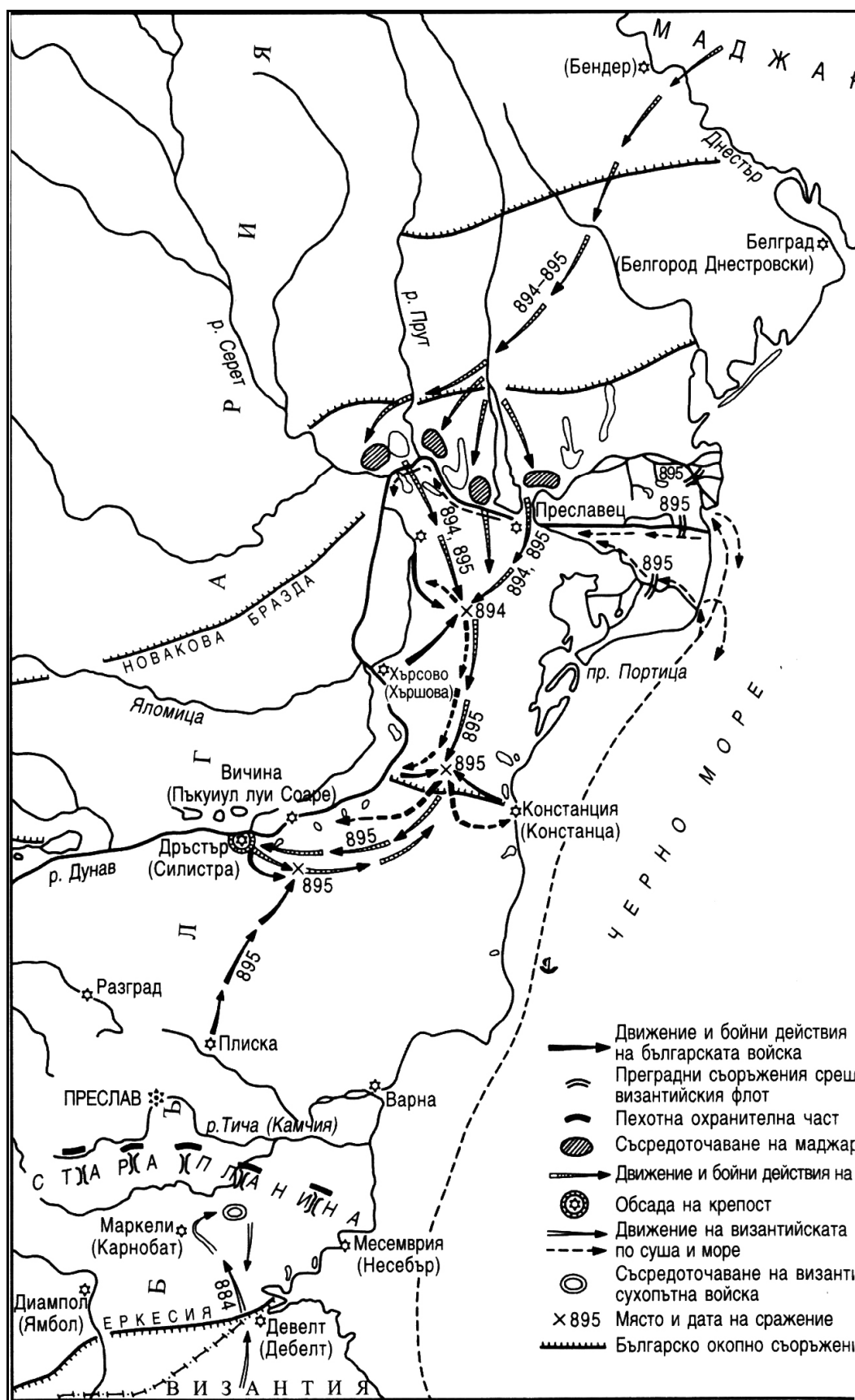
Печаті та владні інсигнії епохи Симеона I Великого (893-927 рр.)

Джерело: [135, с. 85].

Додаток Ж 7

Болгарсько-візантійська війна 894-896 рр.

Джерело: [245, с. 90].

Додаток Ж 8

Болгарсько-візантійська війна 894-896 рр.: болгарські війська наносять поразку візантійцям, на чолі з Крінітом (I); переслідування уграми болгар (II); битва при Булгарофігоні 896 р. (III)

I

II

III

Джерело: [102, fol. 108 r, 108 v, 109 r].

Додаток Ж 9

Битва між болгарами та візантіями у 914 р. (I) та переговори
Романа I Лакапіна з царем Симеоном (II)

I

II

Джерело: [760].

Додаток Ж 10

Святкування царем Симеоном разом зі своїми воєначальниками перемоги над візантійськими військами і напад на ромеїв

Джерело: [715].

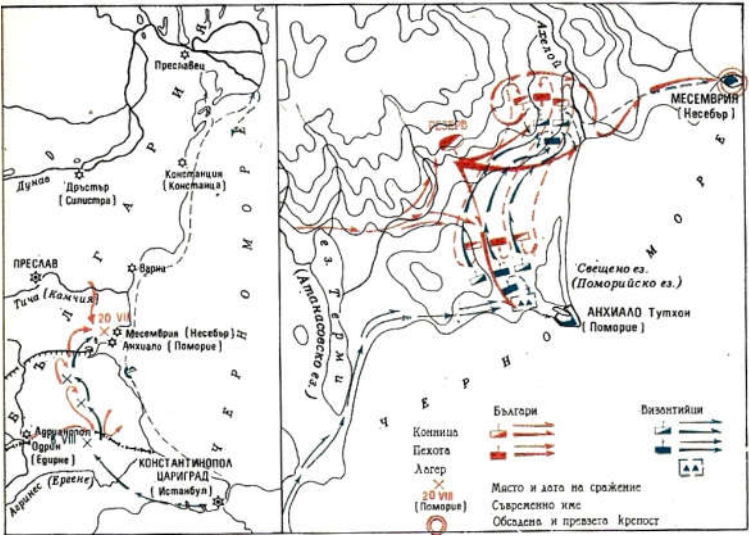
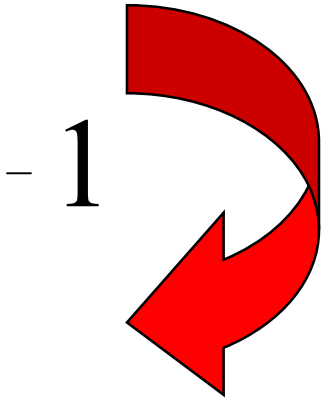

Додаток Ж 11

Битва при Ахелої 20 серпня 917 р.: першопочатковий успіх візантійців (I, 1), контратака болгарських військ на ромеїв (II, 2), перемога болгар (III, 2), плани битви при Ахелої (IV, V)

I

IV

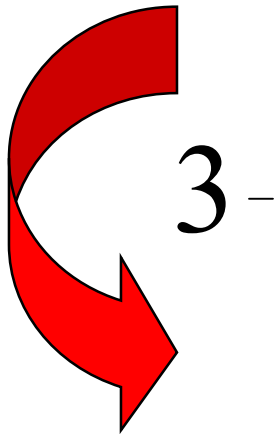

II

-2

V

III

Джерело: [102, fol. 121 v, 122 r, 122 v; 498, с. 29].

Додаток Ж 12

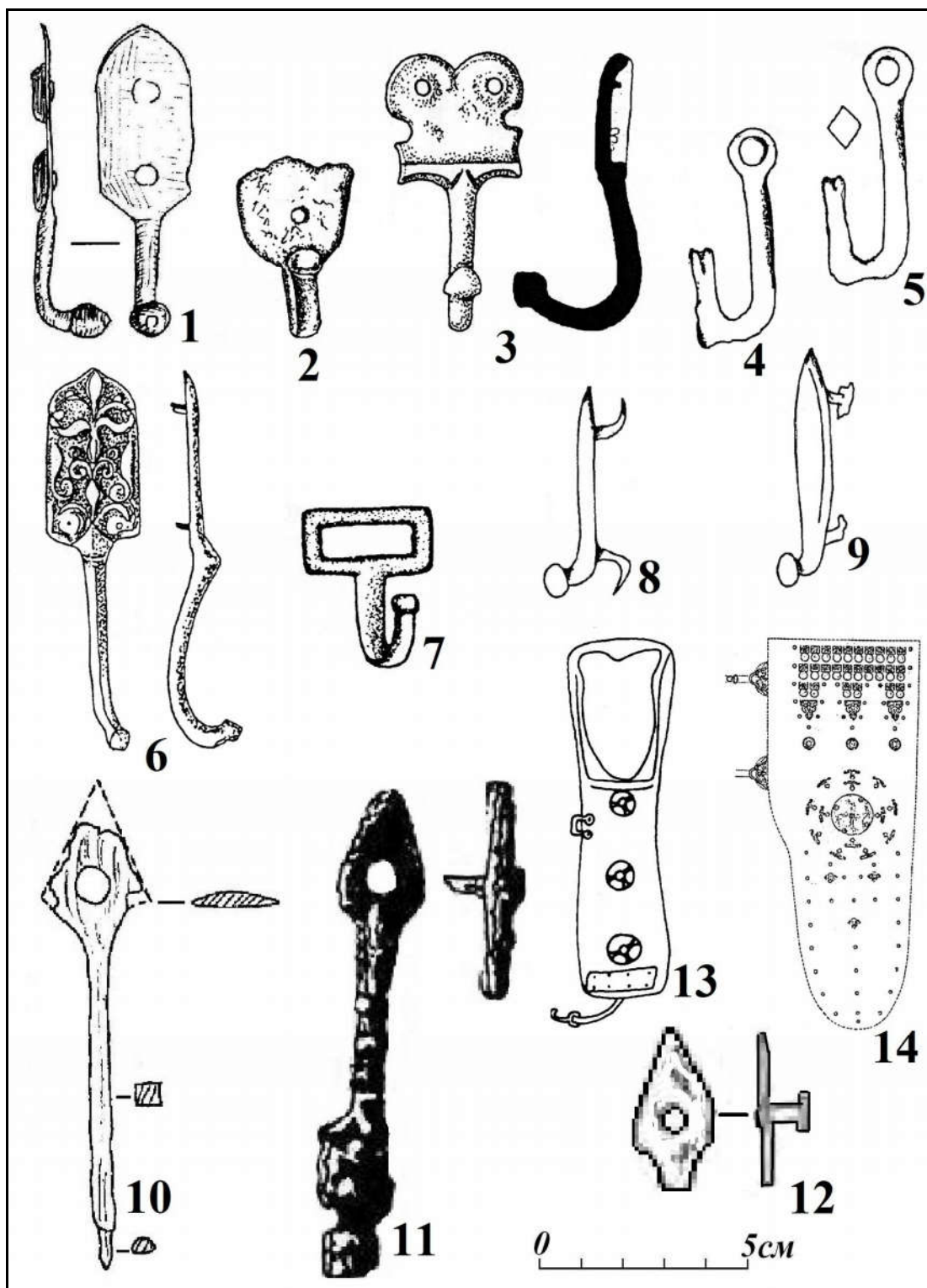
Перше Болгарське царство в першій чверті X ст.

Джерело: [294, с. 47-49, карта 8].

Додаток 3

Деталі середньовічних колчанів Карпато-Балканського регіону

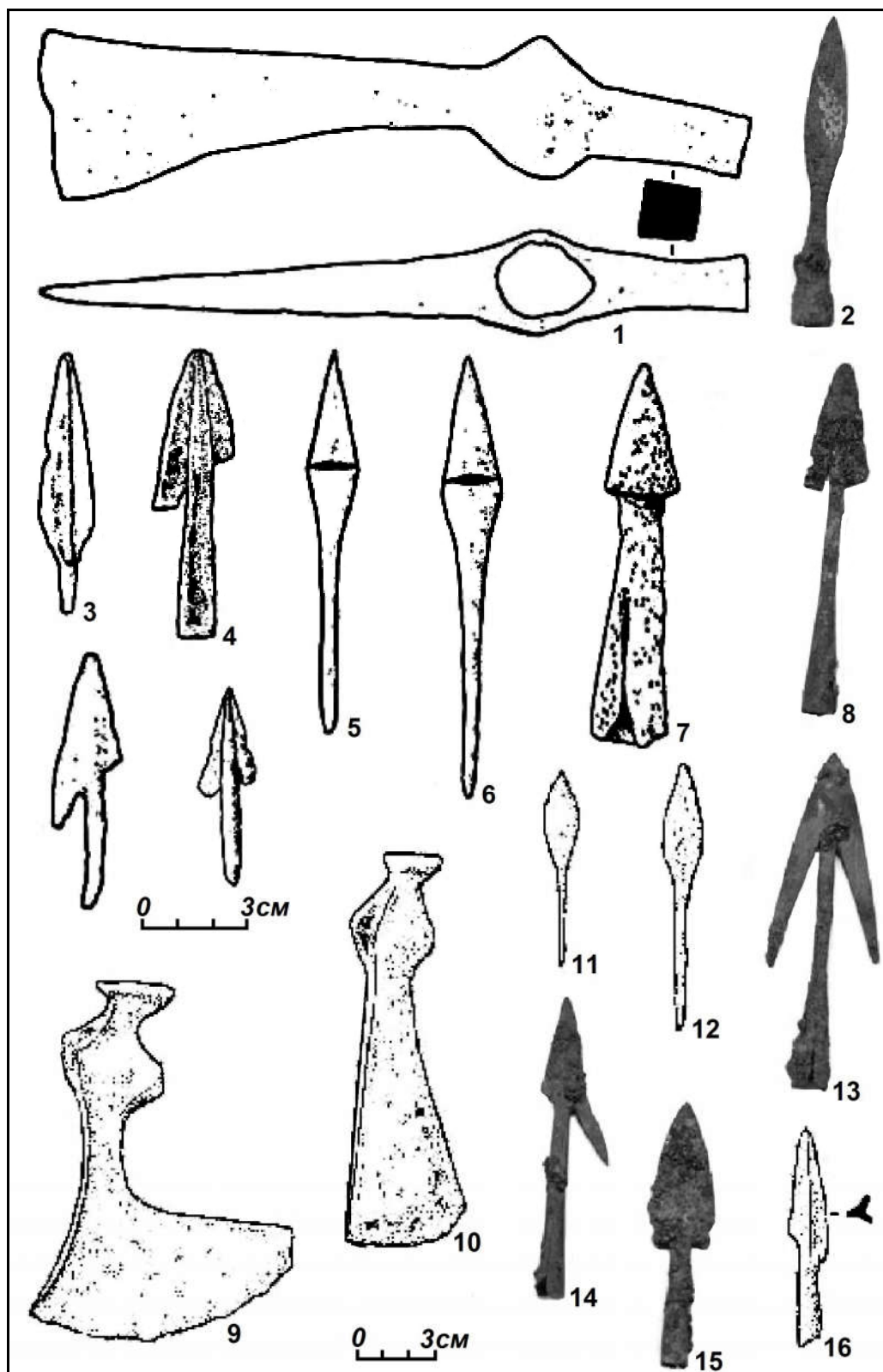

Умовні позначення: 1 – гак для підвішування колчана з Рухотина (ур. Корнешти); гачки для підвішування колчана: 2, 3, 6, 8, 9 – з північно-східної Болгарії; 4, 5 – с. Скала (Болгарія), 7 – с. Одърци (Болгарія); скоби для закріплення деталей колчана: 10 – Рухотин (ур. Корнешти), 11 – Шекес-Феєрвар (Угорщина), 12 – Шаркадкерестур (Угорщина); 13, 14 – реконструкції середньовічних колчанів.

Джерело: [399, с. 254-277; 250, с. 33; 722, о. 487-511].

Додаток К

Предмети озброєння з археологічних пам'яток IX-X ст. на Західних Балканах

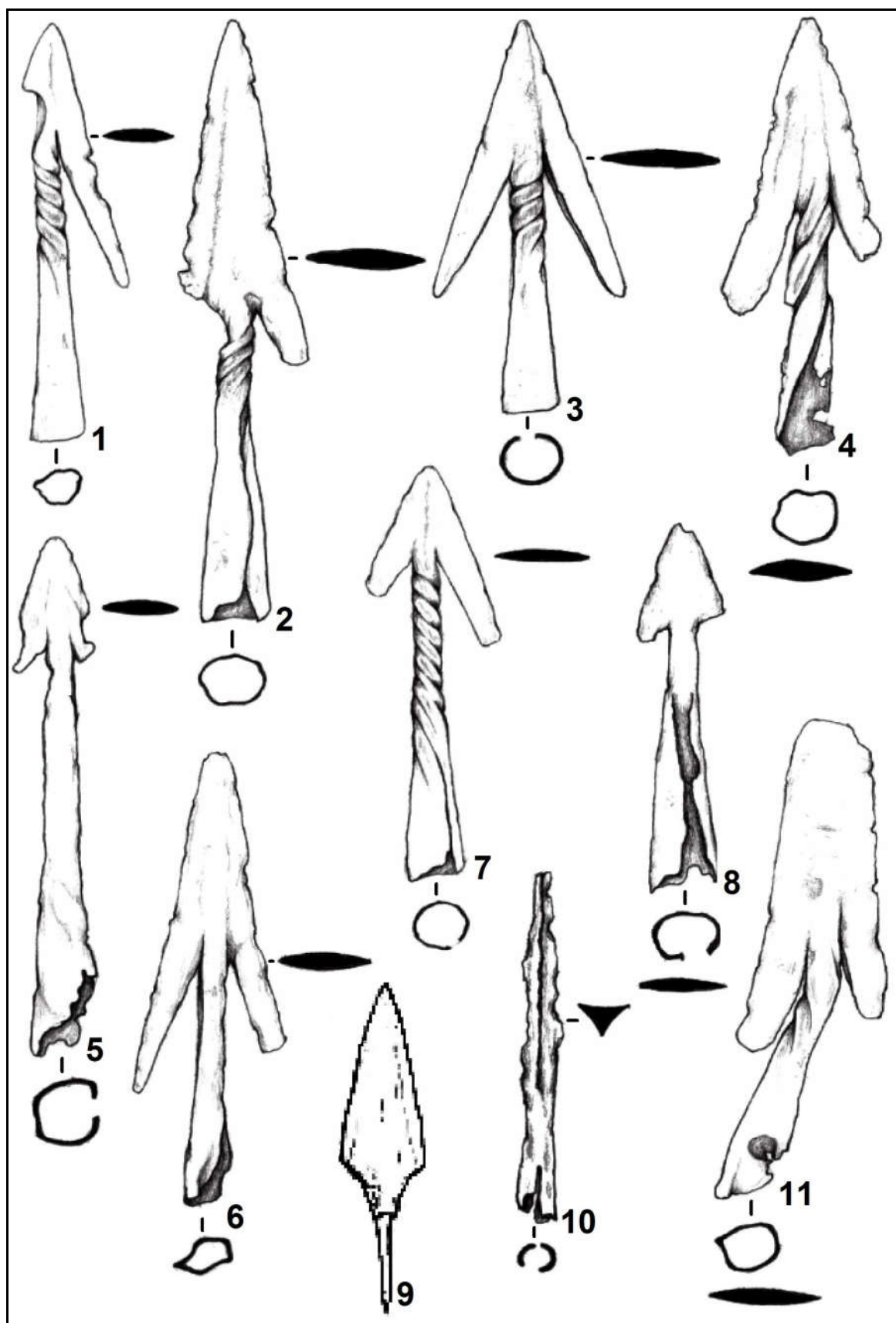
Умовні позначення: 1, 3, 4-7, 9-12, 16 – з Сербського Помор'я; 2, 8, 13, 14, 15 – з Середнього Подунав'я

Джерело: [279, с. 155, рис. 5; 669].

Додаток К 1

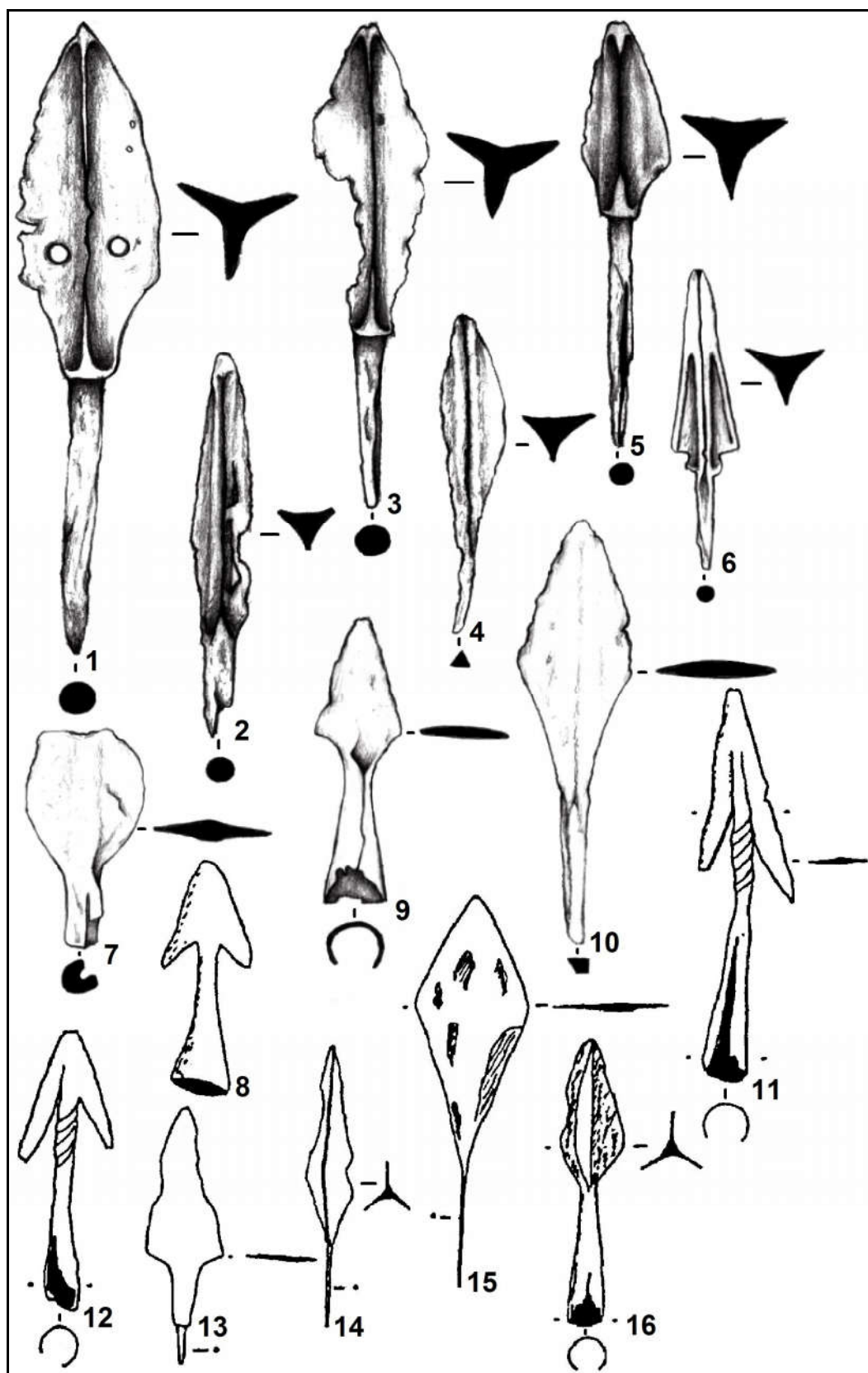
Середньовічні наконечники стріл з музею у м. Ніш

Джерело: [279, с. 160, рис. 7].

Додаток К 2

Середньовічні наконечники стріл з музейних зібрань у м. Ніш та Белград

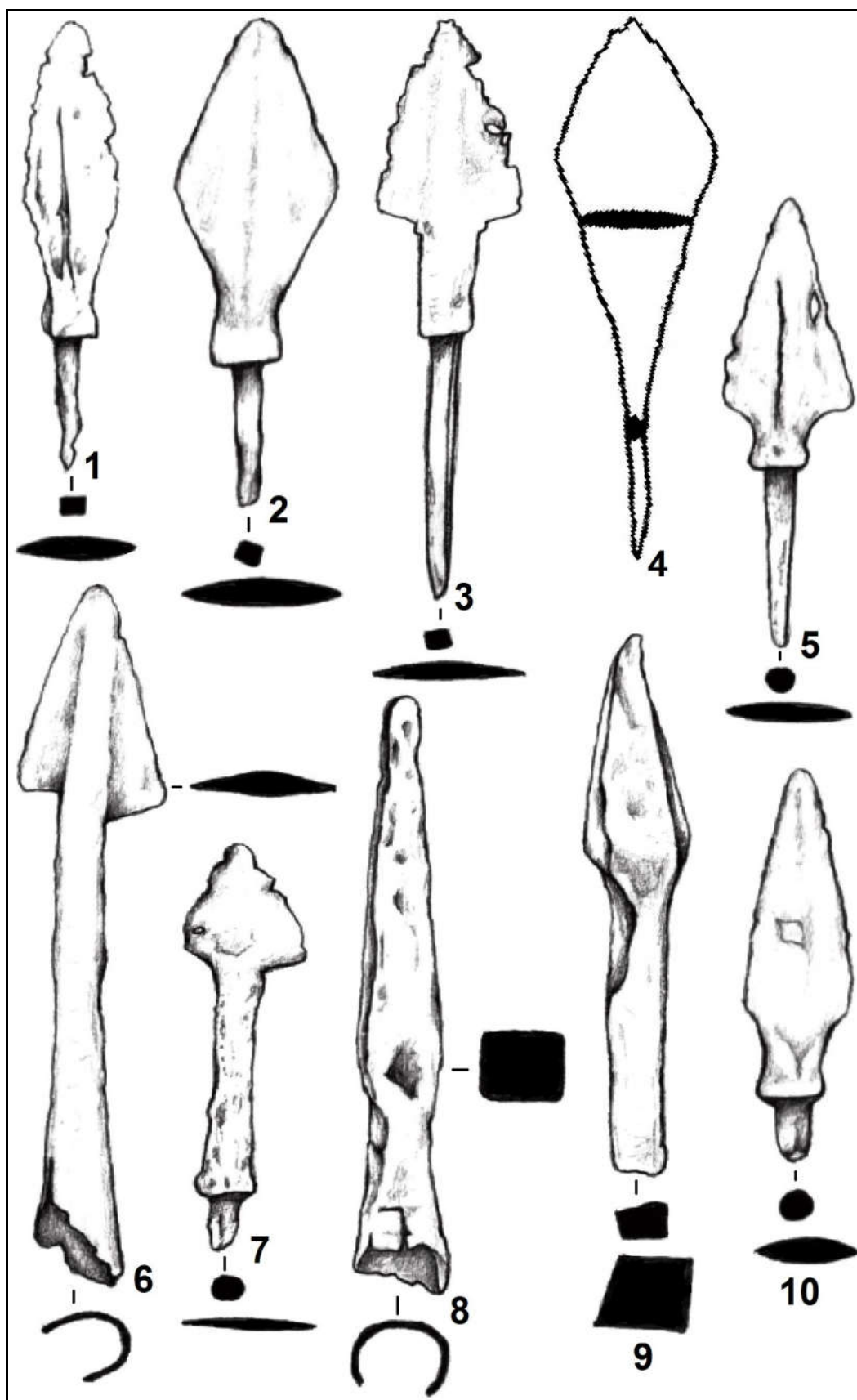

Умовні позначення: 1-7, 9, 10 – м. Ніш; 8, 11, 12-16 – м. Белград.

Джерело: [118, с. 195-216; 279, с. 162, рис. 8; 339, с. 47-72].

Додаток К 3

Середньовічні наконечники стріл з Народного музею у м. Ніш

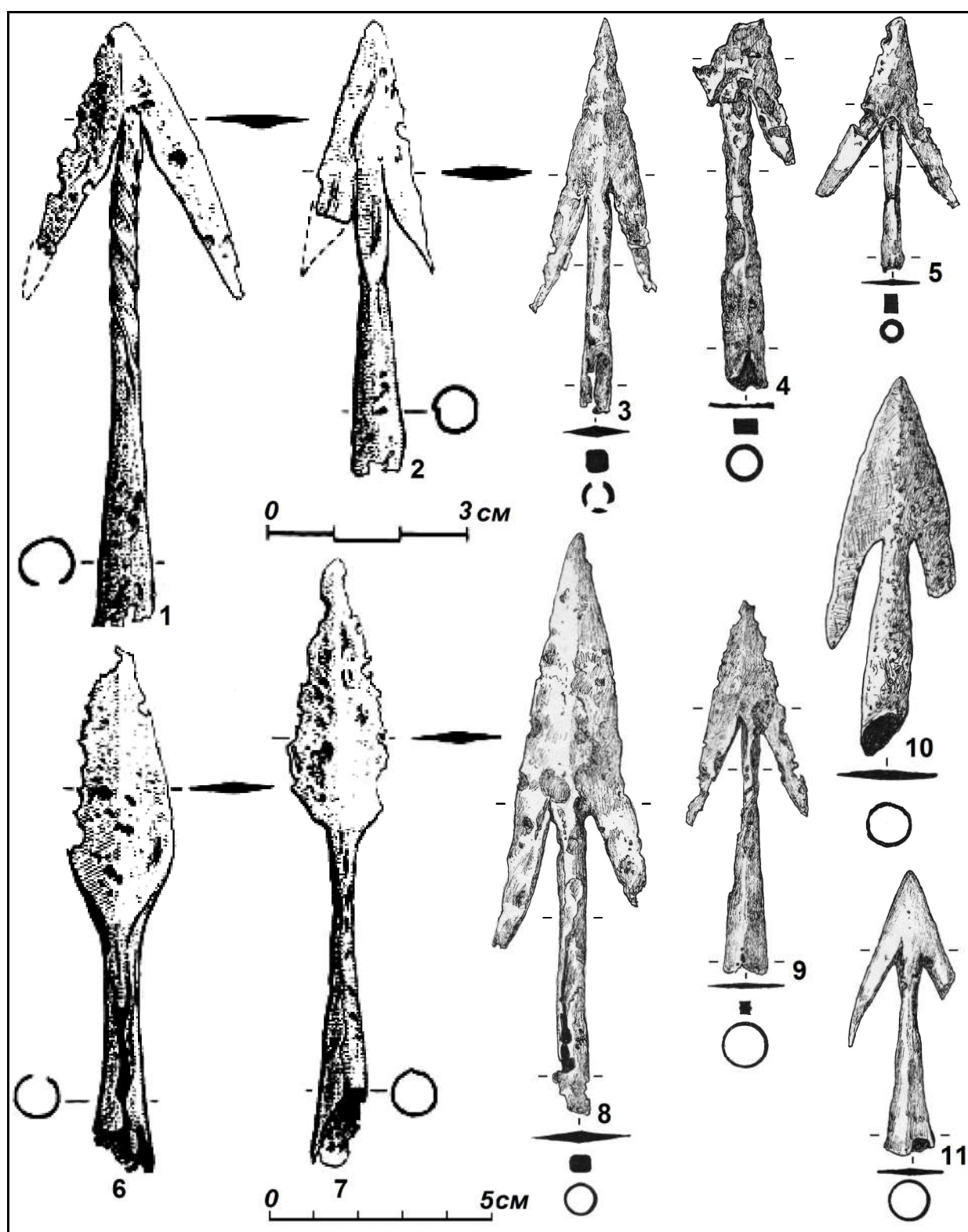

Джерело: [279, с. 163, рис. 9; 339, с. 47-72].

Додаток К 4

Наконечники стріл з середньовічного укріплення у м. Рас і
з території Боснії та Герцеговини

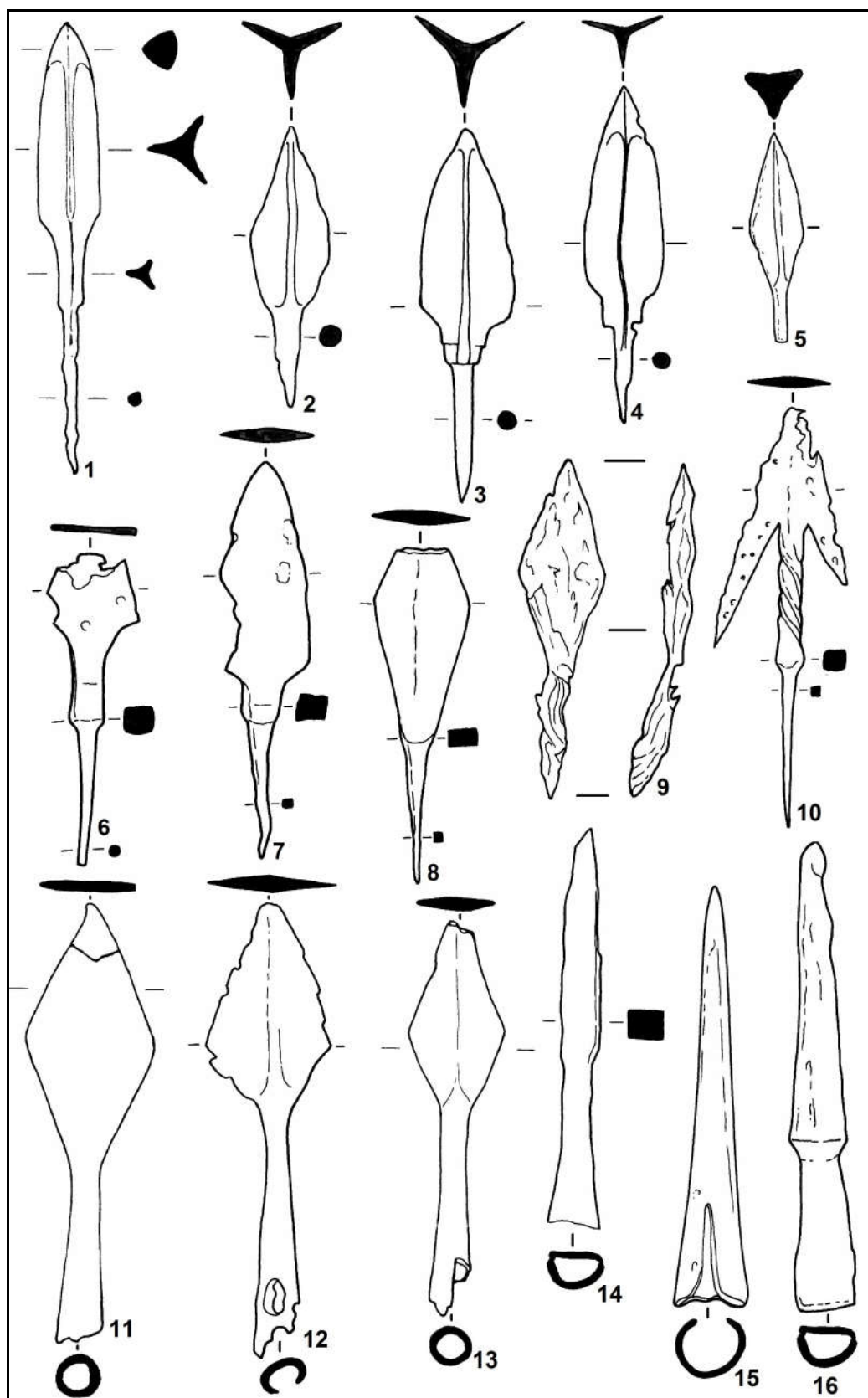

Умовні позначення: 1, 2, 6, 7 – м. Рас; 3-5, 8-11 – Боснія та Герцеговина

Джерело: [279, с. 164, рис. 10; 413, с. 37-39; 776].

Додаток К 5

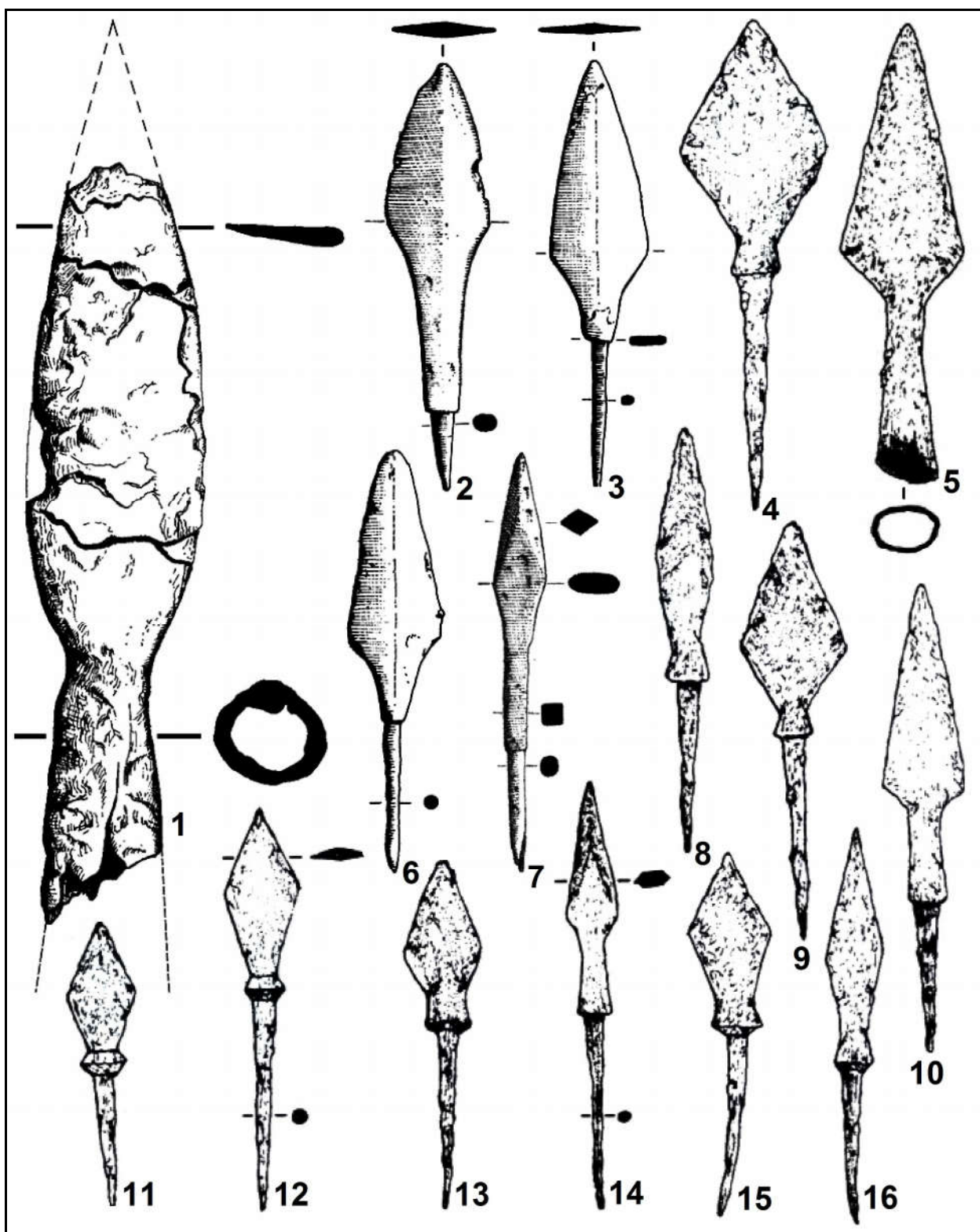
Середньовічні наконечники стріл з середньовічного укріплення у
Джердапі (Сербія)

Джерело: [279, с. 166, рис. 13; 796].

Додаток К 6

Середньовічні наконечники стріл із середньовічних укріплень
Сталац і Врсеніце (Сербія)

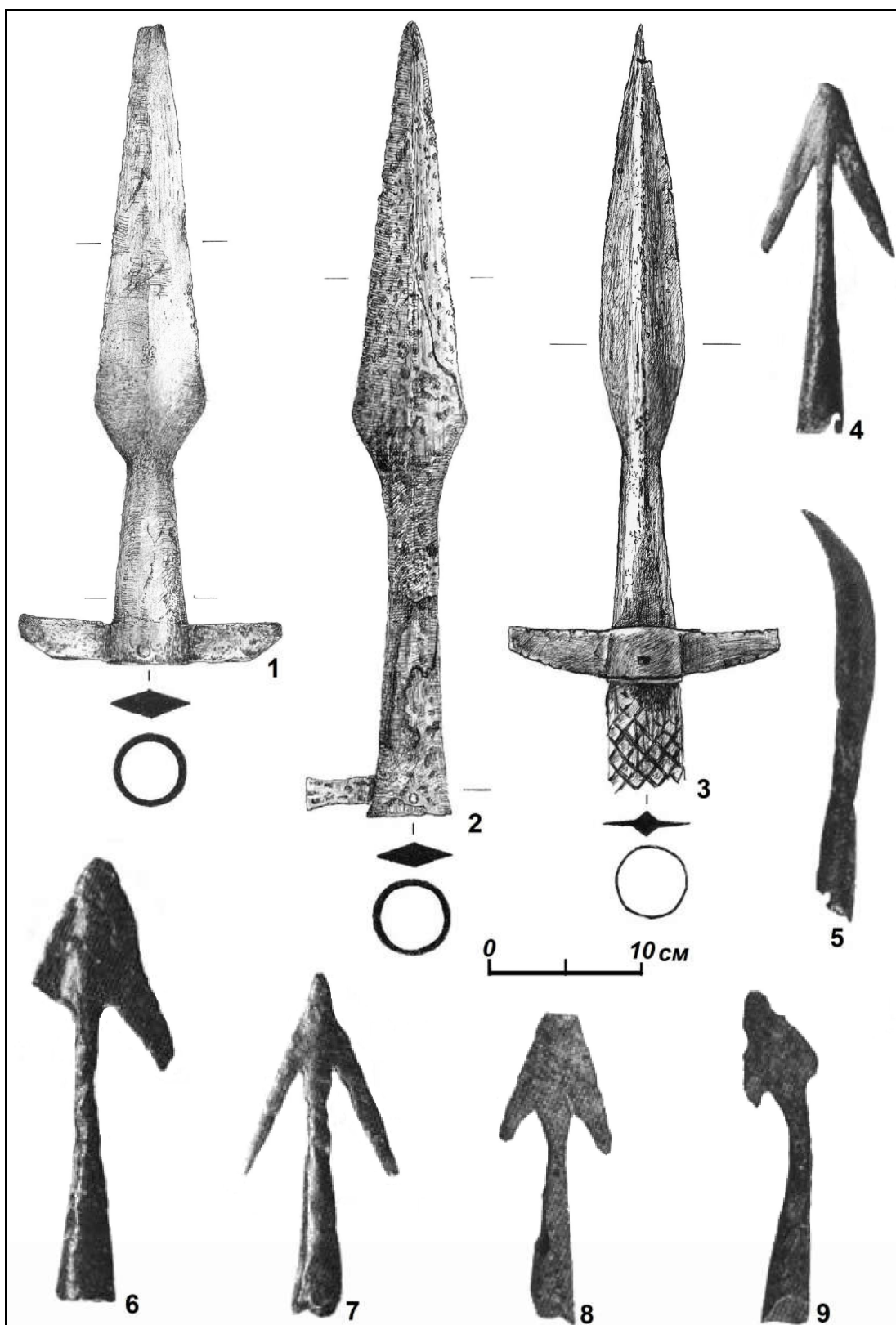
Умовні позначення: 4, 5, 8-16 – Сталац; 1-3, 6, 7 – Врсеніце.

Джерело: [279, с. 167, рис. 14; 727; 754].

Додаток К 7

Предмети середньовічного озброєння з території
Боснії та Герцеговини й Хорватії

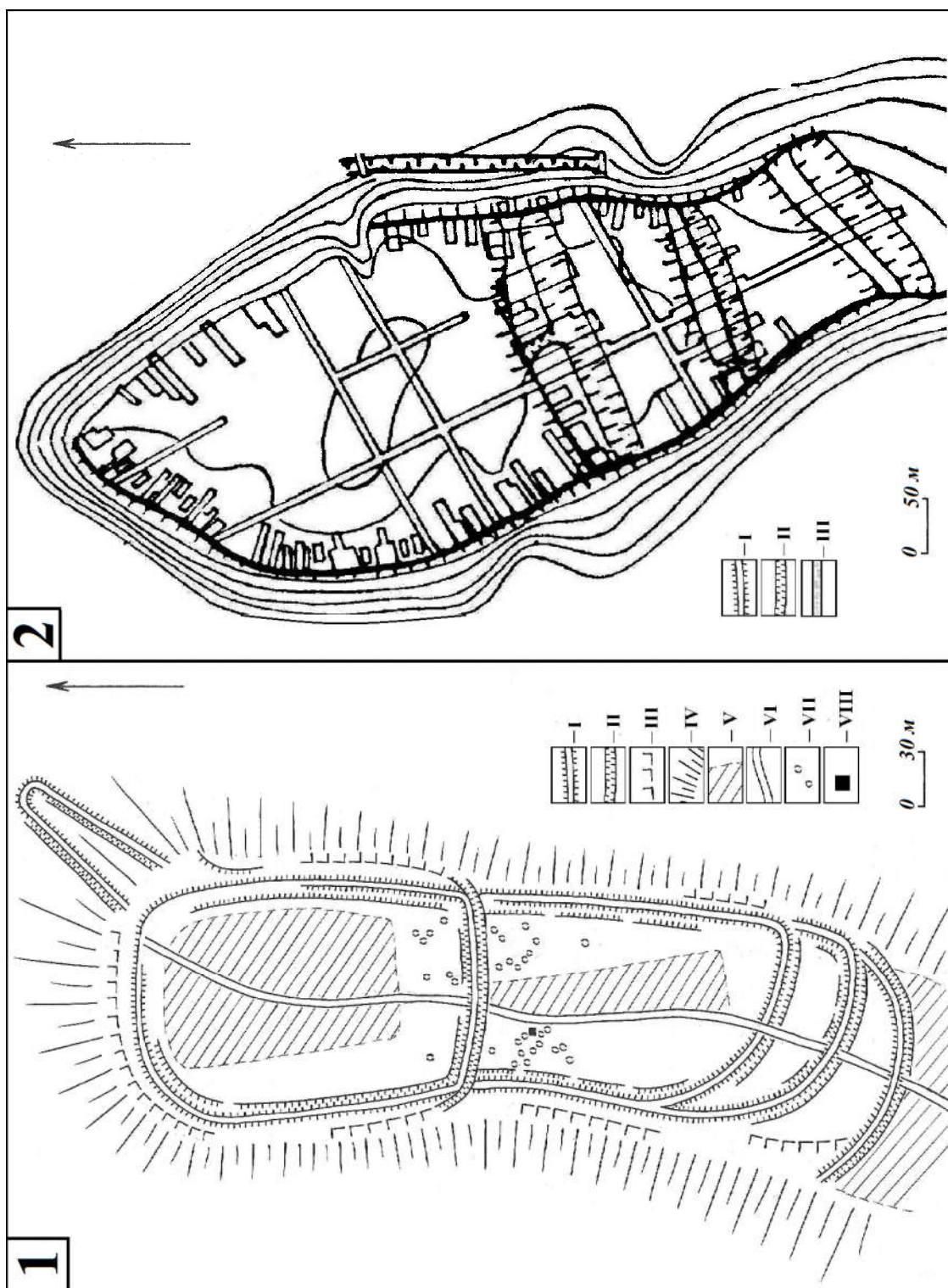

Умовні позначення: 1-3 – Боснія та Герцеговина; 4-9 – Хорватія.

Джерело: [279, с. 169, рис. 15; 670; 776].

Додаток Л

Плани середньовічних городищ:
с. Рухотин (ур. Корнешти) (Україна) (1); Фундул-Герца (Румунія) (2)

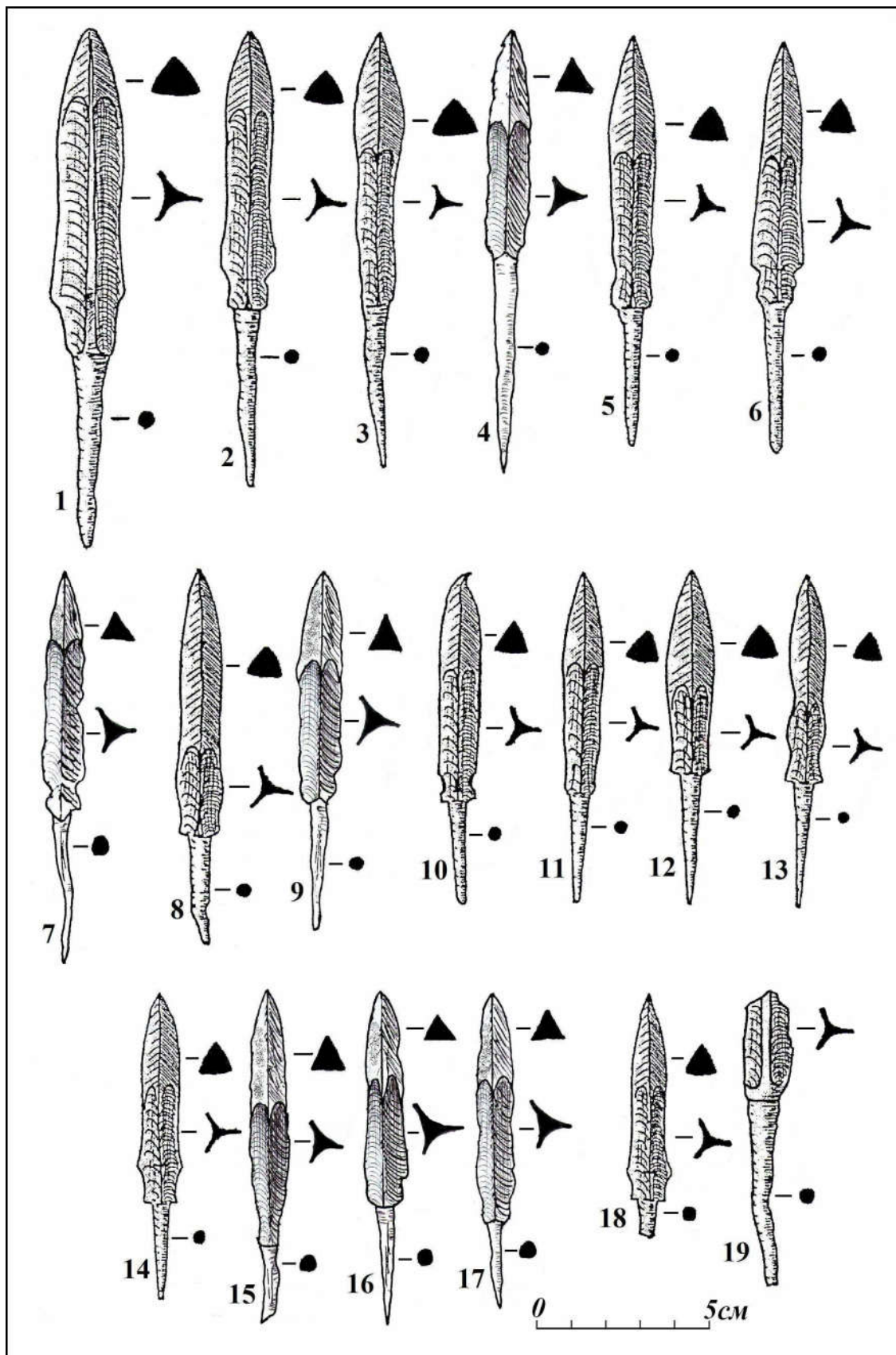

Умовні позначення: 1 – с. Рухотин (ур. Корнешти): I – вал, II – рів, III – ескарп, IV – стрімкий схил, V – розорана площа, VI – ґрунтова дорога, VII – западини напівземлянок, VIII – розкопане житло; 2 – Фундул-Герца: I – вал, II – рів, III – розкопані ділянки городища.

Джерело: [399, с. 254-277; 751].

Додаток Л 1

Середньовічні наконечники стріл з Рухотина (ур. Корнешти)
(Чернівецька область)

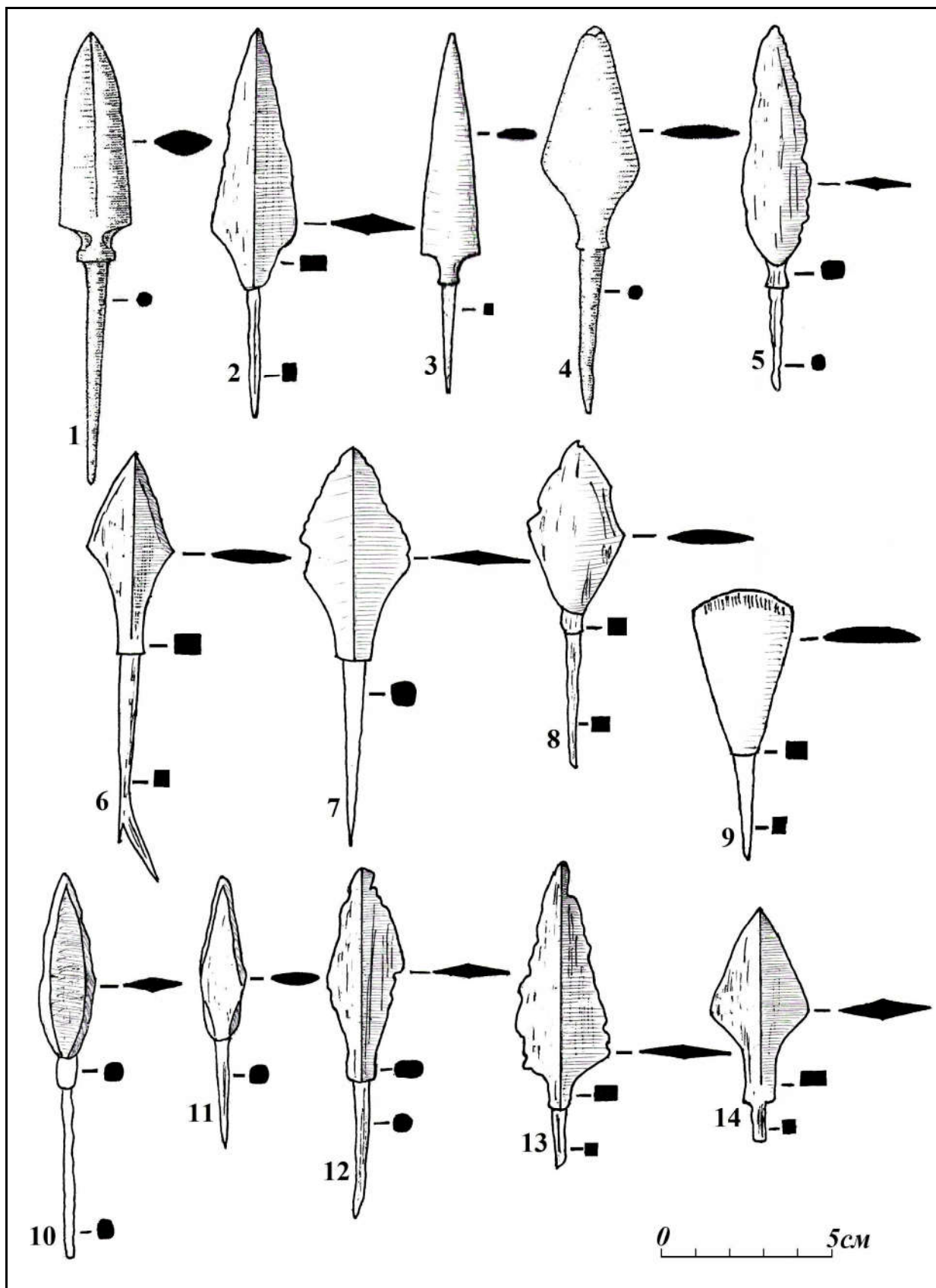

Джерело: [399, с. 254-277; 751].

Додаток Л 2

Середньовічні наконечники стріл з Рухотина (ур. Корнешти)

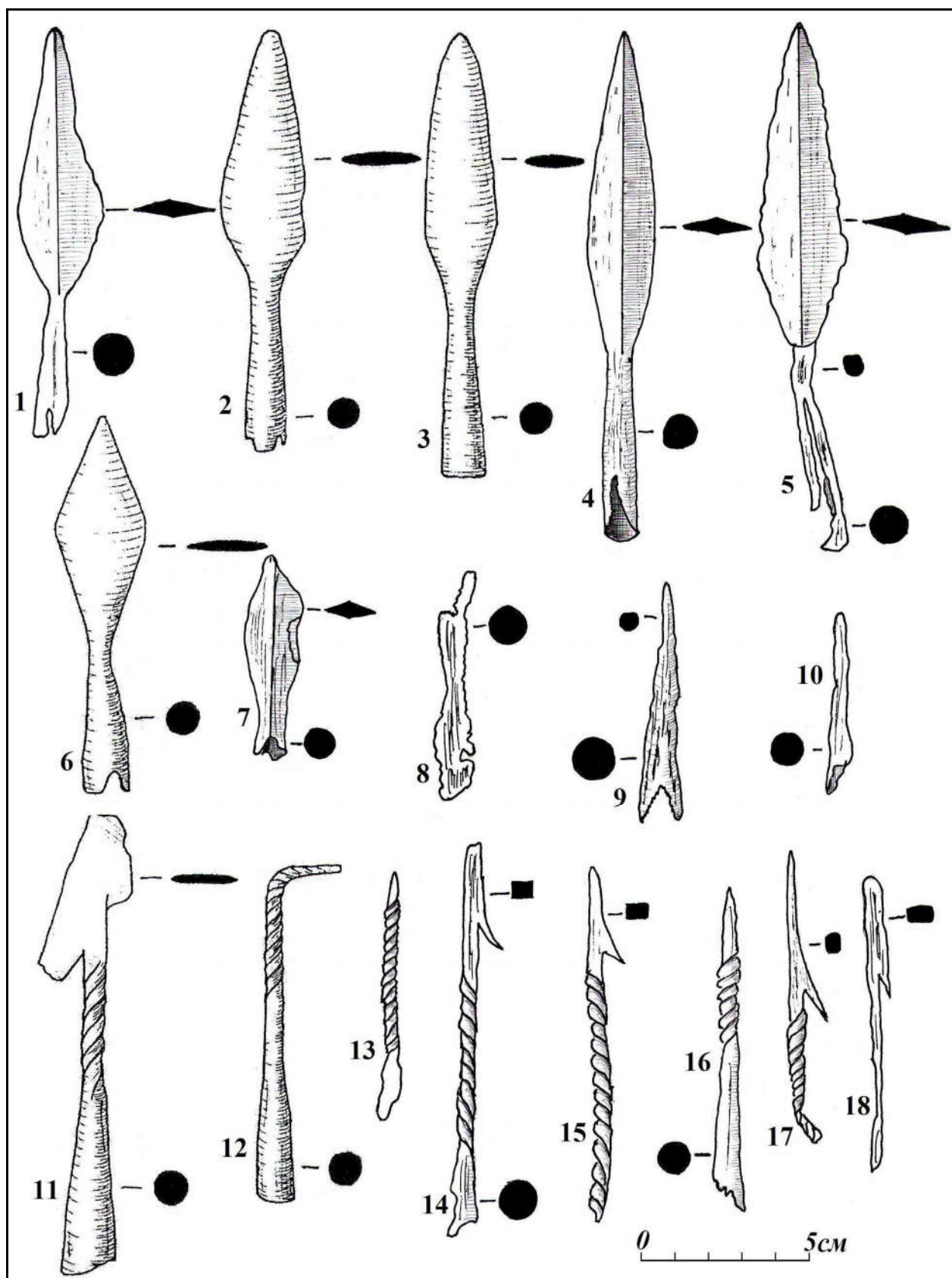

Джерело: [275, с. 78-91].

Додаток Л 3

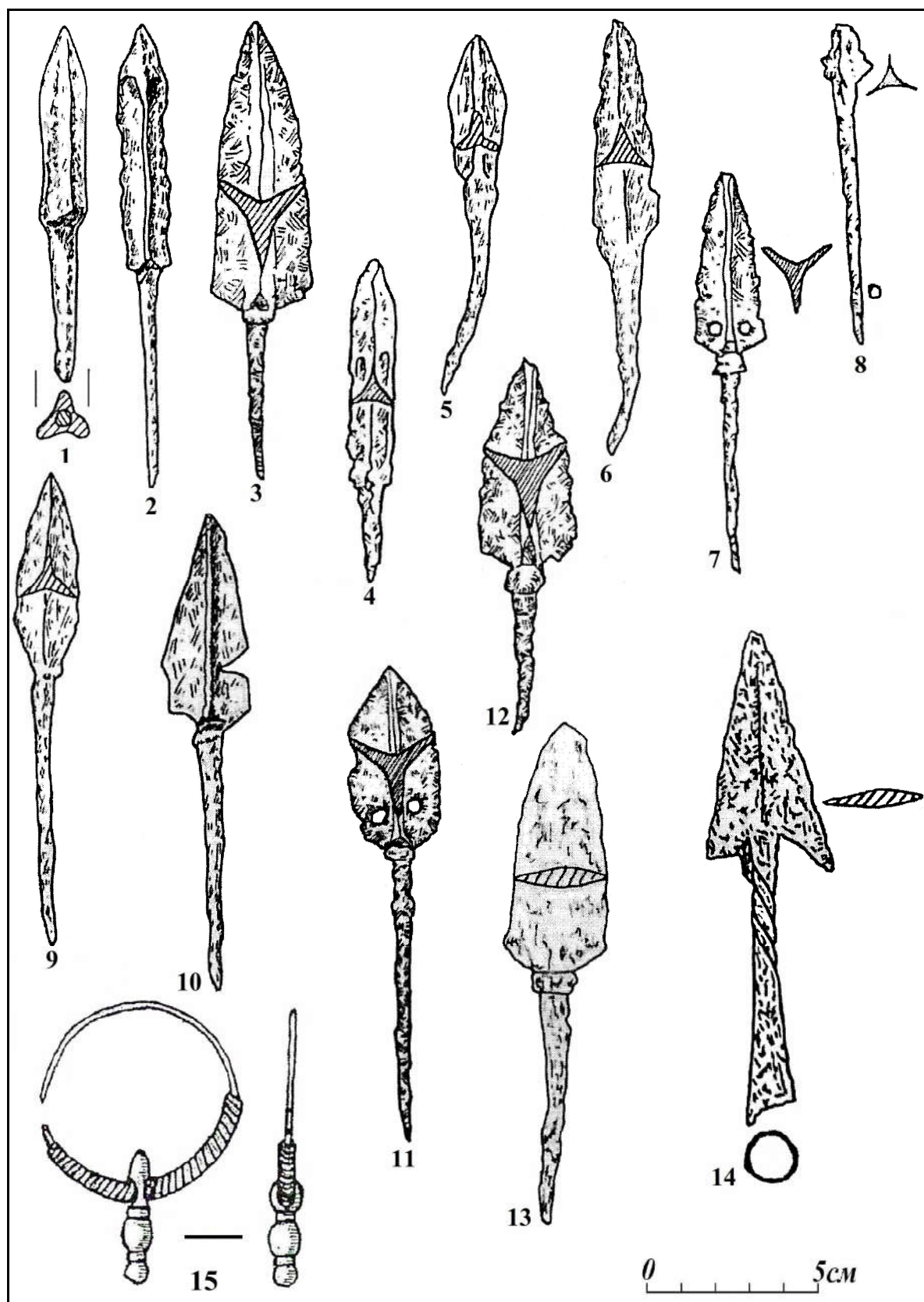
Середньовічні наконечники стріл з Рухотина (ур. Корнешти)

Джерело: [402, с. 20-25].

Додаток Л 4

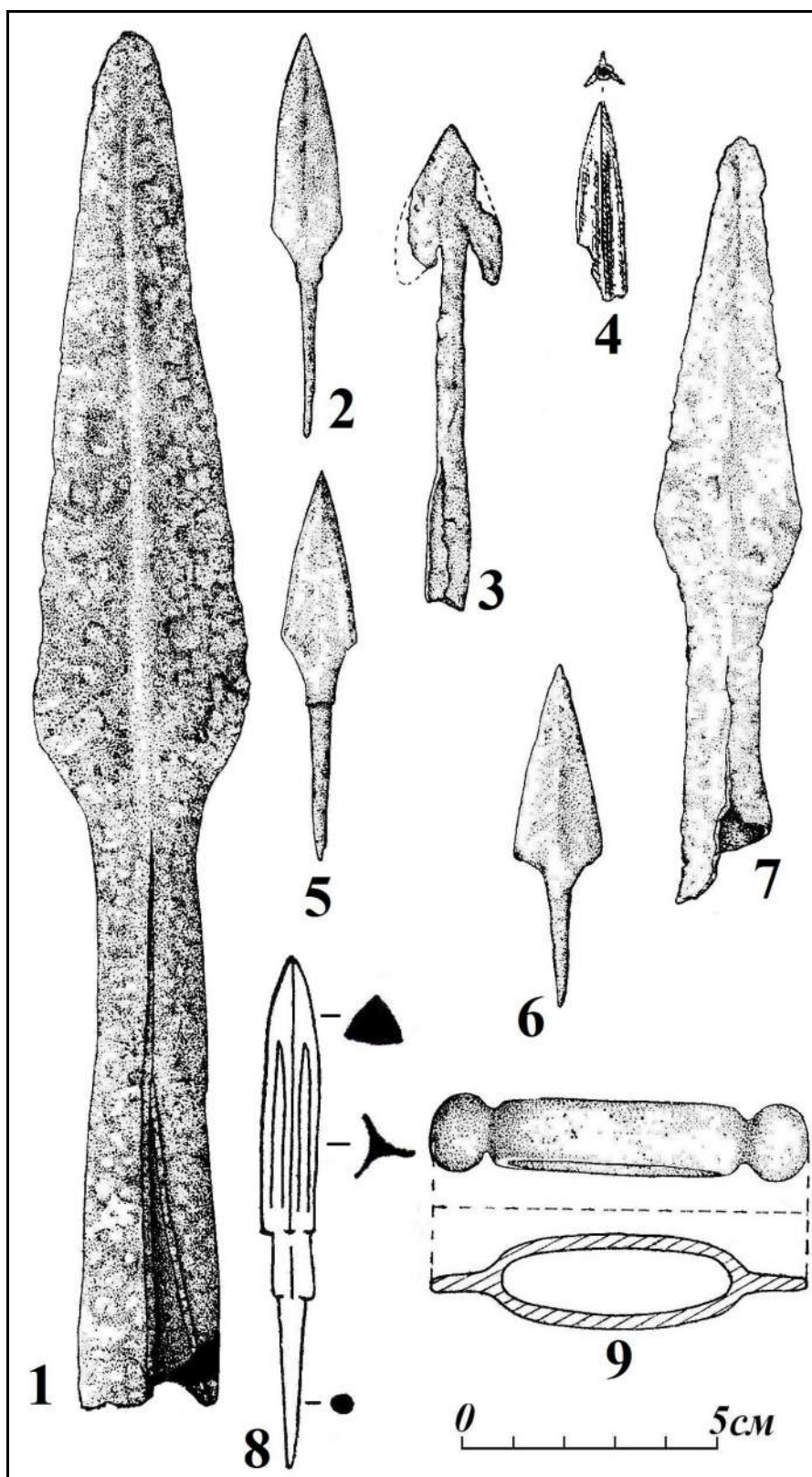
Наконечники стріл з Пастирського городища (1-14) та
скроневе кільце з Рухотина (ур. Корнешти) (15)

Джерело: [390, с. 41-55; 399, с. 254-257; 414, с. 240-252].

Додаток Л 5

Середньовічні предмети озброєння з Центрально-Східної Європи

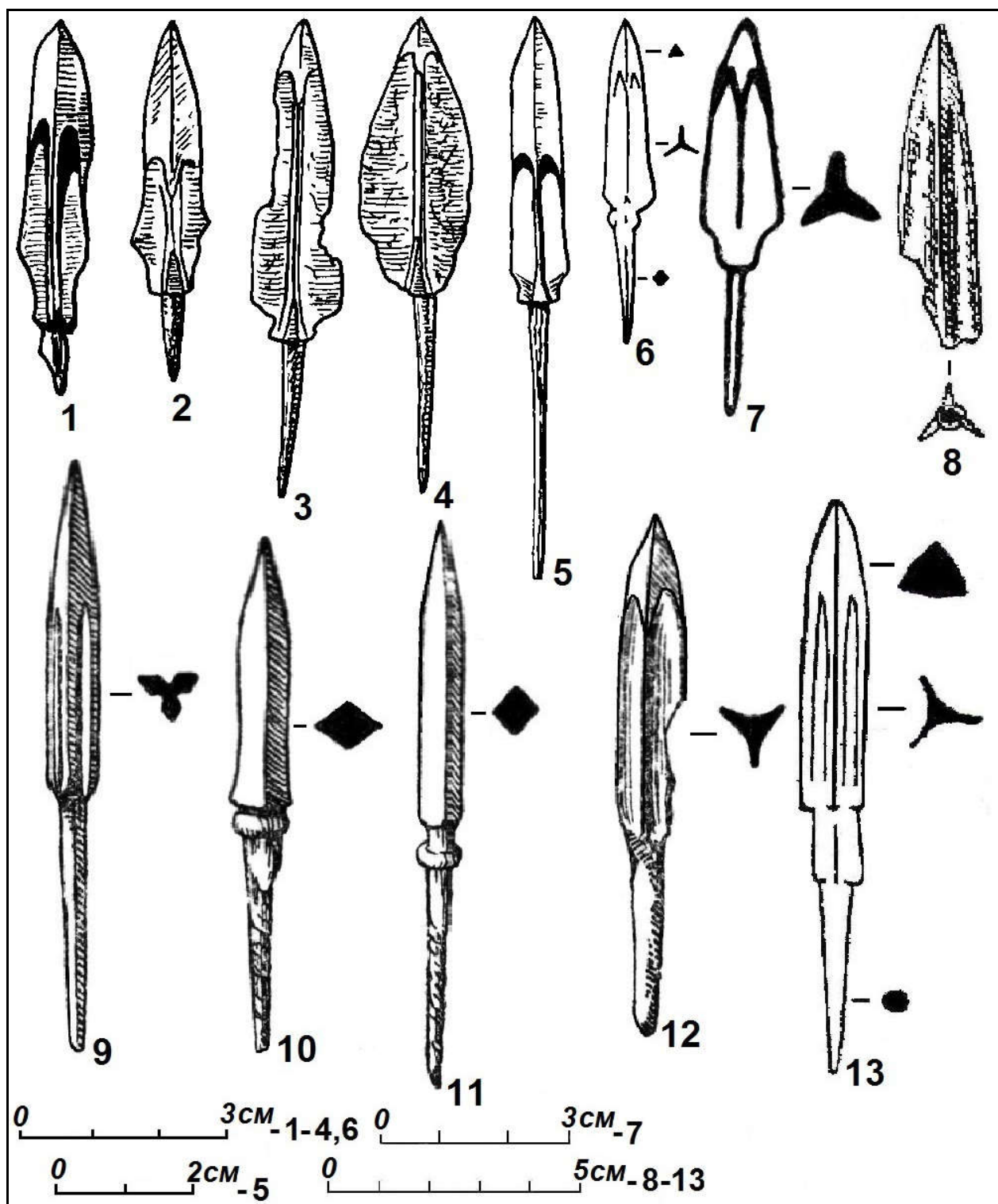
Умовні позначення: 1, 2, 3, 5, 6, 7, 9 – Фундул-Герца; 4 –поховання № 52 у с. Желовці (Середнє Подунав'я); 8 –поселення Замятіно-7 (Російська Федерація).

Джерело: [377; 399, с. 254-277; 595; 751].

Додаток Л 6

Середньовічні бронзобійні наконечники стріл із Східної Європи

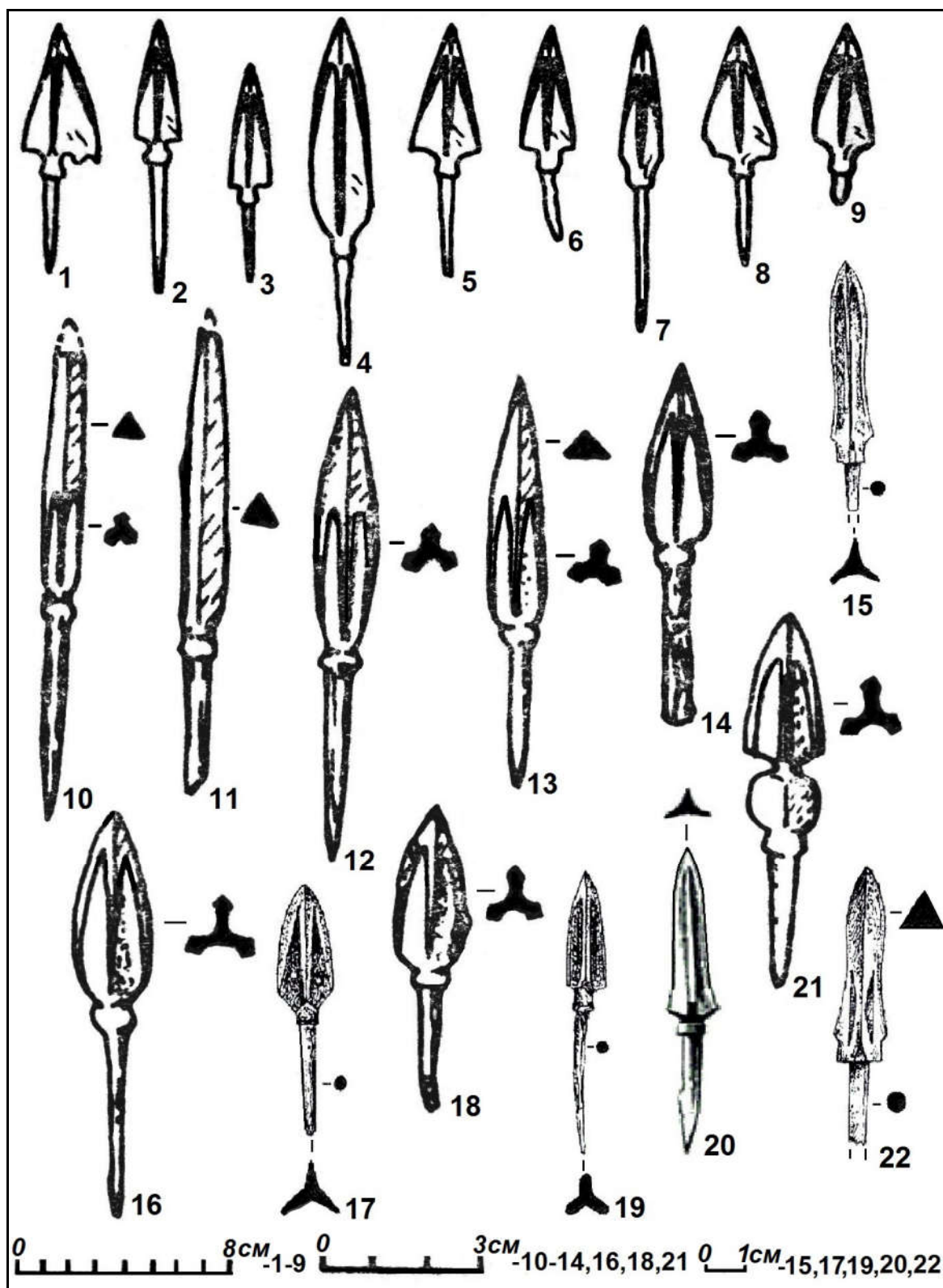

Умовні позначення: 1-5 – могильник Дюрсо: 1 – друга половина VI ст. – перша половина VIII ст.; 2-4 – перша половина VIII ст.; 5 – початок IX ст.; 6 – Борисовський могильник (кінець VIII – початок IX ст.); 7 – городище у с. Сидорово; 8 – поховання № 52 у с. Желовці; 9-12 – Новопокровський могильник; 13 – поселення Зам'ятіно-7.

Джерело: [311; 312, с. 33-50; 348; 394, с. 109-117].

Додаток Л 7

Середньовічні бронзбійні наконечники стріл із Східної Європи

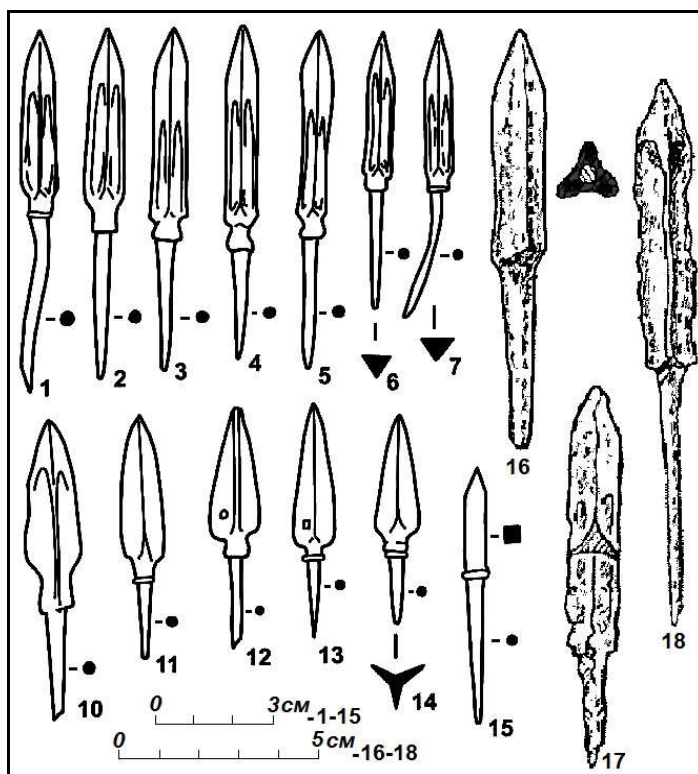

Умовні позначення: 1-9 – Сухогомольшанський могильник; 10-14, 16, 18, 21 – поселення біля с. Кочеток; 15, 17, 19, 22 – Золотаревське поселення; 20 – Дмитрієвський археологічний комплекс.

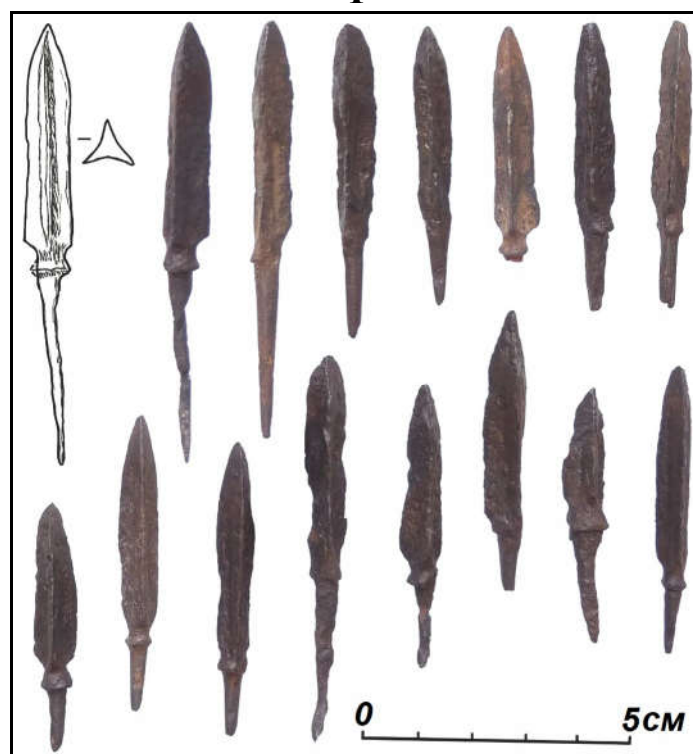
Джерело: [147; 349, с. 158-173; 394, с. 109-117; 407].

Додаток Л 8

Середньовічні бронзобійні наконечники стріл із Східної Європи

I

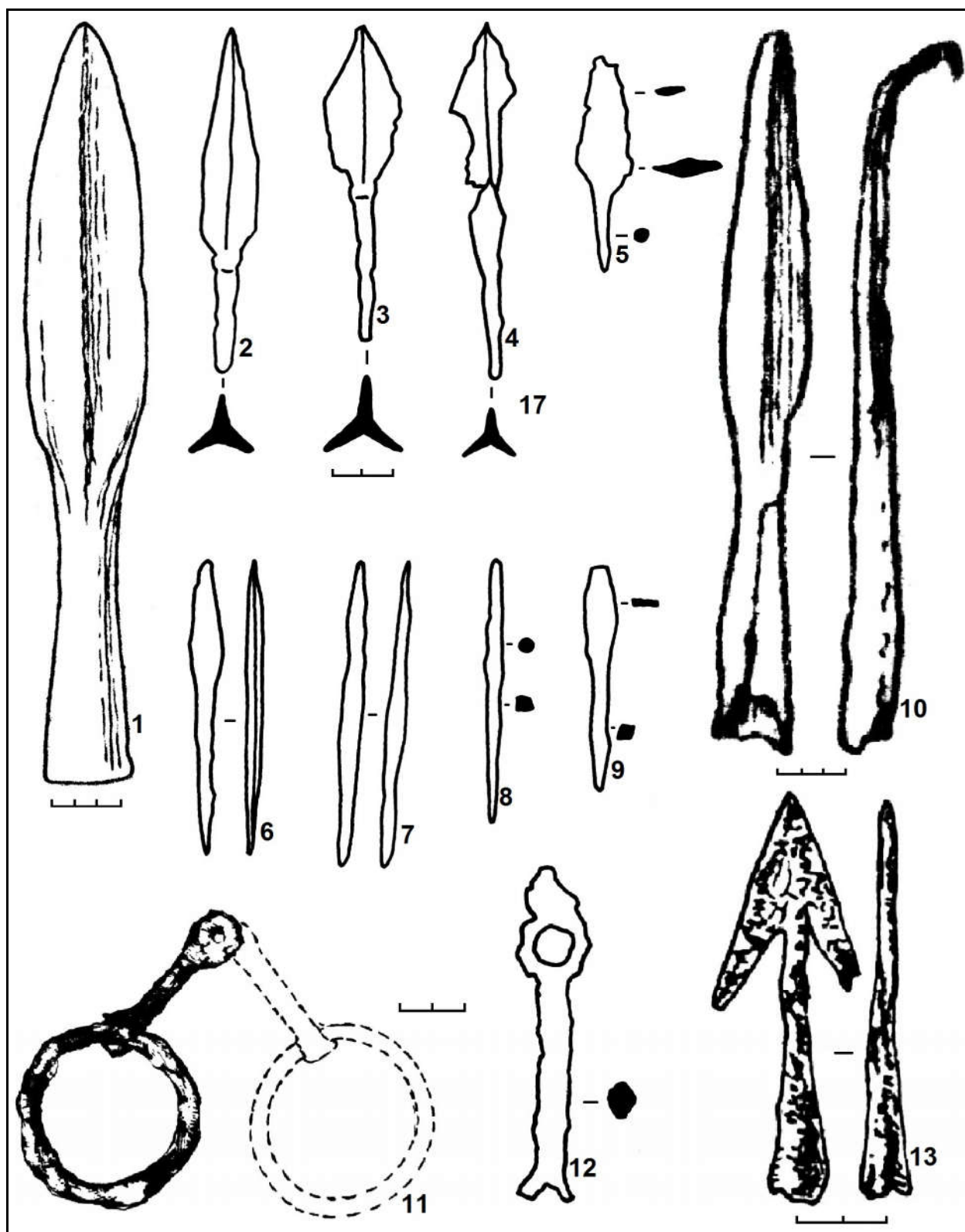
II

Умовні позначення: I – наконечники стріл з пам'яток Хазарського каганату: 1-15 – Сухогомольшанський могильник; 16-18 – Пастирське городище; II – наконечники стріл з «кургану з каменем» біля м. Цимлянськ (Російська Федерація).

Джерело: [270, с. 78, 82, рис. 2, 5; 296, с. 30-36; 516, с. 4-39].

Додаток Л 9

Предмети озброєння з середньовічних пам'яток Молдови

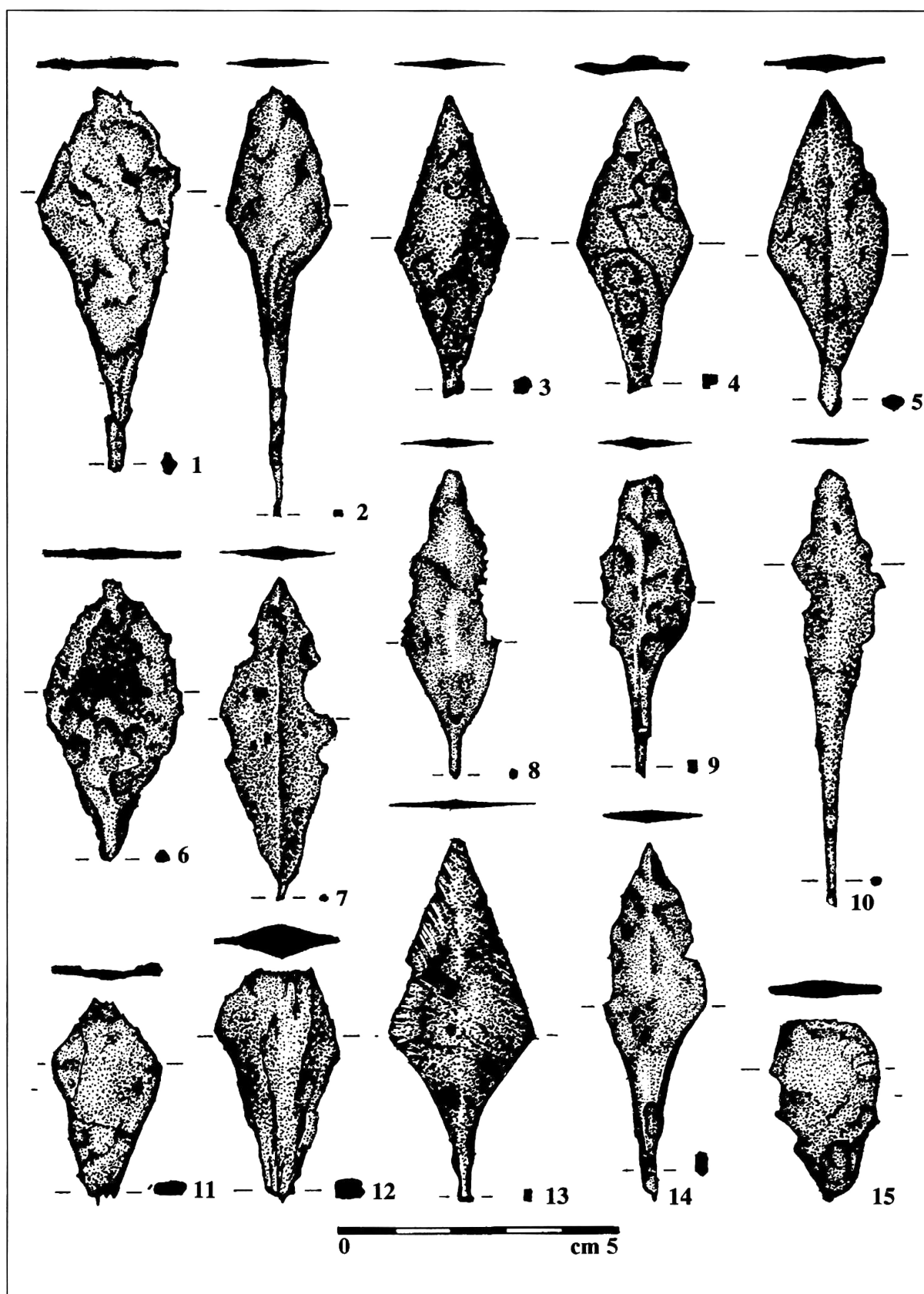
Умовні позначення: 1 – Сороки; 2 – Кобуска-Веке; 3 – Нові Братушани; 4 – Требужени; 5 – Одая; 6-9, 11, 12 – Ханска; 10 – Бранешти I; 13 – Калфа.

Джерело: [270, с. 83, рис. 6; 529].

Додаток М

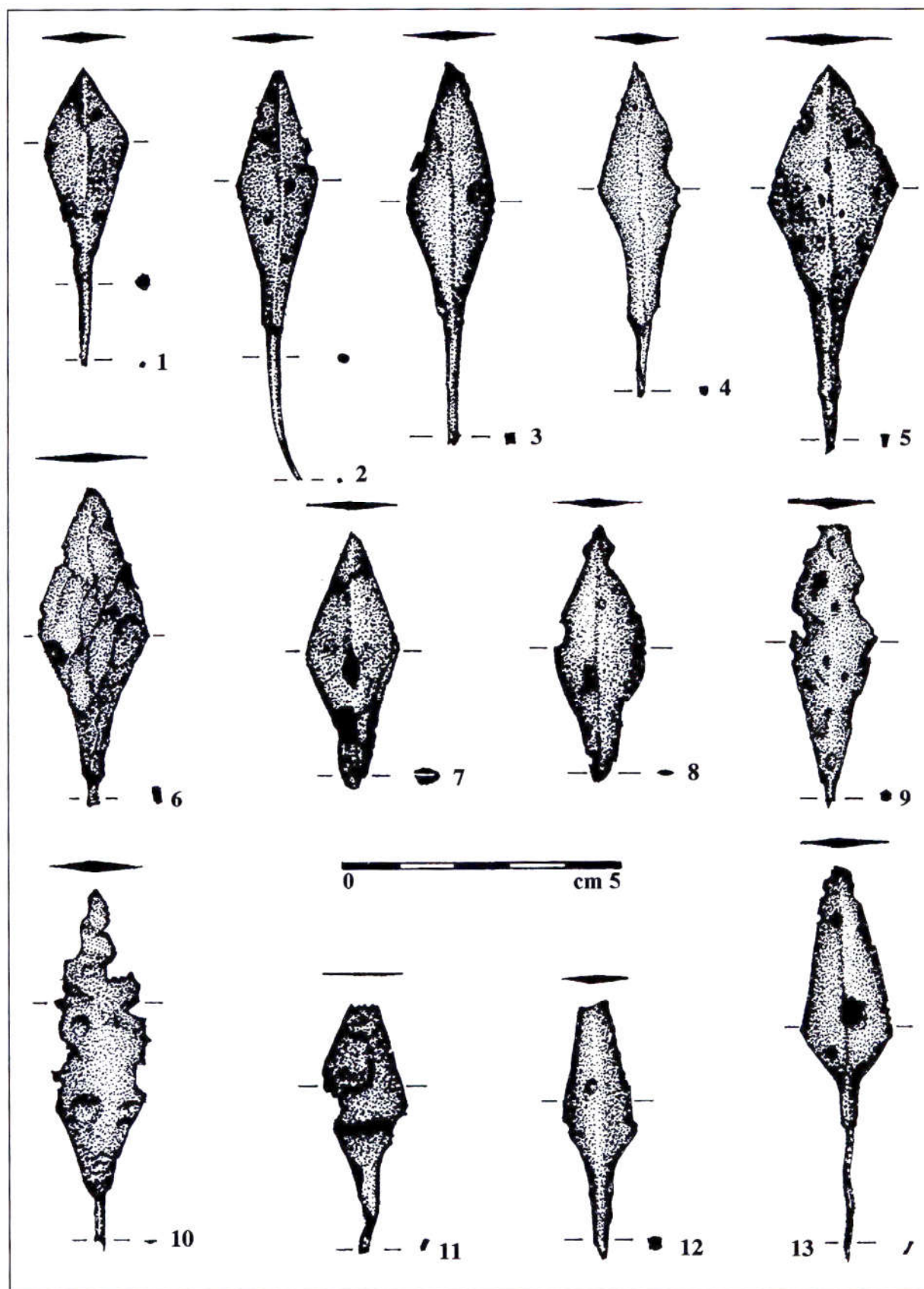
Середньовічні бронзобійні наконечники стріл з Микульчиць (Чехія)
(сектор А)

Джерело: [687, s. 115].

Додаток М 1

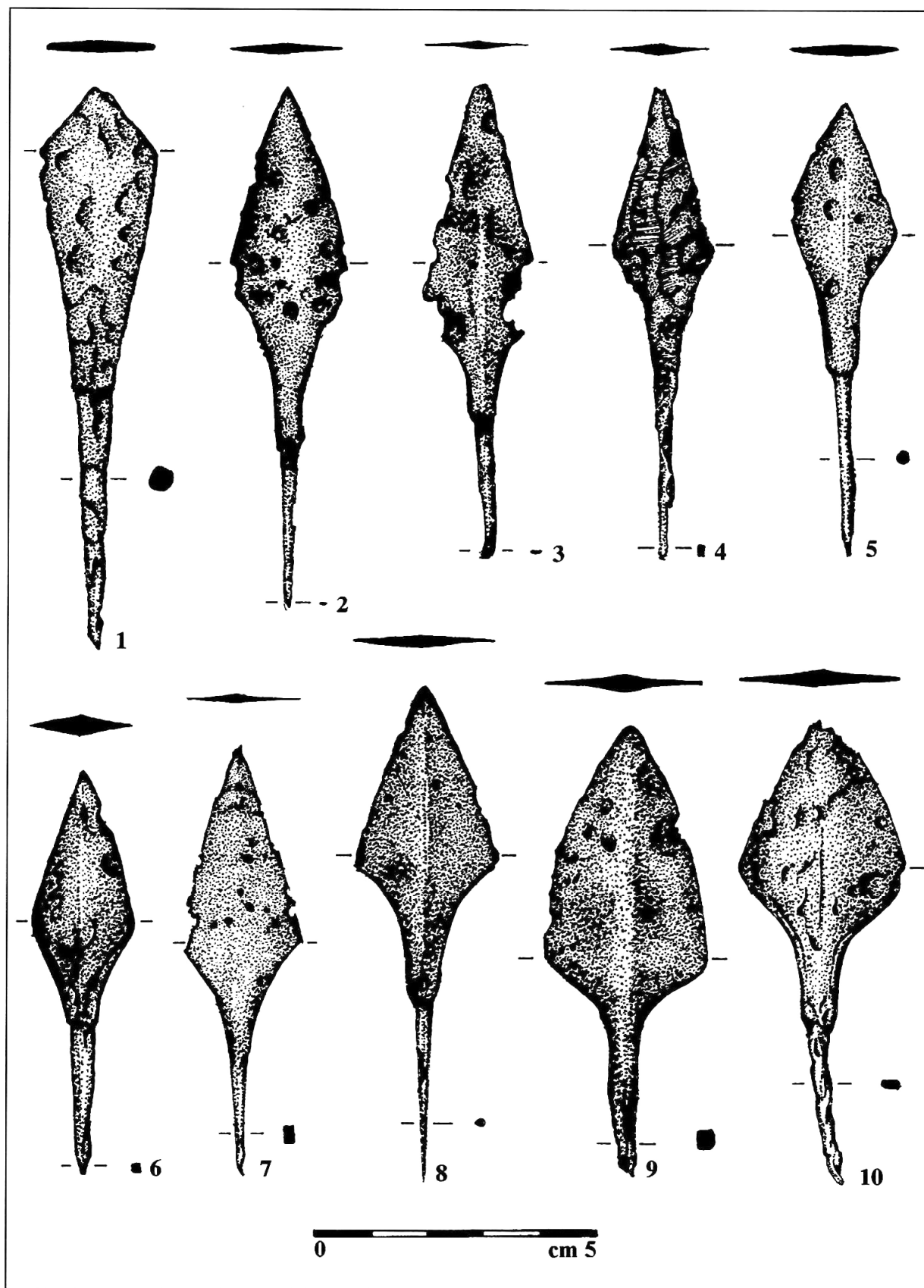
Середньовічні броньбійні наконечники стріл з Микульчиць (сектор В)

Джерело: [687, s. 116].

Додаток М 2

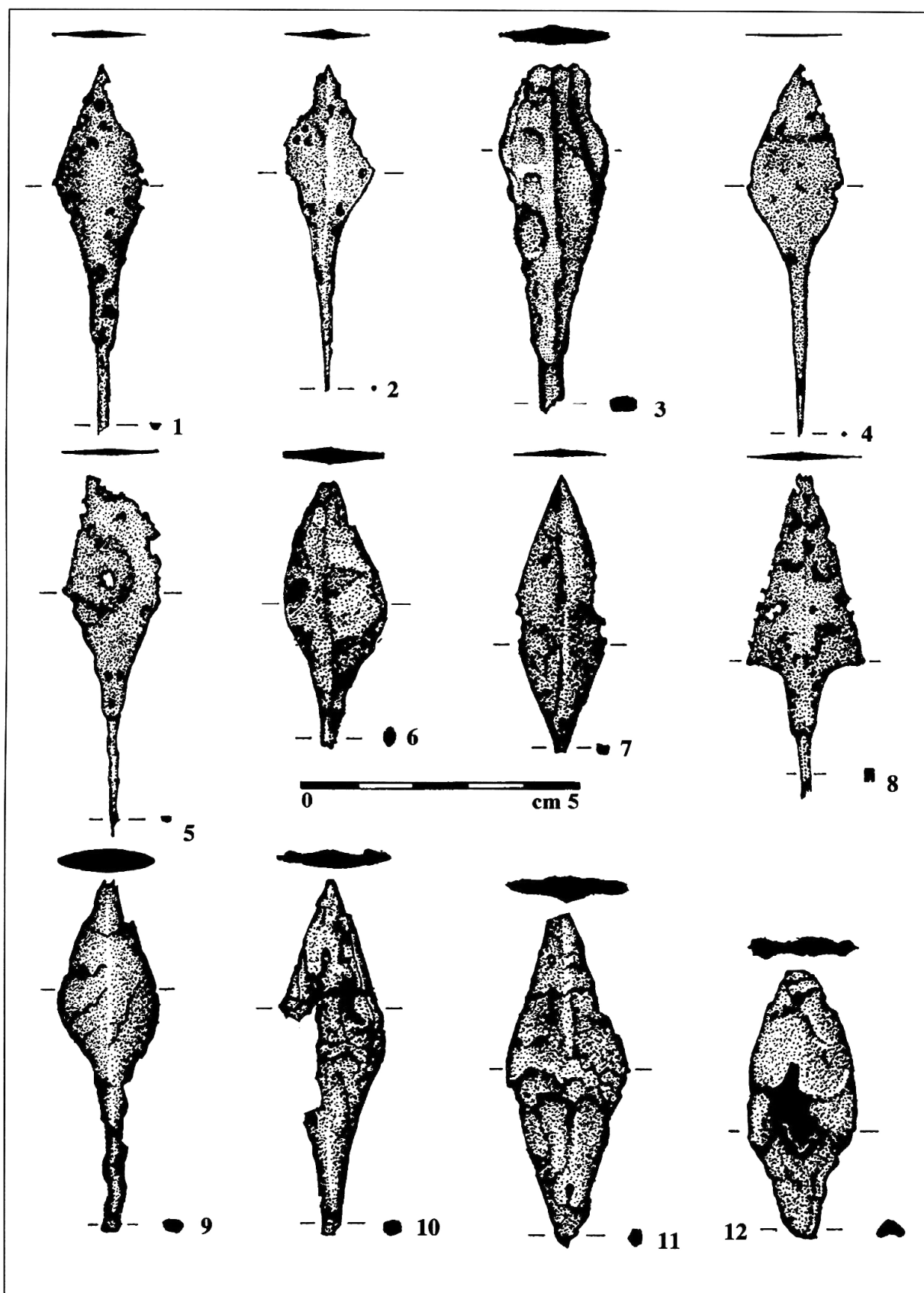
Середньовічні броньбійні наконечники стріл з Микульчиць (сектор С)

Джерело: [687, s. 117].

Додаток М 3

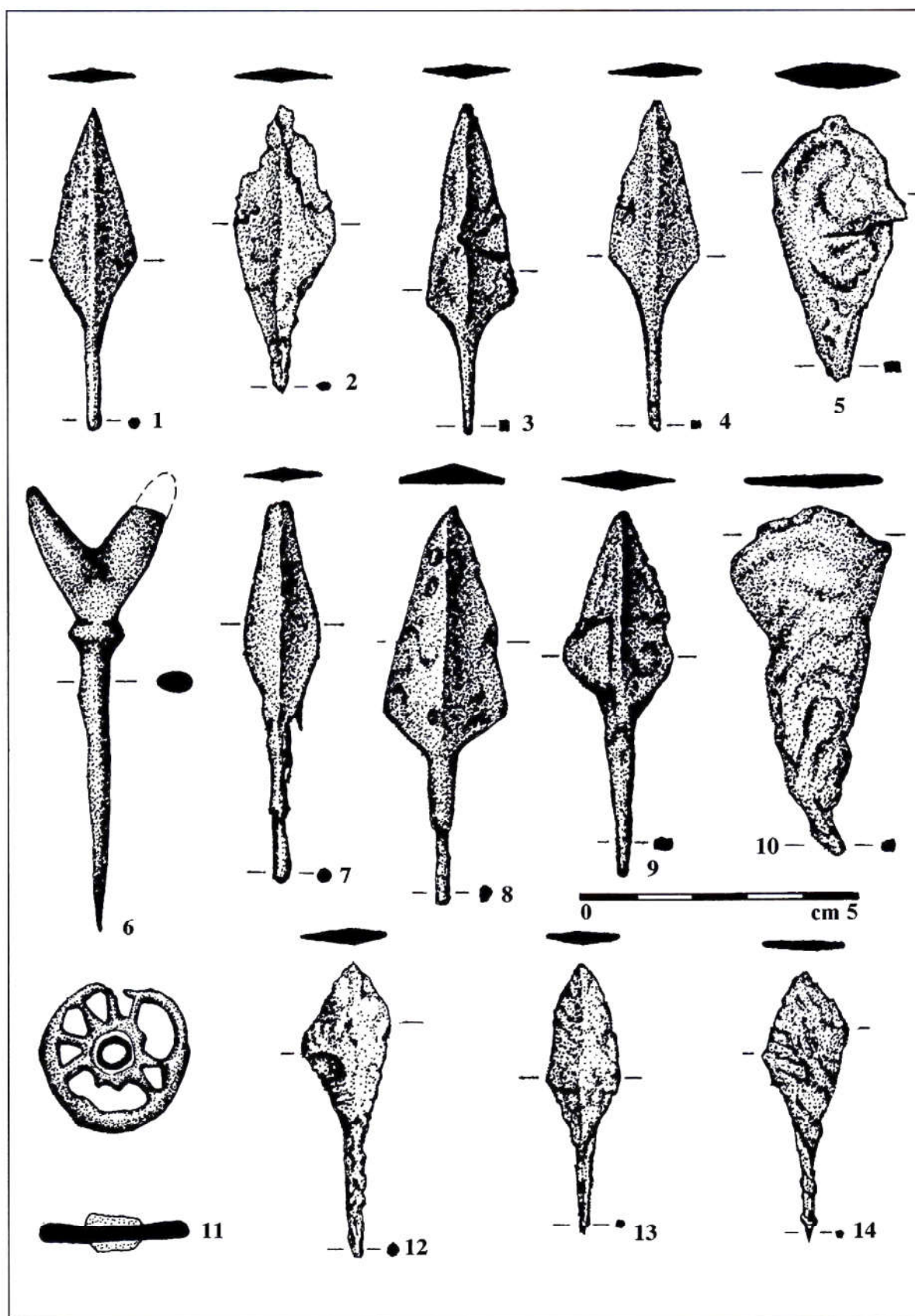
Середньовічні броневійні наконечники стріл з Микульчиць (сектор С-1)

Джерело: [687, s. 118].

Додаток М 4

Предмети озброєння дальнього бою з Бржецлава-Поганско (Чехія)

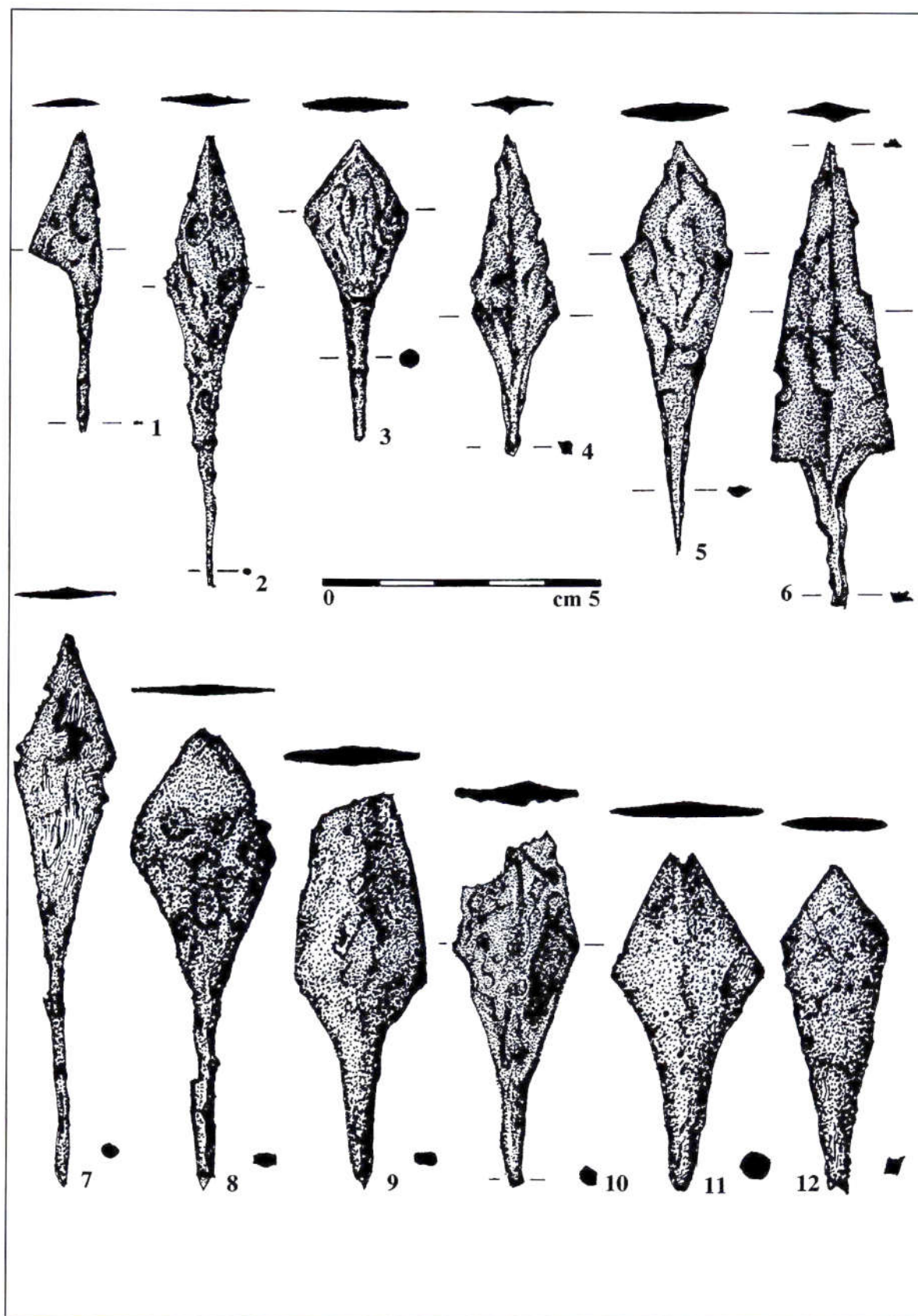

Джерело: [687, s. 123].

Додаток М 5

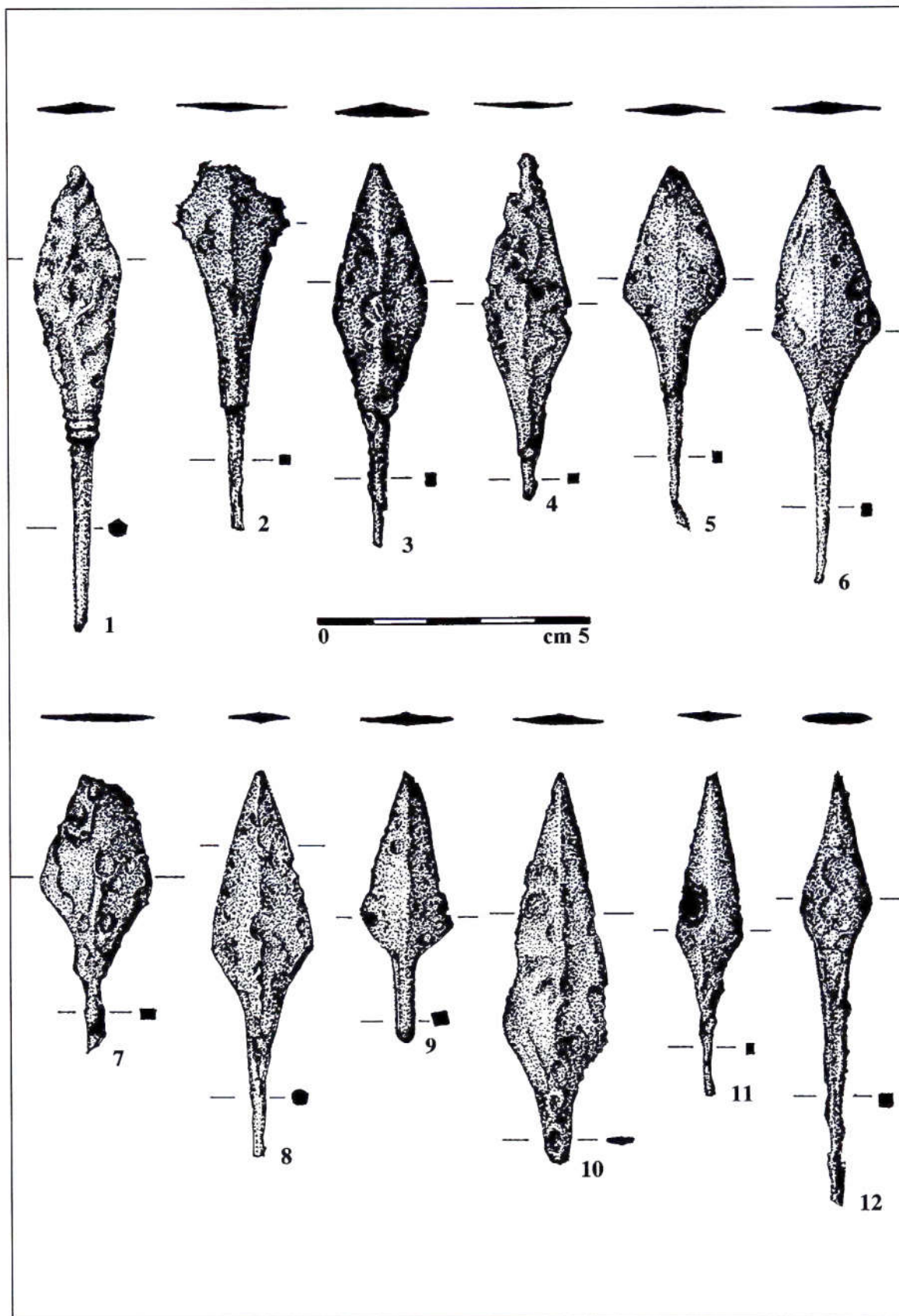
Середньовічні наконечники стріл із Зноймо-Градiште (1, 2),
Оломоуца (3-6) і Страхотина (7-12) (Чехія)

Джерело: [687, s. 125].

Додаток М 6

Середньовічні наконечники стріл з городища Старе Замки у Лішені (Чехія)

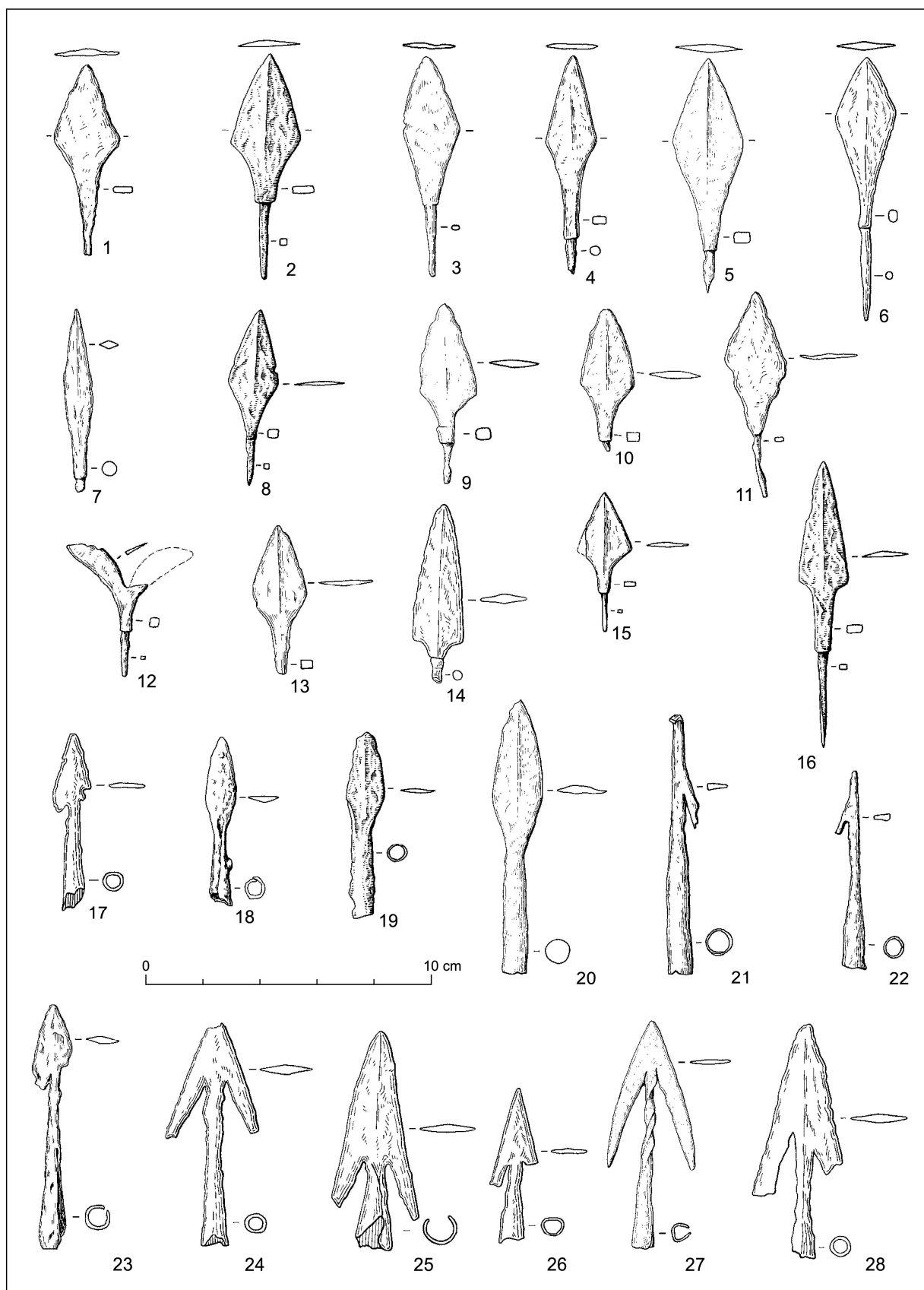

Джерело: [687, s. 127].

Додаток М 7

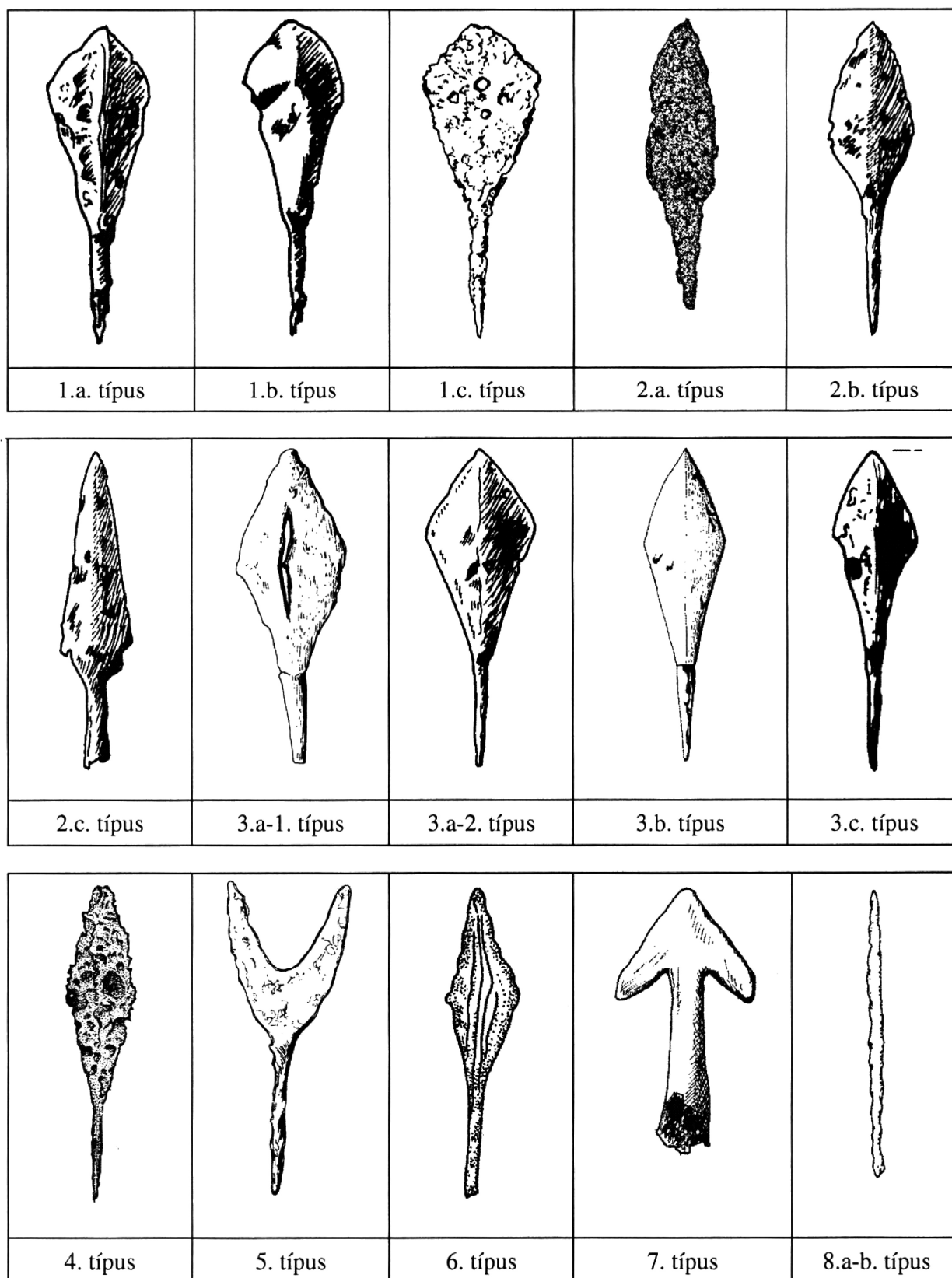
Середньовічні наконечники стріл з городища Бойна (Словаччина)

Джерело: [743, s. 9-49].

Додаток М 8

Типи наконечників стріл з Карпато-Балканського регіону (IX-X ст.)

Джерело: [630, о. 458, tab. 1].

Додаток М 9

Зображення середньовічних воїнів на виробах матеріальної культури
Великої Моравії (IX-X ст.): воїн-лучник (I), вершник (II)

I**II**

Джерело: [601].

Додаток М 10

Рисунки-графіті із зображенням воїнів та предметів озброєння з середньовічних палацових комплексів Пліски та Преслава (Болгарія)

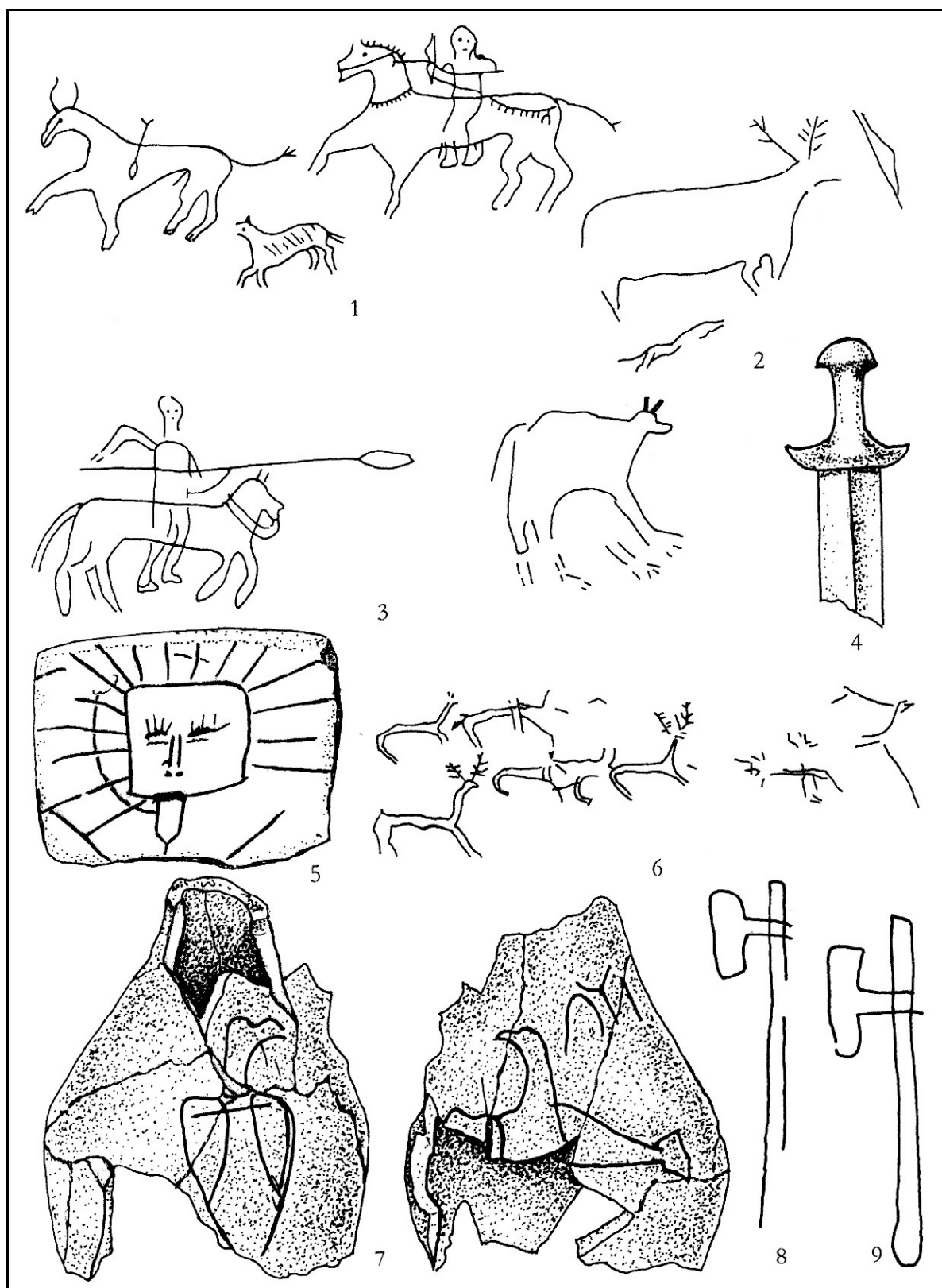

Умовні позначення: 1, 3 – Пліска; 2, 4 – Преслав.

Джерело: [190; 443, с. 590, таб. СХХХVІІ].

Додаток М 11

Рисунки-графіті із зображенням воїнів та предметів озброєння з середньовічних палацових комплексів Пліски та Преслава (Болгарія)

Умовні позначення: 1, 3 – Преслав; 2-9 – Пліска.

Джерело: [190; 443, с. 591, таб. CXXXVIII].

Додаток М 12

Рисунки-графіті із зображенням воїнів та предметів озброєння з середньовічних палацових комплексів Пліски та Преслава (Болгарія)

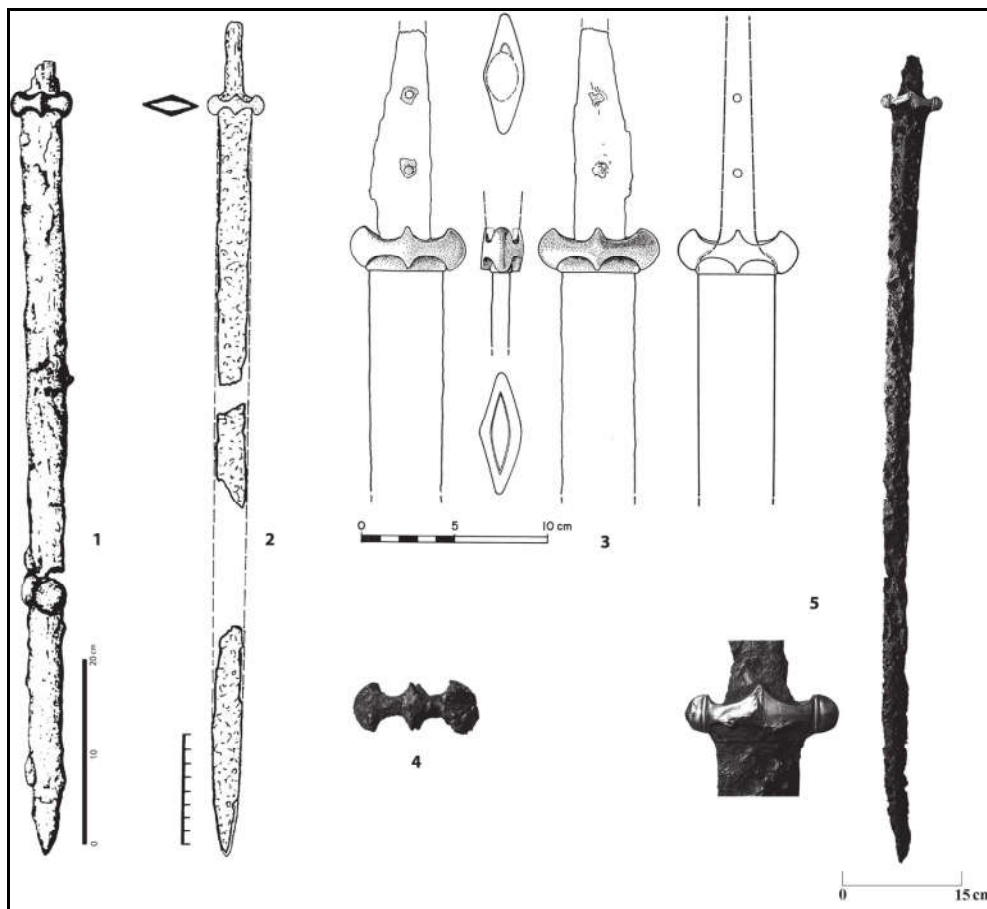
Умовні позначення: 1, 4, 5, 9, 11 – Пліска; 2, 3, 6-8, 10 – Преслав.

Джерело: [190; 443, с. 592, таб. СXXXIX].

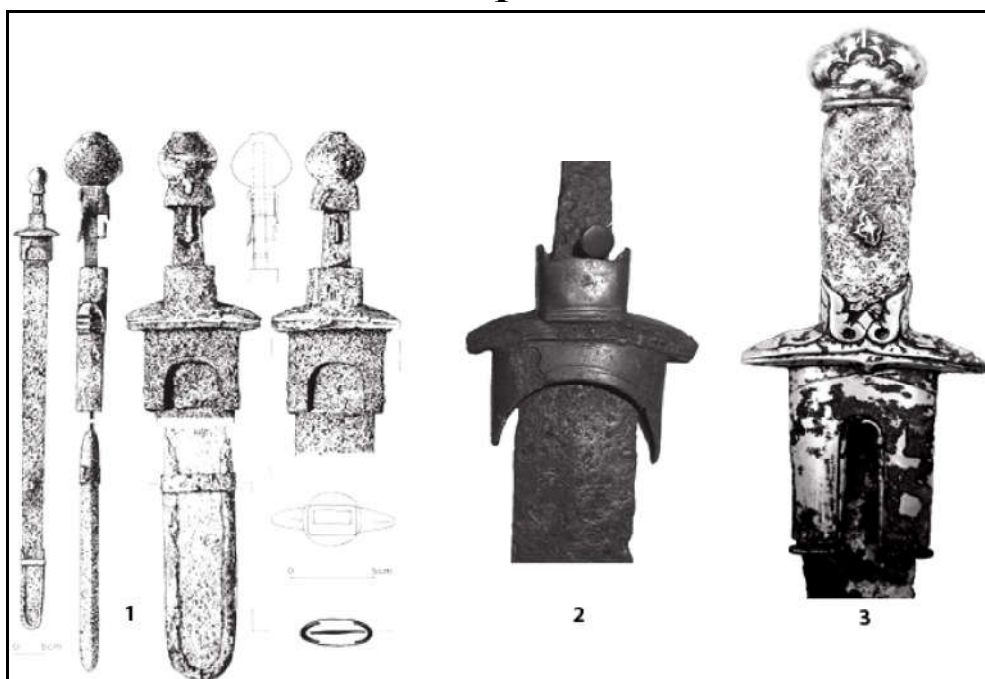

Додаток Н

Типи середньовічних візантійських мечів в Карпато-Балканському регіоні:
тип «Aradac-Kölked-Corinth» (I) і тип «Garabonc» (II)

I

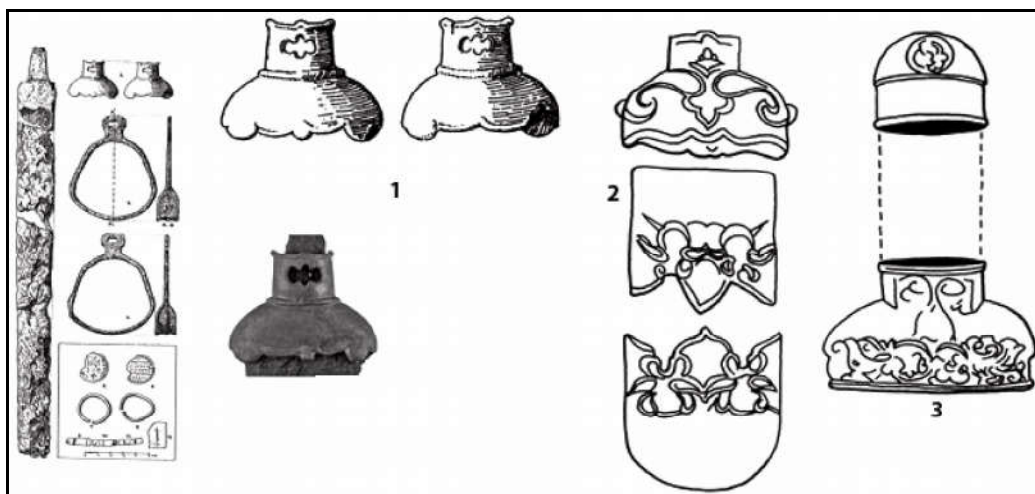
II

Джерело: [249, с. 91-103, таб. 1, 2].

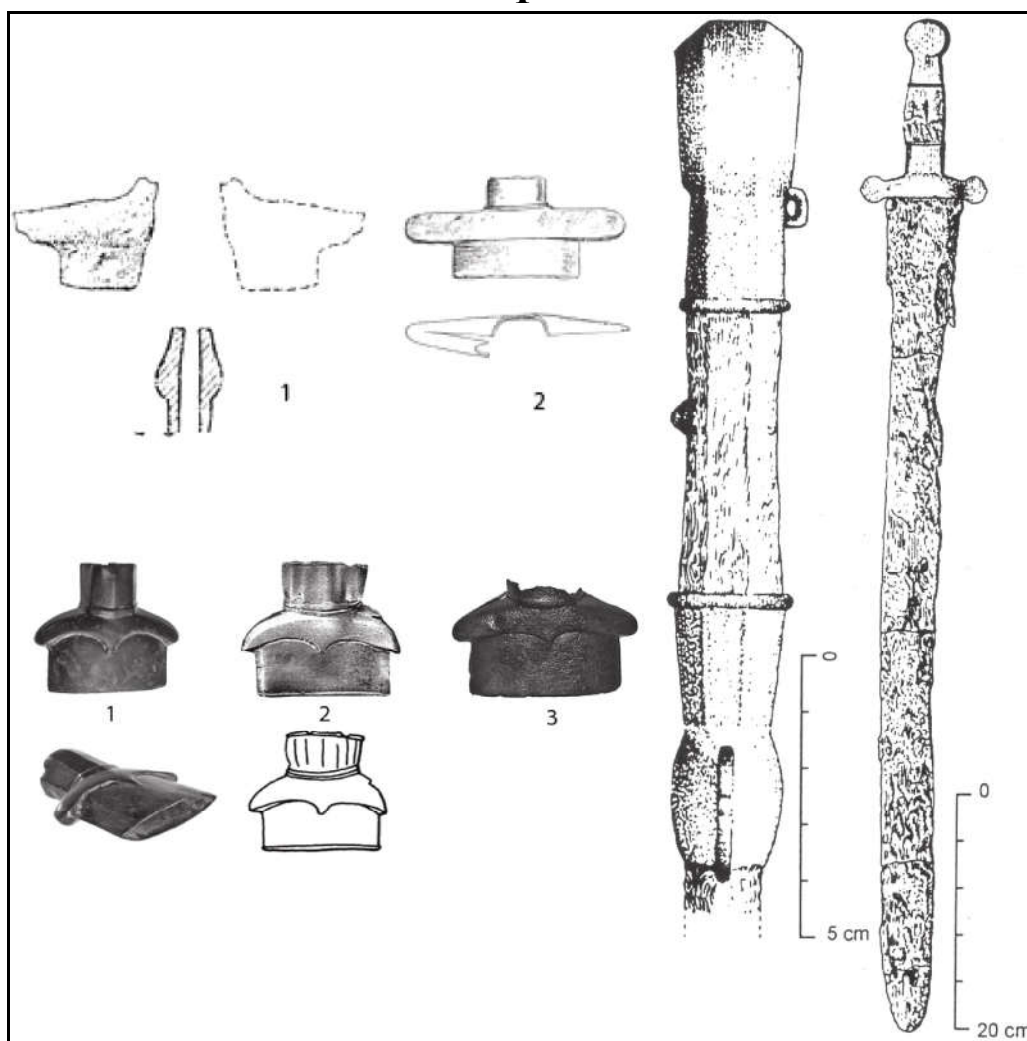

Додаток Н 1

Типи середньовічних візантійських мечів в Карпато-Балканському регіоні:
тип «Kunagota» (I) і типи: «Пліска-1948» (II, 1, 2), «Пліска-2005» (II, 1-3),
тип «Черни Брод»

I

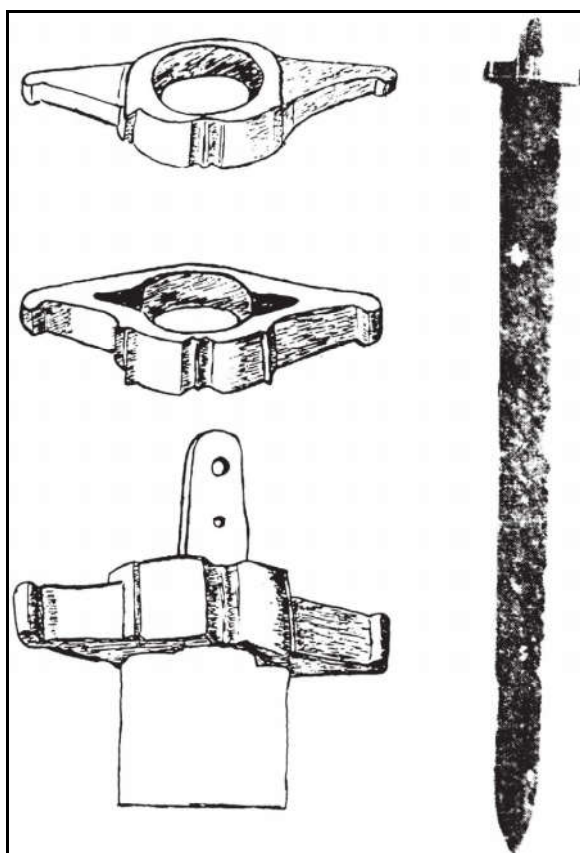

II

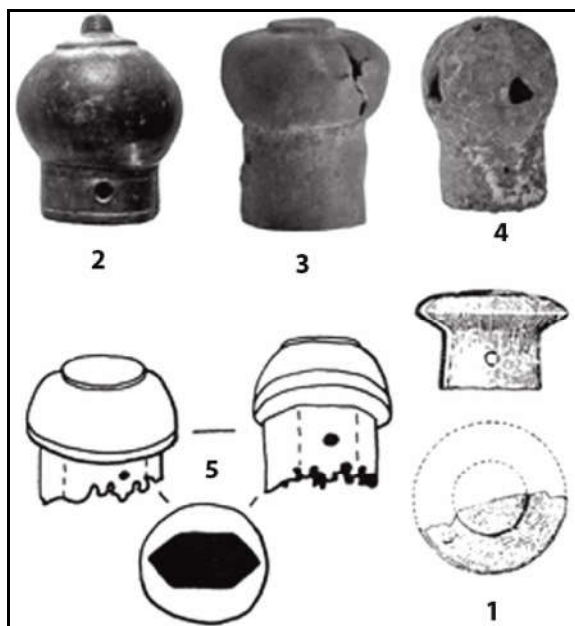
Джерело: [249, с. 91-103, таб. 3-6].

Додаток Н 2

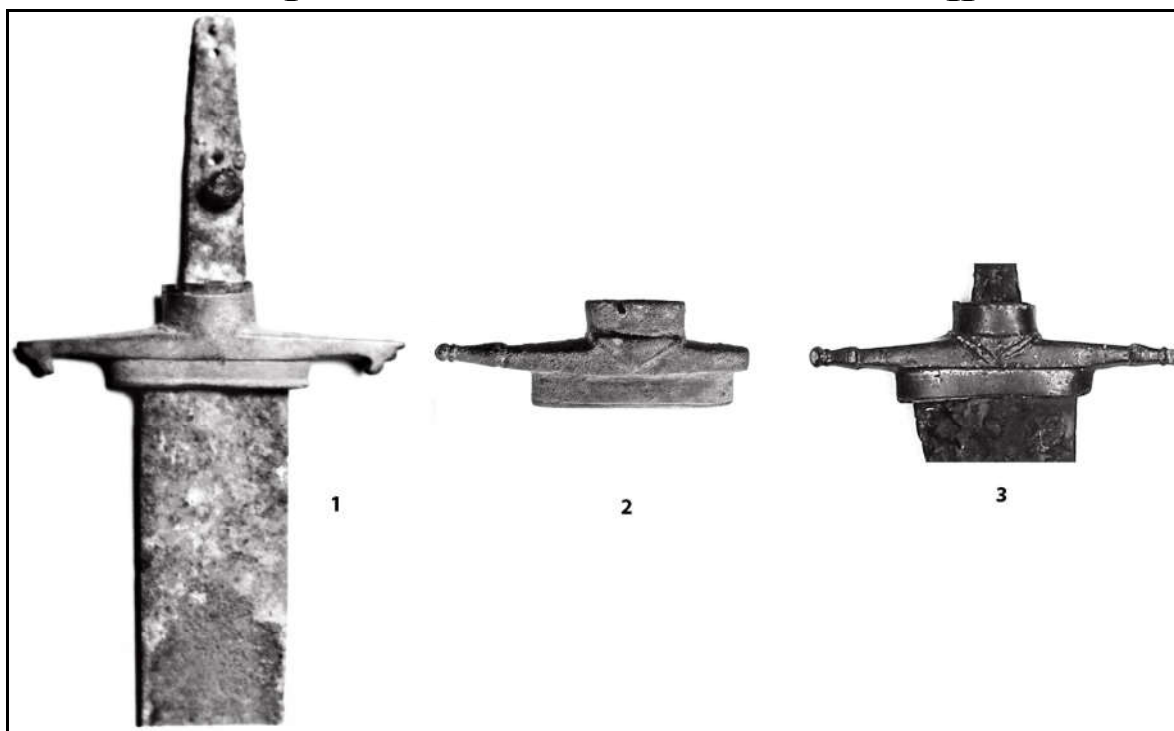
Типи середньовічних візантійських мечів в Карпато-Балканському регіоні:
тип Sfântu Gheorghe (I), навершя візантійських мечів (II) і тип «Галово» (III)

I

II

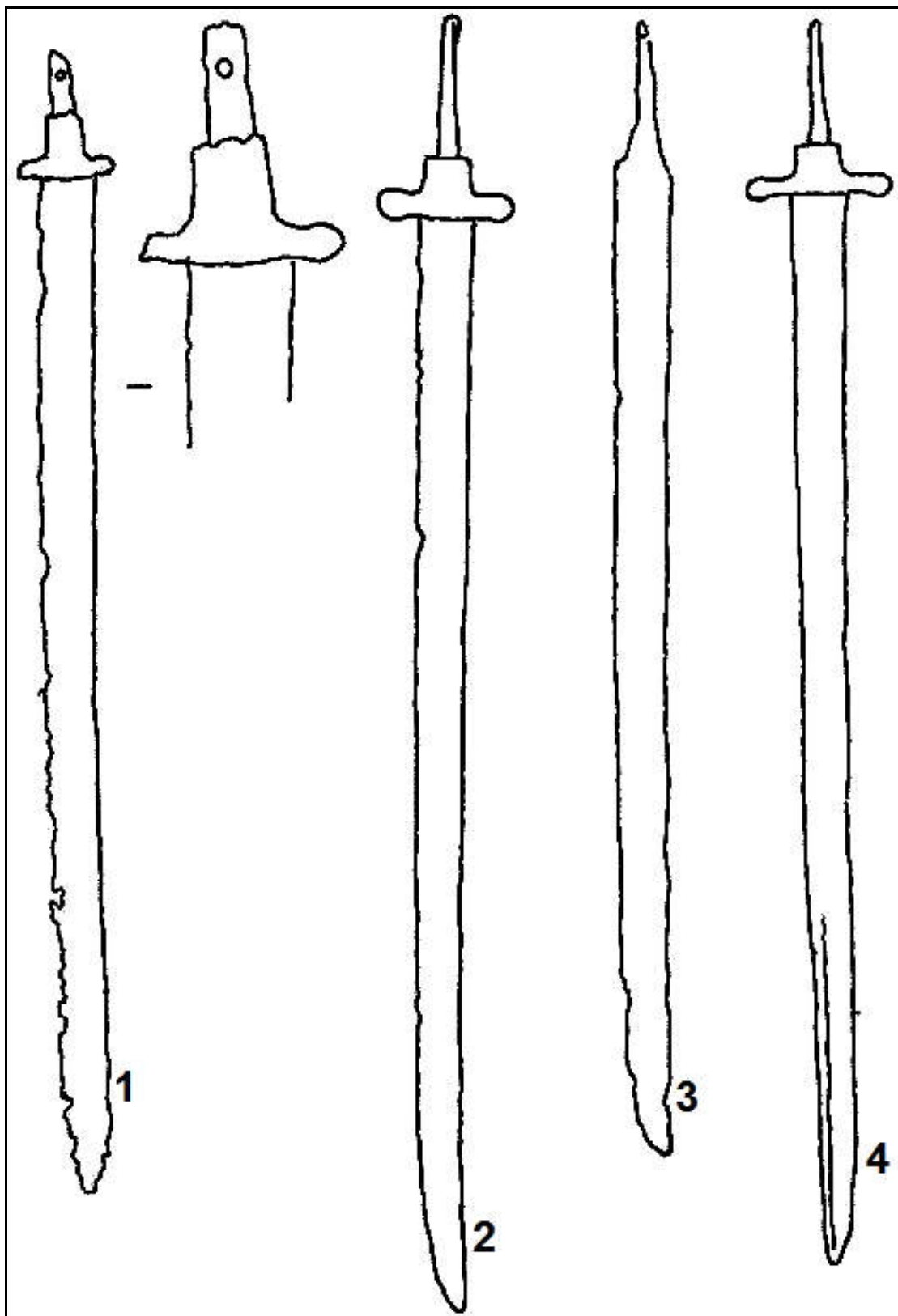

III

Джерело: [249, с. 91-103, таб. 7-9].

Додаток Н 3

Залізні шаблі з середньовічних пам'яток Болгарії

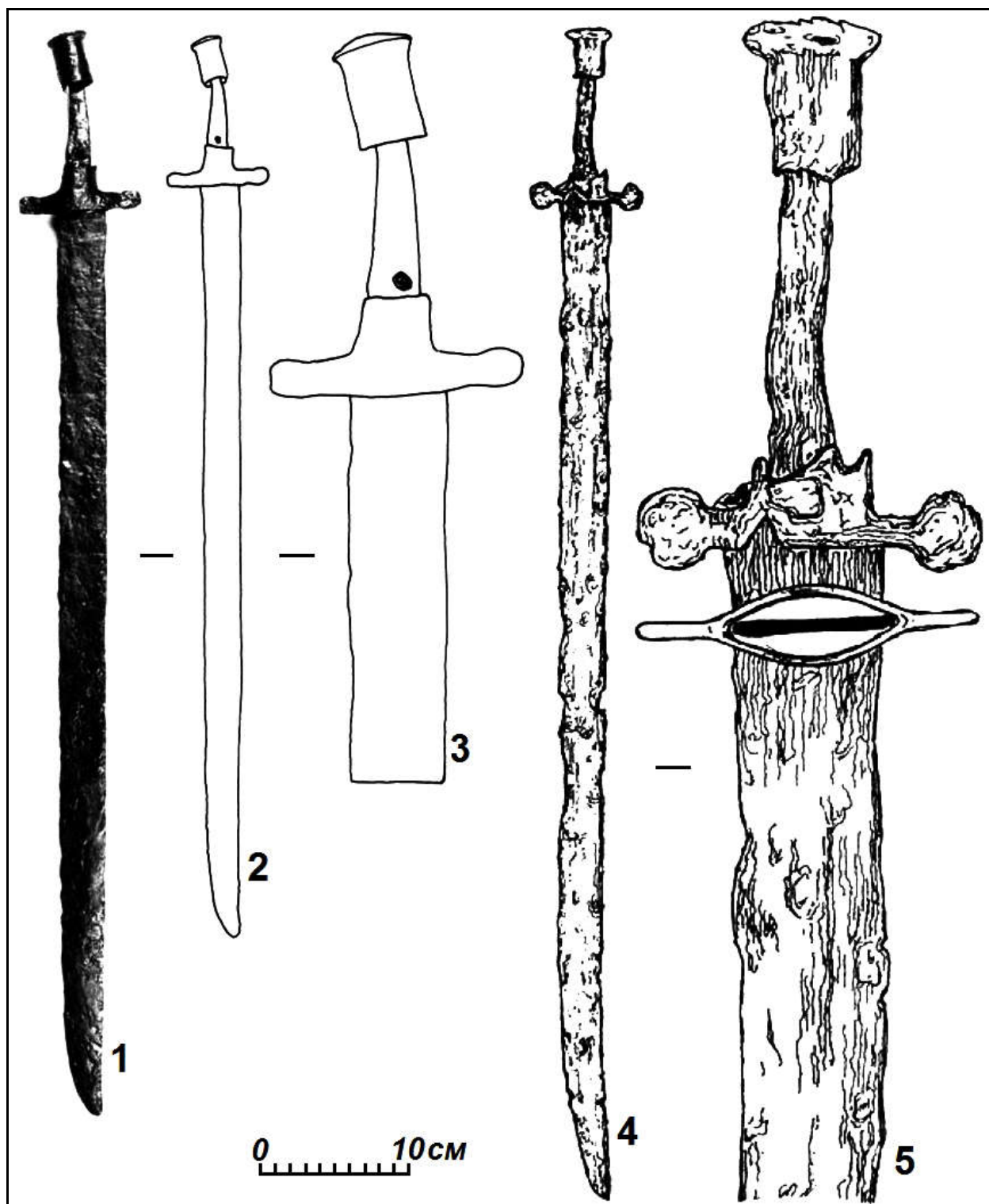

Умовні позначення: 1 – Абрітус (Разград), 2 – Трговіще, 3 – Північно-Східна Болгарія, 4 – нелокалізована місцевість.

Джерело: [270, с. 84, рис. 7; 385, с. 337-358].

Додаток Н 4

Залізні шаблі «болгарського» типу з середньовічних пам'яток
Центрально- та Південно-Східної Європи

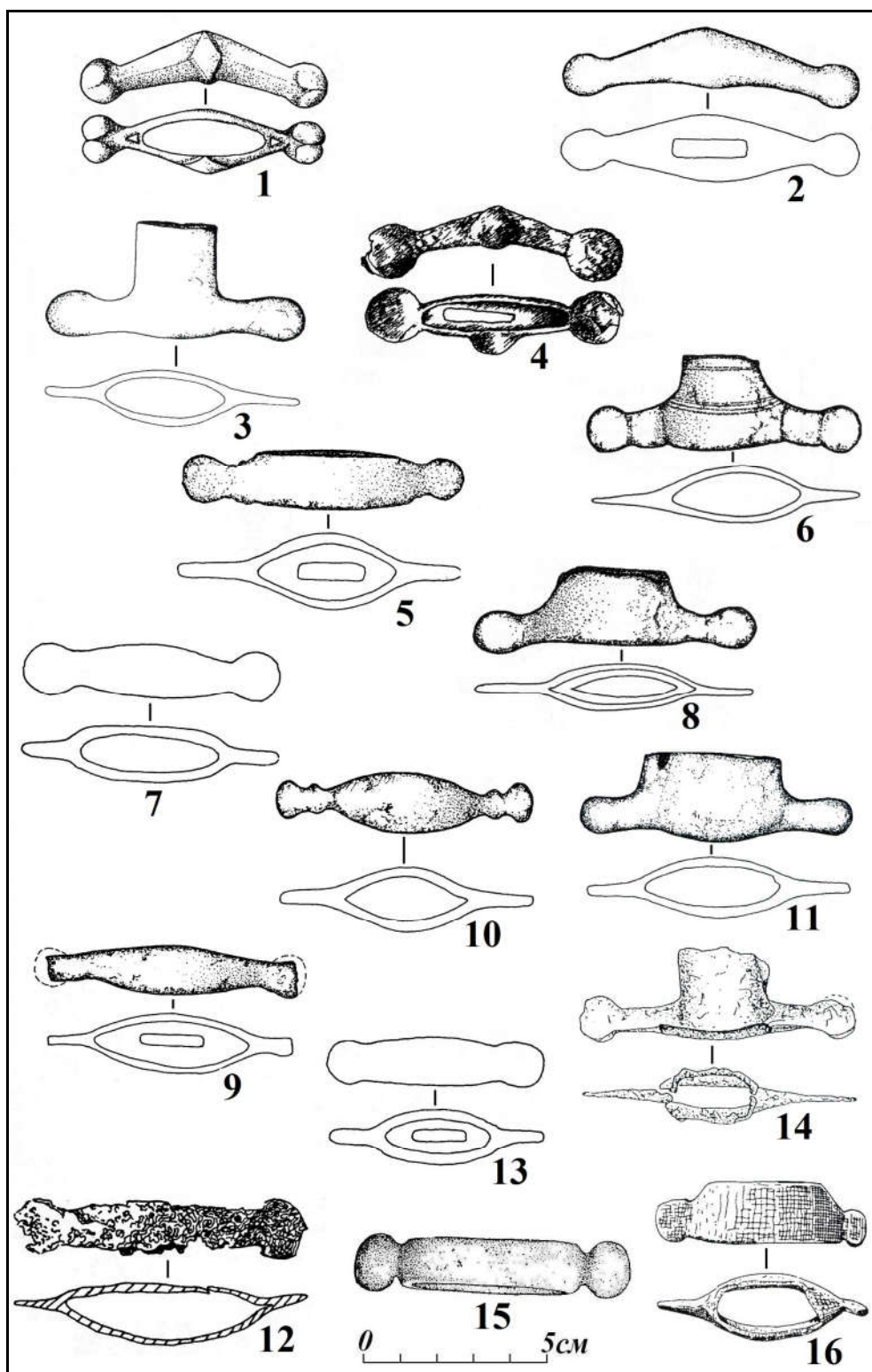

Умовні позначення: 1-3 – Червен Бряг (Болгарія), 4-5 – Оломоуц (Чехія)

Джерело: [270, с. 86, рис. 8; 385, с. 337-358].

Додаток Н 5

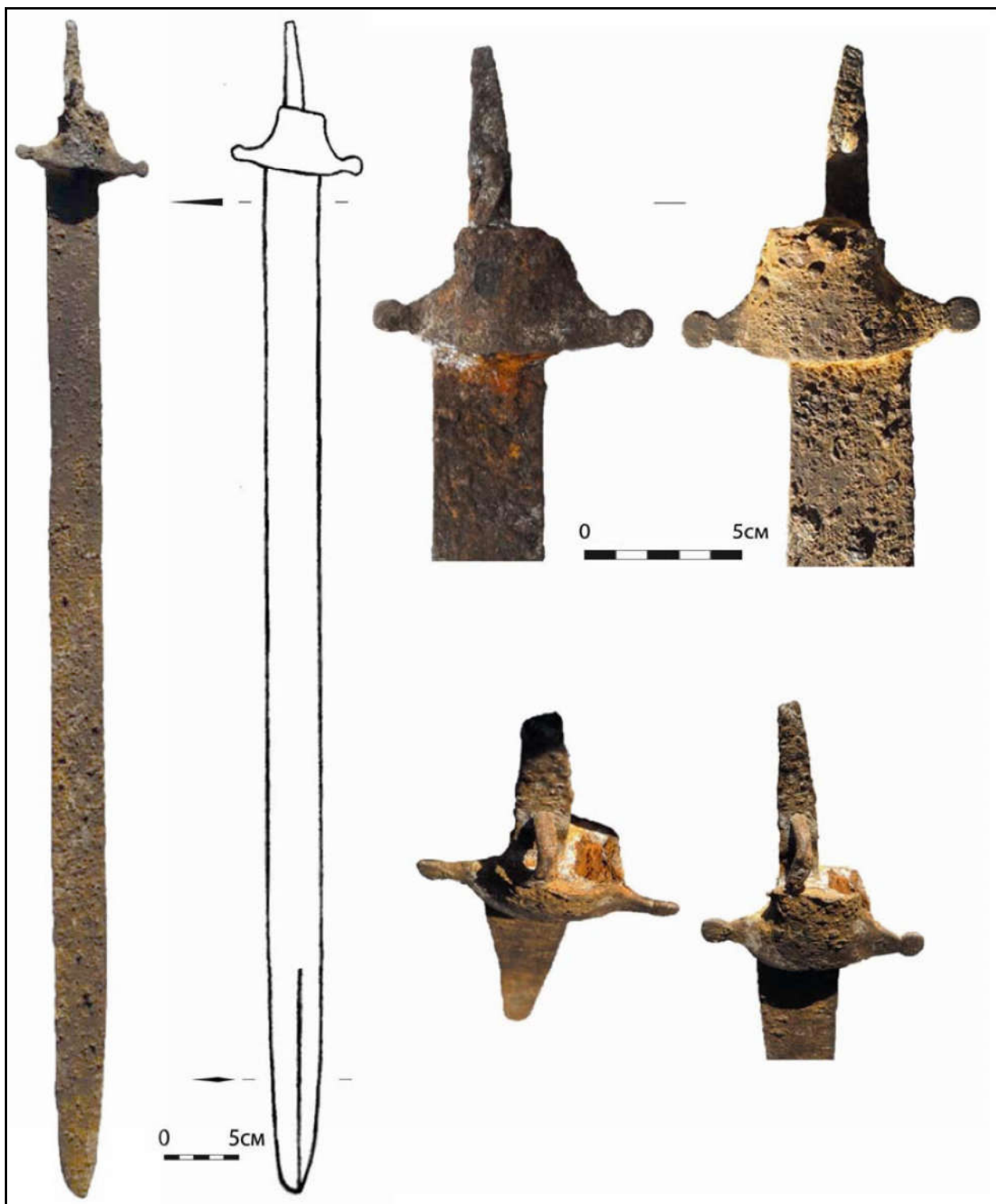
Перехрестя шабел із середньовічних пам'яток
Карпато-Балканського регіону

Умовні позначення: : 1, 13 – північно-східна Болгарія, 2, 5, 9 – Великий Преслав, 3, 7 – Добрічко, 4, 6, 8 – Руйно, 10 – Сеново, 11 – Старо Село, 12, 16 – Стирмен, 14 – Марково, 15 – Фундул-Герца (Румунія).

Джерело: [250, таб. XXV-XXVII; 400, с. 101-105].

Додаток Н 6

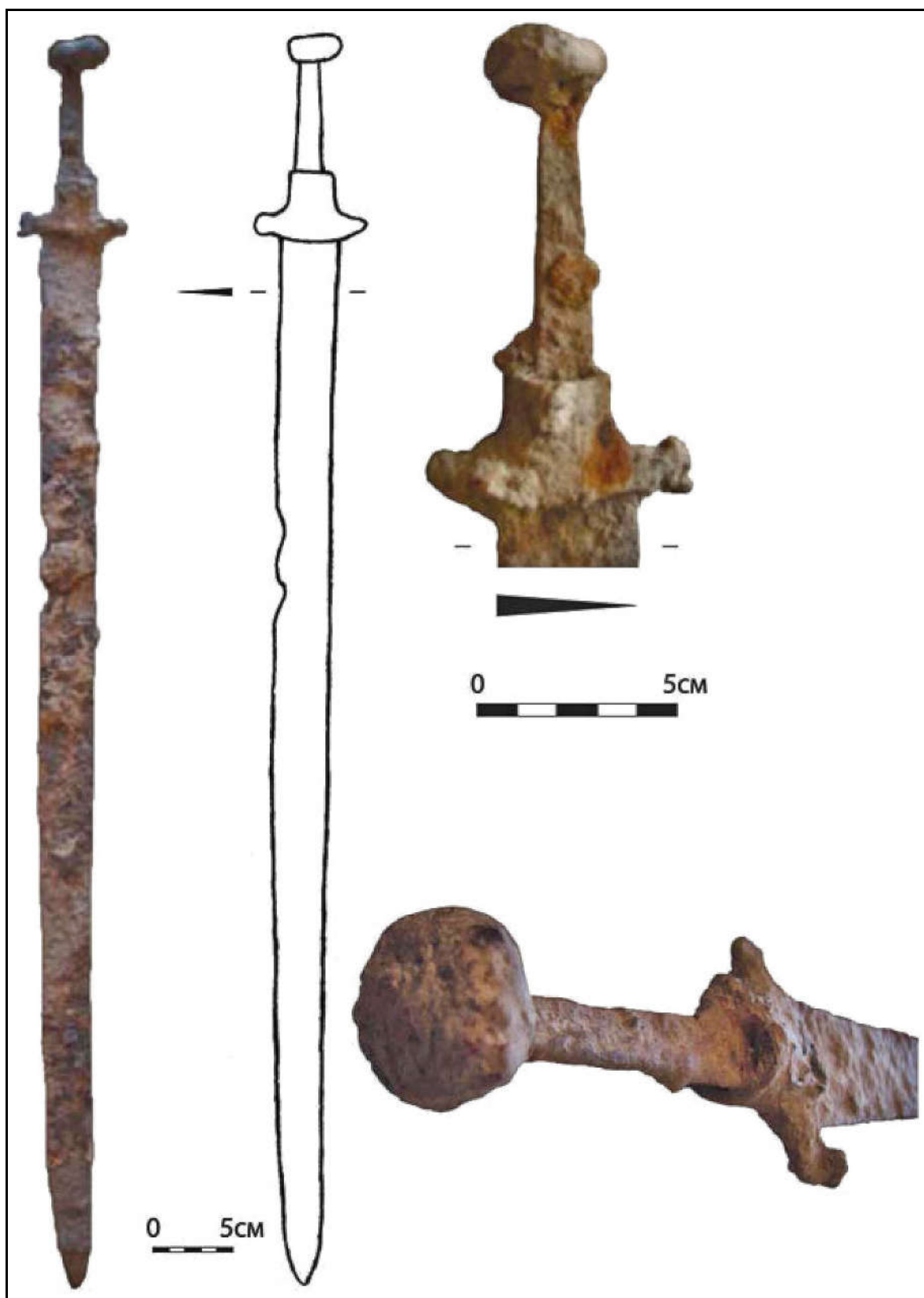
Шабля «болгарського» типу з Львівської області

Джерело: [143, с. 85, рис. 1].

Додаток Н 7

Шабля «болгарського» типу 3
Кам'янець-Подільського району Хмельницької області

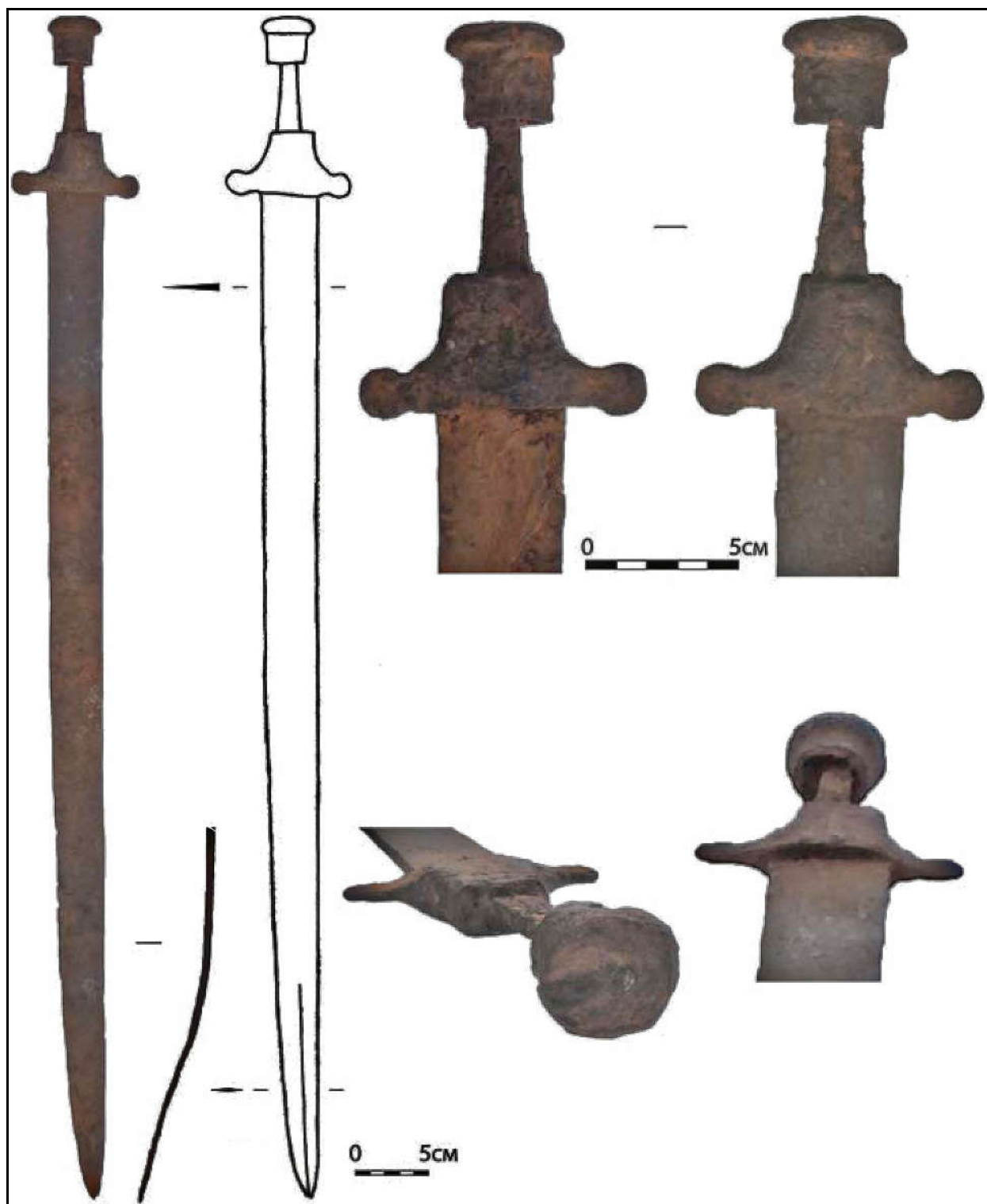

Джерело: [143, с. 86, рис. 2].

Додаток Н 8

Шабля «болгарського» типу з Чернівецької області

Джерело: [143, с. 87, рис. 3].

Додаток Н 9

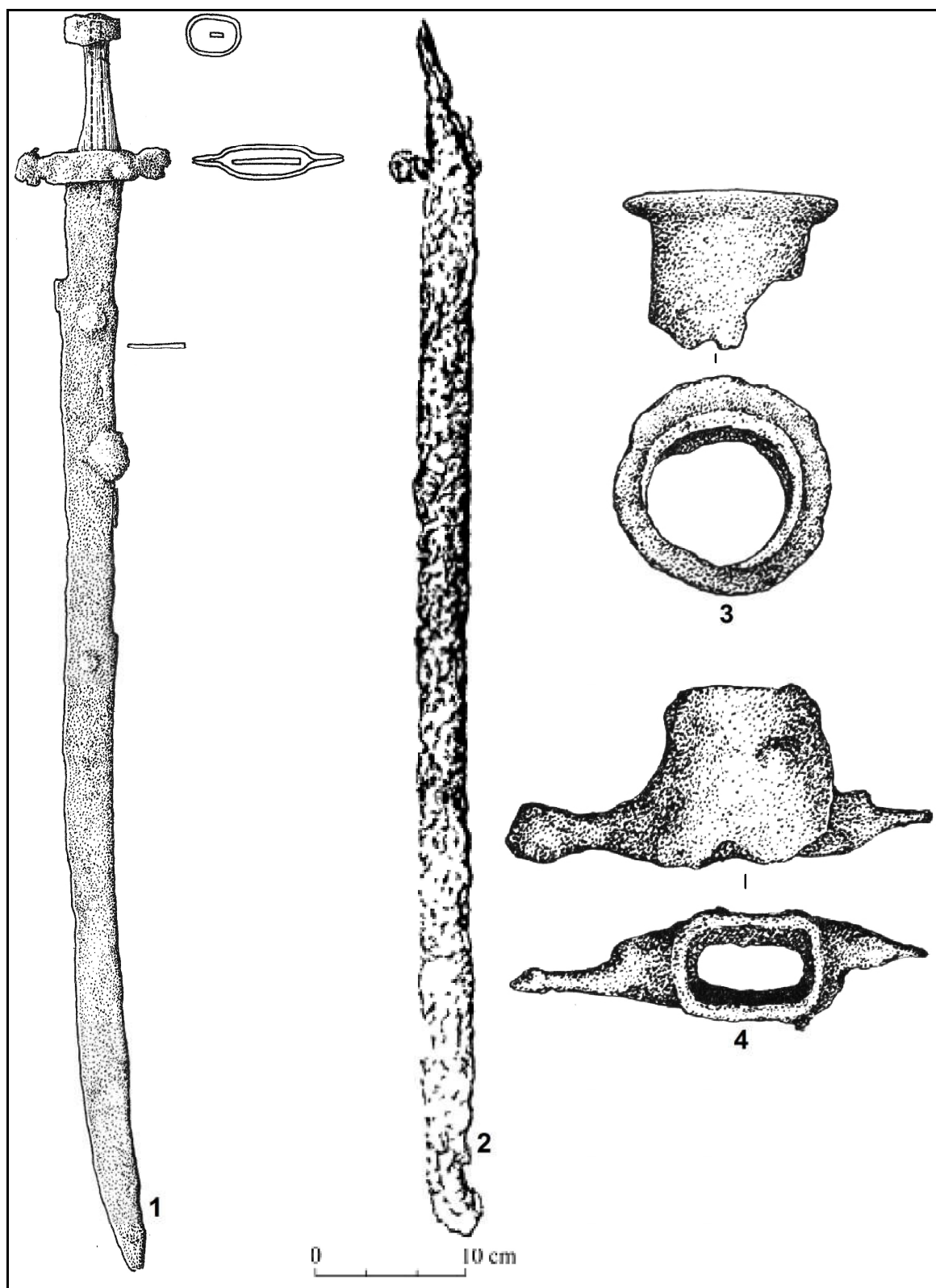
Деталі шабель «болгарського» типу з Рухотинського городища (уроч. Корнешти) (1, 3) та перехрестя шаблі з Чернівецької області (2)

Джерело: [275, с. 78-91; 143, с. 88, рис. 4].

Додаток Н 10

Залізні шаблі «болгарського» типу з середньовічних пам'яток
Центрально- та Південно-Східної Європи

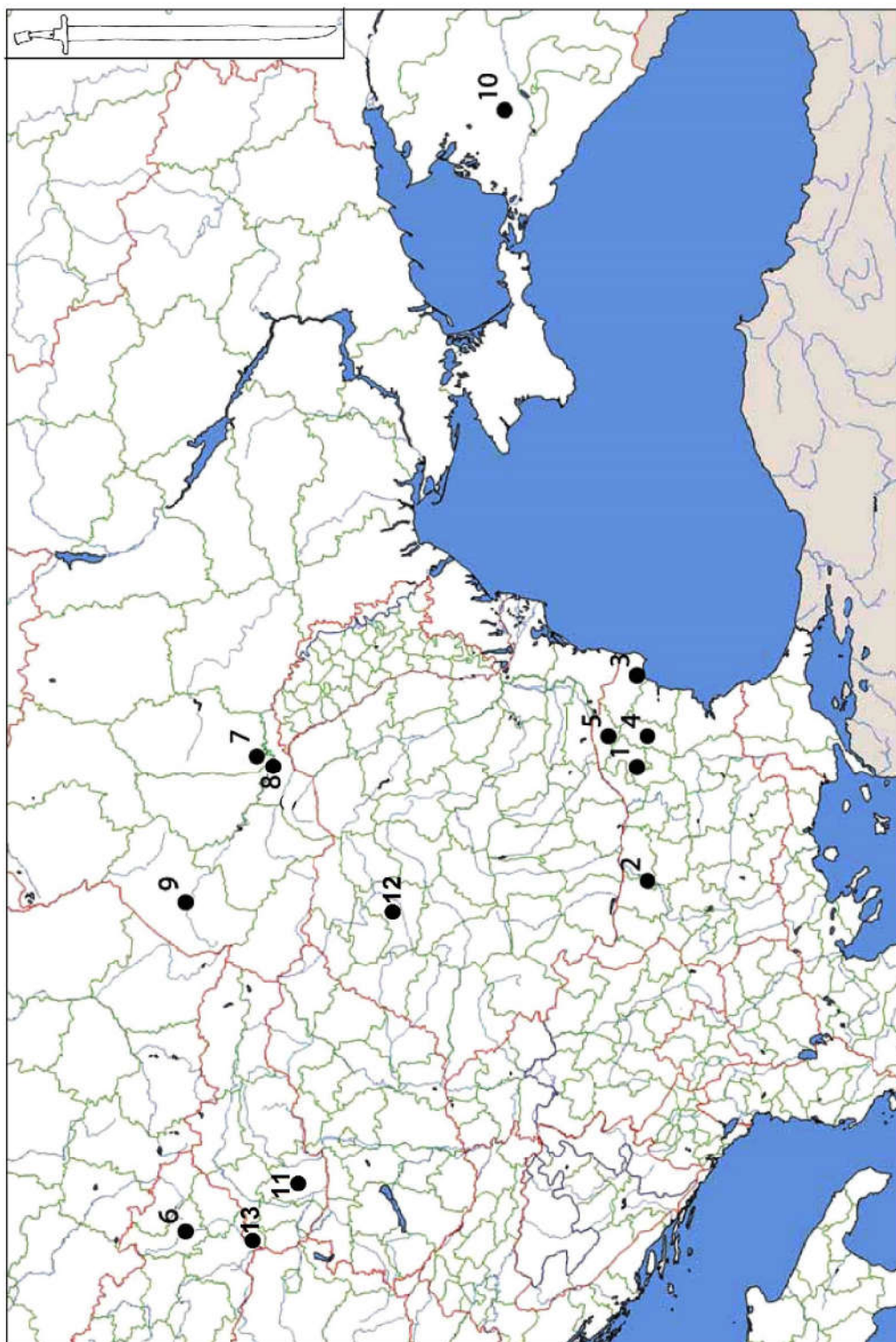
Умовні позначення: 1 – Чакайовце (Словаччина), Клуж-Напока (Колошвар) (Румунія),
3-4 – Бржецлав (Чехія)

Джерело: [610, tab. 10, 4, 5; 629, tab. 121, 29 b].

Додаток Н 11

Поширення шабель «болгарського» типу в Центральній та Південно-Східній Європі

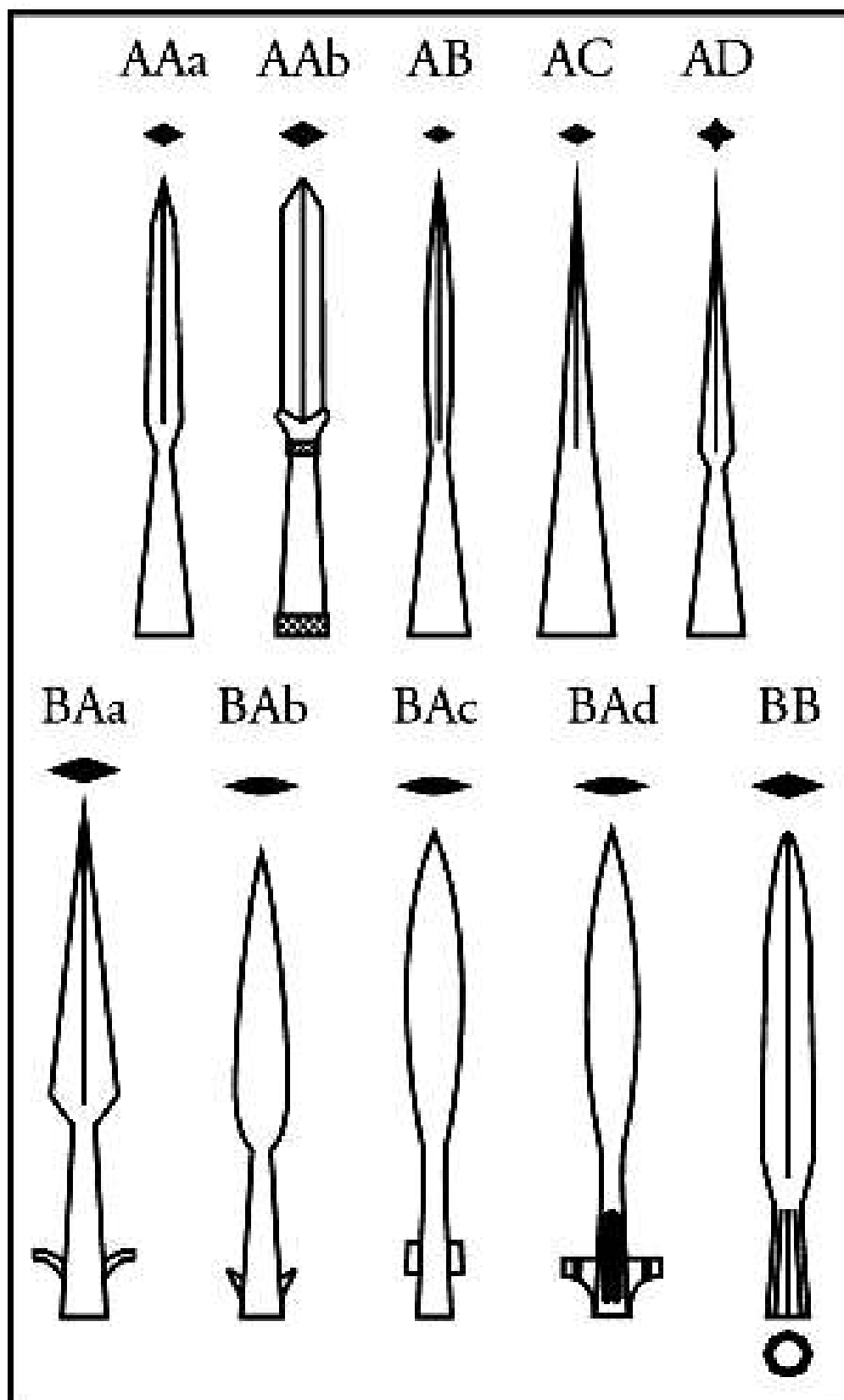

Умовні позначення: 1 – Абритус (Разград); 2 – Червен-Бряг; 3 – Батово; 4 – Пліска; 5 – Руйно; 6 – Оломоуц; 7 – Кам'янець-Подільський район Хмельницької області; 8 – Чернівецька область (с. Рухотин, уроч. Корнешти); 9 – Львівська область; 10 – Краснодарський край; 11 – Чакайовце; 12 – Клуж-Напока (Колошвар); 13 – Бржецлав.

Джерело: [143, с. 89, рис. 5] з доповненням дисертанта.

Додаток П

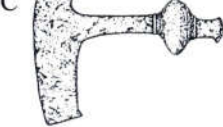

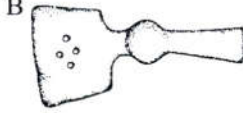
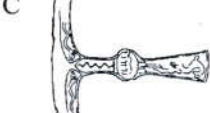
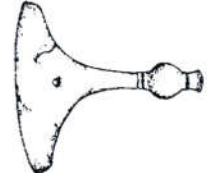

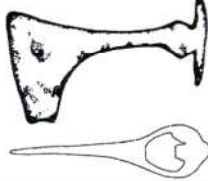

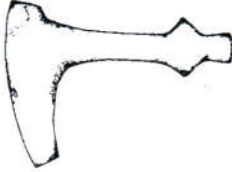

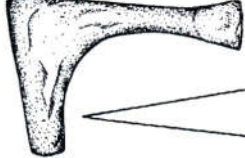

Типи середньовічних списів в Карпато-Балканському регіоні

Джерело: [658].

Додаток Р

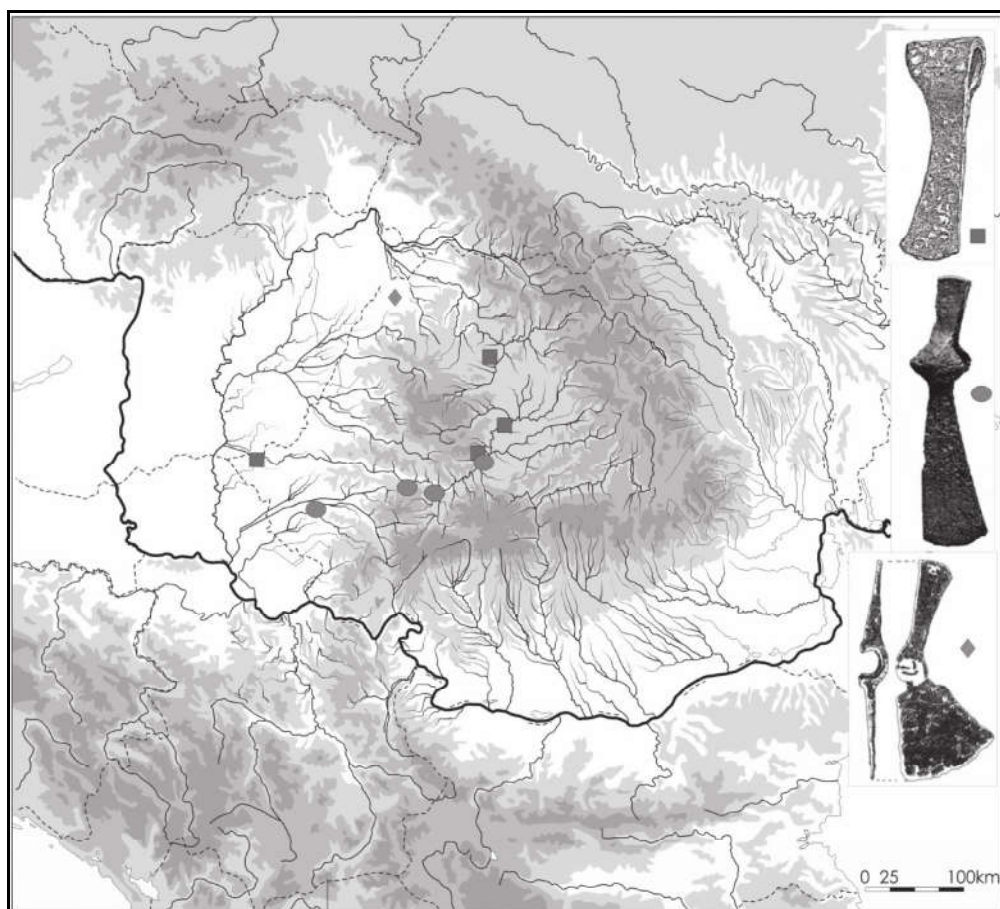
Типи середньовічних сокир з території Болгарії

Група	Тип		
Легкі	1.	A 	B
	2.	A 	B
	3.	A 	B
	4.	A 	B
	5.	A 	B
	6.	 	
Важкі	7.	A 	B
	8.	A 	B
	9.	 	

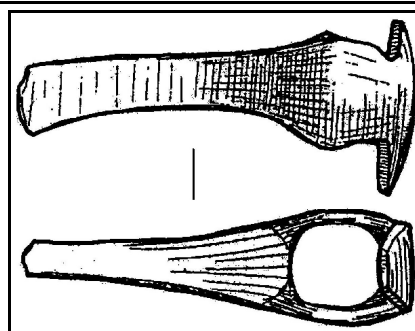
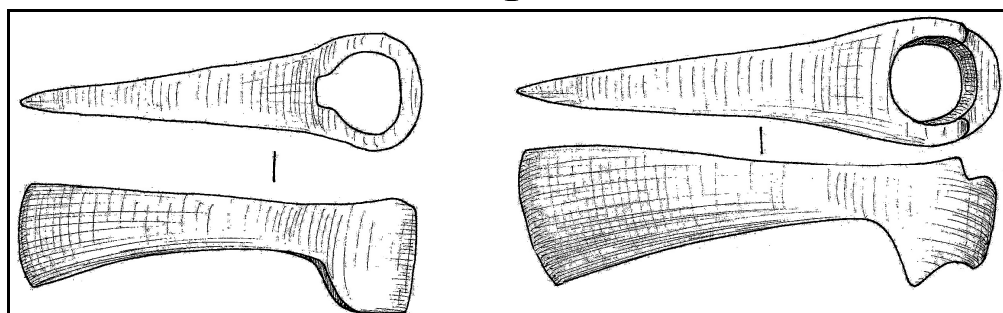
Джерело: [250, с. 89, табл. 16].

Додаток Р 1

Поширення середньовічних сокир на території Банату, Крішани і Трансільванії (I) та середньовічні сокири з Рідківського поселення (Чернівецька область)

I

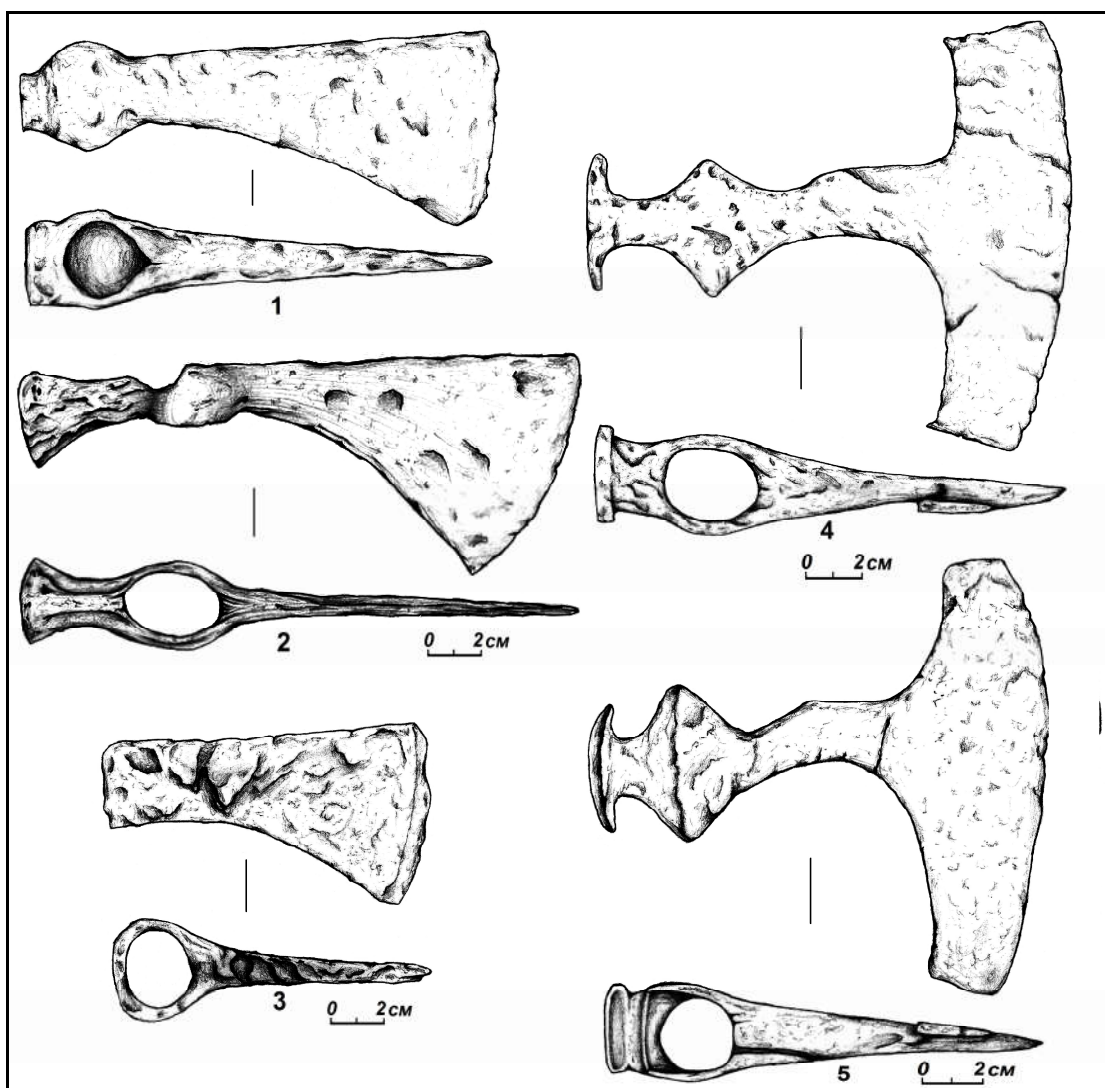
II

Джерело: [612, р. 331-341; 393, с. 345-356]

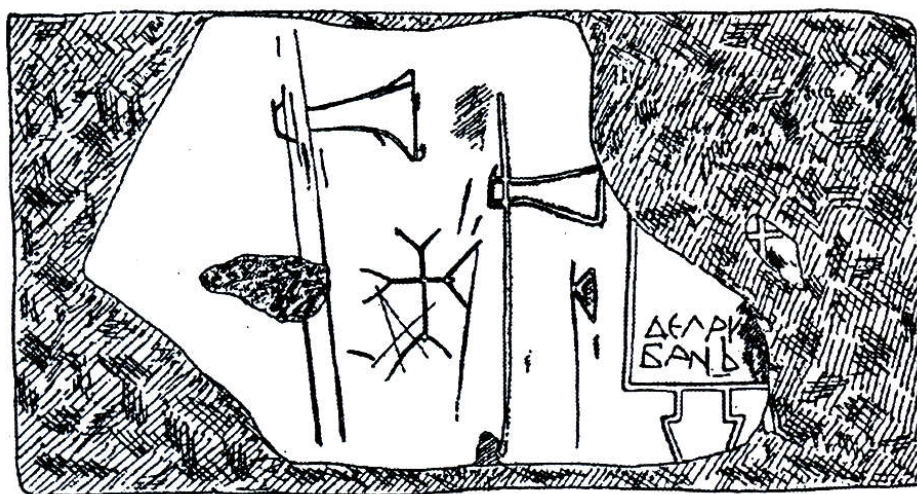

Додаток Р 2

Сокири з Народного музею у м. Ніш (Сербія) (I) та зображення сокир на стіні палацового комплексу в Плісці (Болгарія) (II)

I

II

Джерело: [250, с. 103, обр 57; 340, с. 20-34].

Додаток Р 3

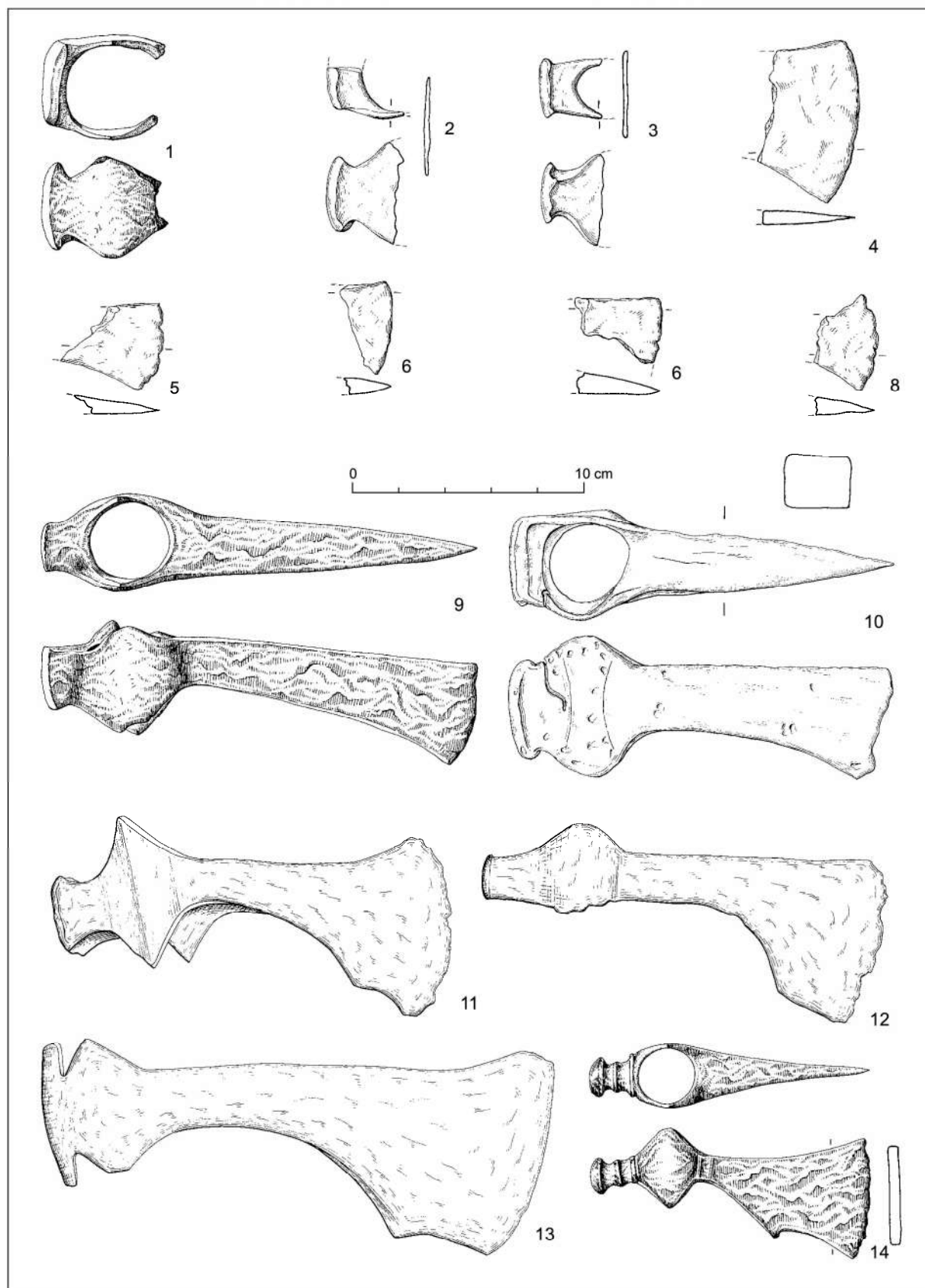
Середньовічні сокири з Південної Румунії

Джерело: [575, р. 167-178].

Додаток Р 4

Середньовічні сокири з городища Бойна (Словаччина)

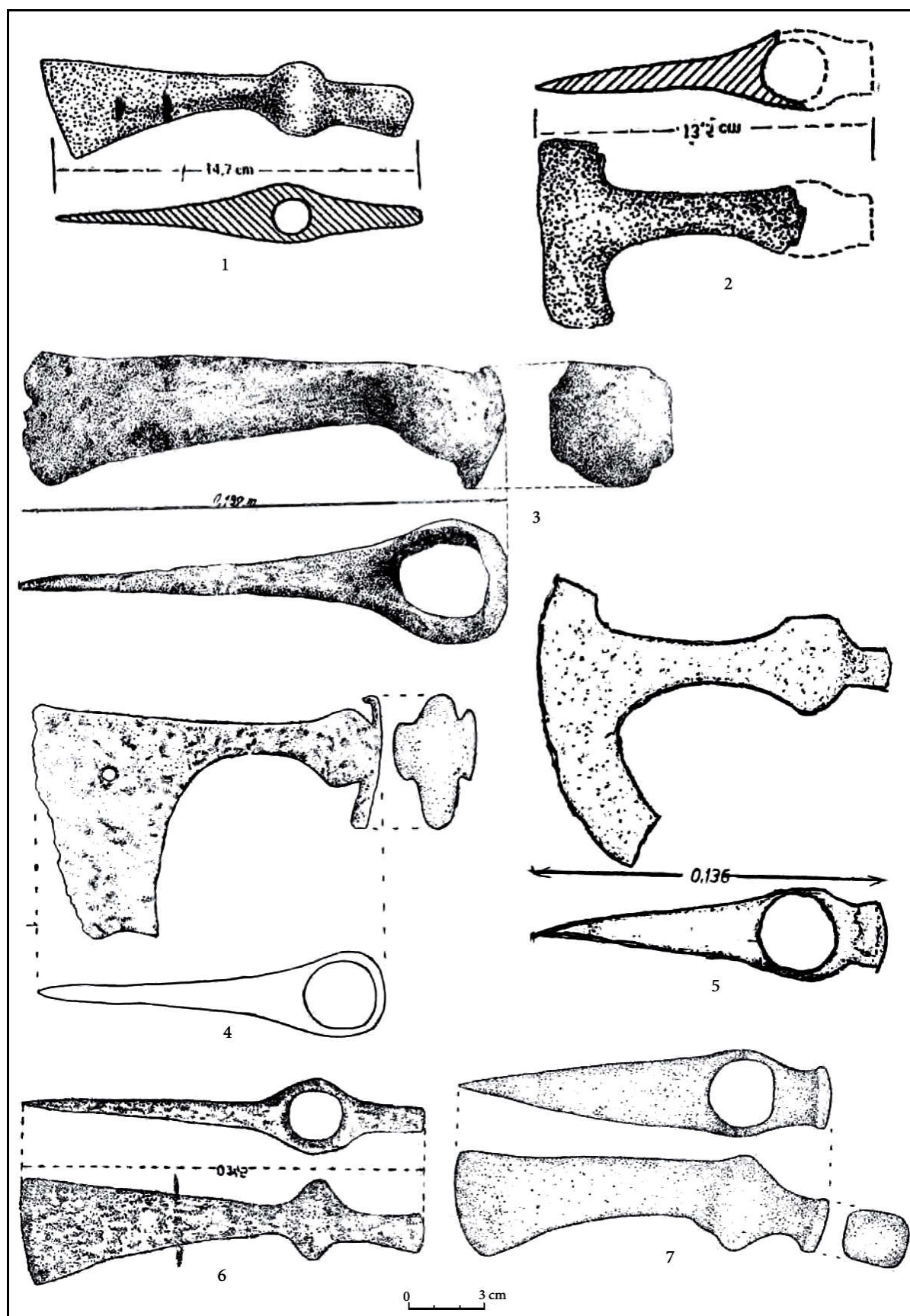

Джерело: [743, s. 29, obr. 14].

Додаток Р 5

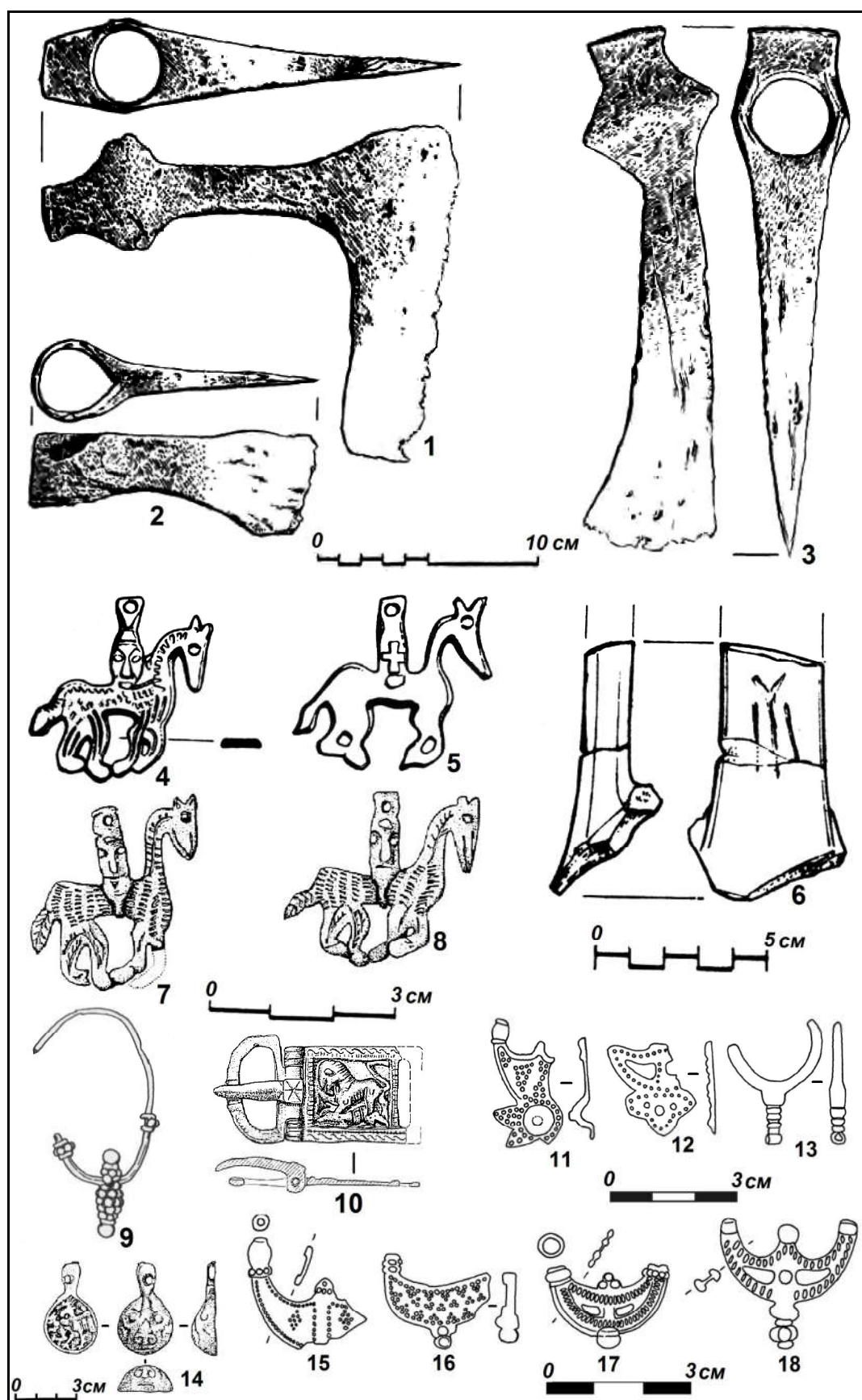
Середньовічні сокири з території Молдови

Джерело: [632, р. 313-332].

Додаток Р 6

Предмети матеріальної культури з пам'яток IX-X ст. у Середньому Подунав'ї:

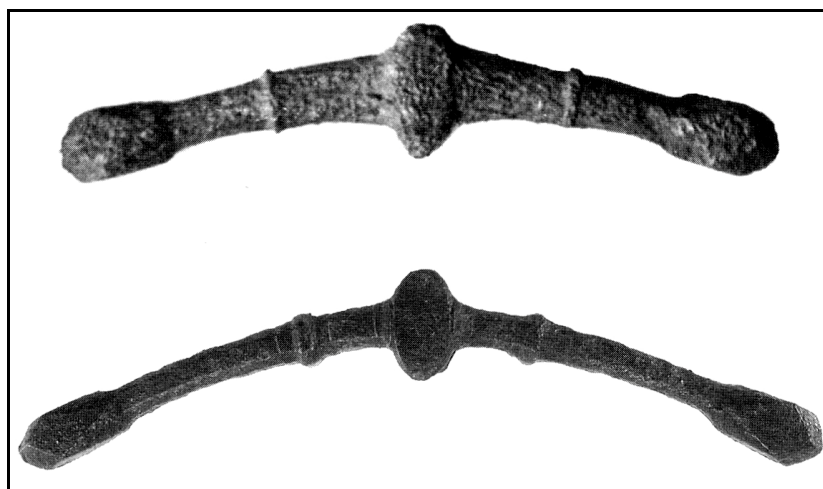

Джерело: [336; 755, s. 125-179; 797, s. 363-390].

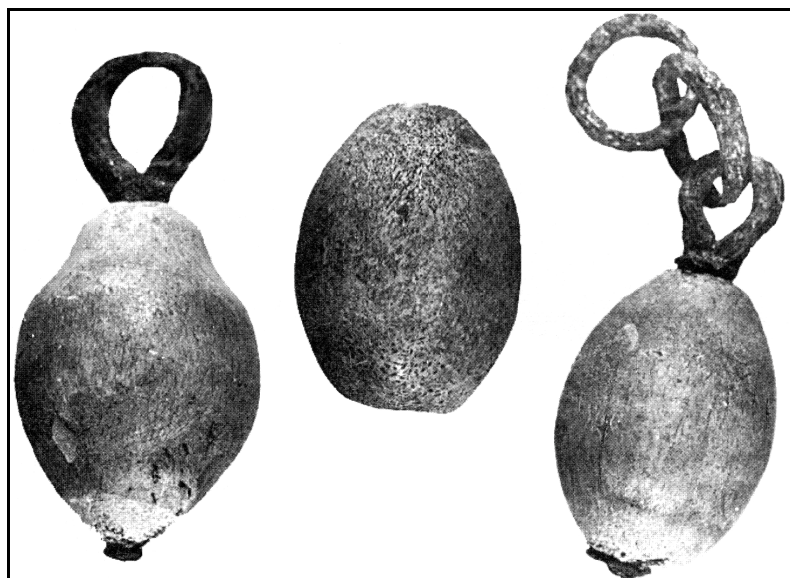

Додаток С

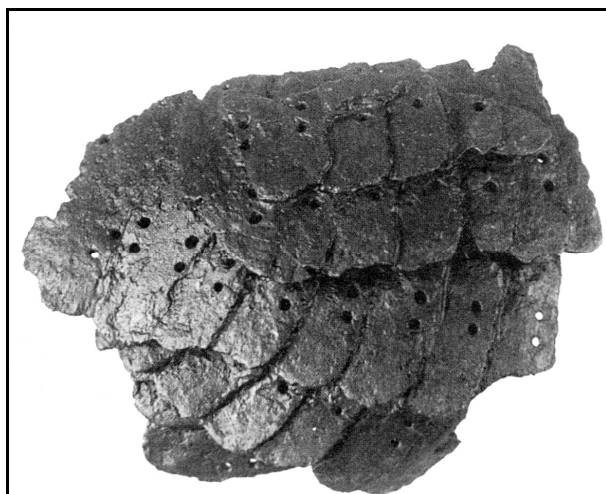
Предмети озброєння ближнього бою (I, II) та захисного обладунку (III, IV)
з Карпато-Балканського регіону

I

II

III

IV

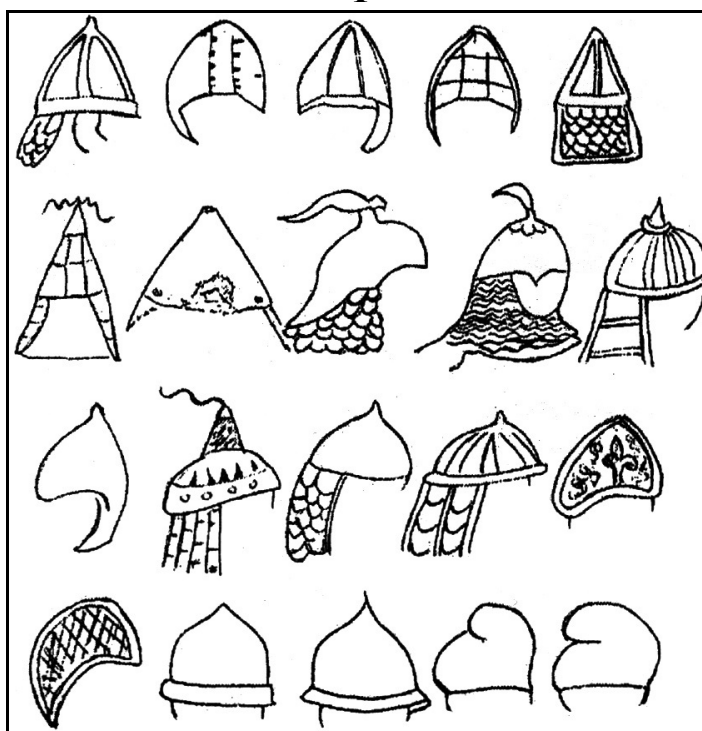
Джерело: [340, с. 106, обр. 58, с. 11, обр. 62, с. 125, обр. 72; 743, с. 33, obr. 17].

Додаток Т

Шолом з городища Бойна (Словаччина) (I) та
зображення шоломів на мініатюрах праці Іоанна Скіліци (II)

I

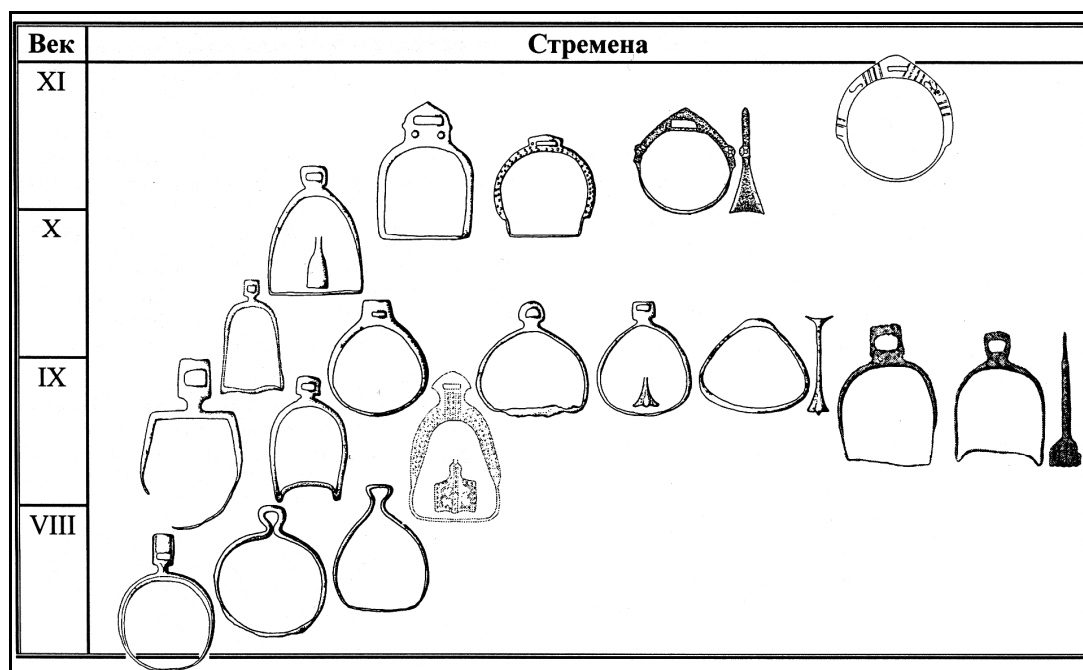
II

Джерело: [340, с. 118, обр. 68; 743, с. 33, обр. 17, I].

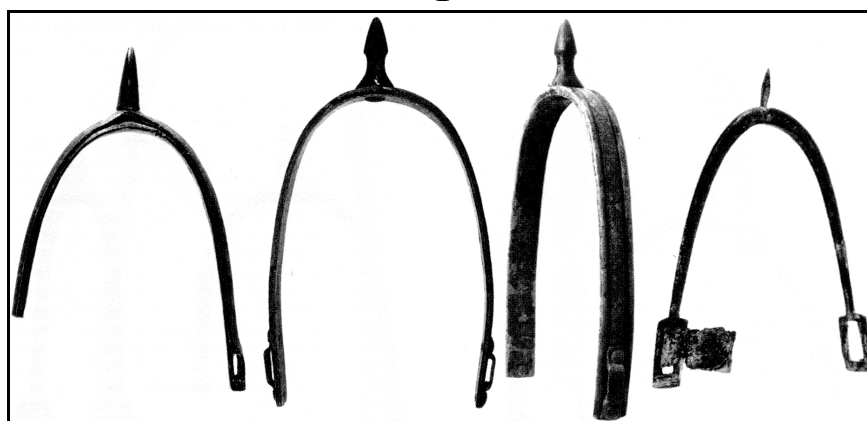

Додаток У

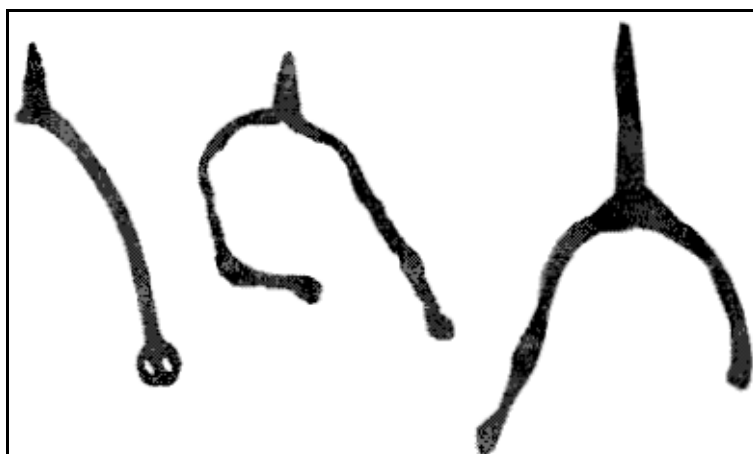
Типи середньовічних стремен (I) і шпор з території Болгарії (II) та Добринівського городища (Чернівецька область) (III)

I

II

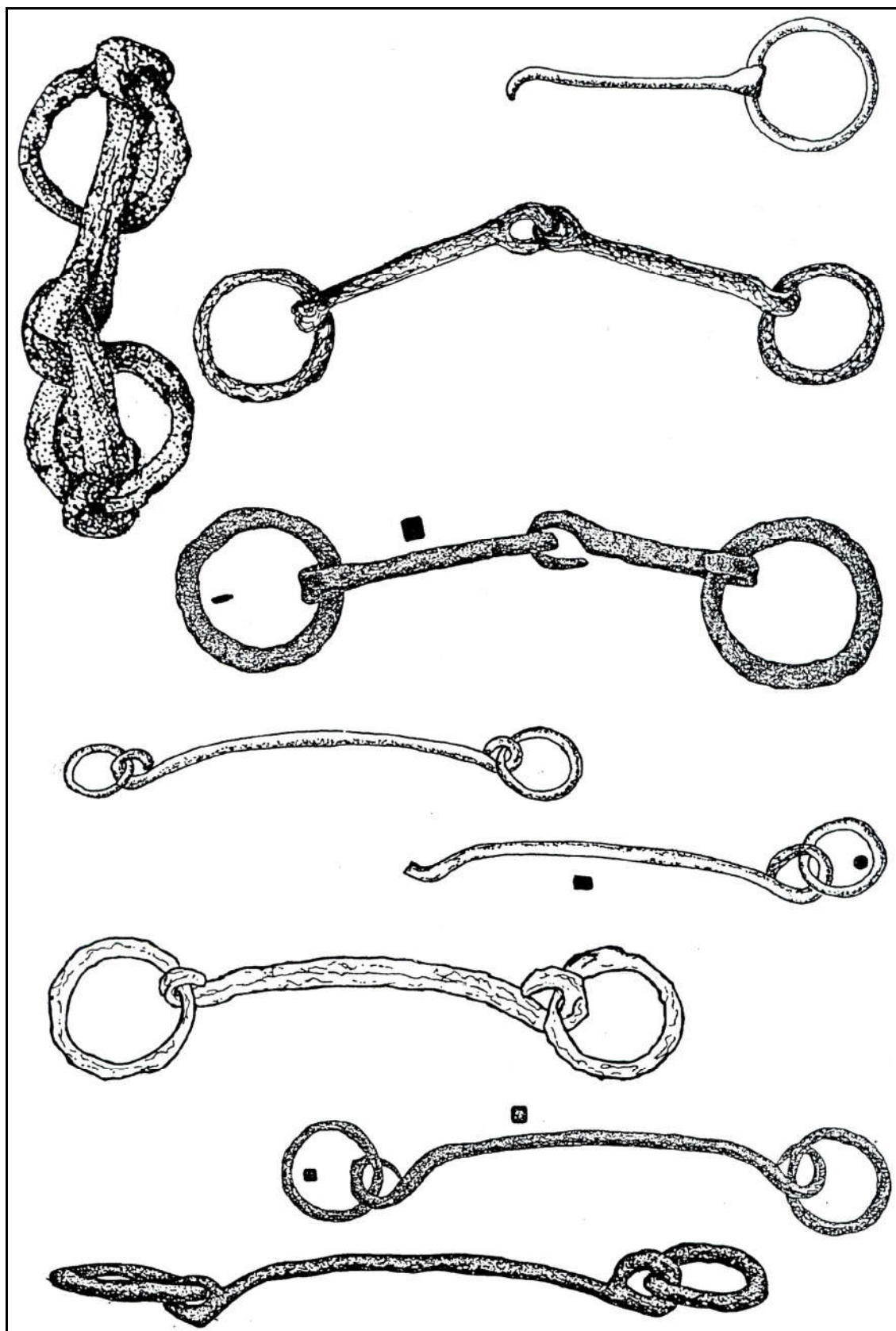

III

Джерело: [340, с. 140, табл. 25, с. 163, обр. 97; 175, с. 290, фото 62, 3, 4, 5].

Додаток У 1

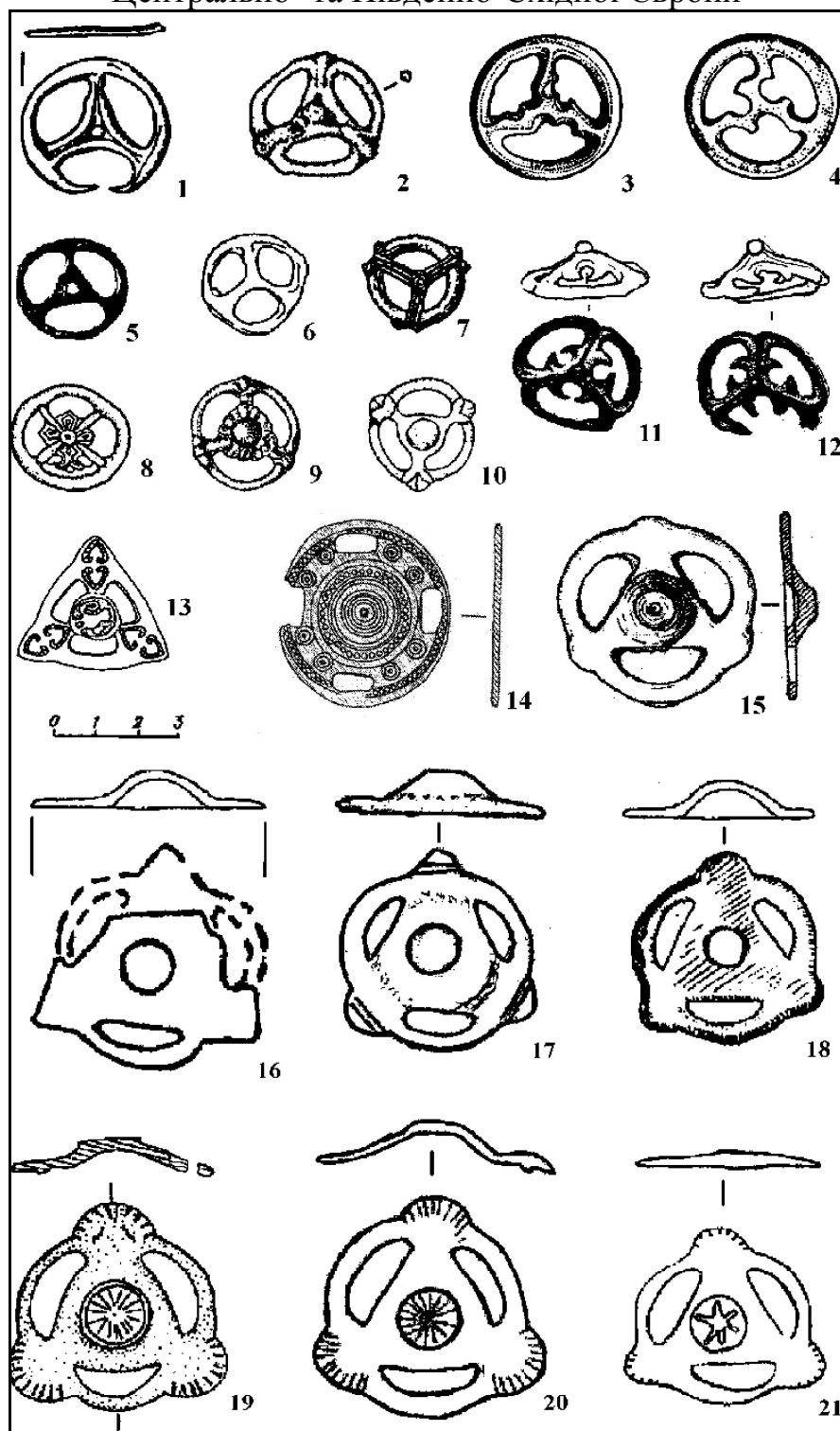
Типи середньовічних вудил з території Болгарії

Джерело: [340, табл. LXVIII].

Додаток Ф

Середньовічні ремінні розподільники з
Центрально- та Південно-Східної Європи

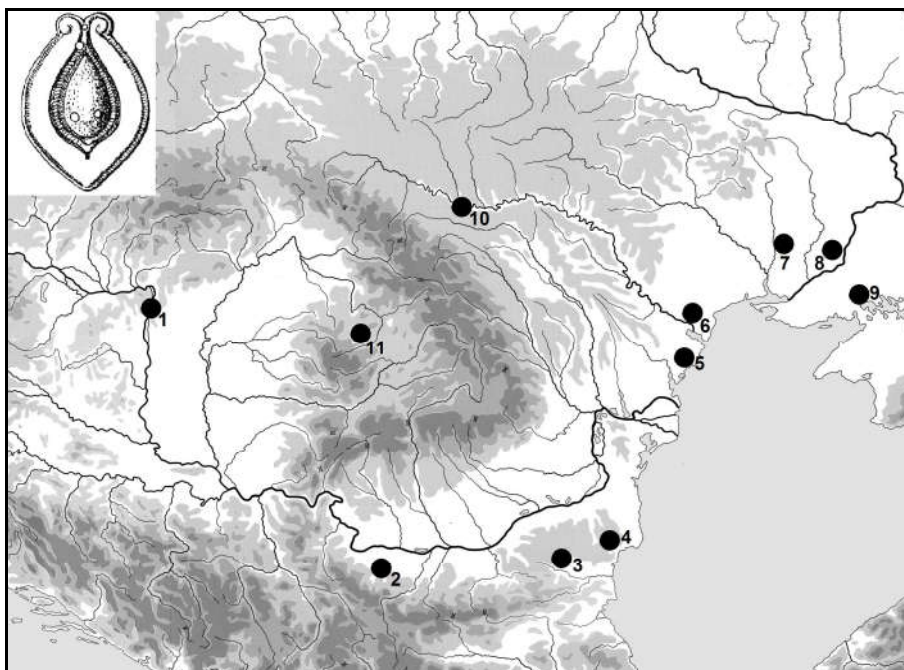

Умовні позначення: тип 1: 1 – Рашків III, 2 – Гомельське Подніпров'я, 3, 4 – Зимнівське городище, 5 – Новгород, 6 – Шестовиця, 7 – Карелія, 8 – Григорівка, 9 – Угорщина, 10 – Херсонес, 11, 12 – Стара Ушиця; тип 2: 13 – Григорівка, 14 – Михайлівка на р. Рось, 15, 16 – Рідківці, 16 – Посулля, 18 – Біляр; 19 – Пастирське городище, 20 – околиці Комсомольська, 21 – Лутище.

Джерело: [394, с. 67, рис. 3; 389, с. 22-38].

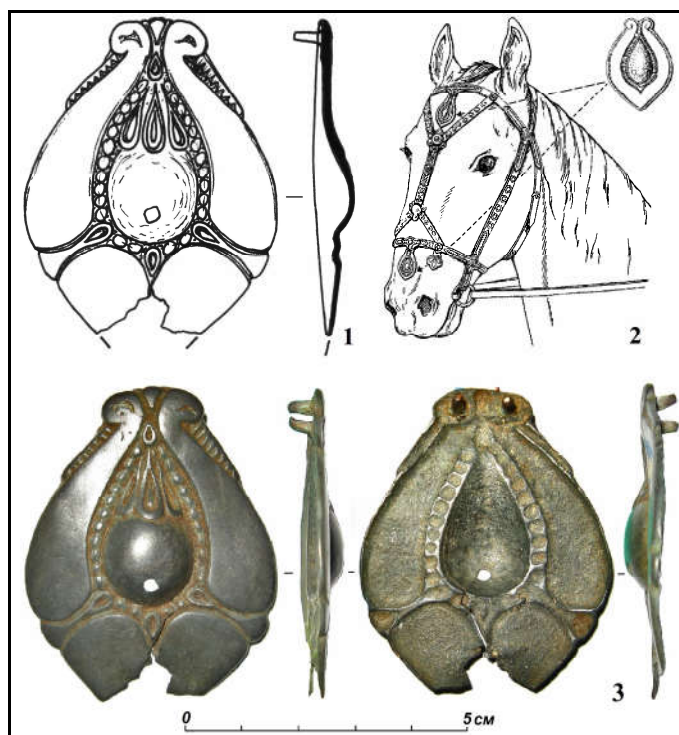
Додаток Ф 1

Поширення середньовічних кінських решм в Центральній та Південно-Східній Європі (I) та кінська решма з Рухотинського городища (II)

I

Умовні позначення: 1 – Будапешт, 2 – Враца, 3 – Пліска 4 – Одирці, 5 – Тузла, 6 – Мирне, 7 – Горожено, 8 – Старошведське, 9 – Першокостянтинівка, 10 – Рухотин (уроч. Корнешти); 11 – Клуж-Напока (Колошвар).

II

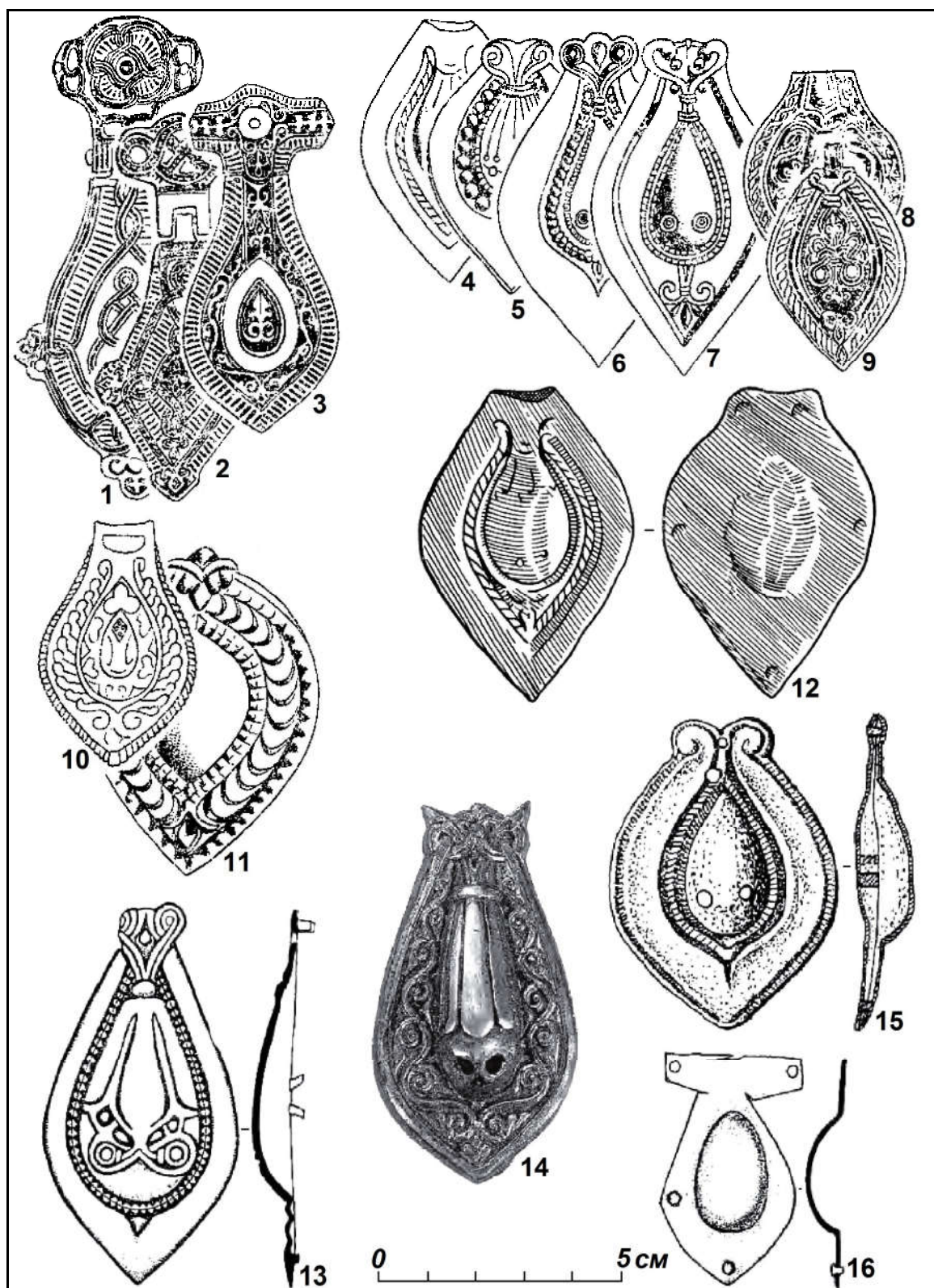
Умовні позначення: 1 – прорисовка; 3 – фото; 2 – реконструкція розміщення решм у вуздечному наборі коня (основа за А. Кіріпніковим).

Джерело: [283, с. 100-103].

Додаток Ф 2

Середньовічні кінські решми з Центрально- та Південно-Східної Європи

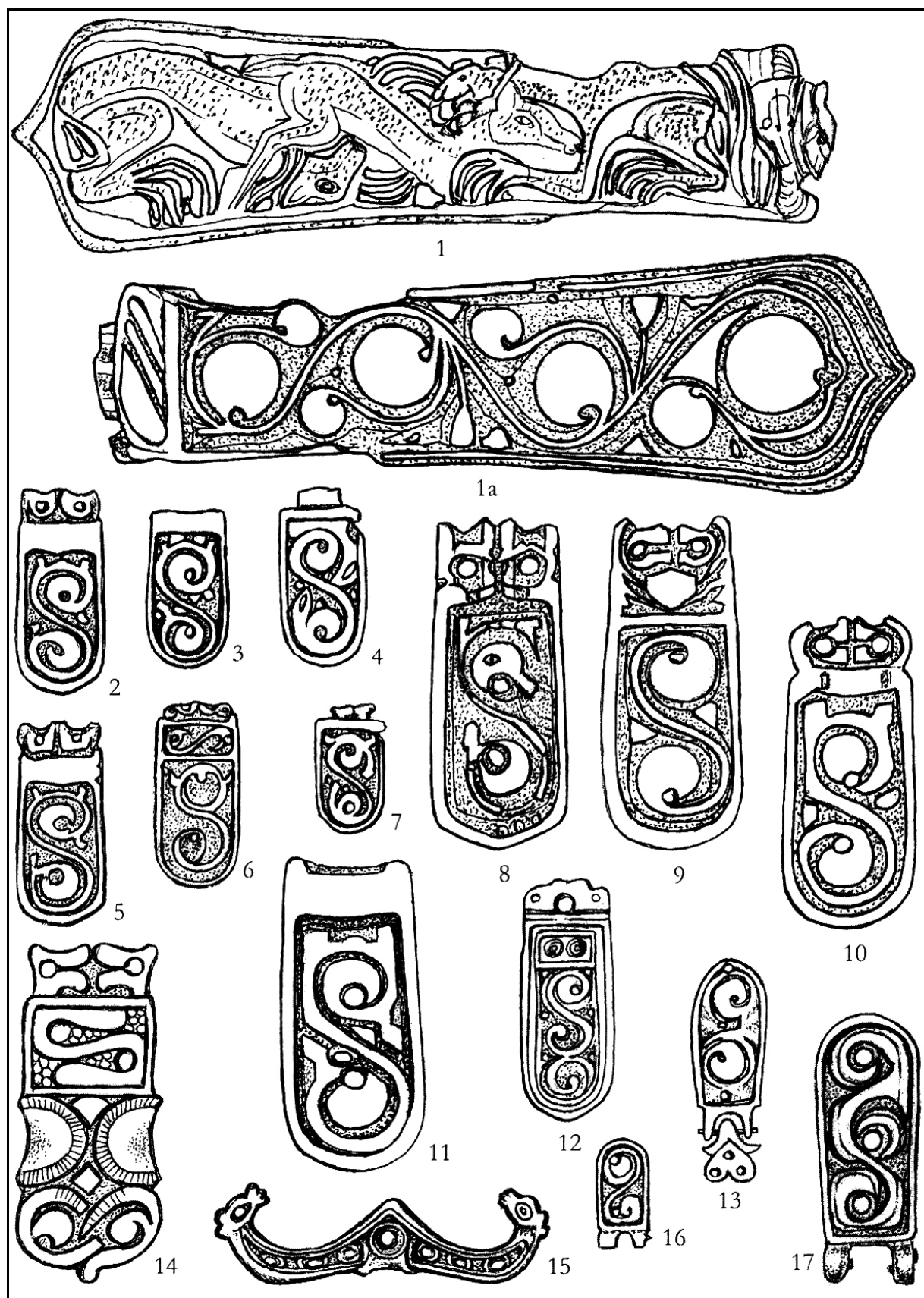

Умовні позначення: 1 – Новокам'янка, 2 – Сарайли-Кият, 3 – Гаївка, 4, 12 – Горожено, 5 – Першокостянтинівка, 6 – Мирне, 7 – Тузла, 8 – Котовка, 9 – Кам'янка, 10 – Старошведське, 11 – Булгакове, 13 – Пліска, 14 – Будапешт, 15 – Одирці, 16 – Враца.

Джерело: [283, с. 100-103].

Додаток Х

Прикраси поясної гарнітури з «аварськими» впливами з території Болгарії

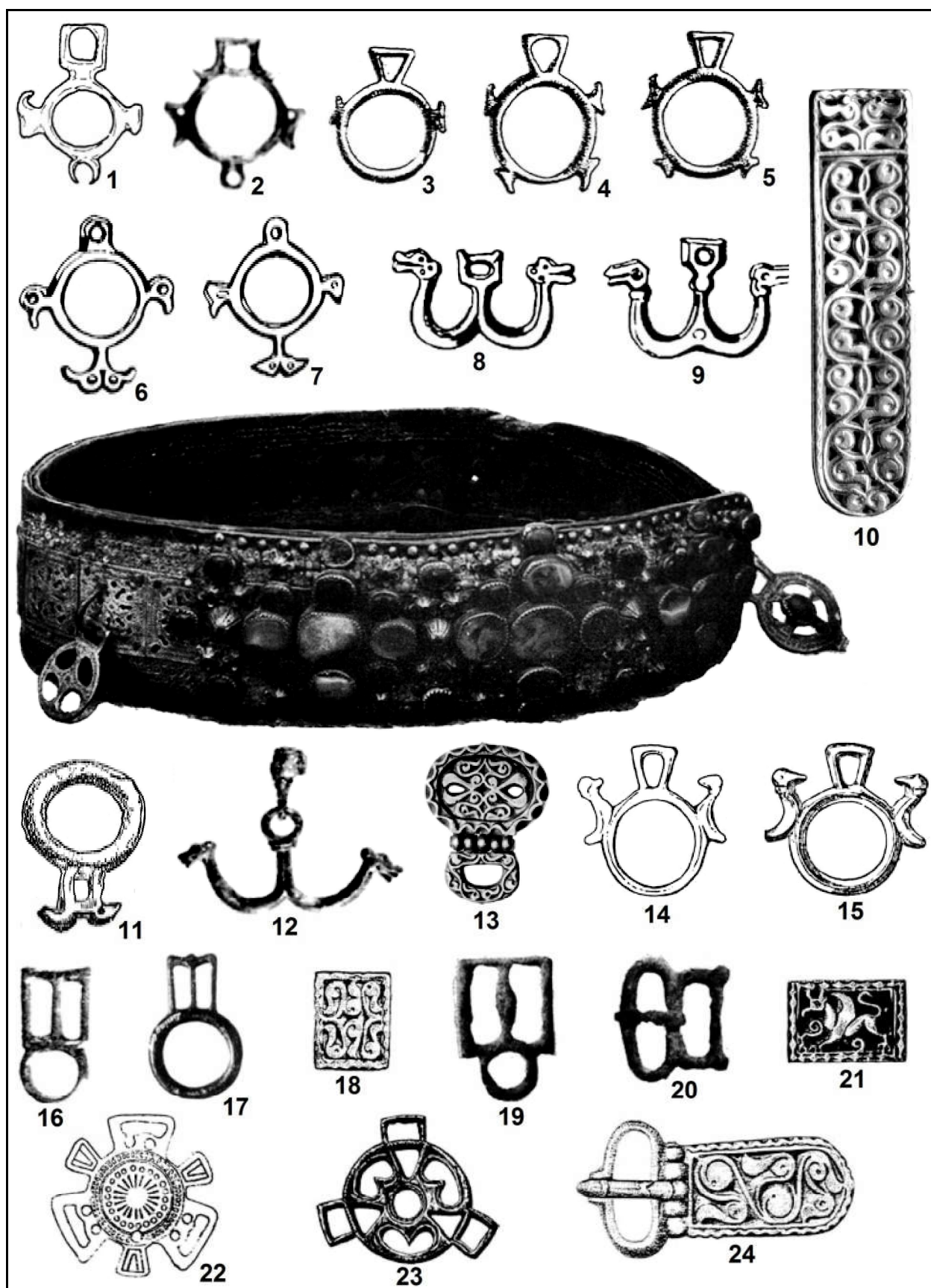

Джерело: [443, с. 522, табл. LXIX].

Додаток Ц

Ювелірні вироби «Комани-Кроја» культури з території сербського Помор'я

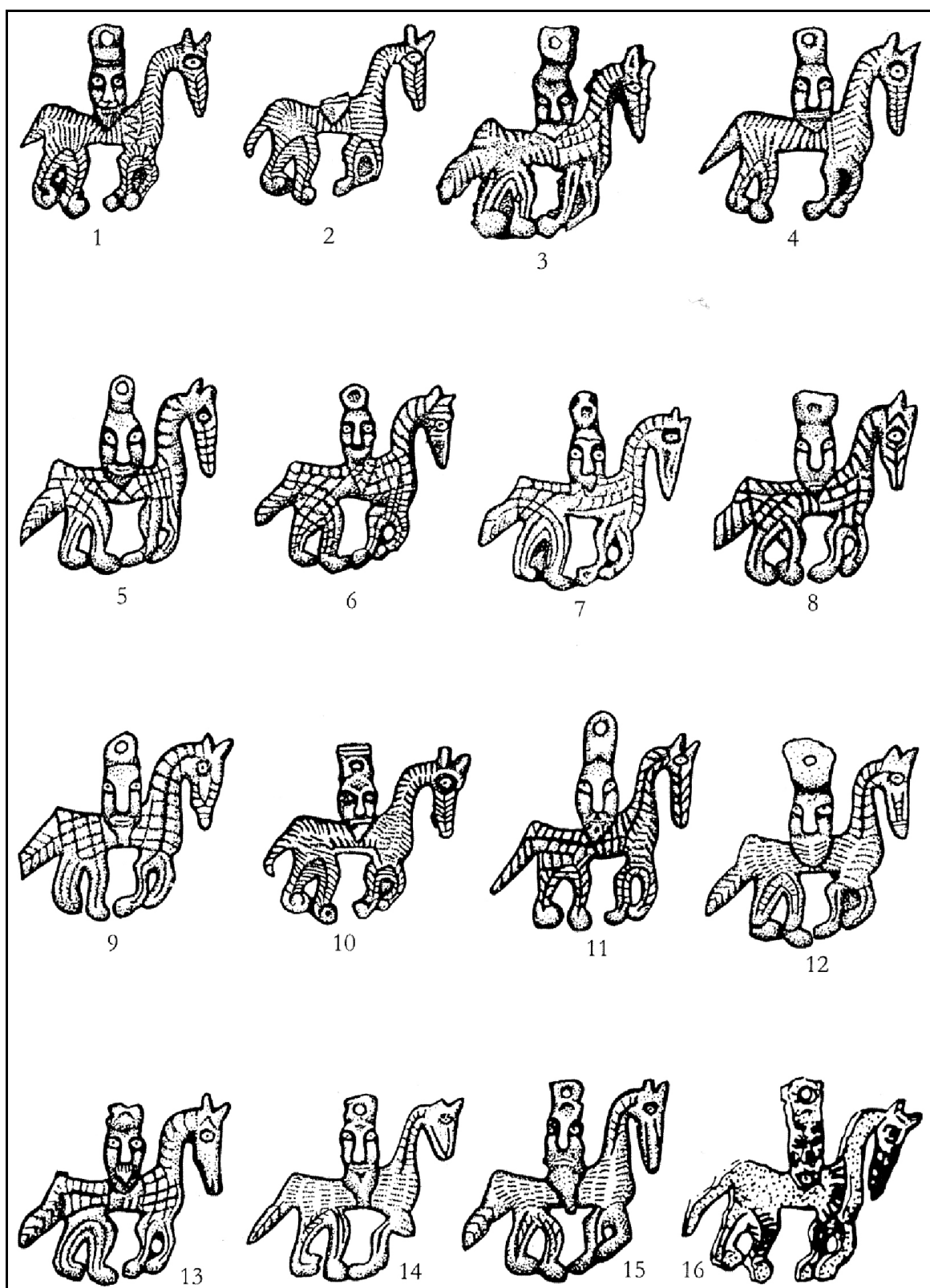

Джерело: [668; 669].

Додаток Ш

Амулети-вершники з середньовічних пам'яток Болгарії

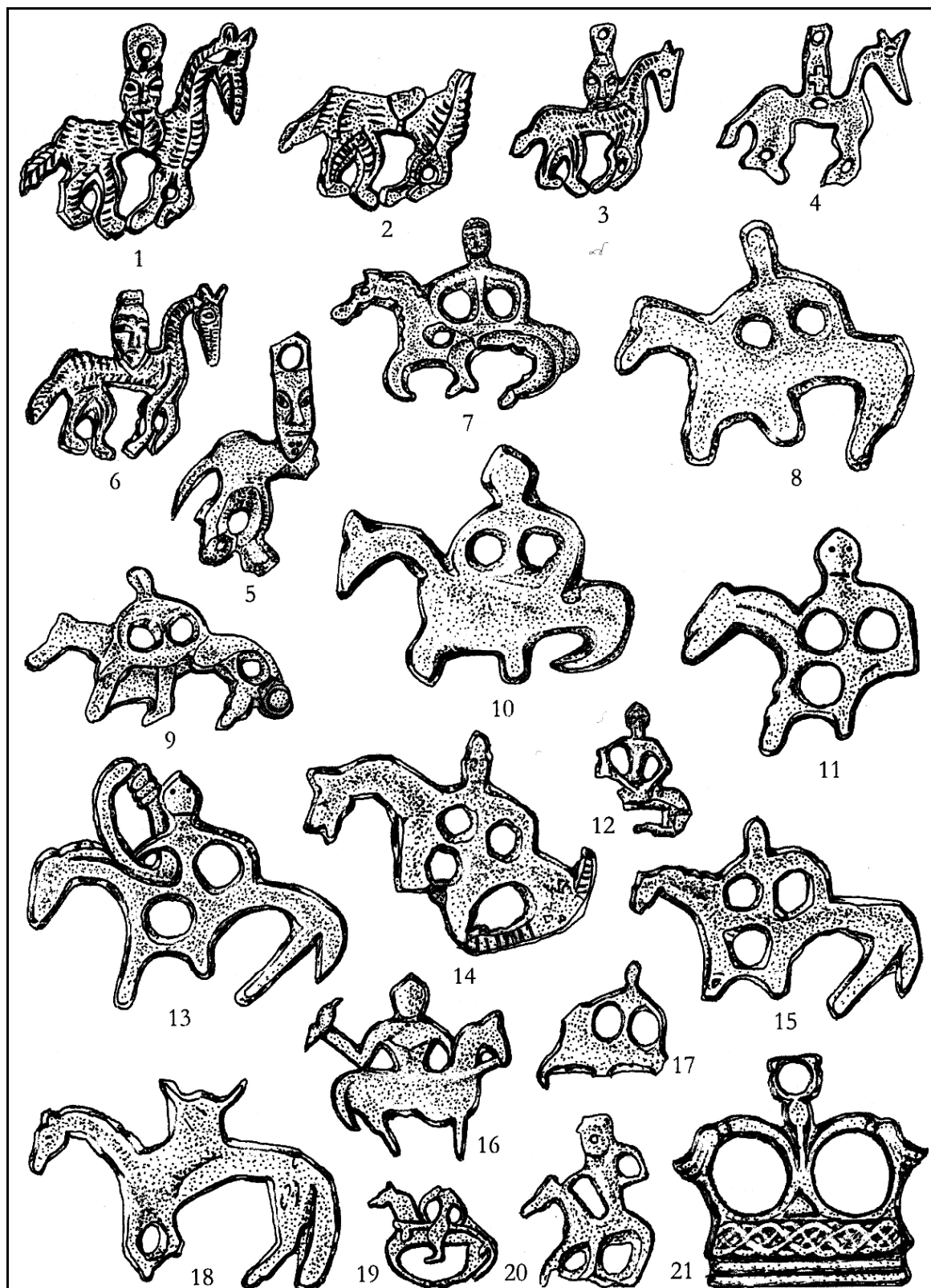

Умовні позначення: 1 – Нівянін, 2, 3 – Лом, 4 – Острів, 5 – Синьо Брдо, 6, 7 – Варна, 8 – Хісар, 9 – Вратца, 10 – Відін, 11 – Враца, 12 – Драговіщца, 13 – Сентеш, 14 – Зовік, 15 – Прілеп, 16 – нелокалізована місцевість.

Джерело: [443, с. 542, табл. LXXXIX].

Додаток III 1

Амулети-вершники з середньовічних пам'яток Карпато-Балканського регіону

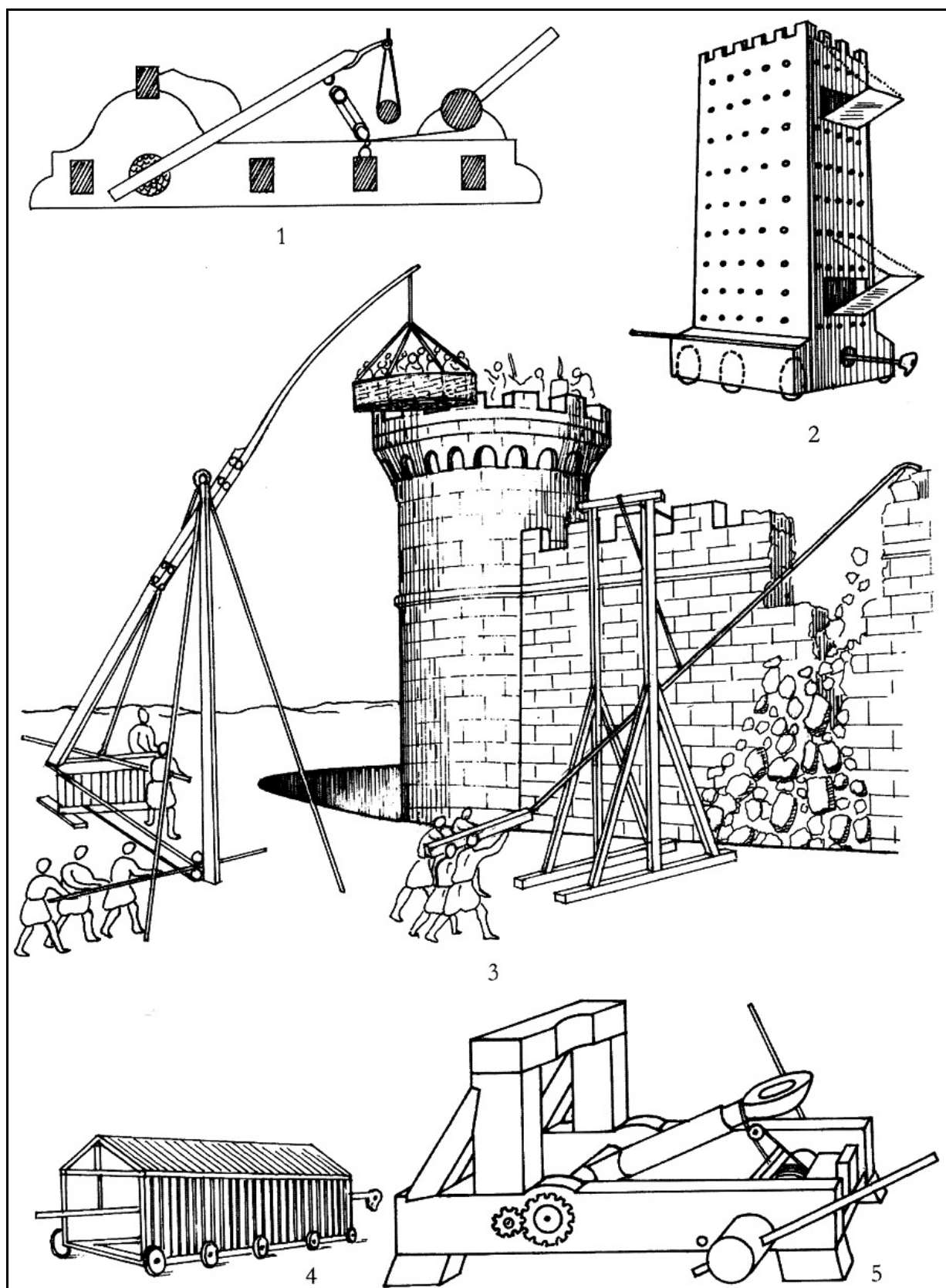

Умовні позначення: 1-3 – історичний музей м. Шумен, 4 – Брадарці, 5 – Чіріковець, 6 – НАМ м. Софія, 7-15, 17-19 – Північно-східна Болгарія, 16 – Республіка Молдова, 21 – Якимово.

Джерело: [443, с. 543, табл. XC].

Додаток Ю

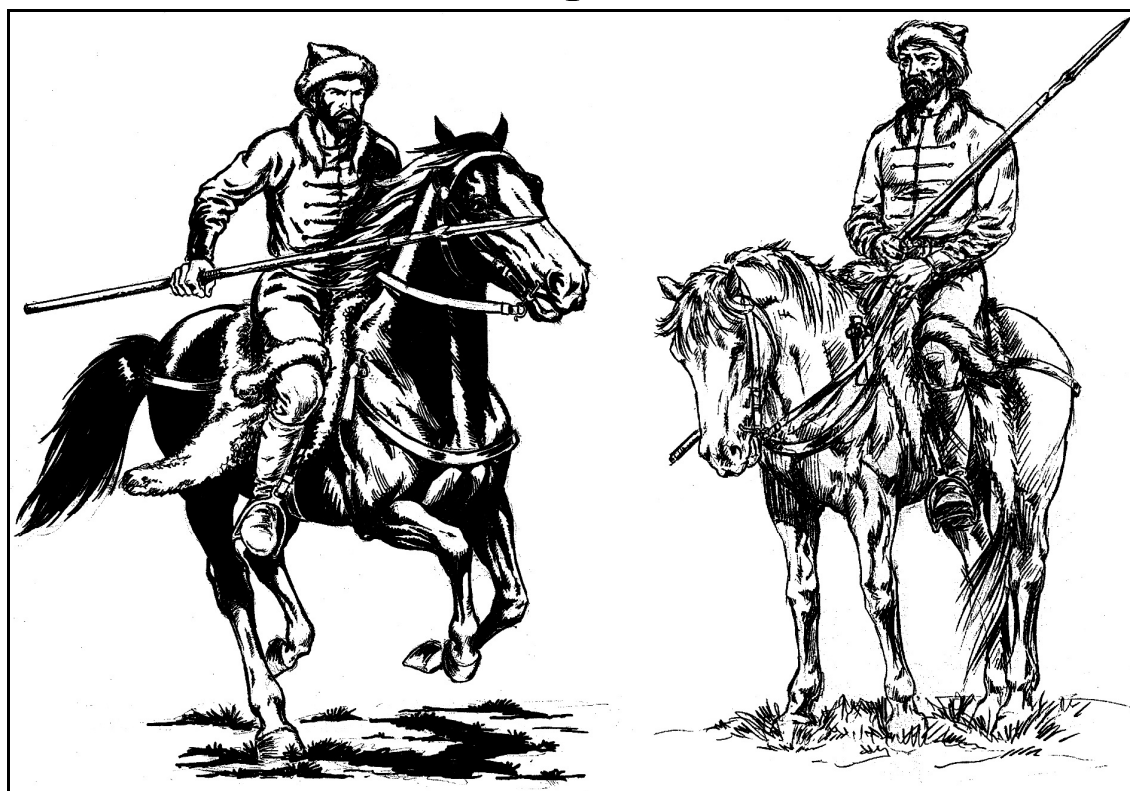
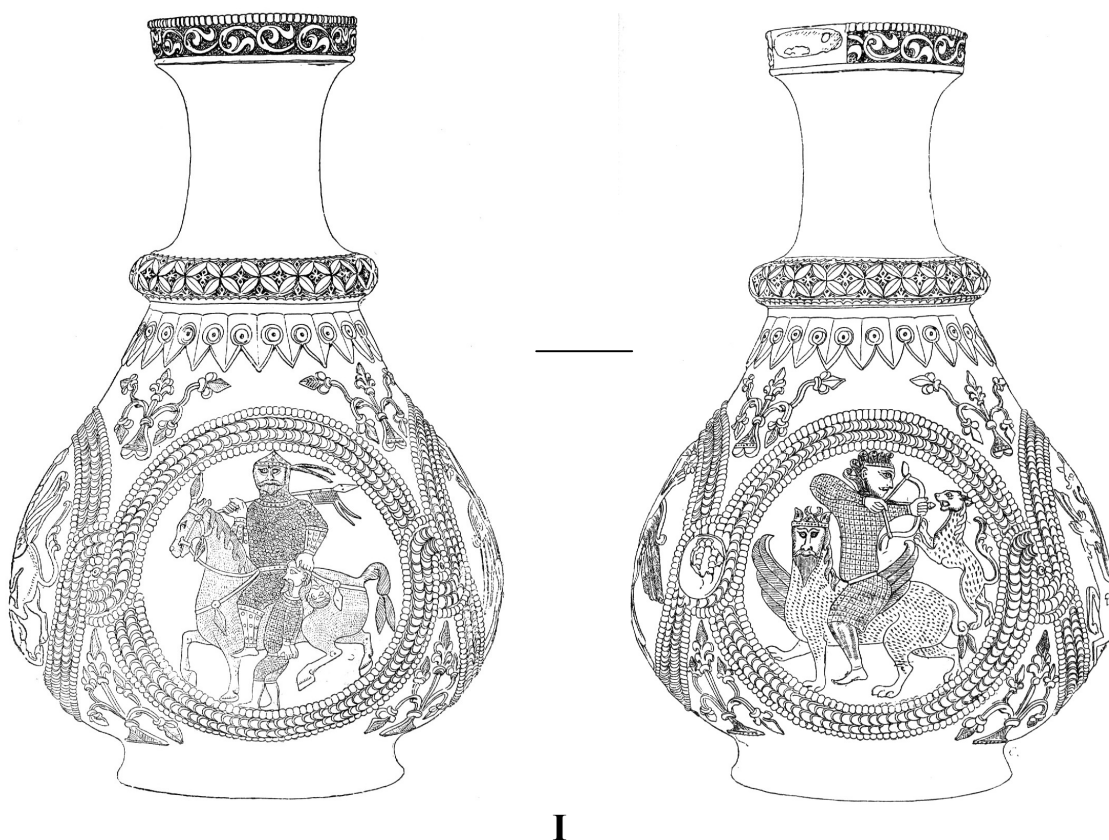
Метальні та облогові машини болгар, згадані у візантійських джерелах
(реконструкція Р. Рашева)

Джерело: [443, с. 555, табл. СІІ].

Додаток Я

Зображення болгарського правителя зі скарбу в Надь-Сент Міклош (Угорщина) (I) та реконструкція болгарського воїна IX-X ст. (II)

Джерело: [340, с. 182, обр. 109; 640].